

ItK

5-6

rodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
RODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1992

TARTALOMBÓL

KLANICZAY TIBOR EMLÉKÉNEK

zköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században
udományos ülészek, Tata, 1992. május 20–23.)

rtók István, Dukkon Ágnes, Kilián István, Kriza Ildikó, Küllös Imola, Armando Nuzzo,
Kis Attila – Szilasi László, Tüskés Gábor, Vadai István, R. Várkonyi Ágnes, Voigt
mos, Zemplényi Ferenc tanulmányai

Klaniczay Tibor (1923–1992) (Németh G. Béla, Bodnár György, Jankovics József,
Kőszeghy Péter)

ács Sándor Iván: „Utolsó fuvallásig...” (Klaniczay Tibor és az újabb Zrínyi-
tatások)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 5-6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

KLANICZAY TIBOR EMLÉKÉNEK

Közköltészet, népi kultúra a XVI-XVII. században (Tudományos ülésszak, Tata, 1992. május 20-23.)

<i>R. Várkonyi Ágnes: Népi kultúra — elit kultúra</i>	525
<i>Voigt Vilmos: Volt-e strófikus líra a magyar népköltészetben 1603 előtt?</i>	542
<i>Zemplényi Ferenc: Régi magyar irodalom és európai köz-költészet</i>	554
<i>Bartók István: A casa rustica és a mechanica</i>	569
<i>Tuskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádasdi János</i>	579
<i>Dukkon Ágnes: Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)</i>	594
<i>Kriza Illdikó: Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból</i>	607
<i>Küllös Imola: Kivégzés előtti búcsúénekek</i>	616
<i>Kilián István: A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon</i>	633
<i>Armando Nuzzo: Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás</i>	639
<i>B. Kis Attila-Szilasi László: Még egyszer a Pataki Névtelevénről</i>	646
<i>Vadai István: Az eposztól a ponyváig</i>	676

Szemle

<i>Feuer-Tóth Rózsa: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus (Pajorin Klára)</i>	685
<i>Szuromi Lajos: A szimultán verselés (Kecskés András)</i>	687
<i>Kókay György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn (Benda Kálmán)</i>	694
<i>G. Györfly Katalin: Kultúra és életforma a XVII. századi Magyarországon (Hopp Lajos)</i>	696
<i>Roberto Ruspanti: Petőfi l'inconfondibile magiaro (Lukácsy Sándor)</i>	698
<i>Eisemann György: Végidő és katarzis (Imre László)</i>	699
<i>Les avant-gardes nationales et internationales (Jolanta Jastrzębska)</i>	702
<i>Énekek és versek (1686-1700) (Bitskey István)</i>	704
<i>Pálos iskoladramák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai (Knapp Éva)</i>	707
<i>Bessenyei munkái kritikai kiadásának köteteiről (Wéber Antal)</i>	709
<i>Erdélyi János: Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások (Korompay H. János)</i>	713

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11-13.

KÖZKÖLTÉSZET, NÉPI KULTÚRA A XVI-XVII. SZÁZADBAN

Tudományos ülészek

(Tata, 1992. május 20-23.)

NÉPI KULTÚRA — ELIT KULTÚRA

(Néhány elméleti kérdés)

Áttekintésemben a 16–17. századi Magyarországon a népi és az elit kultúráként ismert jelenségek kölcsönhatásáról vázolok néhány megfigyelést. A történész szem- szögéből azt szeretném tudni, hogyan működött a kultúra a középkorból az újkorba tartó Európa évszázadaiban. Hagyományos kifejezésekkel élve a műveltség és a ci- vilizáció szerkezeti felépítését vizsgálom, minden rend és ország kultúrájában a kö- zös elemeket. Ezekből hármat tekintek át: az oralitást és vizualitást, az udvart, mint az elit és a népi gyógyítási kultúra találkozásának színterét, végül a szimbólumok asszociációs világából vázolok néhány összefüggést.

Vizsgálataim fókuszában természetesen a népi és az elit kultúra kapcsolatának hagyományos, jólismert területei vannak. Idézem a *Szigeti veszedelemben* az európai irodalom Tasso nevével fémjelzett vonulata mellett a magyar és horvát népi epika hatását kimutató régi eredményeket új kutatásokra inspirálva összefoglaló megállá- pítást:

„A költő a történetírásból ismert adatokkal szinte egyenrangúan kezeli a népha- gyomány értesüléseit, melynek tehát szintén része van a mű koncepciójában.”¹

Módszer és elméleti megközelítés tekintetében az utóbbi évtizedek külföldi és ha- zai műhelyeinek eredményeire és saját kutatásaimra építhetek.²

¹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964. 154.

² Mihail BAHTYIN halála után 1965-ben oroszul Moszkvában megjelent műve azonnal világhírvé lett, nálunk 1982-ben jelent meg KÖNCZÖL Csaba fordításában: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. — A nagy irodalomból csak a legfontosabbakra utalhatok: MANDROU, R., *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1964. — LASLETT, P., *The World We Have Lost*. London, 1965. — BOLLEME, G., *La Bibliothèque bleue. Littérature populaire en France du XVIIe au XVIIIe siècle*. Paris, 1971. — DAVIS, N. Z., *Society and Culture in Early Modern France*. London, 1975. — MUCHEMBLED, R., *Culture populaire et culture des élites*. Paris, 1978. — BURKE, P., *Popular Culture in Early Modern Europe*. London, 1978. (Magyarul BÉRCES Tibor fordításában: Bp., 1991.) DOTOLI, G., *Mythologie populaire et idéologie baroque au XVIIe siècle*. In *La mythologie au XVIIe siècle*. Marseille, 1982. — A hatalmasra duzzadt bibliográfiáról is tematikus tájékoztatással: CHARTIER, Roger, *A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok*. Ford.: Kiss László, *Történelmi Szemle*, 1984. 404–422. DARTON, R., *A nagy macskamészárlás*. Bp., 1987.

Több műhely működött és működik pl. a Reneszánsz kutatócsoport, a Rákóczi kutatások 1960–1980 között, a felvilágosodás történet, a művelődéstörténet, a néprajz, az orvostörténet tudományos műhelyei. Fontosabb kiadványok: FÉL, E. — HOFER, T., *Saints, Soldiers, Shepherds*. Bp., 1966. ER- DÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék lőtől lépék... Kaposvár, 174...*, és a nyomában kibontakozott vita. — *Művészet és felvilágosodás*. Szerk.: ZÁDOR Anna — SZABOLCSI Hedvig. Bp., 1978. *A Magyar Orvostör- téneti Társaság Népi Gyógyászati szakosztályának 1976 októberi konferenciája*. In *Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* Szerk.: ANTALL József. 11–12, 1979. — *Objet et méthodes de l'histoire de la culture*. Actes du collo- que franco-hongrois de Tihany 10–14 octobre 1977. Szerk.: LE GOFF, J. — KÖPECZI B. Bp., 1982. — HADROVICS László *Bevezető-je az MTA és a Vajdasági Magyar Akadémia együttműködésével a néprajzkutatók és történészek részvételével megrendezett konferencián In Folklor és tradíció*. Szerk.: Kiss Mária. Bp., 1984. — *Történeti antropológia*. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak ta- nulmányai. Szerk.: HOFER, T. Bp., 1984. — *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. és az előszót írta:

(*Fogalmak és a közeg*) A tudás, műveltség hasonlatos a pénzhez — írta Descartes — „amely nem ér kevesebbet, akár egy paraszt erszényéből, akár a kincstárból kerül elő.” Arra épített, hogy a „tudásvágy... közös vonása valamennyi embernek” és a „közepes képességű ember”-re számít, hogy megértsék gondolkozását.³ Hasonló elvek vezették Comeniust, vagy Közép-Európa végvidékén Apáczai Csere Jánost.

A külföldi és hazai kutatások egybevágó eredménye, hogy mindhárom fogalom, a kultúra, a nép és az elit fogalma saját korának struktúrájában ragadható meg hitelesen.

A kultúra fogalma Ficinótól Voltaire-ig vezető folyamat során, a reneszánsz műveltség, a tudomány, művészet, államelméletek, népkarakterológiák, nevelési szabályok, útirajzok és országleírások tapasztalataiból építkezve a felvilágosodás idejére kristályosodott ki úgy, ahogyan azt a 19. században mint történeti jelenséget vizsgálni kezdték.⁴ Majd újabban a kultúra egységes és teljes történelmi összefüggésrendszerének ismerete iránt megnyilvánuló elementáris igény, a korábbi a szakágazatok kialakulásával felszabdalt műveltségi szeletek vizsgálata helyett, új, átfogó módszereket alakított ki. Ezzel elérhetőek lettek a kultúra eddig kevésbé vizsgált rétegei, a hagyományos megközelítéssel láthatatlan szerkezetei és összefüggései. Ily módon éles megvilágításba kerültek a kultúra bonyolult összetevői és áttételes összefüggései. Ebben a felfogásban a kultúra nyelv, értékrend, természetlátás, világértelmezés. Intézmények, viszonyulások rendszere. Gondolkozás, költészet, hit, művészet. Gyógyítás, asszociációk és technikák. Összegezése és feldolgozása mindannak, ami az emberrel történt és történik. Stílusok, rítusok, reprezentációk, szokásrendek. A kultúra értékeket őriz meg vagy utasít a nem értékek temetőjébe és új értékeket hoz létre. Tárolja és feldolgozza a múlt, a jelen és a jövő képzeit, élményeit és információit. Rendszerfenntartó készségeket örökít tovább. Az ember létállapotának kérdéseire és társadalmi viszonyainak konfliktusaira ad válaszokat s megoldásokat. Önkorlátozó mechanizmusokkal rendelkezik, következképpen soha nem volt, nem is lehet egyik vagy másik társadalmi rend, vagy nép privilégiuma. Az éles határok, merev falak a kultúra egyetemes téreniumán későbbi korok visszavetített csinálmányai. Következésképpen a népi kultúra és az elit kultúra hagyományos fogalmait tartalmilag átalakultak.

Ha azt vesszük, hogy a 18. században Percy püspök és Herder a falvak, a vidék lakói körében gyűjtött történeti énekek, mesék, szólások, közmondások együttesét nevezte népi kultúrának, a fogalom jelentése azóta teljesen megváltozott. Egymástól távoli szakterületek, mint az ethnográfia és gazdaságtörténet, az ethnomedicina és ikonológia, egyháztörténet és botanika, irodalomszociológia és ikonográfia eredményeinek összekapcsolódása azt hozta magával, hogy a népi kultúra szociális bázisát,

R. VÁRKONYI Á. Bp., 1987. *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk.: HOPP L. — KÜLLÖS I. — VOIGT V. Bp., 1988. — KUBINYI. A. — LASZLOVSKY, J. (Hg): *Alltag und materielle Kultur im mittellalterlichen Ungarn*. Krems, 1991. *Irodalom, történelem, folklor*. Szerk.: HOPP L. — PINTÉR M. — Tüskés G. Debrecen, 1992.

VÁRKONYI Á., *Erdélyi változások*. Bp., 1984. 433. — *Magasműveltség és népi tudatvilág Magyarországon a 17–18. század fordulóján*. In *Folklor és tradíció*. 1984. 19–42.

³ DESCARTES, R., *La recherche de la vérité par la lumière naturelle*. In *Válogatott filozófiai művek*. Ford.: SZEMERE SAMU. Jegyzeteket írta: NÁDOR György. Bp., 1961. 304–305., 334–335. — STONE, L., *The Educational Revolution in England, 1560–1640*. In *Past and Present*. 1964. No. 28.

⁴ KLANICZAY T., *A humanista literatura Magyarországon*. In *Pallas magyar tanítványai*. Bp., 1985. 35. — *A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. ItK 1975. 1–13. — ELIAS, N., *A civilizáció folyamata*. Ford.: BERÉNYI G. Bp., 1987. 107. — GALAVICS G., *Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból*. In *Régi erdélyi viseletek*. Bp., 1990. 86–90. — MÁRKUS Gy., *A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma*. *Társadalmi Szemle*, 1992/3 XLVII. 39–49.

mozgásterét, és kapcsolatait tekintve a múlt sokrétűbb világát fogja át, mint eddig vélték. Nyilvánvaló lett, hogy a parasztok között megőrzött kultúra — ének, vers, próza szokásrend, életvitel, hiedelem — a modern ipar és városfejlődés idejére, nyelv, vallás, természeti környezet és nemzeti hovatartozás szerint Európa-szerte nemcsak sokféle, hanem mint a fa évgyűrűi, szerkezetében viseli a megélt történelmet.

Szociális bázisa korszakonként alakult. Nemcsak az agrárnépesség, a földművelők, pásztorok, halászok, erdészek kultúrája, hanem általában a közösségeké. Beletartoznak a különböző foglalkozásúak, iparosok, szolgák, kupecsek, a katonák, vásárosok, hajósok és a különböző faluközösségek. A majorságok népe ugyanúgy hordozója, mint a különböző kiváltságos csoportok, székelyek, hajdúk, beleértve a vidéki nemesség szegényebb rétegeit. Fogyasztói és alakítói a háziipar munkásai, a városok kézművesei, szőlőkapások, csőszök, vincellérek, s a falvakból a nagyvárosokba áramló tömegek. Hagyományos régít visznek tovább és a népnek szánt kulturális javak állandó befogadói. Rítusai a közösség, az emberi élet és az év fordulóihoz kötődnek, az egyházi ünnepek, közösségi események szabta rendben. Színterei a vásárok, piacterek, zarándoklatok, búcsúk, katonai táborok, főúri udvarok, hogy csak néhányat említsek. A népi kultúra történeti értelemben struktúrák és folyamatok egysége.

Túlhaladott ma már a nép kultúráját az elit ellentétének tekinteni, de a művelődés folyamatának egységes rendszerébe átfogó igénnyel még nem sikerült beilleszteni. Sok területe terra incognita. Szimbolikus értelme is lehet Georges Agricola tudósításának a 16. század közepéről: a bányászok, a föld mélyén énekeket dúdolnak, nehogy elaludjanak.⁵

Megközelítésének módszerei és fogalmi meghatározása körül sok a vita. A „popular culture” „populáris kultúra”, „tömegkultúra” „vulgáris kultúra” bár hangsúlyozza néhány vonatkozását, a magyar terminus, a „népi kultúra” pontosabban kifejezi történetiségét és kognitív-kreatív lényegét.

A hazai történetírásban elég sok régi tehertétel és tisztázatlanság nehezíti a tárgy-szerű vizsgálatokat.

A 19. század közepén Szalay László, Römer Flóris, Szabó Károly, Nagy Iván, általában minden neves magyar történész sokoldalúan foglalkozott a néphagyomány történeti értékével és azt az anyagot, mivel a nép körében gyűjtötték, a népi műveltség dokumentumának tekintették s beépítették munkáikba. Korán jelezték azonban a veszélyeket. Ipolyi Arnold már az 1850-es években vázolta a népi kultúra nevében történő kisajátítások és anakronizmusok következményeit, Salamon Ferenc pedig azt, hogy a divat kitermeli az álnépi giccset, s nemcsak eredeti értékeitől fosztja meg történelmünket, hanem el is szigeteli. Pedig a történeti énekanyag jelen van egész Európában és ez a tény is megköveteli, hogy a nemzeti múlt kutatói „európaiul gondolkozzanak.”⁶ Viszont azzal, hogy a 19. századi posztromantika ezoterikus normái alapján Thaly Kálmán a maga gyártotta balladákat eredeti Rákóczi-kori népi alkotásoknak tüntette fel, hosszú távon téves képzeteket keltett, noha a „kurúcdalpör”-ben Riedl Frigyes és mások tisztázták a keletkezés körülményeit. Egyfelől a hamisított művek hangulati, érzelmi hatása erősen élt tovább, másfelől növelte a népi kultúra történeti-társadalmi hitelével szemben kronológiai problémák és politikai tehertételek miatt is erős fenntartásokat.⁷ Szekfű Gyula viszont amikor a *Magyar*

⁵BURKE, P., 1991. 45–66. — RAJECZKY Benjámin, *A nép nem elzárkózó*. In LACZKÓ P., Bartók Béla emlékére. Palócföld, 1981/6. 3. — AGRICOLA, G., *De re metallica libri XII. A bányászatról és a kohászatról*. Ford.: BRECHT R. Bp., 1985. 123.

⁶Minderről nagy forrássanyaggal: *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban*. Bp., 1974. II. köt. 113–163., 352–416.

⁷A hamisításokat forrásokkal és irodalommal Thaly Kálmán és történetírása c. monográfiámban

történet lapjain a 17–18. század művelődésébe a történeti népi énekek alapján beillesztette a „népi hazafiság” fogalmát, a zenetörténet nemzetközi szintű eredményeire építhetett és számolt azzal is, hogy az irodalomtörténészek általánosan elfogadták Horváth János „irodalmi népiesség” meghatározását. Máig vitatott kérdése azonban a történettudománynak, hogy a népi kultúra helye hol van az országos, nemzeti, vagy egyetemes művelődési folyamatok egészében. Mi a viszonya az elit kultúrához. Az utóbbi évtizedek külföldi eredményei egyre elodázhatatlanabban követelnek tárgyyszerű választ ezekre a kérdésekre.⁸

Vizsgálataimban főleg azokra a hazai megállapításokra építhetek, amelyek meggyőzően hangsúlyozzák, hogy a népi és az elit kultúra állandó kölcsönhatásban élt egymással, következésképpen az egyik a másik nélkül nem ismerhető meg reálisan. „A gregorián végig állandó kontaktusban maradt a népzenevel” szögezte le Rajeczky Benjámin. Szűcs Jenő a kifejtett lovagi kultúra hiányát éppen azzal magyarázta, hogy „nem nőtt elég szélesre a szakadék a nép és az uralkodó osztály kultúrája között.” Az erdélyi művelődés kutatóinak korszerű vizsgálati eredményei alapján állapíthattam meg: „a nemesi és a népi kultúra között eleve áramlás létezett.”⁹

Az „elit kultúra” viszonylag új fogalom, s noha Horváth János már használta, nálunk a humanizmus, az udvari kultúra és az értelmiség-történeti kutatásokkal nyert világosabb körvonalakat. Társadalmi bázisát ez esetben sem lehet a feudalizmus hierarchikus rendi tagolódását mechanikusan alkalmazva meghatározni. Nem azonos a társadalmi elit kultúrájával, ha a társadalmi elitet szűken, a főúri renddel tekintjük azonosnak. Kialakult ugyanis a hazai polgárság körében is egy elit réteg. A 17. században pedig a köznemesség tömegéből is kiválik egy művelt, egyetemet végzett, vállalkozó szellemmel és polgári életeszmenyekkel áthatott csoport.¹⁰ A politikai elit nem azonos a társadalmi-elittel. Az országos döntésekkel foglalkozó csoport kultúráját tekintve ugyancsak megosztott.

Az elit-kultúra (tudós kultúra, high culture) lényegében magában foglalja az egyetemet végzettek, az egyházi és a világi intézmények vezető írástudóinak kultúráját, az uralkodói és főúri udvarok kultúráját, a képzett értelmiség alkotásait, tudósok, művészek, költők, írók műveit. Közismertek a politikai döntéshozó testület humanista, karteziánus, vagy teológus tagjai, az írók, vagy a műértő mecénások, akik maguk fogalmazzák meg például a megrendelt művek programját. Bár a 17. századi Magyarországon általános követelmény, hogy főméltósági tisztséget, magas közpon-

ismerttettem. Bp., 1961. 130–135., 327–331. — KOSÁRY D., *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. 59–62., 196–198., 202–206. — TARNAI A., *ItK* 1982. 363–370. — FRIED I., *Ethnographia*, 1982/3.

⁸A viták ismertetése külön tanulmányt igényelne, legutóbb összefoglalta: FRIED I., *Népköltészet, népiesség, műköltészet Kelet-Közép-Európa irodalmaiban a XVIII. században*. In *A megváltozott hagyomány*. 1988. 61.

⁹HORVÁTH J., *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp., 1931–1988. 9. — TARNAI A., *Előszó az 1988. évi kiadáshoz*. — RAJECZKY B., *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*. I. Bp., 1956. — Uő., 1981. 3. — SZÜCS J., *Magyar és európai lovagi kultúra Magyarországon*. Opponensi vélemény 1975-ben KURCZ Ágnes, *Lovagikultúra Magyarországon a 13–14. században* című kandidátusi disszertációjához. Bp., 1988. 314. In *BUKSZ* 1989. 1. sz. 47. A kérdéssel újabban VÍZKELETY A., *Nomád-kori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok. Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához*. *ItK* 1981/3. — Nagy irodalommal: ZEMPLÉNYI F., *A magyar udvari irodalom nyomában*. Kandidátusi disszertáció, 1992. — VÁRKONYI Á., *Erdélyi változások*. Bp., 1984. 433.

¹⁰Jó példája ennek a típusnak Szirmay András: egyetemet végzett, nagy pénzügyi fegyvellemmel él, vállalkozva gyarapítja vagyontát — könyvtára, lakáskultúrája, életvitel, életeszmenye polgári. Vö.: *Gazdaság, műveltség, mentalitás a 17–18. század fordulójának köznemesei rétegeiben és a hosszútávú fejlődés kérdései* c. tanulmányomat. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 1981.

ti hivatali, diplomáciai munkát egyetemi végzettségű, vagy annak megfelelő tudású, széles látókörű, műveltségű személyiségek lássanak el, előfordul, hogy a kevéssé művelt politikus az elit-kultúra letéteményezőjének véleményére hagyatkozik. Korszakunkban Oláh Miklós, Nádasdy Tamás, Szegedi Kőrös Gáspár, Balassi, Rimay, Frölich Dávid, Zrínyi, Wesselényi, Gyöngyösi, Esterházy Pál, Bethlen János és Miklós, Szirmay András, Tótfalusi Kis, Pápai Páriz, II. Rákóczi Ferenc, hogy csak néhány kiragadott nevet említsek, jól kifejezi az elit kultúra hordozóinak politikai és szociális kategóriáktól független voltát.¹¹

Az értelmiség maga is tagolt. Elit rétege vékony. Az orvos, tudós, lelkész, tanár, ügyvéd, jogász elkülönül a gyengén képzett derékhadtól. A provizor, hadmérnök, tanító műveltsége az elit és a népi kultúra keveréke és állandó kapcsolatban van a kultúra népes populáris kiszolgálóival. Félbemaradt diák, vándor nyomdász, vásári komédiás, énekmondó, parasztfestő, borbély, laikus gyógyító, kuruzsló és sok más, marginalitásba vesző csoport. Ők a nagy mesélők, mulattatók, parasztiparosok között a művészek, a közösségből képességeikkel kiemelkedők. Életerük színtere a vásár, a kocsmá, a katonai tábor, a vendégfogadó, farsangok, búcsújárások, országgyűlések ideje, városok piactere, a malmok környéke. Gyakran behúzódnak a plébániákra, lelkészlakások fészereibe, a telet istállóknak, várak, kolostorok, ispotályok falai között vagy szénapadlásokon vészeli át és gyakran megfordulnak a nemesi udvarházakban. Sőt van, aki a főúri udvarokban kapja ellátmányát. Bahtyin részletesen ismerteti, hogy ez a marginális réteg hogyan görgeti magával a középkor kultúráját. Noha azóta G. Ginzburg kritikája sem mellőzhető, miszerint Bahtyin nem vette számításba az elit kultúra mozaikjait. Megállapítása igaz: Rabelais, az új európai irodalom egyik megteremtője „kötődött legszorosabban a népi gyökerekhez... a népi források határozzák meg egész ábrázoló rendszerét és művészi világszemléletét”.¹²

A 16–17. századi Magyarország kulturális folyamatait többszörösen kettős mozgás jellemzi. Az egyik az integrálódás, a másik a differenciálódás tendenciája. Egyfelől gyökeres átalakulás figyelhető meg, másfelől erősen élnek tovább a hagyományok. Vannak kiugró példák, mintegy bizonyosságai az együttmozgásnak Európa szerencsésebb országai teljesítményeivel. Másrészt a sokat emlegetett lépéshátrány, a széttört országegység, az állandósult harcok körülményei között riasztóak a visszaesés, stagnálás jelei.

A szélsőségek feszültségei magyarázzák, hogy az európaszerte megfigyelhető kulturális megújulási program nálunk speciális tartalmat is nyer, az országmentés egyik fontos, ha nem a legfontosabb kritériumaként tűnik fel, tovább fejlesztve a humanizmus és a reneszánsz értékeit.

Zrínyi kritikája az álmos és tanulatlan magyarságról már másfél évszázad óta zengő kórusba kapcsolódik. A Karthausi Névtelen a mohácsi csata évében a magyar

¹¹ Az elitkutatás nagy irodalmából: SCHMIDT, R., *Geschichte und Geschichtsphilosophie im Elitbegriff*. Frankfurt/Main, 1970. STONE, L., *An Open Elite? England 1540–1880*. Oxford, 1984. — ELIAS, 1987. 729–787. — KOSÁRY D., *Magyarországi és európai értelmiség a XVIII. század első felében*. In *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században* című kötetben több más tanulmánnyal együtt. Szeged, 1984. — Újabb a politikai elit műveltségéről is: VÁRKONYI G., *Wesselényi Ferenc és a XVII. századi magyar politikai elit fejlődése*. Doktori disszertáció. Kézirat.

¹² CHAUSSINAND-NOGARET, Guy, *Une histoire des élites, 1700–1838*. Paris, 1975. — BAHTYIN, M., 1982. 6. — GINZBURG, C., *Il formaggio ed i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino, 1976. Idézi és elemzi: CHARTIER, 1984. 416.

fordításai elé írt latin prológuzában már leszögezte, hogy a műveletlenség oka „a kényelmesség és a hanyagság.”¹³

A 17. században Magyarországon az értelmiségi elit a műveltség megújításában látja a túlélés és a jövő zálogát. A gondolati mechanizmus lényegében azonos Grotius, Bacon, Descartes nézeteivel. Comenius Patakon írt műveiben a magyarországi kezdeményezések tapasztalatai is érzékelhetők. Drugeth János országbíró 1640-ben például olyan iskolát alapít Homonnán, amelynek kertje, patikája, könyvtára van, „elmés komédiák bemutatására alkalmas nagy előadóteremmel”, ahol együtt tanulnak a nemesek és közrendűek gyermekei. Iskolázottság és tudományművelés a fejlődés feltétele, a szabadság záloga — hangsúlyozta Apáczai németalföldi tapasztalatokra mutatva. Általános alapelv, hogy a tanulékonyság nem a kiváltságosak sajátja, hanem minden rendé, ha tagja tehetséges. Pápai Páriz Ferenc megfogalmazása szerint: „... azt mondom, hogy ezek a nagy híres emberek, hadnagyok oratorok, poéták, philosophusok, ... kiket ma keressz, ma is megvannak ... a mi alacsony hajlékainkban lapanganak ezek ma is, vagy pedig a falukon széjjel szegény barompásztorok, de nem ismerjük őket, ők sem ismerik jól magokat s magok tehetségeket.”¹⁴

Nyilvánvaló, hogy a 17. századi magyar művelődési programok írói nem tettek különbséget a nép és az elit kultúrája között. Európa különböző egyetemeiről és városaiból hozott léptékkal az országos viszonyokat mérték. „Mekkora gyom veri fel, s hogy a népem mennyire küzd itt, / / Drága hazám, földedre be gyászos volt hazatérnem, / És ugyanannyira fáj ez az itthoni elmaradottság.”¹⁵ Vizaknai Bereck Györgynek a halott Tótfalusi Kis Miklós nevében elmondott gondolatát majd Ady ismétli meg. A 17. század végén a gyomfelverte táj a romlás, pusztulás képzeteként élt az elit és a nép kultúrájában, ma viszont már nagyon szűk kör „berendezése” fogja *A magyar Ugaron* üzenetét.

(Az *élőszó*) „Látjátok feleim” ... , „hallgassa ked”; két határkő az orális kultúra hosszú félévezredes hazai útján, a *Halotti beszéd és a Törökországi levelek*.

A kora újkori Európában, amint az újabb vizsgálatok megállapították, a könyvnyomtatás, az írás és olvasás terjedése nem zárta ki, sőt nem is csökkentette az oralitás és a vizualitás jelentőségét. Az *élőszó* és a látvány, a hang és a kép sokkal alapvetőbb a kulturális kommunikációban, különösen a befogadásban, hogy akár olyan átfogó változás, mint a nyomtatott könyv, a tömegolvasmányok elterjedése és az írástudás térhódítása máról holnapra, vagy rövidebb-hosszabb idő alatt egy-két generáció életével mérve megváltoztathatta volna. A befogadás mechanizmusai az oralitás és vizualitás több évszázados, ha nem évezredes gyakorlatában csiszolódtak ki. Európa fejlettebb régióiban is, ahol az írásbeliséget évszázados erős hagyományok táplálták, a parasztság és a szegényebb rétegek, kézművesek, közkatonák, halászok, a nyomtatott könyv évszázadaiban sem olvasnak a mai értelemben.¹⁶

Magyarországon a nyomtatott szöveg és az írás kora újkori elterjedésének sajátosságait erősen meghatározta, hogy az államalapítástól kezdve az orális magyar kultúra együtt élt évszázadokon át a latin írásbeliséggel.¹⁷ Így a 16–18. századi írásbeli-

¹³ *A néma barát megszólal. Válogatás a Karthausi Névtelen beszédeiből.* Válogatta, a szöveget gondozta... MADAS Edit. Bp., 1985.

¹⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Papa aulae, az az bölcs Salamon egynehány válogatott reguláinak röviddeden való előadása...* Kolozsvár, 1696. In *Békességet magamnak és másoknak.* Bev. tanulmánnyal közzé teszi NAGY Géza. Bukarest, 1977. 224.

¹⁵ *Defuncti Querimoniae ac lamentationes.* In *Tótfalusi Kis Miklós halotti kántája.* A latin szöveget s. a. r. KULCSÁR P. Ford.: JAKÓ Zs., TÓTH I. és WEÖRES S. Bp., 1987. 47–49.

¹⁶ CHARTIER, R., 1984. 417–420.

¹⁷ HORVÁTH J., i. m. 9. és TARNAI A., *Előszó* az 1988. kiadáshoz. SZÜCS J., 1989. 47. — MÁLYUSZ E.,

ség jellege, ha reális valóságában vesszük számba, magyarázatot ad a hazai orális és másodlagos orális hosszán elnyúló továbbélésére. Államhatalmi és intézményes szférákban, a kora újkori Európára jellemzően, az írásbeliség Magyarországon is átfogta az egész társadalmat, beleértve a szélesen értelmezett köznépet is. A hatalmas mennyiségű és differenciált levelezési, másolati, feljegyzési anyag, a kéziratos kötetek, énekgyűjtemények, naplók, emlékiratok felett írásbeliség dokumentumai. Ugyanakkor a mikroszociológiai vizsgálatok szerint a társadalom jelentős része a 18. század második felében is írástudatlan volt.¹⁸

Az „írástudás” elméleti megközelítése vihet közelebb e nyilvánvaló ellentmondás tárgyyszerű feloldásához. Az „írástudás” újkori gyakorlata történetileg különböző fázison át alakult ki. A 16–18. században is megvannak a fokozatai. Ezek a betűismeret, az íráskészség, az írásszükséglet, a társadalmi írásbeliség, az írás napi gyakorlata, az írásos érintkezés szokásrendje s az egyén érzelmi gondolati életét írásban kifejező kultúra.¹⁹ Az írástudást mint a gyakorlati élet kellékét az értelmiség többször is megfogalmazta. Jellemző, hogy a nemes lányok nevelésében az írás régi követelmény, de igazi ösztönző a polgárság leányainak esetében is a gazdaság irányítása és a távollévő férjfel való közvetlen kapcsolattartás képessége lesz, amint például Apáczai Csere János érvelésében olvasható: szégyen és nem is célszerű, ha a feleség mással kell hogy felolvastassa magának házastársa levelét.²⁰ Anélkül, hogy a kérdés részleteibe belemerülnénk az anyanyelvi írásbeliség feltartóztatthatatlan térhódítása a foglalkozás, a szükséglet erővonalain fut. Hírlevelek egyszerű végvári vitézek, sőtisztek, postamesterek kezéből is maradtak ránk. Falvak, mezővárosok parasztbírói és jegyzői írástudás nélkül nem láthatták el hivatalukat, a városok, majorságok laikus gyógyítói, gyógyító asszonyai között is vannak, akik tudnak írni és olvasni. Valószínűleg, hogy a status és a divat követelményein kívül a mindennapi élet kényszeréből fakadt, hogy a 17–18. századból a köznemesi és főúri asszonyok, s polgár nők fejlett kifejezőkészségről tanúskodó, gazdag levelezéseket hagytak ránk. Hogy pedig paraszt, jobbágy, cívís, de nemes ember sem különös kivétel, aki neve aláírásánál nem jutott messzebb az írás tudományában, oka főleg az, hogy se szükségük, se idejük nem volt az írás napi használatára.²¹ Földműves, pásztor, kézműves, tutajos, majorosné, csúrbíró, szőlőműves a mai értelemben vett írástudásra nincs még ráutalva. Akit nem a foglalkozása készítet az írás mindennapi használatára, az akkor ír, ha családtagjait, rokonait, barátait akarja tudósítani, vagy gondolatait, élményeit rögzíti. Közösségi társadalmakban viszont, ahol a családok, rokonok együttélnek, vagy rituális rendben összejönnek, erre nincs is szükség. A személyiség számára pedig kötött formák gazdag tárháza kínálkozik, hogy a vele történt dolgokat elmondja, érzései kifejezésére is kész formák segítik. Mindezt szájhagyományként örökölte.

Hasonlóan kettős képet mutat a kora újkori Magyarország olvasási kultúrája. A főurak, nemesek könyvvásárlásai, az egyházi, iskolai, városi és magánkönyvtárak,

Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 363., 359. A kérdéskör nagy irodalmával: JAKÓ Zs. — MANULESCU, R., *A latin írás története.* Bp., 1987.

¹⁸ Újabban BENDA Kálmán több tanulmánya: *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században.* Debrecen, 1973. — *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. század második felében.* In *A Dunántúli településtörténete.* Pécs, 1977. II. köt. — TÓTH I. Gy., *Az írás térhódítása a paraszti és a nemesi kultúrában (Vas vm. 17–18. század).* Bp., 1991. Kandidátusi disszertáció.

¹⁹ HAJNAL István, *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.* In *Emlékkönyv Károlyi Árpád tiszteletére.* Bp., 1933. 183–215.

²⁰ APÁCAI CSERE János, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól.* In APÁCAI CSERE J., *Magyar logikácska és egyéb írások.* Az előszót írta, válogatta: SZIGETI József. Bukarest, 1975. 134.

²¹ TÓTH I. Gy., 1991. — és BÁCSKAI Vera opponensi véleménye.

a posszessor bejegyzések és a marginális jegyzetek eleven könyvkultúráról tudósítanak. Az első ma ismert festmény, ahol magyar főúri nő könyvvvel, valószínűleg imakönyvvvel a kezében ábrázolt az ismeretlen mester, 1560-ból való, Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya egészalakos képe. A 17. sz.-ban pedig a női könyvtárak polcain az imakönyvek mellett széphistóriák, orvoslőkönyvek, receptgyűjtemények sorakoznak Aesopus meséivel együtt.²²

Az olvasási szokásokról azonban keveset tudunk. Fogalmunk sincs róla például, hogy a hangos olvasást mikor és hogyan váltotta fel a szótlan. Mennyire terjedt el a magányos olvasás? Milyen széles rétegeket hatott át? Téves eredményre juthatunk, ha egyedül a kalendáriumok példányszámából következtetünk az olvasók tömegére. Félrevezető, ha az imakönyvek, zsoltároskönyvek és hitbuzgalmi kiadványok mennyisége és az olvasási kultúra minősége között mintegy rövidre zárva a két szférát, közvetlen összefüggést állapítunk meg. Az írott és a nyomtatott szöveg és a befogadó rétegek között még sokáig az élő szó a közvetítő. Az imákat kívülről tudták, a Biblia szövegét a szöszékről, prédikációkból vagy otthoni felolvasásból ismerték meg, a széphistóriákat, újságokat, kiáltványokat, és bizonyos leveleket is felolvasásra szánták. A kalendáriumok praktikus tanácsai úgy vannak megszerkesztve, hogy hallás után könnyen memorizálhatóak legyenek.

„Erre hallgassatok es tū meghallyátok”... „Siess keresztyén lelki jót hallani”... „Én csaknem mint egy néma... felkiáltok... mindent amit tudok kikiáltok... ímé kiáltok, ímé üvöltök:... hallj meg engem élő magyar...” Jólismert, sokat idézett szövegek. Közismert, hogy Tinódi műveit éneklésre szánta. Zrínyi Török Áfiumának szerkezete is arra vall, hogy keletkezését tekintve a másodlagos oralitás tartományába tartozik: beszéd, az elődleges recepció hallás útján történt.²³ Rákóczi *Confessiójának* vannak elsődlegesen magyarul megfogalmazott részletei, Mikes leveleiben pedig a 17. századi hírlevelek fordulatai mutathatók ki. Ha a 17. századi magyar próza leggyakoribb szavait próbálnánk meg rekonstruálni, a „mondom”, „szólok”, „beszélék”, „hallgassa”, „halljátok”, „hallgassátok” a leggyakrabban előforduló csoportjába kerülne. A megszólítások, a párbeszéd, a szövegbeszótt kérdések és feleletek ugyancsak az orális kultúra és a másodlagos oralitás létét jelzik.²⁴ A prózai szövegek szerkezete, tagolása, gondolatritmusa feltehetően arra vall, felolvasásra szánták.

Információk garmadája tudósít, hogy az oralitás elevenen élt a társadalmi elit körében is. Apafi Mihály a művelt és képzett fejedelem, ideje javarészét könyvesházában töltötte, a leveleket azonban többnyire felolvastatta magának. Székely László postamester tudósít róla: „az híreket urunk ú nagysága előtt mind elolvastam.”²⁵ Gyöngyösi István a *Marssal társolkodó murányi Venust* az elit műveltségű nádori házaspárnak ajánlotta. Számos sajátossága arra utal, hogy szerzője felolvasásra szánta... Talán az asztal mellett, kertben, a hársfák alatt hallgatták. Főúri és nemesi udva-

²² Főúri ösgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Bp., 1988. 108–109. — Az ország könyvvállományáról leltárszerű áttekintés: Könyvtörténeti füzetek, I–VI. Szerk.: MONOK I. Szege, 1984–1989. — A nők könyveiről: *A rejtőzködő Murányi Vénus* c. munkámban. Bp., 1987.

²³ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*. S. a. r. SUGÁR I. Bev.: SZAKÁLY F. Bp., 1984. 95/5, 1349/1353, 373/1. — A Török Áfium keletkezését Zrínyi 1663. évi mozgalmával pontosítottam: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban című tanulmányomban. Történelmi Szemle, 1984/3 367. — Kovács Sándor Iván megállapítása szerint a beszéd valószínűleg a Vatt-i hadimustrán hangzott el.

²⁴ Szent István Rákóczi államelméletében. In *Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára*. Bp., 1985. és Mikes — Rodostó. In *Irodalom, történelem, folklór*. 1992. 55.

²⁵ SZÉKELY László Teleki Mihálynak. Balázsfalva, 1673. november 9. In *Teleki Mihály levelezése*. Szerk.: GERGELY Sámuel. VI. köt. Bp., 1912. 531.

rokban ugyanis továbbvitték és át is alakították a humanisták szokásait; az étkezések a kellemes társalgás és az információk megszerzésének alkalmai.

Meddig élt a tradicionális orális kultúra? A 18. század folyamán a ponyván árult versezetekben a visszatérő kifejezések, mint például „Jó napot vitézek! Ide hallgassatok” a szóbeli előadás bizonyosságai. Vagy például az ilyen és hasonló záró sorok: „Ki az énekelőt üresen bocsájtya / Kívánom Istentől jusson uraságra, / Vig Buda várában taliga tolásra.” A 19. század közepétől Greguss Ágost jegyezte fel, hogy az egyik Pest-közi mezőváros utcáján tömeg vett körül egy embert, aki könyvből hangosan olvasott, Haller János *Hármas históriáját* hallgatták.²⁶

(A látvány) „Látok egy rettenetes sárkánt, ... kapóul az ölében viseli a magyar koronát”. Zrínyi e sokat idézett sora 1663 konkrét eseményeinek tömör képi kifejezése. Köprülü Ahmed nagyvezér egész Magyarország elfoglalására, vagyis a magyar korona elrablására készül, s Apafi Mihály fejedelem fejére akarja tenni Szent István koronáját.²⁷ Ha Zrínyi nem is szögezi le: „ez a rettenetes sárkány a török”, akkor is mindenki értette volna a 17. századi Magyarországon. A korona-sárkány-török képzet még a középkorban rögzült képeket sűrít magába. Szent László és a leányrabló kun képzőművészeti ábrázolásainak vizsgálatai azt bizonyítják, hogy az európai ikonográfiai hagyomány tipológiai rendszerében a pogány, a sárkányölő Szent György különböző variációi mutathatók ki.²⁸ Az archaikus népi imák pedig napjainkig megőrizték a pogány-sárkány-sátány egymásra vetült látomásait.²⁹ A korszakváltás veszteségei közismertek: elhamvadt templomok, kiszórt oltárok, lemeszelt freskók, levert istenarcok. A vizualitás új élményeivel a reneszánsz, a kitáguló világ, a benyomuló iszlám kultúra és az örökös harc szolgált. Váradon 1598-ra, amikor a vár a negyedik török ostromot is „dicsőségesen kiállotta”, a székesegyház hajójának boltívei beszakadtak, „szent képeit és oltárait 1565-ben kezdték kihánni”, „egyedül a püspöki palota ... kápolnájában áll még az oltár Szűz Mária képével.” Szent László lovasszobrának elpusztítását Evlia Cselebi leírásából ismerjük. Balogh Jolán figyelte meg először, hogy az erőddé épített reneszánsz Várad milyen képi újdonságokkal szolgált. A kor vizuális kultúrájának nagy vívmánya a rézmetszet, s Sibmacher és Hoefnagel művei alapján idézte fel Várad térhatását: „A rajzok és a metszetek a Báthory korszak várát idézik szemünk elé, Báthory István király nagy művét, mely annyi viszontagság után lényegileg ma is épségben áll, és ma is mély hatást kelt óriási tömegével, tektonikus erejével, merész körvonalaival puritán szépségével.”³⁰

A vizualitás eszköztára, tipológiája megváltozik. A reneszánsz formakincse, színvilága, perspektivikus látásmódja szétszágazódik. A reformáció a bibliai jelenetek és a zsoltárok képekben megélt élményeivel, a katolikus reform a természetfeletti világ barokk kompozícióinak mozgalmas jeleneteivel szolgált.

Európa új képi világát a technika és a hatalom szinte határtalan lehetőségei alakították át. A nyomdászat, a festészet, a rézmetszés, a textilszövés fejlődése, és az utazások, reprezentációs ünnepek, a politika propagandája s rituálisan megrendezett önképei a vizuális kommunikáció addig nem tapasztalt lehetőségeivel éltek. Teát-

²⁶ A példák: *A pozitívista történetelmélet a magyar történetírásban*. 1973. II. köt. 124., 288.

²⁷ Wesselényi Ferenc nádor Rottal Jánosnak. Lipcse, 1663. febr. 13. OLP 507 Nádasdy lt. Levelezés, Fasc 16 No 466. — Vö.: *Erdélyi változások c. munkámban*. Bp., 1984. 38–44.

²⁸ VÍZKELETY A., 1981. 265.

²⁹ „Elindula szűz leán Szen Margit... Megtalálkozik sátányokkal, sárkányokkal, Kérdik a sátányok, sárkányok...” „Szűz leán Szen Margit imácssága” Mekényes (Baranya m.) 19710. — Pogánynak markátú Varsány (Nógrád vm.) 1972. In ERDÉLYI, 1974. 73., 83.

³⁰ BALOGH Jolán, *Váradinum*. Bp., 1982. I. köt. 51. — BUNYITAI, *A várad püspökség története*. Sajtó alá rendezte: MÁLNÁSI Ödön. IV. köt. 73–74.

rális épületek és kertek, kárpitok, képűságok, metszetek, az olcsó nyomott képek, a vásári látványosságok világa ez. A lefejezéseket bárki megnézheti a piactereken, a királyi álarcosbálra és a bonccsarnokokba egyaránt bemehet a közrend. A győzelmekeket és a békekötéseket úgy ünnepelhette a tömeg, hogy a tűzijátékok mérnökei koronát, keresztet és más képeket vetítettek az égre.³¹ Népkönyvek képei, várak, városok ábrái a tömegfogyasztásra szánt érmenek, és harci jelenetek metszeteiken, színes festett üvegedények a legkülönbözőbb rétegekhez eljutottak és amellett, hogy információkkal szolgáltak, hatottak a társadalom vizuális kultúrájára. Az „ikonográfiai hírnév” a kor közvéleményformálásának egyik hatásos módja.³²

A *Szigeti veszedelem* X. énekének 103. strófája a másodlagos oralitás és vizualitás bonyolult megoldása. Zrínyi valószínűleg saját élményét idézi, amint a pisai Campo-santo freskójára utal: „Láttad-é az halált az falon leírva”, s a felidézett kép új képsor hordozója, a megszólított látja a Bánt mint halált hozót a török táborban és a rét fűvét letaroló kaszást.³³ Zrínyi „török vérben gázol”, „vértóban gázol”, „jár vérben gázolva”. Az apokrif népi imák hasonló képi megoldással éltek: „Könyökig könnyűben, / Térdig való vérbe” // „Térdig vérbe könyökig könnybe”.³⁴

További vizsgálatokat érdemelne, hogy a korszak filozófusai, Bacon, Descartes, Leibniz a látással kapcsolatos intellektuális élményeknek döntő jelentőséget tulajdonítottak a helyes gondolkodás kialakításában.³⁵ Az elit és a köznyelven forgó versek, szövegek képi látomásai változásairól könyvespolcokat kitevő információkkal rendelkezünk, de mégsem annyival, hogy felfejtsük például civilizatórikus, látványbeli és gondolati háttérországait ennek az egyetlen sornak: „Vígágnak töretik gyöngye szép üvege.”³⁶

Nincs semmi biztos támpontunk róla, hogy Magyarország különböző régióiban mikor, hogyan tűntek fel, vagy egyáltalán eljutottak-e a képűságok és különböző olcsó metszetek. Ha meggondoljuk, hogy a képűség üzleti vállalkozás és a metszeteket is legfeljebb a városokban, vásárokon árulták, sokkal inkább a kalendáriumok világának képalkotó világával számolhatunk. A képes röpiratok tudatosan különböző műveltségű rétegeket céloztak meg. Egyetemi tézislap, vagy uralkodót, hadvezért dicsőítő metszet képi megfogalmazásait maradéktalanul az iskolázottak, vagy a beavatottak értették meg. A klisék, jelképek, az írárok a kép alatt, vagy a képen a befogadás hagyományaira és a kép magyarázóira, tehát az olvasnitudókra és írástudatlanokra egyaránt számítottak. Comenius *Orbis Pictus*-át minden rendű tanuló számára készítette és így is használták. Tanácsát, hogy a gyermekek otthon is „gyönyörködtessek magokat a képeknek megsemmelésével” mai ismereteink szerint csak a kastélyok, udvarházak, városok lakói hasznosíthatták, mert csak a nemesség és a polgárság otthonairól vannak tárgyyszerű ismereteink.³⁷ A főúri udvarokban ősgalé-

³¹ Például a poltavai csata győzelméről a lengyelországi Thornban: SZATHMÁRY KIRÁLY Ádám, *Napló-könyve*. In Rákóczi Tár. Szerk.: THALY Kálmán. Pest, 1866. I. köt. 248. — EHALT, H. Ch., *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*. Wien, 1980.

³² CENNERNÉ WILHELM G., *Zrínyiek ikonográfiai hírneve*. Somogy, 1988/XVI 1. sz. 65–68.

³³ CSÁSZÁR Elemér, *Zrínyi Miklós Pisában*. EPHK 1910. 379–380. — KLANICZAY T., 1964. 33.

³⁴ *Szép kerek forogjatok*, Sopron, 1970. — *Ott látok ott látok*, Mátraverebély, 1970. — *Kelet felől tekint a nap*, Taksony (Somogy vm.) 1972. In ERDÉLYI Zs., 1974. 74., 47., 35. — *Obsidio Sighetiana*, VII/66., X/98., XV/77. Vö.: KLANICZAY T., 1964. 274–275.

³⁵ PANOFKY, E., *A perspektíva mint „szimbolikus forma”*. In *A jelentés a vizuális művészetekben*. Tanulmányok. Ford.: BEKE László. Bp., 1984. 170. kkl. — DESCARTES, i. m. 89–91., 166–167., 170., 175.

³⁶ *Szomorú ének*. Szentsei György daloskönyve. (Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: VARGA I.) Bp., 1977. 120. — *Erdélyi változások*, 1984. 430–433.

³⁷ JAKÓ Zsigmond, *Az otthon művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCsó Elemér, JAKÓ

riák, az uralkodók és uralkodónők portréi, mappák és kárpitok fogalmazták meg a látható és láthatatlan világot, a múltat, az Őszövetség és az Újszövetség történetét, Ovidiust, a Trójai háborút, Alexander és Julius Cézár történetét. Teleki Mihály gerynyszei kastélyának inventáriumára szerint a kastélyiskola falait 1685-ben „Királyok s Asszonyok képei”, kárpit és több „karta” ékesítette.³⁸

(*Udvari találkozások*) „Kinek orvossága nincsen Dictamus fűben” olvasható az *Arianna sírásában* és azonnal a rengeteg variációban élő népi mondás jut az eszünkbe: „fűben-fában rendelt az Isten orvosságot” — „halál ellen nincs a fűben orvosság”. Zrínyi évszázadában ez úgyszólván közhely, gyakran rálapozhatunk, kalendáriumokban és a boszorkányperek tanúvallomási jegyzőkönyveiben. Miért került be a Syrena-kötet szép versébe? Némi magyarázatot kapunk, ha az elit és a nép betegségekkel szembeni kultúráját az udvarokban vizsgáljuk.

„Addig keressük az új utakat, míg rá nem jövünk, hogy mi rejtőzik a természetben” — fogalmazta meg tömören Elias Corvinus, a bécsi egyetem tanára 1577 őszén egykori páduai diáktársának, a németújvári udvar urának Batthyány Boldizsárnak az új természettudomány programját. Ugyanakkor Németújvárott Batthyányiné Zrínyi Dorica betegségét egy mai fogalmaink szerint népi gyógyító diagnosztizálta: „nadály vagyon benne, az csípi a szívét, attul vagyon az alélás rajta.”³⁹

Messziről tekintve több mint különösnek tűnhet, hogy Batthyány Boldizsár németújvári udvarában egy laikus gyógyító kezeli az udvar nagyszonyját, miközben ott működik a reneszánsz Európa egyik elsőrangú tudományos műhelye, az angol John Dee tanítványa, Philip Sidney művei alapján kísérleteznek, átjár Nicasius Ellebodus, kényelmes otthonra talált Carolus Clusius Beythe Istvánnal együtt.

Szinte valamennyi főúri udvarban megfigyelhető ez a furcsa kettősség. Sárvárótt a Nádasdy udvarban, ahol gyakran megfordult Purkircher György, a tanulmányait Padua, Wittenberg után Párizsban befejező pozsonyi orvos, és a kor legnevesebb orvosdoktora, Szegedi Kőrös Gáspár dolgozott egy ideig, rendszeresen alkalmaztak fűvesasszonyokat. Tudós és laikus gyógyítók együtt tevékenykednek a gyulafehérvári fejedelmi rezidenciában, Wesselényi nádor murányi, Lippay György érsek pozsonyi és Károlyi Sándor nagykarolyi udvarában. Árva Bethlen Kata Köleséri Sámuelről tanulta az orvoslást, mégis fűvesasszonyokat is tartott.

Az udvar a korabeli világ élő sejtje. Mindennapi életének rendjében a kultúra működéséről információk tömege ragadható meg.⁴⁰ Higiéniai viszonyai, az ott élő több száz ember egészségügyének meghatározott racionális rendszer szerint alakult ki. Az udvariak egészsége egyaránt fontos, legyenek akár az úr családtagjai, szolgálattevői vagy katonái. Ha csak egyetlen sütoasszony megbetegszik, már akadózik az

Zsigmond és SZABÓ T. Attila. Bukarest — Kolozsvár, 1957. — H. TAKÁCS Marianna, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Bp., 1970. — B. NAGY Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták*. Bukarest, 1973.

³⁸ A kalendáriumokból: DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig*. In *A megváltozott hagyomány*. 1988. 295. kkl. — KULCSÁR Á., *A gerynyszei kastély Teleki Mihály kancellár korában és inventáriumára 1685-ből*. Művészettörténeti Értesítő, 1989. XXXVIII. 1–4. sz. 153.

³⁹ KLANICZAY T., *Nicasius Ellebodus leuveni és római tanulmányai*. In *Pallas magyar ivadéka*. Bp., 1985. 86–95. — SZÖNYI Gy. E., *Titkos tudományok és babonák (A 15–17. század művelődéstörténeti kérdéseihez)*. Bp., 1978. Uő., *John Dee angol mágus és Közép-Európa*. Valóság, 1974. BARLAY Ö. Sz., *Romon virág*. Bp., 1986. 211. kkl. — TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyszonyok*. Bp., 1914. 138.

⁴⁰ Átfogó képet adnak irodalommal együtt a *Magyar reneszánsz udvari kultúra* kötetben KLANICZAY G., ZEMPLÉNYI F., JANKOVICS J., TRÓCSÁNYI Zs., BENDA K., BITSKEY I., KOPPÁNY T., GALAVICS G. és mások tanulmányai. Bp., 1987.

udvari rend finom mechanizmusa. Ha tíz-husz ember leesik a lábáról, megáll az élet, ha beüt a járvány, kész tragédia. Szűk helyen összezárvá élők érzékenyebbek minden fertőzésre. Érthető, ha a betegellátás fejlett rendszere figyelhető meg.

Szegedi Kőrös Gáspár doktor Nádasdy Tamásnak írott leveleiből elég jól rekonstruálható az udvar gyógyító személyzete. Egyetemi végzettségű orvos felügyelete alatt borbélyok és laikus gyógyítók azaz népi gyógyítók dolgoztak. Miként Sárvárott, minden udvarban megtalálható a „patika”, gyógyszerkészítő műhely, a „patikaház”, a laboratórium, vagy „officina”. Nagy mennyiségű gyógyfüveket tárolnak, működik desztilláló berendezés, rendszerint rézből, a virágok, gyökerek főzetei, az „égetett vizek”, liktáriumok üvegekben sorakoznak a polcokon. Gáspár doktor Lékán a jegyzők csarnokát alakította át gyógyszerműhellyé, mivel „még ha ezer évig írnak és válaszolnak is a jegyzők se főzeteket, se szirupokat, se kenőcsöket ily alkalmas helyen elő nem állíthatnak”.⁴¹

Az udvarokban tehát a tudós és a népi gyógyítás működött szükségszerűen együtt. Milyen kölcsönhatás figyelhető tehát meg a tudományos orvoslás és a mai megfogalmazással élve népi gyógyítás⁴² között?

A 16–17. század a tudományos orvoslás nagy átalakulásának ideje. Az egyetemet végzett orvosdoktorok inkább tudósok, mint gyakorló gyógyítók, és kevesen vannak. A mindennapi betegséggondozást egész Európában Angliától Bécsig laikus gyógyítók látják el. A vidék, a zárt hegyi falvak, s a hirtelen földuzzadt népességű városok nem nélkülözhetik a laikus gyógyítókat. Páris utcai gyógyítóiról Rabelais tudósít és Velencében működött a 16. századi Európa legnagyobb gyógynövénypiaca.⁴³

Magyarországon a laikus gyógyítók többsége nő, bár férfiak is előfordulnak. Ezek a bábák, kenők, füvesek, a korabeli forrásokban gyakran „tudósasszony”, „orvosasszony”, névvel illetik őket, vagy „gyógyító asszonynak”, amint Pálffy István érsek-újvári főkapitány írta.⁴⁴ Többségük falusi és városi származék, de a nemesek ugyanúgy élnek a tapasztalati gyógyítási tudásukkal, mint neves főúri asszonyok, például Batthyány Ferencné Poppel Éva, Széchy Mária, Zrínyi Ilona, Vay Anna és mások. Valamennyien tapasztalati alapon gyógyítanak, a betegség felismerése, a füvek, vizek, gyökerek gyógyító hatásának ismerete és alkalmazása elődeiktől örökölt tudás. Gyakran előfordul azonban, hogy orvostól, borbélytól tanultak, vagy valamilyen híres orvosasszony tanítványai. Kanizsai Orsolyát Szegedi Kőrösi Gáspár doktor tanította meg, hogy a főtt nyúlággyelőt dörzsölje a fogzása miatt nyugtalanul alvó Nádasdy

⁴¹ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak, Léka, 1554. március 30. „Szerelmes Orsikám...”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Válogatta, fordította VIDA Tivadar. Az utószó GRYNÆUS Tamás munkája. Bp., 1988. 68.

⁴² Az utóbbi évek jelentős kutatási eredményeiből: HOPPÁL M. — TÖRÖK L., Népi gyógyítás Magyarországon. — GÉMES B., A népi orvoslás, kutatás aktuális problémái Magyarországon. — PÓCS ÉVA, A népi gyógyírást és a néphit kutatásának határterületei. In Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 7–8. (1975.) 15–63., 11–12 (1979.) 15–33., 61–75.

⁴³ SPIELMANN, J., Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról. Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 11–12. (1979.) 35–49. — GOUBERT, J. P., L'art de guérir. Médecine savante et médecine populaire dans la France de 1790. Annales, 1977/5 (32) 908.

⁴⁴ Kis Tholnay Szabó András Pálffy Istvánnak. Újvár, 1641. április 23. Szlovák Központi ÁL Pozsony, a Pálffy család levéltára, Korrespondencia I. — Részletesen: Közgyógyítás és boszorkányhit a 17–18. századi Magyarországon. c. tanulmányomban. Ethnographia, sajtó alatt. — KRISTÓ Ildikó a debreceni laikus gyógyítókról tárt fel újabb nagy anyagot: Debreceni boszorkányperek. Disszertáció. Kézirat.

Ferenc anyjára, s ez az eljárás több mint másfél évszázad múlva Vay Ádámné Zay Anna orvosló könyvében, mint a laikus orvoslás bevált receptje olvasható.⁴⁵

A laikus gyógyítók 16–17. századi virágkora sok vonatkozásban a városiasodással és a könyvnyomtatással is kapcsolatba hozható. „Érvágó emberke”, a kora újkor egészséggondozásának kulcsfigurája egy 1496-ban készült ósnyomtatványon, Magyarországon szerkesztett falinaptár közepén található, más négy, ugyancsak a kor gyógyítására jellemző kép társaságában.⁴⁶ A kalendáriumokban három évszázadon át a napok, hónapok mellett meghatározott jelek tudósították az írástudatlanokat, hogy melyik a legalkalmasabb idő érvágásra, a csecsemő elválasztására és egyáltalán, mikor mit kell tenni az egészség megóvása érdekében. A 18. század közepéig, amíg a Helytartótanács meg nem tiltja, kalendáriumok szöveges részei rendszeresen tartalmaznak egészségügyi tanácsokat. Ezek rövidek, érthetők, könnyen megjegyezhetők, nemegyszer verses szövegek, hallás után is megtanulhatók, miként a csiziók tanácsai: „Június: Borodban legyen ruta, sarlófű és zsálya, arról igyál.” Az 1665-ben kiadott *Bécsi Kalendárium* ugyancsak versebe foglalva tanítja: „Tormának, örömmek, rózsának vedd vizét, hogy éppen elűzzed tested betegségét.”⁴⁷ Frölich Dávid, Kés-márk fizikusa, aki az Odera melletti Frankfurt egyetemén tanult orvostudományt, az 1645-ben kiadott lőcsei *Kalendárium*ában Rabelaisra hivatkozott, Rabelais pedig, maga is orvos és 1533-tól rendszeresen adott ki kalendáriumokat.⁴⁸ Megfigyelhető a népi gyógyítók működésében a 16–17. századi nyomtatott, a laikusoknak szánt orvosló-könyvek, receptgyűjtemények, füveskönyvek (*Medicina pauperum*, *Hausapothe*, *Krauterbuch*, *Artzneybuch*) hatása is. A régi vita lassan lezárul. Az ethnomedicina és az ethnobotanika új szemléletű vizsgálati eredményeiből egyértelmű, hogy a tapasztalati laikus orvoslás, vagyis a népi orvoslás és a tudományos gyógyítás a régi évszázadokban kölcsönösen hatott egymásra.⁴⁹

Az első magyar nyelvű *Herbarium*, Melius Péter munkája Kolozsvárott közel egyidőben jelent meg Közép-Európa több városában kiadott hasonló művel. Kiadója, özvegy Heltai Gáspárné ajánlásában azt írja, hogy a betegségek gyógyítására szánt könyvvvel hasznosan kíván szolgálni „az Magyar nemzetségnek épületire és méltóságára”. Az újabb kutatás szerint a *Herbarium* genezise a sárvári udvarban volt.⁵⁰

Feltűnő, hogy az első magyar nyelvű orvoslőkönyvek és herbariumok mind a feldelmi és főúri udvarok körében születtek. Lencsés György a Báthoryak udvarában írta meg a francia Jean Fernel orvos matematikus és a német orvosbotanikus, Leonard Fuchs művéből az *Ars Medicat* „a szegény tudatlanoknak” és a köznyelvben forgó betegségneveket, tüneteket, gyógyítóeljárásokat használta.⁵¹ A Clusius és Beythe együttműködéséből megszületett *Stirpium nomenclator Pannonicus* pedig a ma-

⁴⁵ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. H. n. 1557. január 10. VIDA, 1988. 174. — ZAY Anna, *Orvoslőkönyve* (1718). Nyíregyháza, 1978. 58.

⁴⁶ A naptárlapot Türocszentmártonban, a Matica Slovenska könyvtárában őrzik. Vö.: BENCZE J., *A magyar kalendáriumok orvostörténeti jelentősége*. Orvostörténeti Közlemények, 31–32, 33. 1964. 10.

⁴⁷ Csizió. A függeléklet írta BORSÁ G. A kéziratot átnézte VEREBÉLYI K. Bp., 1986. 93–169. — BENCZE, 1964. 23.

⁴⁸ DUKKON Á., 1988. 306–308. — SZELESTEI NAGY L., *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon*. In *A megdőlt hagyomány*. 1988. 338–340. KOVÁCS I. G., *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp., 1989.

⁴⁹ A füveskönyvek történetét összefoglalja, nagy irodalommal: SZABÓ ATTILA, *Melius és a kolozsvári Herbarium*. In MELIUS Péter, *Herbarium*. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bevezető tanulmánnyal sajtó alá rendezte: SZABÓ ATTILA. Bukarest, 1979. 341. Orv. tört. Köz.

⁵⁰ BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányjai elkülönülésének kezdete*. Bp., 1978.

⁵¹ SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában*. Bukarest, 1977. 68–69.

gyar népi növényneveket tartalmazza. Maga Clusius hangsúlyozza, milyen különös gondja volt rá, hogy a növények hazai nevét és tulajdonságait, gyógyerejét felhasználási módját a helybéli lakosoktól tudja meg. Így került be a botanika nemzetközi vérkeringésébe az „Isten faya”, „Örökharpata-fű”, „Zent Lazlo kiraly füve” több más a nép körében használt növény névvel és alkalmazásával együtt.⁵² Az udvar tehát izgalmas műhely, az újkori botanika körül bábáskodó tudósok, kísérletező orvosok és a laikus gyógyítók, bábák, füvesasszonyok közös tere, ahol a népi gyógyítás állandó impulzusokat kap, a többszázéves növényismereti orvoslási tapasztalatok átkerülnek a tudomány szférájába s onnan vissza a laikusok közé, hogy átszójják az irodalmat is.⁵³ Csakis így érthető például, hogy az udvari kultúra és a népi kultúra együtt él Gyöngyösi István *A Marssal társolkodó Murányi Venusának* lapjain és a laikus orvoslásból sokmindent megőrzött ez „az esztétikailag elsőrangú színvonalú mű.”⁵⁴ Szimbolikus értelemben is.

(*Hamu és virág*) „Ki fogja mondani, hogy labirintusbul, / Az magad eszével ki jüttél halálbul,” építette be Zrínyi a helyes gondolkodás szimbólumát az *Arianna sírásába*. A labirintus mint jelkép kettős értelemben is az elit műveltség eleme. Az antikvitásból vették át és a maguk korához igazítva értelmezték. Az értelmezők Bacon, Descartes, Leibnitz, a gondolkodás megújítói szerint a világ szerkezete olyan, mint a labirintus, útvesztőkkel, zsákutcákkal, keresztutakkal tele, hogy mégis megismerhessük, s ne legyünk érzéki csalódásaink áldozatai, a gondolkodás helyes módszerére van szükségünk. A helyes gondolkodás adja kezünkbe a zűrzavarból kivezető Arianna fonalat.⁵⁵

A „labirintus” képzet a 17. századi kultúra egyik legáltalánosabb jelképe, gazdag gondolati és érzelmi tartalommal, sokféle formában jelenik meg. A reneszánsz kertművészet nélkülözhetetlen eleme a vágott élő sövényből készített labirintus a 17. században általános divat. Lippay György pozsonyi kertjének „útvesztőjét” vagy „tévelyítőjét” Zrínyi is láthatta.⁵⁶ Kedvelt játék lesz, „libajáték” néven megjelenik a színpadon, Molière Harpagonja adósára tukmálja „a régi görögök által feltalált lúdjátékot.” A labirintus-játéknak, mint minden játéknak megvan a gondolati szimbolikus tartalma. A játékos hol kelepcébe esve, hol segítőket nyerve kell, hogy célba érjen.⁵⁷ Lehetnek a segítők a történelem nagy személyiségei, Nagy Sándor, Julius Cézár, amint a magyar rendek I. József gyermekkirálynak ajándékozott liba-játék tábláján látható, érdekes példaként annak, hogy a nagy személyiségek reneszánsz kultusza miként hatja át a kultúra különböző szféráit, vagy hogyan nyernek államelméleti gondolatok gyermekek számára érthető megfogalmazást. Vajon a népi táncok archaikus, kollektív formái között a „labirintus-tánc”, vagy a „labirintus-táncok” nem az antikvitástól a reneszánszon át a koraujkor évszázadaiban Európa szerte fellelhető labi-

⁵² CLUSIUS, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam... Antwerpen*, 1583. RMK I. 205. — BARLAY, 1986. 225–227.

⁵³ Nincs igaza Peter Burke-nak amikor azt írja, hogy a történészek a dokumentáció fogságába estek, mert csak a bírák szemüvegén át nézik a boszorkányokat. (BURKE, 1990. 109.) Éppen a boszorkányperek beható vizsgálata vezetett el a népi gyógyítás és az elit gyógyítás kapcsolatának új megközelítéséhez és ezen keresztül az udvar egészségellátásának rekonstrukciójához, mivel tény, hogy a perek nagyon sok esetben a gyógyítás körül, nemegyszer konkurrenciaharc következtében robbantak ki.

⁵⁴ Klaniczay Tibor lektori véleménye.

⁵⁵ BACON, F., *De augmentis scienciarum*. Prefacio. DESCARTES, R., *Regulae ad directionem ingenii*. V. 1961. 99. és Leibniz véleményét idézi: NÁDOR Gy., 1961. 177–178.

⁵⁶ RAFAICS Raymund, *Magyar kertek*. Bp., é. n. 42., 79.

⁵⁷ ENDREY W. — ZOLNAY L., *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Bp., 1986. 32.

rintus jelkép gondolati tartalmának mágikus-játékos kifejezői? Ezek rituális táncok, alapformáik változatosak. A táncosok kézenfogva, vagy az előttük lévő vállát érintve követik kígyózva, csigavonalban vagy éles váratlan kanyarokkal a sor vezetőjét, mintegy lejátszák az ember életét, Theseus útját, célbaértét, amint Arianna fonálán kijut a labirintusból.⁵⁸

Az ember szimbólumformáló képessége adott, a jelképek rendszere minden kultúra szerves része.⁵⁹ Meghatározott tipológiával az irodalom és képzőművészet eszméket és gondolatokat fejez ki. Jelentőségét a népi kultúrában a tömör megállapítás hangsúlyozza: a jelképek világa második nyelve volt a népnek.⁶⁰ Vizuális kultúrában a lét dimenzióit, az asszociációk meghatározott körét hordozták. Az életfa, a kereszt, a hal, a pálmaág, az ősi és a keresztény liturgia szimbólumai, a Biblia jelképrendszere, a naptári év ünnepeinek jelentései évszázados hagyományok. Mindez a középkorból az újkorba lépő társadalmi elit és a köznép kultúrájának szerves része. De vajon az elhúzódó korszakváltás idején, a 16–17. századi Magyarországon a megélt történelem hogyan fogalmazza át a régi szimbólumokat, mit utasít el, mit visz tovább és milyen új jelképekben fogja fel az ember létének változásait?⁶¹

A kora újkori Magyarország egyik, talán legáltalánosabb szimbóluma a pelikán a fiaival. Útja Physiologustól vezet a középkori bestiariumban át Balassi ismert verséig, a Huszonkettedikig „Kit egy násfa felett küldött volt szeretőjének, kire pellikán madár volt feljegyezve.” A fiát vérvél életrekeltő mesebeli madár képe a megváltás, az önfeláldozás képzetével mikor kerül az itáliai és francia templomokból, a Giotto kortárs firenzei festett feszületéről Magyarországra? Sematikus rajza Lukács váradi kanonok (1414 és Körtvélyesi András újvári esperes (1474) pecsétjén milyen asszociációkat sűrít magába? Nem tudjuk. Feltételezhető azonban, hogy a társadalom széles köreiben ismerték, mert átveszi a reformáció és európaszerte az elit és a népi kultúra egyik leggyakoribb jelképe lesz. Magyarországon a református templomok szószékkoronáján, a reneszánsz és barokk ékszereken és a nép közhasználati holmijain egyaránt látható. Feltételezhető, hogy azonos jelentéseket hordozott a Farkas utcai református templom szószékkoronáján, az oxfordi Corpus Christi College udvari oszlopán, mezővárosi ónkannákra és mézeskalácssütőkbe vésve, aranyzománc figurái főúri leányok násfáin és bokályok, paraszttájak ölébe festve. Úrasztalterítőkön, lepedőszegélyeken és párnaszélek keresztmese mintáin. Szent Ágoston leírását a pelikán fiakat pusztító kígyóról képpé formálva láthatánk a teresznyei református templom 18. századi festett kazettás mennyezetén.⁶²

⁵⁸ LAJTHA László — GÖNYEY Sándor, *Tánc*. In *A magyarság néprajza*. IV. 1942–1943. — KAPOSI Edit — MAÁCS László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Bp., 1958. — Az újabb irodalommal: PESOVÁR Ernő, *Labirintus-tánc*. In *Magyar néprajzi lexikon*. Bp., 1980. III. 381–382. — Vö.: MARTIN Gy., *Tánc és társadalom: a történeti táncnévadás iithon és Európában*. In *Történeti antropológia*. 1984. 152. kkl.

⁵⁹ PÁL J., *Ikönológia mint összehasonlító irodalomtudományi diszciplína*. In *Ikönológia és műértelmezés*. I. Szerk.: PÁL J., Szeged, 1986. — GOMBRICH, E., *Icones Symbolicae. Philosophies of Symbolism and their Bearing on Arts. Studies in the Art of the Renaissance*. Oxford, 1972. — DOTOLI, G., *Mythologie populaire et ideologie baroque au XVIIe siècle*. In *La mythologie au XVIIe siècle*. 11e Colloque [Janvier 1981] organisé par FAISANT, C., Marseille, 1982.

⁶⁰ ERDÉLYI Zs., *Adatok a magyar népköltészet szimbolikájához*. *Ethnographia*, 1961. 72. évf. 174.

⁶¹ FABINYI T., *Emlékkép és beteljesülés: a tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében*. In *A tipológiai szimbolizmus. Icológia és Műértelmezés 4*. Szeged, 1988. 13–17. — Irodalommal: BABOS I., *Az ünneplés a szeretet örvendezése*. In ERDÉLYI Zs., 1991. 29–50.

⁶² *Physiologus*. Fordította MOHAY András. Az utószót és a képmagyarázatokat KÁDÁR Zoltán írta. Bp., 1986. DECKER, H., *L'Art roman en Italie*. Paris, [é.n.] BERENSON, B., *Italian Pictures of the Renaissance*. (H. n. é. n.) — BALOGH Jolán, *Kolozsvár műemlékei*. Bp., 1935. — Dl. 12.498. MKCS 689. — Dl. 17.600. MKCS 326. Mindkettő: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk.: MAROSI E. Bp.,

Valójában azonban nem tudjuk, hogy a befogadók miként értelmezték. Megszokták, sémája kicsiszolódott, használták, tetszett, keletje volt. Mit üzent számukra szakrális környezetben és a mindennapi használati tárgyakon? Milyen egyéni értelmezésben fogták fel olyan konvencionális jelentéseit, mint a Megváltó, az egyház, a teremtés, a szeretet, szerelem, önfeláldozás, az élet folytathatósága? Milyen rejtett, vagy leplezett jelentéseit értelmezték az egymást váltó generációk? ⁶³

Jóformán alig tudunk valamit róla, hogy az elit és a köznép körében milyen értéket vagy ellenértéket, megélt vagy „elfojtott” élményt involvál a kép. A kutatás lehetőségei a régi évszázadokban szűkösek és körülhatároltak. Az újkorból pedig az első ilyen jellegű elemzések megdöbbentő eredményekkel jártak. Nincs egységes értelmezés, mindig is erősen meghatározza a vallás és a „jelentéstulajdonítás a képek társadalmi kontextusától függően változik.” ⁶⁴

További nehézségeket okoz a tárgyszerű kutatás számára, hogy a 17. század közismert szimbólumai történetileg és a szöveg gondolati összefüggéseivel meghatározva összetett jelentéseket hordoznak. Régen foglalkoztatja például az irodalomtörténészeket Zrínyi *Peroratió*jának utolsó gyönyörű sora: „Vigan burittatom hazám hamuival”. Meggyőzően bizonyították, hogy rendkívül fontos jelkép, hiszen az eposzban is többször előfordul, a *Metamorphoses*re vezethető vissza és bibliai rétegek is megtalálhatók benne. Összességében pedig Zrínyi lírai hitvallása. ⁶⁵ Történeti olvasatban azonban általánosabb értelmezése is lehetséges.

A „hamu” nemcsak a török háborúban porigégett ország jellemzője, hanem a kor ugyancsak általános és ősi hagyományokra visszatekintő szimbólumának, Főnixnek is attribútuma. Physiologus szerint az Indiából jött madár ötszáz évenként elég és poraiból új életre kel. A 17. századi Magyarországon ugyancsak általános és kedvelt szimbólum, él vele Zrínyi és levelezésekben is rálapozhatunk. A 17. század ötvenes-hatvanas évtizedeinek történeti-gondolati összefüggésében a török kiűzésére készülők felfogásában az ország jelképe: a porráégett Magyarország Főnix módjára kel életre. Erre vall, hogy a „hazám hamuja” képzet populáris, laikus olvasóközönségnek szánt műben hasonló gondolati tartalommal jelenik meg.

Lippai János *Posoni Kertjének* bevezetőjében írja: reméli, hogy „hazánknak hamujában iratott Kertész Könyvecskéje” által az ország, mint a virágok, poraiból megéledett „virágzó Poenix madar” föltámad. Amit az Olympus tetején „elhintett hamuban” írnak azt „a szelek kegyetlensége” sem törölheti el. További vizsgálatok majd kideríthetik, hogy „Az Kegyes Olvasóhoz” küldött sorok kikhez jutottak el. Mindenemű kerti dolgokról szolgál tanácsokkal ez a könyv. A kor gondolati rendszerében. A „Labyrintus” készítés tudományát nyilván a kertépítő kastélyokban és udvarházakban hasznosították, a hagyma, káposzta termesztése, a „ganajos ágy” elkészítése viszont a gazdákat, kertészeket is érdekelte. Ismerteti a növények gyógyító hasznát, gyógyjavallatokat, recepteket közöl. Tehát laikus orvoslók is tanulhattak belőle. Közkézen kellett hogy forogjon. ⁶⁶ Vajon a népdal „hosszú út porából köppönyeget veszek” sorában a „por” konkrétumával együtt milyen szimbólumot hordoz? A köpeny a védelem, az oltalom jelentésével vonul végig a középkor századain és a kora

1987. 1473. 1853. — TAKÁCS B., *Bibliai jelképek a magyar református egyházi művészetben*. Bp., 1986. — R. VÁRKONYI Á., *Pelikán a fiaival*. Liget, 1992/1.

⁶³ PANOFKY E., 1984. 319–320.

⁶⁴ SAJÓ Tamás, *Ami a képbe belefér (és ami nem)*. BUKSZ 1990/1. 37–43. Ismertetés: KUNT Ernő: (Hg) *Bild-Kunde Volks-Kunde*. (Miskolc, 1990.)

⁶⁵ Irodalommal: KOVÁCS Sándor Iván, *A Itrikus Zrínyi*, i. m. 238–245.

⁶⁶ LIPPAI János, *Posoni Kert*. Bécs, 1664. 3., 30. — SZLATKY Mária, *Lippai János Posoni Kertjének orvos-botanikai vonatkozásai*. Comm. Hist. Artis Med. 87–88. (1979.) 79–83.

újkoron. Ebben az olvasatban Zrínyi utolsó sora tágasabb értelmű. „Vigan burittatom hazám hamviaval”, hiszen a hamuból új életre kel az ország. A hamu az indiai madár és az Olympus példáján a halhatatlanság záloga. „Hazám hamuja” mint a köpönyeg borul rá és megvédi a feledéstől.

Tudom, nincs kockázatosabb, mint megpróbálni az eltűnt gondolatok, a sehol le nem írt asszociációk megközelítésével kísérletezni. Itt azonban vannak támpontjaink. A *Posoni Kert* 1664-ben jelent meg, a kert gazdája Lippay György esztergomi érsek résztvevett Zrínyi mozgalmában és akkor még remélték, célba ér másfél évtizedes vállalkozásuk, megindul nemzetközi szövetséggel a háború a török kiűzésére. Pozsony és kert az ország és a béke szimbóluma.

Zrínyi feltehetőleg fia halálára írt versében a virág-kert szimbólum kettős jelentésével élt: „Tudom, miért köllött most szintén az Urnak / Paradicsom kertiben kis virág Izsák.” A gyermek-virág szimbólum nem egyszeri ötlet. Rimay ugyancsak széles hagyományból meríthetett.⁶⁷ Koordinátái Anglia és a korai középkor. I. Jakab angol király gyermekének sírfelirata így szól: *Rosula Regia prae-propera*. Fato decerpta, parentibus erepta, ut in Christi Rosario reflorescat” (Királyi rózsa, akit szüleitől idő előtt elragadtott a sors, hogy Krisztus kertjében újra virágozzék).⁶⁸ A középkor hajnalán pedig, amikor „az ősi magyar vers és a latin himnusz „misztikus nászá”-ból megszületett „a magyar poézis” az Ómagyar Mária siralom” a „Virágnak virága / Világnak világa” a fiú-világ-virág szimbólumkört indította útjára.⁶⁹ Változatai a liturgikus és profán virágsszimbolikák, legendák és himnuszok adják tovább. Az *Ének László királyról* a köznép körében élt: „Kezdéd követni atyádnak életét, / Rózsákat szaggtatál, koronádban fízed.” Az *Obsidio Sigetiana* ötödik énekében az apa és a fiú vitája az ifjúság-virág-kert képzetével a jövő szimbóluma: „El ragat tégedet vakmerő bátorság, / Mint szélkül hajtatik az ingadozó ág, / Lészen oly üdöis hogy benned vidamság / Ugy fog tündöklenni, mint kertben szép virág. // Nem jó üdőtlenül virágot szaggtatni, / Nem dichéretes néked halált kívánni // ... Tarch meg fiam magadat nagyobb szükségre, / S-szegény romlot hazánknak iob üdejére.”⁷⁰

A népi tudatvilágban a virág-ifjúság-kert képzetek gazdag jelentései közismertebbek minthogy vázolniuk kellene. Hosszú életére pedig idézzük Petőfit: „Avagy virág vagy te, hazám ifjúsága?” S Babits imperatívuszát a *Petőfi koszorúiból*: „Kelj, magyar ifjúság, Légy te virág magad!”

Bizonyos, hogy az elit és a népi kultúra kölcsönhatása más összefüggésekben vizsgálva további eredményekhez vezethet. Jobban belegondolva az oralitás és vizualitás, a betegség-egészség, a szimbólumok világa, a kultúra mindenütt közös szerkezeti alapelemei közül csak néhány kiragadott részlet. Vázlatunk szükségszerűen hiányos és egyoldalú. Egyoldalúságait a forrásadottságok, Zrínyi, Gyöngyösi és Mikses műve, a 16–17. századi levelek, történeti énekek és az 1970-es években lejegyzett apokrif népi imák menthetik.

⁶⁷ PERJÉCS G., *Zrínyi Miklós és kora*. Bp., 1965. 212–213. — KOMLOVSZKI T., *Rimay és a Balassi hagyomány*. ITK 1982. 600. — KOVÁCS S. L., 1985. 257–258.

⁶⁸ ARIÈS, Ph., *Gyermek, család, halál*. Ford.: Csáková Mihály, SZAPOR Judit. Bp., 1987. 48.

⁶⁹ KLANICZAY T., *Az Ómagyar Mária-siralom*. In *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp., 1964. 117.

⁷⁰ *Obsidio Sigetiana*, V. 93–95.

VOLT-E STRÓFIKUS LÍRA A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZETBEN 1603 ELŐTT?

Több mint negyed évszázaddal ezelőtt, 1966. április 20-án tartottam a Magyar Néprajzi Társaság Folklore Szakosztályának felolvasó ülésén, ám kiváló irodalomtörténészeknek is (mint Gerézdi Rabán, Varjas Béla, Klaniczay Tibor és mások) jelenlétében „a szerelem kertjében” témájú hosszabb dolgozatomat bemutató előadást, amelynek konklúziója az volt, hogy „az individuál líra 1603. július 10-e előtt nem volt tagja a magyar folklór műfajhierarchiának”. Noha a jelenlevő folkloristák közül akkor, vagy később nem kifogásolták e felfogást, tudom, hogy terminológiai okokból e megfogalmazás nem tetszett Ortutay Gyulának, Dömötör Tekla pedig arra hivatkozott, hogy az ő Percy macskájának is vannak szerelmi érzései. Minthogy azonban az említett sem strófikus, sem más magyar nyelvű lírát sem alkotott, úgy gondoltam, ezt az érvet nem kell külön írásban cáfolnom.

1977. június 15–16-án a Szemiotikai Munkabizottság az Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Főosztályával együtt *A líra fogalma és határai* címmel rendezett tudományos munkaértekezletet (a mintegy húsz előadás mindmáig a magyar és világirodalmi líra legsokoldalúbb hazai megközelítésének nevezhető), amelyen *A magyar lírai népköltészet helye az európai személys líra fejlődéstörténetében* címmel összegezhettem korábbi felismeréseim elsősorban komparatív távlatait. Sajnos, noha több ízben is (legutóbb 1988 februárjában!) Biernaczky Szilárddal megkíséreltük (az eredetileg a Muszeion-könyvtár 4–5. számaként megtervezett) tanulmánykötet publikálását, erre mindezideig nem kerülhetett sor, írásom is közöletlen maradt. Megjelent viszont 1966-os előadásom teljes (eredeti, gyakorlatilag változtatás nélküli) szövege az *Ethnographia* folyóirat hasábjain (1969/70-ben, viszont a záró rész csak 1981 végén).¹ Az eredeti előadás ismeretében kért fel Komlós Tibor, hogy *A régi magyar vers* c. tanulmánykötet számára foglaljam össze elgondolásaim magyar irodalomtörténeti szövegértelmezést illető részeit, vagyis az RMKT XVII/3. kötetében 14., illetve 75. számon közzétett versek kommentárjait. Ez a közlés évekig elhúzódott, és végül is csak 1979-ben látott napvilágot,² vagyis még eredeti szövegem teljes megjelenése előtt, ráadásul igazi hivatkozások nélkül, ily módon nem adhatott képet érveimről, noha hivatkozhattam irodalomtörténeti, művészettörténeti és művelődéstörténeti összefüggésekre is. 1982 májusában volt végül egy másik, tudományközinek nevezett megbeszélés, az erotikus folklór kérdéseiről. Ennek közlésekor tőlem vették a kötet címét „*A szerelem kertjében*”, és ebben olvasható dolgozatom is (*Másfél évtized a szerelem kertjében*),³ ám ez inkább kijózanító és művészettörténeti jellegű. Egyszóval negyedszázaddal ezelőtti elképzeléseimről nem mondhatom, hogy nem váltak

¹ „*A szerelem kertjében*”. Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához. I–III. rész. *Ethnographia*, 80. (1969.) 235–275.; 81. (1970.) 1–27.; 92. (1981.) 513–532. És különlenyomatban is, idegen nyelvű kivonat csak a harmadik rész végén.

² VOIGT Vilmos, *En kimenék kiskertembe...* In *A régi magyar vers*. Szerk.: KOMLOVSZKI Tibor. Bp., 1979. 201–213. (Memoria Saeculorum Hungariae 3.)

³ VOIGT Vilmos, *Másfél évtized a szerelem kertjében*. In *A szerelem kertjében*. Erotikus jelképek a művészetben. Szerk.: HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika. Bp., 1987. 13–39., 255–260., 293.

hozzáférhetővé az érdeklődők számára. (Ugyanakkor némi kitartásra is szükség volt ahhoz, hogy valaki ezeket egyvégtében végigolvassa.)

Gondolom, egyetemi oktatásunkban nem múlt el nyomtalanul javaslatom. Mégis némi meglepetéssel olvashattam, mit is ír minderről legújabb (akadémiai) kézikönyvünk (amely 1988-ban jelent ugyan meg, ám nyilvánvalóan több évvel ezelőtt készíthetett). Itt a „lírai népköltészet” avagy „népdal” című fejezetben is külön van a tudománytörténet (Küllös Imola tollából) és a leíró áttekintés (Vargyas Lajostól). Köztük sok az egyezés, ám jól érzékelhetők a különbségek is.⁴ Annak idején (1966-ban) a magyar népköltészet vonatkozásában abból indultam ki, hogy nincs igaza Kodály Zoltánnak, amikor magyar-cseremisztórfikus népdalegyezéseket tételezett fel (először 1934-ben közzétett tanulmányában *Sajátságos dallamszerkezet a cseremiszt népzeneben*), és ezeket az ő óvatossága ellenére („Nem szólhatunk az eredet kérdéséről sem. Lach, bár szerkezetünket nem ismerte fel, finn-ugor népeknél minden négysoros stórfaszerkezetet, ezzel a mienket is, török-tatár eredetűnek tart. Meg kell várunk, míg ennek bizonyítékai napvilágra kerülnek.”...⁵) az utókor már kész bizonyítéknak vette. Lükő Gábor 1942-ben kiadott könyvében (*A magyar lélek formái*⁶) már ezt a keleti szövegahagyományt találja meg a magyar stórfikus népdalokban, és ezt az elgondolást 1957-ben közzéadott dolgozatában (*A magyar népdalszövegek régi stílusai*⁷) csak részletezi, dokumentálja (eredeti és pontos szövegfilológiai adatok nélkül). Egyébként az az elgondolás, miszerint a magyar stórfikus líra honfoglalás előtti és bolgár-török hatásra valló képződmény lenne, nem Lükőtől vagy követőitől származik; Négysesy László (előzmények után!) e felfogást már szinte kodifikálta 1910-ben⁸ és a magyar népdal stórfaszerkezetéről 1906-ban disszertáló Kodály ezt a felfogást már azelőtt ismerte, hogy Bartók Béla 1921-ben összeállított könyve, *A magyar népdal* függelékében három cseremiszt népdalt közzétett volna.

Küllös Imola idézett tudománytörténeti szemléjében ugyan nem beszél ezekről (és más, ide tartozó összefüggésekről), ám azt állítja, hogy Lükő 1942-es könyvében „a kérdéskör máig legátfogóbb összefoglalásában — a magyar paraszti gondolkodásmód és jelképrendszer keleti analógiáival bizonyítja népi kultúránk ősiségét és a nyugati kulturális hatásoktól független voltát.”⁹ Talán szükségtelen is megemlítenem, hogy Lükő könyvében nincs forráshivatkozás, minden adatot magyarul (az eredeti nélkül) említ, egyszóval még ha igaza lenne, akkor sem bizonyíthatna ilyen módon semmit sem... Küllös később említi Lükő 1957-es cikkét, és több olyan tanulmányt, ame-

⁴ *Magyar néprajz nyolc kötetben*. V. kötet. *Magyar népköltészet*. Főszerkesztő: VARGYAS Lajos. Bp., 1988. Itt: KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalkutatás története*, 414–426.; VARGYAS Lajos, *Lírai népköltészet*, 427–565. a hivatkozott művek jegyzéke a kötet végén.

⁵ Kodály írását egyik gyűjteményes kötetéből idézem: KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés*. II. Sajtó alá rendezte... BÓNIS Ferenc. Bp., 1964. A tanulmány a 145–153., 511–513., az idézet a 153. lapon. A kérdés vizsgálatába — néhány további megjegyzés ellenére sem — itt nem bocsátkozhatom.

⁶ A mű ma jobban hozzáférhető a reprint kiadásban: LÜKŐ Gábor, *A magyar lélek formái*. Pécs, 1987. (Pannonia könyvek). Külön és sokrétű munka lenne e könyv pro vagy kontra hivatkozóinak felsorolása. Minthogy éppen a minket érdeklő népdalszöveg-történeti kérdésekkel alább idézendő dolgozata részletesen foglalkozik, e reflexiók felsorolására itt nincs igazán szükség.

⁷ Lükő Gábor, *A magyar népdalszövegek régi stílusai*. Néprajzi Értesítő, 39. (1957.). 5–48.

⁸ NÉGYESY László, *A magyar költészet eredete*. Budapesti Szemle, CXLIV. kötet, 406. szám (1910.) 38–57. Bizonyos szempontból Solymossy Sándor „ethnológiai” (helyesírási és tudomány-történetileg így hiteles) ihletésű líraelméleti elgondolásai egy más, komparatívabb felfogást képviseltek, noha ebből mondjuk a régi *Magyarság Néprajza* hasábjain frott áttekintéséből („A nép lírája”) már keveset érzékelhetünk. Sajnos, még az újabb magyar folklorisztikai-tudománytörténeti áttekintések sem tárgyalják e kérdést.

⁹ KÜLLÖS, 1988.: 424.

lyek szerzői a magyar népköltészet szimbolikájával foglalkoztak (minthogy e témával most nem érintkezünk, erre a kérdésre nem térek ki), ugyanakkor hivatkozik más véleményekre is, számomra rendkívül megtisztelő és józan módon: „Természetesen olyan dolgozatok is készültek, amelyek az eredetkérdésben szkeptikusabbak, esztétikai, irodalom- és stílustörténeti vizsgálatok eredményeképp a magyar lírai népdalok korát csak néhány évszázadnyira becsülik (vö: Gerézdi 1962.; Voigt 1969–1981., 1972a).”¹⁰

Vargyas a leíró részben „Népi líra — irodalom előtt” című fejezetben foglalkozik e kérdéssel. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt gondolom, ez az egész 5-lapnyi részfejezet 1966-os előadásom zárómondatának cáfolatát kívánja nyújtani. Vargyas foglalkozik azzal a körülménnyel, mennyiben tekinthetők az egyes szövegfeljegyzések *terminus ante quem* vagy éppen ellenkezőleg *terminus post quem* jellegűeknek. Ebben tökéletesen igaza van, csupán a *terminus sans gêne* időmeghatározások kerülendők. Ezután kerül sor cáfolatomra.

„Elhangzott olyan vélemény is, hogy a népköltészetben személyes líra csak akkor fejlődik ki, amikor az az irodalomban megjelent, és irodalmi közvetítőréteg van, amely megismerteti az irodalmi teljesítményt a néppel (Voigt 1969–1981). Nem foglalkozom ennek a megállapításnak alapját képező irodalmi áttekintéssel, mindössze a népköltészetre vonatkozó részéhez kívánok *adatokkal* hozzászólni. Néhány személyes lírai megnyilatkozást idézek olyan népektől, amelyeknek nemhogy irodalmat közvetítő rétege nincs, hanem egyelőre még irodalma sem alakult ki.”¹¹

Ez után következnek az ellenpéldák. Vikár László és Bereczki Gábor cseremiszyűjtéséből a 221. számú kétstrófás hegyi cseremiszy dal (ez a közlők szerint a 248. dal fele), amelyet a magyar kutatók 1958-ban jegyeztek fel, ám főként a 248. dal már régebbi feljegyzésekből is ismert volt). Vargyas 313. példaként idézi a 221. cseremiszy dalt, magyar fordításban, hozzátéve „Természetesen tekintetbe kell venni, hogy ezek szó szerinti fordítások, ami a költőiséget nem tudja kellőképp érzékeltetni, még kevésbé a ritmust. De a költői tartalomról nagyjából mégis jól tájékoztatnak.”¹²

221. 1. Sárga hegy tetején
sárga fejű virág.
Le akarom szakítani,
/a kezemben/ akarom tartani.
2. A legényszeretőmet
látni akarom.
Látni akarom,
beszélgetni akarok /vele/.¹³

Tanulságos társítani ehhez a Vargyas által nem idézett 248. számú dal szövegét is, amely jelzi az aktuális forma sokrétűségét:

¹⁰ KÜLLÖS, 1988.: 425.

¹¹ VARGYAS, 1988.: 518.

¹² VARGYAS, 1988.: 519.

¹³ VARGYAS, idézett helyen. Az általa hivatkozott forrás: *Cheremis Folksongs* by László VIKÁR and Gábor BERECKZI. Bp., 1971. E kötetben a legegyszerűbb a dalok számozása szerint eligazodni, mint-hogy a kottás eredeti szövegek a könyv első részében olvashatók. Ez után olvasható az ugyanígy számozott angol rész, benne a dalszövegek teljes fordításával, a gyűjtés körülményeinek leírásával. Voltaképpen ez az egyes dalokhoz fűzött tudományos kommentár. Ezt követi (ugyanilyen dalszám-sorrendben) a szövegek magyar fordítása, itt azonban kommentárok nélkül.

248. 1. Sárga hegy tetején sárgafejű virág,
sárga hegy tetején sárgafejű virág.
Le akarom szakítani, /a kezemben/ akarom tartani,
le akarom szakítani, /a kezemben/ akarom tartani.
2. A kedves barátommal, a legényszeretőmmel,
a kedves barátommal, a legényszeretőmmel,
beszélgetni akarok, nevetgélni akarok,
beszélgetni akarok, nevetgélni akarok.¹⁴

Nyilvánvalóan itt a négy szövegsor az ismétlések következtében hol egy, hol két „strófában” jelenik meg. Ez azonban még semmiképpen sem strófikus forma, mégkevésbé strófikus líra. Még a moldvai csángó líra (ha van ilyen) is fejlettebb ennél. Ugyanez a helyzet a 314. Vargyas példával (261. számú cseremiszi dal) is. A 315. példa (283. számú cseremiszi dal) bonyolultabb. Minthogy azonban ennek műfajáról a közlők semmit sem mondanak, feltevéseimet itt nem szükséges részletezni.¹⁵

Vargyas idéz három csuvas szöveget is. (Ezek nála 316., 317. és 318. számúak). Ugyancsak Vikár és Bereczki helyszíni gyűjtéséből származtak. Az első, az ő számozásuk szerinti 37. számú szöveg két strófában hozott összesen 4 sor. A közzétévők szerint nem lírai dal, hanem menyasszonysírató.¹⁶ Vargyas második példája (277. számú dal) négy rövid „strófa”, a közzétévők szerint húshagyó kedden előadott szokásdal.¹⁷ Ez ugyan meglepő a szöveg szempontjából, annyit mégis jelez, hogy e dal „líraisága” legalábbis előadói számára nem volt nyilvánvaló. Ezek után már nem meglepő, hogy Vargyas harmadik példájáról a közlők annyit említenek meg (287. dal): „katonadal”.¹⁸ Egyébként az első két csuvas dalt 1970-ben, a harmadikat 1968-ban gyűjtötték. A közzétévők is utalnak dallamösszefüggésekre, főként a csuvas kötetben érintik az előadás műfaji sajátosságait (sőt a déli, török-tatár, esetleg akár irodalmi összefüggések vitatott voltát is). Ám ők elsősorban anyagot kívántak közzétenni, poétikai és poétika-történeti összefüggéseket nem említenek.

Ez csak első tekintetre meglepő. Köztudott tény, hogy a volgai népek körében folytatandó népzenei gyűjtésre Vikár László, Kodály Zoltán aspiránsaként és személyes közbenjárása eredményeként azért utazott, hogy a cseremiszi-magyar népzenei összefüggéseket tisztázza. Ám cseremiszi, majd votják, csuvas, tatár kutatásaik végén ez a zenei kép korántsem látszott ilyen egyértelműnek. Vikár ezért is írta meg

¹⁴ VIKÁR — BERECKZI, 1971. A magyar fordítás: 511.

¹⁵ Források (VIKÁR — BERECKZI, 1971.) és kommentár (VARGYAS, 1988.) ugyanúgy. A gyűjtők szerint a 261. és 283. számú cseremiszi dalok népszerűek, ők is több változatban gyűjtötték ezeket. Szövegeik tartalmi és formai variálódását, esetleg mégiscsak megfigyelhető műfaji hovatartozásukat ezen adatok ismeretében kellene megvizsgálni.

¹⁶ A forrás itt is hasonló megoldással készült kötet: *Chuvash Folksongs* by László VIKÁR and Gábor BERECKZI. Bp., 1979. Itt is sorszámozottak a dalok, előbb az eredeti, majd a gyűjtés adatait tartalmazó angol dalszöveg-fordítás, a kötet végén a szövegek magyar fordítása olvasható. A kötet bevezető (főként etnikai és nyelvi) tanulmányai, valamint (főként zenei és formai) mutatói még a cseremiszi kötetnél is jobbak. Idézett hely a 37. dal jegyzete a 439. lapon. (Minthogy éppen e kérdéskörre nem tértem ki, nem idézem Vikár és Bereczki cseremiszi és csuvas kötetéről annak idején írott recenzióimat.)

¹⁷ Idézett helyeken (VARGYAS, 1988.: 519–520.), VIKÁR — BERECKZI, 1979.: 495. Ezt a műfajt sok példával hozza a kötet, külön is felsorolja az ide tartozó 27 dalt (566. lapon), magát e dal-alkalmat azonban részletesen nem írják le és műfajilag sem elemzik.

¹⁸ VIKÁR — BERECKZI, 1979.: 497.

kétszer (!) e volgai népzenei hagyományt áttekintő disszertációját. Köteteikben ezért hiányzik a magyar lírai szövegek ősiségét bizonyító deklaráció.

Külön és bonyolult kérdés az obiugor „sorsének” problémaköre. Reguly, majd az ő anyagát kiadva Munkácsi Bernát közölt először rögtönzött és személyhez kapcsolt vogul „sorsdalokat”. Mind nők, mind férfiak előadhatják ezeket. Ugyanígy él a műfaj az osztjakok körében is. Innen az első példák Ahlqvist majd Patkanov gyűjtései óta ismertek. Érdekes, mindketten megvetően alacsony rendű műfajnak tekintik, gyakran részeket értelmetlen rögtönzéseinek tartják, amelyet egyébként az újabb korra mutató töredezett formák, rendszertelen szövegszerkesztés, olykor az oroszból átvett egész frázisok vagy értelmetlen részek tarkítanak. Sietek hozzátenni, hogy a közelmúltig is gyűjthető műfaj egésze nem indokolja ezt az elutasító véleményt. A műfaj ugyanazt a régi finnugor (és egyebütt is meglevő) „első személyes” (ám még ez sem ilyen egyszerű dolog!) szövegezésű rögtönzött alkotásmódot képviseli, mint amilyen például a lapp *juigosz*. Vargyas két ilyen vogul szöveget idéz, Munkácsi 1892–1910 között kiadott közléséből a következő megjegyzéssel: „Nem hiszem, hogy bárki is kétségbe vonhatná az idézett szövegek személyes lírai jellegét. S az utolsók a múlt század végén történt Munkácsi-gyűjtésből valók, amely a vogulokat még olyan állapotban találta, amelyen már a középkori magyarság is túlhaladt.”¹⁹ Munkácsi az első dalt (Vargyasnál a 319. számú példa) 1888. május 19-én gyűjtötte a felső-lozvai Tatjana Alexejeva Szotyinnova énekestől; a másikat (Vargyas 320. számú példa) június 12-én minden bizonnyal ugyancsak őtől jegyezte fel Munkácsi. Először 1897-ben jelentek meg a szövegek, mindjárt szép magyar fordításban.²⁰ Ám a kommentárokat (immár zömmel saját megfogalmazásában ám Munkácsi feljegyzéseinek felhasználásával) csak Kálmán Béla adta közzé, 1963-ban. Itt összefoglalta mindazt, amit eddig a sorsénekekről a finnugrisztika tudott.²¹ Kálmán Béla is hivatkozik e dalok szépségére, arra, hogy több alkotás is generációkkal régebb lehet, mint a feljegyzés ideje. Ugyanakkor primitív vonásait sem hallgatja el. Utal az osztjak megfelelőesekre, nem bocsájtkozik azonban fejtegetésekbe a vélhető magyar kapcsolatokat illetően.

Nem elemezhetjük itt akárcsak Munkácsi 58 női és 8 férfi sorsénekét (és végképp nem a mára ismert többszáz szöveget). Ezek tartalmi, formai jegyeiket, valamint szerzőjüket és előadásmódjukat tekintve is különböznek egymástól. Nyilvánvaló, hogy például e műfaj női–férfi, első-személyes–másra vonatkozó, rögtönzött–átvett stb. vonásait külön kellene vizsgálni. Csupán a Vargyas által idézett két szöveg adataiból idézek olyasmit, amit ő nem talált fontosnak közölni. Munkácsi VIII. számú szövegének „címe” „A Visera-folyó-falvi Trofim leányának, Dáriának énekelt éne-

¹⁹ VARGYAS, 1988.: 521.

²⁰ Ez a kiadás teljes, tanulságos címe szerint: *Életképek. Sorsénekek, viltzi énekek, medveünnepi szítnjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék*. — Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. — Saját gyűjtése és REGULY Antal hagyományai alapján közlése MUNKÁCSI Bernát. Bp., 1987. A szövegek kommentálására szánt „második füzet” már nem jelent meg Munkácsi gondozásában.

²¹ MUNKÁCSI (Bernát)–KÁLMÁN (Béla), *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény*. IV. kötet — második rész. Bp., 1963. KÁLMÁN Béla bevezetője („Fejezetek az obi-ugor népköltészetéről” 18–69. lapokon) műfajonként ad áttekintést, legelőször a „Sorsénekek” műfajáról (18–35. lapokon). Kálmán felhasználja Reguly, Munkácsi, Ahlqvist és Patkanov adatait, körülbelül 1957 táján írott áttekintése Artturi KANNISTO tanulmányán (*Voguulien kohtalolauluista*. Helsinki, 1930.) alapul, a maga későbbi gyűjtését, valamint Kannisto akkor még ki nem adott vogul sorsdalszövegeit is említi. A mindmáig élő műfaj kutatásának újabb eredményeit azonban sem ő, sem (tanulságos tanulmányok ellenére sem) mások nem tekintették át a kellő mértékben. Az egyes, Munkácsi-közölt szövegekhez Kálmán Béla (1963.) egyenként fűz kommentárokat, a VIII. és XIX. számon. Ezek Munkácsi megjegyzéseit foglalják írásba.

ke". Ez azt jelenti, hogy Darja Trofimova Bahtjarova szokta énekelni a dalt, ám Munkácsi ezt mástól hallotta. A XIX. számú szöveg pedig „A „Lozvafo-falvi” Ivánfi Mihálynak a „Tat-torkolat falvi” Visera-vidékről való Alekszej leánya, Tatjana felől énekelt éneke”, amelynek szerzője Munkácsi szerint Ukladov volt, ám ő ezt is Tatjánától hallotta.²²

Munkácsinak a gyűjtésre és műfajra vonatkozó megjegyzéseiből úgy tudjuk, hogy a közlők szerint az ilyen énekek megtörtént eseményeket mondanak el, mégpedig vagy olyan módon, hogy maga a főszereplő beszél magáról, vagy pedig más mondja el a róla szóló történetet. Ez utóbbi megoldás gyakran gúnyos, sértő, vagy kevésbé épületes eseményt idéz. (Akárcsak a lapp juoigosz.) Népköltési gyűjtés során ettől függetlenül is előadták (pontosabban előadták) a távol levők sorsénekeit. A VIII. ének Darja vágyakozását fejezi ki Pet Kapitanics iránt, elég nyílt módon. Egy sorpárnyi bevezetés után hat sorpárnyi szituáció-ismétlés következik, amely „a vadrece-tollal töltött párnára együtt lefekvés” óhajával zárul. A XIX. számú énekben a férfi, Jivan-fi Mikail azt kívánja, hogy Tatjánát magához vehetné, házába vihetné, ott együtt lehetnének, és ezt a két szülőanya elrendezné. Ez énekben is van gondolatrítmus és a felvillantott mozzanatok sorrendje is természetes; mindazáltal a megfogalmazás itt inkább improvizált.

Senki sem vitathatja el más érzelmeit. Sőt. Nemcsak az obiugorok körében beszélhetünk anyai szeretetről vagy éppen motivált párválasztásról, páros életéről, hanem már az állatok körében is (lásd majomszeretet, nászruhát öltő akvárium halak). Ám a szarvasbögés még nem lírai költemény. Csak igazán távolról előzménye a magyar népköltészet műfajhierarchiájában a strófikus szerelmi daloknak — amiről annak idején én beszéltem. Ha Munkácsi vogul adatközlői valódi érzelmeiket, a velük történt eseményeket adják elő, és ezt megkülönböztetik mondjuk a hősénekektől, meséktől, találós kérdésektől (stb.), a környezet pedig tudja, hogy az eredetileg rögtönzött és személyes alkotás kihez is tartozik — majd azután ezt mások is előadják, esetleg generációkon át is hagyományozódik ez a szöveg (pontosabban több ilyen szöveg) — itt valóban a líra kialakulásához vezető egyik utat fedezhetjük fel: mondjuk nem kell sok fantázia ahhoz, hogy Juvan Sesztalov élményverseit e hagyománnyal is kapcsolatba hozzuk. Még azt sem tartom kikezddhetetlen ellenérvnek, hogy előbb éppen a vogulból kellene ezt a sok évszázados lírizálódást dokumentálni ahhoz, hogy itt poétikai értelemben is líráról beszélhessünk. Sokfelé valahogy így alakulhatott ki a líra, a szerelmi líra is, az olyan igazán szép és kialakulásuk elejét illetően továbbra is rejtélyes formáiban, mint a kecsua, a tuareg vagy éppen a legkorábbi ismert arab lírai versek esetében.

Csak azt nem látom be, hogyan is lett mindebből a magyar népdal? És miért nem jó az, ha megvan a valóban máig énekelt moldvai csángó dalnak szöveg- (és dallam-) előzménye a 17. század legelején kéziratot énekeskönyvben. Kinek dehonesztáló az, ha innen származik strófikus magyar népdal? Miért kellene többévezredes vogul szövegeket feltételezni ellenérvként?

Vargyas ellenvéleménye — pontosabban nem is velem foglalkozó bírálata, hanem egész líratörténeti felfogása — preconcepció: mi nem vettük át a költői műfajokat, mi magunk csináltuk ezeket; a mi népünk nem szorult az irodalomra, maga is tudott strófikus személyes lírát alkotni; ez nyilván ősi, honfoglalás előtti örökség, amit bizonyítanak a cseremis, csuvas és vogul példák. Ám bármi más is. Példatárának utolsó két szövege (321. és 322. számokon) egy a Salamon-szigetekről, meg egy az eszkimók köréből származó dal. Sajnos, a műfordító költő Tornai József nem adta

²²MUNKÁCSI, 1897.: 11. és 28–29. Kálmán Béla megjegyzései = MUNKÁCSI — KÁLMÁN, 1963.: 78–79. és 86. Az adatközlőről: 259.

meg eszkimó szövegének forrását (ez Rasmussen lesz), a másik műfordító költő, Rákos Sándor ugyan idézi Thurnwald gyűjtését, ám nehéz volna kideríteni, a Vargyas által dicsért líraiságból mi is az ő kezenyoma.²³ Viszont egyik szöveg sem strófikus.

Különb en is kétélű érv ez az eszkimó–melanéz párhuzam. Ha ez a líraiság ennyire világjelenség — csakugyan mindenütt megvan, sőt egyszerűen örök, datálhatatlan és fejlődésre sincs szüksége. Akkor miért küzdött annyit az európai hivatásos költészet, hogy létrehozza a strófikus személyes lírát? Hiszen mindez már készen volt az eszkimók, a melanézok meg az ősmagyarok körében. Szegény Homérosz és Dante, ha ezt tudták volna, mennyire előbbre jutottak volna költészetükben, mint így. Villon és Shakespeare pedig sok-sok kísérletezéstől menekülhettek volna meg. Nem is beszélve az ezernyi trubadúrról, Minnesängerről, skáldról és udvari költőről, akik oly reménytelenül törekedtek ebbe az irányba. És az is nyilván véletlen, hogy műveik nyomát rendszeresen keresik a folkloristák a későbbi századok költői műveiben. Még maga Vargyas Lajos is feltételez középkori francia hatást a magyar folklórban, legalábbis ami a balladaszövegeket illeti.

Vargyas fejezetének végén összegezi véleményét, egyáltalán nem meglepő módon:

„Tehát már a honfoglalás előtti időben is számolnunk kell lírai dalok létezésével. Vagyis Voigt Vilmos idézett megállapításában és a tanulmány végén leszögeezett tanulságában, hogy „... az individuállíra 1603. július 10-e előtt nem volt tagja a magyar folklór műfajhierarchiájának” (Voigt 1969–1981.:526.), a néprajzi adatok teljesen figyelmen kívül maradtak.”²⁴

Úgy gondolom, az nem volt baj, hogy egyesek nem foglalkoztak a fentebb cáfoltam jellegű párhuzamok keresésével. Sokkal tanulságosabb ellenérv lett volna, ha Vargyas mondjuk a szlovák, a román vagy a szerb–horvát strófikus személyes lírai népköltészetnek a 17. század előttre datálható voltának tényeivel hozakodott volna elő. Ha lennének ilyen bizonyítékok, ezek csakugyan elgondolkodtatók lennének, hiszen ez esetben szomszédaink mondjuk maguk termelték volna ki mindazt, amit én csak a magyarban mégiscsak külföldről importánt reneszánsz műveltséggel kapcsoltam össze. Minthogy mára főleg a román lírai népdalokról léptéknyit többet tudunk, mint negyed századdal ezelőtt, szlovák és lengyel viszonyok között pedig a kéziratos költészetnek a későbbi lírai népdalokra tett hatását sokkal jobban dokumentálták, ilyen irányban érzem be nem fejezettnek akkori kutatásaimat. És amíg akár cáfolatként, akár viszontválaszként csak vogul meg melanéz példákat idézünk, népdalszövegeink természetét nem tárjuk fel igazán.

Nem lepődtem meg viszont azon sem, hogy Vargyas következő fejezetében („Időrend” címmel) mégis több mint 100 szövegpéldát érint, a középkortól Petőfiig, amelyekben írásos és szóbeli változatok elválaszthatatlanok egymástól. Ha némileg karikíroznám itteni magyarázatainak érvelési módját, úgy összegezném következtetéseit, hogy nálunk mindig a műköltő merít a néptől, mi azonban a franciáktól átvehetünk dalszövegeket (ám a németek is tőlük veszik népdalaikat). Ha viszont figyelmesen olvassuk megjegyzéseit kiderülhet, hogy itt azért mégiscsak egy régi kölcsönhatásról lehetett szó.

Noha „a szerelem kertjében” szövegeket annyira ellenszenvenssé tehettem szememben, hogy ezeket nem idézi itt (jóllehet legterjedelmesebb és valóban fantasztikus távlatú világirodalmi összefüggésekkel rendelkező népdalszövegünk ez, ezen kívül itt mind a szöveg, mind a dallam évszázados múltú, sőt 1843 óta, Petrás Ince János

²³ Az eszkimó „forrásadat”: RASMUSSEN, *Expedition in Alaska*. A Salamon-szigetekre vonatkozóan: THURNWALD, R., *Forschungen auf den Salomo-Inseln und dem Bismarck-Archipel*. I. *Lieder und Sagen aus Buin*. Berlin, 1912.

²⁴ VARGYAS, 1988.: 522.

feljegyzésében dokumentálni is tudjuk népdalként, ami más, hasonló szövegeknél nem szokott sikerülni — egyszerűen itt csakugyan van adatunk népdalszövegeink két és fél évszázados történeti háttéréről, amire máshol nem sok lehetőségünk van) — azt mégis leírja „Stoll Béla mutatta ki két 17. századi szövegünk számos népi változatát (lásd RMKT XVII. század 3. 14. és 75. számát, ezt tárgyalja Voigt 1969–1981 is Stoll összehasonlításai alapján).”²⁵ Azaz, noha nekem általában nincs igazam, azért e konkrét esetben mégiscsak így áll a dolog — hála Stoll Bélának. Azonban az összefüggés elfogadása mégis megnyugtató, hitelesen idézi felismerésemet.

Huszonhat évnél régebben találkoztam a témával. Itthon 1959-ben (és nem a Stoll Bélától 1961-ben kiadott kötetben, hanem Mišianik, Eckhardt és Klaniczay szövegyűjtésében, a nevezetes *Fanchali jób-kódex* közlésekor, illetve 1962 januárjában élő előadásban), a nemzetközi párhuzamokat illetően, egyáltalán a *locus amoenus* kategóriát illetően E. R. Curtius először 1948-ban kiadott klasszikus művében (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*), a „narrative lírai dal” fogalmát Balys nyomán, a népi-nem népi középkori líra problematikáját tekintve pedig Václav Černý könyvében a középkori cseh szerelmi lírából (1948) meg a nép és az irodalom kapcsolatáról a középkorban (1958).²⁶ Csak sajnálni tudom, hogy e műveket, és még legalább ötven olyan írást, amely a középkori vagy korai középkori nem népi és népi dalok összefüggéseiről adatokat meg szempontokat adott, nálunk nem sokat használták az utóbbi negyedszázadban (sem).

Régi dolgozatom bevallottan is paradigmaticusnak tartottam. A lehető legjobb példát választottam ki (volt egy másik lehetséges téma is) annak bemutatására, hogyan lehet népdalszövegeinket összesítve elemezni, a változatokat csakugyan egymás mellé téve, a történeti és összehasonlító adatokat a maguk milyenségében bemutatva, az eszmétörténeti, sőt társadalomtörténeti és műfaj-történeti összefüggéseket pedig nem öletszerűen, valamilyen magánszimbolizmus keretében, hanem európai távlatban érzékeltetni. Még arra is jóelőre gondoltam, olyan példát válasszak, ahol poétikai és metrikai összefüggéseken kívül zenetörténeti, ikonográfiai és vallástörténeti megjegyzéseket is lehet tenni. Noha nem sok visszhangot vettem észre, egy-egy kérdésben továbbra is ezt a „komplex” módszert tartom jónak, sőt mi több, követhetőnek is.

Még egy kérdésre térhetek itt ki. Negyedszázada még nem volt igazi, nagyméretű zenetörténetünk. A négy éve megindított kézikönyv-kiadás itt is új lehetőséget jelent. A Rajeczky Benjamin szerkesztette középkori kötet két helyütt is érintkezik témánkkal. Minthogy nem „a szerelem kertje” szövegeinek dallamáról érdeklődtem, hanem általában lírai népdalaink dallamának eredetkérdéseit kívántam e kötetből megismerni, ért is csalódás meg nem is. „A magyar zene őstörténete” című alapvető fontosságú fejezetet itt Vargyas Lajos írta.²⁷ Véleménye szerint népzeneink nagyon sok jelensége honfoglalás előtti. Ugyanakkor nem hallgatja el, hogy a „volgai” kvintváltó dallamok esetében ez az egyik felfogás, amellyel szemben Vikár László ezeket ott kései jövevénynek tekinti, nem tartja a magyar kvintváltással összefüggőnek e jelenséget. Vargyas megemlíti, az ő felfogását két vitaülés tárgyalta meg,

²⁵ VARGYAS, 1988.: 537.

²⁶ Csak a nálunk nem idézett művek adatait adom itt: BALYS, Jonas, *Lithuanian Narrative Folksongs*. Washington, 1954. Ez a mű akkor értelmezhető igazán, ha a szerző korábbi, még a klasszikus „ballada” fogalmát alkalmazó rendszerező jegyzékével vetjük össze: BALYS, Jonas, *Šimtas liaudies baladžių*. Kaunas, 1941. — ČERNÝ, Václav, *Staročeská milostná lyrika*. Praha, 1948. — Uő., *Lid a literatura ve středověku, zvláště v románských zemích*. Praha, 1958.

²⁷ Magyarország zenetörténete. I. Középkor. Szerkesztő RAJECZKY Benjamin. Bp., 1988. VARGYAS fejezete: 15–57. Ennek bővebb változata: Uő., *A magyar zene őstörténete*. I–II. Ethnographia, 91. (1980.) 1–34.; 192–236.

az ide beterjesztett terjedelmesebb tanulmánya az *Ethnographia* hasábjain jelent meg, 1980-ban.²⁸

Csak a probléma érzékeltetésére úgy összegezhetem Vargyas nézetét, hogy az európainak nevezett kvintváltás nem az igazi, a magyar meg a „volgai” pedig mégis csak genetikusan függ össze egymással. A lírai dalok vonatkozásában ez azért kardinális kérdés, mivel ABCD, AAAB, ABAB, ABBC és ezekhez hasonló zenei (dallam-sorokból álló) építkezés automatikusan strófikus szövegeket jelent. Ha tehát a magyar népzene kvintváltása „őstörténeti” jelenség, egyeztethető cseremisszel meg csuvassal, akkor népdalstrófaink ugyanilyen régiségűek. Quod erat demonstrandum. E következtetést olvasva nem ért csalódás, hiszen már Vikárék ottani gyűjtéseinek publikációja során kiderült, az értelmezésben milyen alapvető különbségek vannak.

Ami jobban meglepett, az volt, hogy a középkori zenét, udvari zenét, a zeneelméletet, a hangjegyírást és a hangjegyes forrásokat, a gregoriánt és a többszólamúságot tüzetesen tárgyaló fejezetekben nem volt szó lírai népdalaink középkori meglétéről. Az anyanyelvű énekköltészetéről Dobszay László, középkori népzeneinkről Rajeczky Benjamin és Szendrei Janka írtak, vagyis a témakör és a magyar népzene vitathatatlanul legjobb ismerői. Ők ne tudnának ilyen ősrégi magyar lírai költeményekhez kapcsolódó dallamokról? Az egyházi év szokásaihoz, az emberi élet fordulóihoz fűzött dallamokról 16 külön kis fejezet szól. Ám a személyes lírának nyoma sincs ezekben. Pontosabban a párosítókról Szendrei Janka azt állítja, hogy ezek a többi műfaj rendszeréből kiragadva nem vizsgálhatók igazán és e műfajnak „az európai stílusokkal való összevetése s datálhatósága is realisabbá válik” e tágabb keretben. Csak a lakodalom, a gyermekjáték, az önálló szerelmi ének és a párosító együtt értelmezése javasolt. „S bár e téren még egy sor részletkutatás elvégezetlen, annyit ma is biztosan állíthatunk, hogy *e területek együttese elveszettnek nyilvánított középkori szerelmi líráink őrzője*. Az ugyanis nem volt még a mai értelemben vett önálló líra, azaz nem volt még alkalmaktól, szituációktól teljesen független műfaj, hanem sokkal inkább a szervezett, közösségi jellegű társadalmi együttlétek szertartásos kísérő jelensége. Részben fennmaradása is a szertartások fennmaradásának függvénye.”²⁹

Nemcsak elméleti megfontolásból szimpatikus számomra ez a vélemény, hanem az elemzett konkrét dal is csakugyan tovább él párosító szövegekben. Azután Szendrei Janka azt sem zárja ki, hogy ez a „középkori szerelmi líra” mintegy máshonnan is jöhessen, mint a legegyszerűbb magyar nép Volga-menti őshazájából. Egyszerűen hiszi el minden népzene-kutatónk, hogy „a néprajzi adatok teljesen figyelmen kívül” maradásából lehet csak arra gondolni, hogy a középkorban nem volt mai értelemben vett strófikus, személyes lírája a magyar nép fiainak.

A zenetörténeti áttekintés második kötete 1541-től 1686-ig terjed. Az V. fejezetben a „lírai énektípusokat” bemutató Csomasz Tóth Kálmán és Papp Géza a hagyományos felfogást képviselik.³⁰ Nincs sok lírai dal, ezek is fölülről szálltak a nép közé. Kiváló anyagismeretük ellenére is látszik, a két szerző nem követhette az utóbbi évtizedek magyar folklorisztikai vitáit, publikációit. A népies egyszerűságot tárgyaló VI. fejezet végén viszont Vargyas ad áttekintést „A népdal fejlődése a 16–17. században” címmel.³¹ Korábbi nézeteit fogalmazza itt is meg, ám igazán gazdag adattárat nyújt, mintegy 35 dallamcsaládról szól. Jóllehet továbbra is azt hangoztatja, hogy a népi dallam a régiebb, meg hivatkozik a középkori háttérre is, még az ő példáinak

²⁸ Lásd az előző jegyzetet. A viszontválaszt nem adták ki.

²⁹ Ez az „életalkalmakhoz kapcsolódó zene” fejezet „Párosítók” alfejezetében olvasható (SZENDREI Janka): Uo. 543.

³⁰ *Magyarország zenetörténete*. II. 1541–1686. Szerkesztő BÁRDOS Kornél. Bp., 1990. 236–237. A két szerző korábbi, hasonló felfogást tükröző műveit a kötet irodalomjegyzéke sem idézheti teljesen.

³¹ Uo. 306–347.

négyötöde is az általa „folklorizálás”-nak nevezett útra példa.³² Ha ő ennyit elismer, az arány biztosan van ennyire beszédes. Ez a konkrétum is azt erősíti, amiről 1966-ban már szólhattam.

Természetesen a közköltészet, hivatásos költészet és a népköltészet történetét illetően számos további probléma vizsgálható, mind csak magyar, mind esetleg nemzetközi vonatkozásban. Legutóbb is sok ilyen lehetőségről eset szó.³³

Arra is utalnom kell, miben látom ma másképp a tényeket, mint annak idején, negyedszázaddal ezelőtt. Fenntartom-e ma is akkori, frappánsnak (akár provokatívnak) tervezett végkövetkeztetésemet?³⁴ Minthogy akkor is, most is általánosabb iro-

³² Ő is, mint mindenki, SZENDREI Janka — DOBSZAY László — RAJECZKY Benjamin, XVI-XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben. I-II. Bp., 1979. áttekintésére hivatkozik. Ez a repertórium a Régi Magyar Dallamok Tára első két kötetének (megjelent 1958-ban, illetve 1970-ben, sajnos, további kötetek eddig nem láttak napvilágot) anyagára épített. Ha pontosabban áttekintjük e két kötetet, az elsőben legalább 50, a másodikban mintegy 86 dallam kimutatása szerepel. Ehhez képest Vargyas 35 dallamcsaládjának a négyötöde még igazán szerény hányad, akár négyszeresen is megszorozható. Az, hogy hány régi magyarországi dallam is található meg a későbbi magyar folklórban, zenetörténeti ténykérdés. Itt 30 vagy 136 dallam feltételezése nem mennyiségi, hanem minőségi különbség. Ám e szorosan vett szakmai véleménykülönbségen kívül maga a tendencia a fontos: akár 30, akár több mint négyszer annyi párhuzam esetében a kapcsolat, leszámazás és összefüggés vonatkozásában nyilvánvaló. A történetileg adatolt dallamoknak a folklórból vagy a hivatásos művészetből eredeztetése végtére is a kutatók személyes nézőpontjának felel meg. Ám azt kár lenne letagadni, hogy a magyar népzene dallamai közül sok már a régi, nem-folklór eredetű. E tény ellen küzdteni reménytelen feladat: ha nem is szándékosan, a magyar folklór európai és a „magas” kultúrával való összekapcsolódását tagadó nézeteket erősíteni.

³³ A tatai tanácskozársra felkérés 1992 legelején érkezett, „régí és lezáratlan vita” tárgyalásának ígérétével. 1992. május 20-iki előadásom megvitatása alkalmával két kérdés került előtérbe: van-e nem-emberi előzménye a költészetnek, egyáltalán a művészi kommunikációnak (pl. a madárdal, mondjuk a kanadai feketerigó esetében). Erre azt tudtam válaszolni, hogy e kérdést illetően nem is SZÓKE Péter munkássága (legutóbb, bár a korábbi tanulmányokra nem teljes hivatkozással lásd tőle: *A zene eredete és három világa. Az élet előtti, az állati és az emberi lét szintjén*. Bp., 1982.), sokkal inkább a világhírű magyar tudós, a nálunk még mindig nem elegendő módon olvasott SEBŐK Tamás = Sebeok, Thomas A., *A művészet előzményei*. Bp., 1983. művében olvasható szemlélet az eligazító. A másik kérdés a strófikus (nép)költészet fogalmára vonatkozott. Annak idején terjedelmi okokból nem közöltem az Ethnographiában a strófák tipológiájára vonatkozó részeket tanulmányomból, amit — úgy látszik — mégis célszerű közreadni. Szerencsére ennek főbb tényezői azért olvashatók voltak. Lásd: VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához*. Bp., 1972. 246–263., irodalmi hivatkozások 365., 377. stb. Itt viszont éppen a formai-metrikai kérdésekre nem térhettem ki. (Megemlítem, hogy e kézirat is szinte évtizeddel korábban készült. Vagyis nem a hetvenes, vagyis a hatvanas évek tudományos felfogását tükrözi. Úgyhogy e kérdést is újra kellene áttekinteni.)

³⁴ Nem térhetek ki itt viszont olyan kérdésekre, amelyek tárgyalása nagyobb terjedelmet igényelne. Maga a „szerelem kertjében” címmel összefoglalt bonyolult téma vizsgálatát illetően is dolgozatom csak az akkor ismert adatokat és véleményeket tükrözhetne. Noha új történeti forrásadat azóta sem került elő, az idézett magyar irodalomtörténeti forrásokról sokmindent kiderített a kutatás. Néhány akkori irodalomtörténeti következtetéssel (Pl. az *Árgirus-széphistóriá*t illetően) kapcsolatban azóta újabb vélemények és ellenvélemények fogalmazódtak meg. Sokkal többet tudunk költészetünk és népköltészetünk 18. és 19. századi forrásairól. Természetesen újabb változatokat gyűjtöttek a moldvai csángó énekesektől, ezek közül többet publikáltak is. Minthogy mára szinte közsímsérté vált a dal, továbbra is gyűjthető. Az újabb változatokat nem szükséges itt felsorolni. Nyilvánvaló tény, hogy a nemzetközi párhuzamként említett jelenségek (középkori és reneszánsz európai líra, a téma vallástörténeti és művelődéstörténeti háttere, stb.) azóta is hatalmas méretű kutatásokat ihlettek meg. Közülük a hozzám eljutott tanulmányoknak pusztá felsorolása is ívekét töltene meg. Erre

dalomtörténeti összefüggés (és terminológia) keretében gondolkodtam, legalább két kérdésre mégis röviden utalnom kell.

Egyáltalán nem előzmények nélkül annak idején az volt a célom, hogy egy egyetemes líratörténeti fejlődés rajzába helyezzem el mind a magyar líratörténet, mind a magyar népköltészeti történeti forrásanyag tényeit. Erre a javaslatra nem sokan tértek ki. Vargyas Lajos is csupán közetlen komparatív javaslataimat kifogásolta, általában nem adott fejlődésrajzot a líra szakaszairól. Annál nagyobb volt örömöm akkor, amikor néhány évvel ezelőtt éppen ilyen összefüggésből bírálta nézeteimet kolozsvári folklorista kollégám, Mitruľy Miklós.³⁵ Nem tudom, csupán én tartom-e érvelését zavarosnak és önellentmondónak, ám számomra úgy látszik dolgozatából, maga sem döntötte el, milyen választ is adjon a dolgozata elején álló kérdésre: „Mikor, az emberi társadalom fejlődésének melyik fokán jelent meg a szerelmi líra?”³⁶ Szerintem mindez nagyon régen történt, a „nemzetségi, törzsi társadalmak” körében, „még az ősközösségi társadalom későbbi periódusában, felbomlásának valamelyik stádiumában, mindenképp az osztálytársadalom megszilárdulása és az írásbeli költészet megjelenése előtt kialakult egyes helyeken.”³⁷ Persze ez axióma, amit kár is (nem is lehet) bizonyítani. Mitruľy dolgozata olyannyira ismeretlen és hatástalan maradt nálunk, hogy pl. Vargyas sem idézi, noha érvrendszerük, példatáruk közeli egymáshoz.

Mitruľy érvelésében két hibát találtam. Ő nem vette észre, hogy én csupán a magyar (és a vele rokonítható „európai”) lírai népköltészetet kapcsoltam össze azzal a világirodalmi fejlődéssel, amelynek része az európai hivatásos költészet reneszánsz szerelmi lírája is. Nem is *ebből* eredeztettem még a magyar személyes lírát sem, csupán ugyanabba a folyamatba helyeztem el, ahová ez is illik. Ami viszont a volgai (vagy akár belső-ázsiai) lírai költészet eredetét illeti, természetesen ezt is tágabb műfaj-történeti (és irodalomtörténeti) távlatokban képzelem el, és noha nem tartom egy „keleti reneszánsz” címkéjével meghatározhatónak, azért van ilyen jelenség is az összehasonlító irodalomtudomány művelőinek fogalomrendszerében.³⁸

Mitruľy második tévedése az, hogy nem vette észre, én kétféle költészetről beszéltem: alkalmi és személyes „líráról”. Amit ő a második kategória ellen ellenérvként felhoz, az első kategóriára vonatkozik. Minthogy e különbségtételt éppen tőlem is idézi (noha én ezt nem kitaláltam, csupán követtem és idéztem, következetesen hangsúlyoztam), arra vall, hogy tudja, annak idején másról volt szó. Ha ezt a különbségtételt komolyan venné, a saját rendszere zűrzavarosságát is feloldhatná. Azután példái (pontosabban az erre utaló hivatkozások) is értelmezhetők lennének.³⁹

Mitruľy megint arra a tetszetős megoldásra jut, miszerint a szerelem örök érzés. Ha mondjuk az evőeszközzel étkezést és az összeadni tudást nem tartjuk örök jelenségnek, hanem társadalomtörténeti (és művelődéstörténeti) folyamat részének, miért ne gondolhassuk azt, hogy az emberi érzelmek is kifejlődhetnek... Azután az ezeket

itt módom sem volt, ám nem is tartottam ezt elkerülhetetlennek, hiszen ezek csak újból dokumentálták azt a lírafejlődési tendenciát, amelyet már akkor vázolhattam.

³⁵ MITRULY Miklós, *A szerelmi tematika megjelenése a népi lírában*. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, 30. (1986.) 19–26.

³⁶ MITRULY, 1986.: 19.

³⁷ MITRULY, 1986.: 25.

³⁸ Sajnos (noha megkíséreltük), a *Világirodalmi Lexikon* „keleti reneszánsz” címszavából csak a „reneszansz” címszó néhány konkrét részcímszava készült el, ám e témakörrel nálunk máig sincs igazi áttekintés.

³⁹ Minthogy ő végül is nem idéz szövegeket, itt nem lett volna célszerű ezt pótolni, egyszersmind kommentálni.

kifejező művészi alkotások (pl. szerelmi líra) szintén így változnak, fejlődnek. Miért olyan nehéz ezt a trivialitást elhinni?

A másik fontos kérdés inkább magyar irodalomtörténeti jellegű. 1966-ban már megfogalmazódtak Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán líratörténeti nézetei. Ám csak ennél később írta meg a magyar szóbeli/irodalmi költészet fejlődéséről áttekintését Varjas Béla, publikálta poétikatörténeti elgondolásait Horváth Iván, került kiadásra a *Régi Magyar Költők Tára* számos szövegköteté. Nem szabadulok attól a gondolattól, hogy amennyire ismeretlen maradt mindez népköltészet-kutatóink előtt, ugyanolyan értelemben kívül maradt irodalomtörténészeink szemhatárán a magyar folklorisztika több új eredménye. Amikor például a zseniális Horváth Iván populáris regiszterről, népköltészetéről, közköltészetéről és sokminden másról beszél, feltűnő módon ide kapcsolható elméleti következtetésemet ugyan idézi, ám éppen a régi magyar irodalomra is vonatkoztatható pozitivistá tanulmányomat már nem.⁴⁰ Irodalomtörténészeink sem szokták ismerni a magyar történeti folklorisztika eredményeit. . .

Fontos volt, hogy mintegy másfél évtizede modernizálódott régi magyar irodalomtörténetírásunk. Amíg korábban mondjuk a szóbeli/írásbeli költészetéről Horváth János (és csak a legritkább esetben mondjuk Marót Károly) nézetei voltak idézve, most Milman Perry, Paul Zumthor és mások váltak említetté. Ez nagyszerű. Ám az meg baj, ha modern magyar irodalomtörténészeink éppen a modern magyar folklorisztikáról nem vesznek tudomást.

Klaniczay Tibor munkássága legkezdeteitől legvégéig arra törekedett, hogy a magyar népköltészet (és ősköltészet) témakörét bevonja a magyar irodalomtörténet kereteibe.⁴¹ Ez nem volt új ötlet a magyar irodalomtudományban, hiszen Toldy Ferencről Gyulai Pálon és Katona Lajos életművén át ez jellemezte Horváth János törekvéseit is. Ám azóta új folklorisztika alakult ki. A régi megoldások mára elavultak. Klaniczay Tibor örökségéhez tartozna, ha mindkét terület korszerű módszerei végre (vagy ismét) találkozának. Lenne ennek metodikai értelme, hatása is.⁴²

⁴⁰ Lásd HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982. 220. (és a környező lapokon).

⁴¹ Tulajdonképpen érdemes lenne összegezni KLANICZAY ide vágó nézeteit. *Régi magyar irodalom* c. egyetemi jegyzetének (Bp., 1952) programatikus javaslatai – sajnos – nem váltak valóra a magyar irodalomtörténeti kézikönyv köteteiben, ahol népköltészettörténeti fejezeteket nem is olvashatunk, őstörténeti része pedig adatolatlan fantazmagória.

⁴² Itt köszönöm meg irodalomtörténész kartársaim figyelmét és segítségét, Klaniczay Tibornak pedig érdeklődését e témakör iránt. Úgy láthattam (a tati konferencián is) most inkább folkloristáink kezdenek végre érdeklődni irodalomtörténeti kérdések iránt. Most tehát onnan kellene az együttműködést erősíteni.

REGI MAGYAR IRODALOM ÉS EURÓPAI KÖZKÖLTÉSZET

1. A 16. századi magyar epika

Menéndez Pidal, amikor az európai, közelebbről a germán népek (orális) hősi epikájának ősisége mellett érvel, Tacitusra hivatkozik: már a *Germaniában* van szó arról, hogy a germán népek hősdalai, amellet, hogy szórakoztatják a közösséget, e népek történeti tudatának is hordozói.¹ Nem kétséges a keleti népek ősi hősepiája sem és arról is bőven van tudomásunk, hogy a honfoglaló magyarok is megénekelték hőseiket (esetleg diadalmas vezérek saját győzelmeiket).² Anonymustól Galeottóig számos tanúsága van az orális hősi epika folyamatos virágzásának.

Az sem meglepő, hogy a kialakuló magyar írásbeliségben is jelentős szerepe van a történeti énekeknek. Szembetűnő viszont, hogy e történeti énekek műfaja majdnem kizárólag a közelmúlt, sőt a jelen történeteiről szóló riportszerű beszámoló. Szinte teljesen hiányzik a régmúlt jelentékeny személyiségei köré fonódó mondakörszerűen épülő, egyre terebélyesedő énekes hagyomány. (Akármilyen nézetet fogadunk is el ugyanis az eposzi kezdetek oly sokat vitatott kérdéseiről,³ nyilvánvaló, hogy — csak a történetileg jól nyomonkövethető anyagnál maradván — milyen hosszú út vezet az oxfordi kézirat Roland-jától Ariosto hőiséig⁴ vagy milyen nagy út képzelhető a *Nibelungenlied* és az *Edda* Siegfried-alakjai mögé és onnan a *Der gehörnte Siegfried* c. népkönyvig.) Nálunk hiányoznak a nemzetközi témák, de nincs hősi epika sem Árpád, sem Botond vagy Lehel, sem Szent István, sem Bátor Opos figurái körül, de még Szent Lászlóról is csak egy éneket ismerünk. Ez sem hősenek, hanem klerikus jellegű kompozíció, félig panegyricus, félig hagiografikus, amely jellegben közelebb áll a 9. századi *Ludwigslied*hez vagy a *Cambridge-i Daloskönyv* *Modus Ottinc*-jához (Nagy Ottó császár dicséretéhez), mint a hősi epikához. Miután — láttuk — Fest Sándor érvelése elég szorosra vonja a Tari Lőrinc körüli költői hagyomány születésének körét és, úgy látszik, itt nem néphagyományról, hanem klerikus költészetről van szó, valóban a Toldi-történet látszik az egyetlen kikövetkeztethetően még élő és nem a közvetlen jelenre vonatkozó epikus ciklusnak, egyben az egyetlennek, amely a krónikán vagy a szó szerint vett történelmi riportázon túlmegy. Semmiképpen sem udvari típusú mű ez sem. A magam részéről egyáltalán nem tudok egyetérteni Vízkelety András-sal, aki „Toldi-regényről” beszél és rokon vonásokat talál „a nyugati udvari regény

¹ Ramón Menéndez PIDAL, *Los godos y la epopeya española. „Chansons de geste” y baladas nórdicas*. Madrid, 1956. 13.

² VÁRJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp., 1982.

³ Csak a példa kedvéért néhány példa a legfontosabb vitakozóktól: Joseph BÉDIER, *Les légendes épiques*. I–IV. Paris, 1908–21. — Ramón Menéndez PIDAL, *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*. Paris, 1960². — Italo SICILIANO, *Les chansons de geste et l'épopée. Mythe-histoire-poème*. Torino, 1968.

⁴ Pio RAJNA, *Le fonti dell'Orlando furioso*. Firenze, 1900².

protagonistájának" útjával.⁵ Mégis, úgy vélem, egy *chanson de geste*-szerű *pré-courtois*, lényegében a mindenki számára hozzáférhető, populáris, ill. közköltészeti szférába tartozó költemény elemei meglehettek itt.

A hősi epika éppúgy rétegzett műfajlag, mint a történeti énekköltészet és a két-
tő csak felszínesen érintkezik. Megkockáztatnám, hogy a Toldi-történet kivételével csak az utóbbi van jelen a régi magyar költészetben, mégpedig annak kialakulása —
illetőleg írásbeli megjelenése — óta.

Jól látható ennek az énekköltészetnek az írásbeliség-előtti megléte és „átnövése”
az írásbeliség korába: meggyőzőnek tűnik a Thuróczi-krónika Kont István-epizódjában
elveszett ének nyomát látni, Pirnát Antal Szeréminél Hunyadi Lászlóról ill. Dózsa
Györgyről szóló énekciklusokat vél felfedezni,⁶ és Bornemisza Pál egy 1524-ből
származó halotti oratóiójában 14. századi históriás ének nyomára bukkant Borsa Ge-
deon.⁷ Ezek nyilván ugyanolyan, az események közvetlen közelében keletkezett, az
eseményeket híven elbeszélő költői elbeszélések lehettek, mint a *Szabács viadala* (ha
eredeti),⁸ a *Cantio de militibus pulchra*, Az *vitéz Turi György haláláról* szóló ének stb.
Ilyenek persze Tinódi énekei is, azonban ezeket kötetbe szerkesztettségük némikép-
pen a verses krónikákkal is rokonítja.

Ennek az énektípusnak nagy nemzetközi hagyománya van. Legkorábbi általam
ismert példája az ezredforduló körüli évekből származó óangol *Maldoni csata*, de
ilyen a 13. századi, két szerzőtől származó provanszál eposz az albigen kereszt-
hadjáratról, a 14. századi olasz *Cantare della guerra degli otto santi* és némileg ilyen
Guglielmo Pugliese latin költeménye a 11. század utolsó éveiből, a *Gesta Roberti Wis-
cardi*. Irodalmi értékük elég változatos, az albigen eposz pl. remekmű, nagyrésztük
azonban a közköltészet és a klerikus precizitású történeti tudósítás között van. Hor-
váth János és az ő nyomán Varjas Béla mindenesetre valószínűleg elhamarkodottan
utasítják el, érvelés nélküli kategorikus tagadással, a magyar történeti énekek és a
német Zeitungsgesangok, ún. „történelmi népdalok”⁹ közötti kapcsolat feltételezésé-
sét. Varjas ugyan megenged „tipológiai rokonságot”, de úgy véli, „a magyar histó-
riás ének közvetlen kapcsolata ezekkel nem mutatható ki”. A „történelmi népdal”
általánossá vált terminusát joggal utasítja el Ulrich Müller,¹⁰ mondván, hogy ezek-
ben a gyűjteményekben a politikai líra minden fajtája, dalok, beszédek, harci dalok,
dicsérő- és szidalmazó énekek, allegorikus költemények, ismert és ismeretlen szerők
művei egyaránt megtalálhatók. A kifejezés ugyanakkor mégis joggal utal arra, hogy
e költemények jórészt ismétcsak nem az udvari regiszterbe tartoznak, hanem popu-
láris jellegűek, az egész közösség számára hozzáférhetőek, jöllehet a határok felfelé

⁵VÍZKELETY András, *Vitézek, mi lehetett...?* Még erőteljesebben fogalmaz német cikke: *Literatur...* 90: „Die ungarische Literaturgeschichte kennt nur eine Erzählung, die man mit den obigen Beschränkungen als einen Ritterroman bezeichnen kann...”

⁶Szóbeli közlése.

⁷BORSA Gedeon, *Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány.* = ITK 1983. 49. Erre az adatra Szabó Géza hívta fel a figyelmemet. — Úgy tetszik, ez az ének ugyanúgy a Zsigmond elleni nemesi ellenállásból merítette a tárgyát, mint a Kontról szóló. Lehet, hogy e köré a téma köré is énekek csoportja jegecesedhetett ki.

⁸L. pl. HORVÁTH János, *Szabács viadala*. MNY II, 422–33. — IMRE Samu i. m.

⁹HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*. Bp., 1957². 194–5. — VARJAS, i. m. 127.; Fr. Leonard von SOLTAU, *Ein Hundert deutsche historische Volkslieder*. Leipzig, 1836. — R. von. LILIENCRON, *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert*. 1–5. Leipzig, 1865–1869. — Leopold SCHMIDT, *Historische Volkslieder aus Österreich vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Wien, 1971. — August HARTMANN, *Historische Volkslieder und Zeitgedichte vom sechzehnten bis neunzehnten Jahrhundert*. I–III. München, 1907–13.

¹⁰MÜLLER, *Untersuchungen*, 26–28.

itt is nyitottak; ha olyan költők, mint Suchenwirt vagy Beheim viszonya az udvari regiszterhez joggal kérdőjelezhető is meg, semmi esetre sem igaz ez pl. Oswald von Wolkenstein esetében.

A „történelmi népdalok” között mindenesetre szép számmal vannak olyanok, melyek a „tényközlő” magyar történelmi énekek közvetlen rokonai. Pl. a magyar vonatkozású *Des Königs Ladislaus Ermordung* (1457), az ugyancsak magyar érdekű *Ein schön new Lied vom Zug aus Sibenbürgen, wie es jetzt im sturm vor Lippa ergangen ist* (1551),¹¹ *Das Lied von der Schlacht geschehen vor Nawarren mit dem König von Frankreich und gemeiner eidgnoschaft* (1513) vagy Hans Sachs három verse az 1541-es budai eseményekről.¹² És vannak köztük líraibb ihletésűek, amelyek később a kuruc költészetben találják meg magyar rokonaikat.

A magyar históriás ének és a német történelmi népének (*Zeitungs-gesang*) közötti közeli rokonságra Tinódi kapcsán már Pukánszky Béla felhívta a figyelmet.¹³ Kitér az ábrázolási mód és a költői stílus rokonságaira, az énekmondói hagyomány stilisztikai nyomaira, amelyek mind Tinódinál, mind a német énekekben megtalálhatók: közös nyitó- és záróformulák, a közönséget megszólító toposzok, melyek között megtalálhatók a ioculatori és vágáns hagyomány szegénységet panaszoló és kolduló fordulatai is:

Der uns das liet gesungen hat,
armut hat in umbfangen,
sie tut in chrenchen fru und spat
sein peutel ist im swanger
gar selten hat er peraites geld,
das tut im sicher ant.
Jacob Veter all der welt
spiegler ist er genant.¹⁴

Ezt ki szörzé most vajuszik Kassában,
Nevét megtalálják vers folyásában,
Ó beírá ezör hatodfél-százban,
Bánkodik, hogy keves pénz ú taslyába.¹⁵

Pukánszky felhívja a figyelmet a munkamódszer hasonlóságára, a gyorsaságra és aktualitásra való törekvése. A Mohácsról szóló első nyomtatott *Neue Zeitung* már a csata utáni harmadik napon megjelent és Tinódi is néhány nappal Temesvár elvesztése után már kész volt énekével. Mind a magyar históriás énekek, mind a német történelmi énekek orális terjesztésre, nótajelzésekkel készültek — itt Tinódi sajátossága, tanultságának kifejeződése, hogy ő, mint hangsúlyozza is, maga szerezte énekeinek dallamát.

Varjas Béla joggal hangsúlyozza egyrészt az oralitásból az írásbeliségbe való megérkezés újdonságát, az orális hagyomány és az orális befogadás jelenlétét (formuláris stílus, énekvers stb.), másrészt a szerzők tudós és irodalmi ambícióit, amennyiben megvetették a szóbeszédet és hiteles históriákat akartak írni, még a látszatát is kerülni akarva, hogy bármiben is hasonlítanak az orális énekekhez.

¹¹ SCHMIDT, i. m. 9–13. (egy másik: LILIENCRON, I. 492–96), 27–34. = A „történelmi népének” magyar vonatkozásairól l. BLEYER Jakab, *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából*. Bp., 1902. (Kluny. Századok). — Uő., *A magyar vonatkozású német történelmi népének 1551-ig*. Bp., 1897.

¹² LILIENCRON, i. m. III. 92–97, IV. 164–170.

¹³ Béla PUKÁNSZKY, *Sebastian Tinódi und der deutsche Zeitungs-gesang*. Berlin — Leipzig, 1927.

¹⁴ LILIENCRON, i. m. I. 459. — l. BLEYER, *Német történelmi népének*, 25–26.

¹⁵ TINÓDI, *Kapitány György bajviadala*. RMKT III. 314.

Nem követném azonban Varjast abban, hogy ő tudni véli, miben hozott újat a históriás ének az orális költészettel szemben. Szerinte ez az újdonság a tárgyválasztásban van.¹⁶ Visszagondolva arra, miről is vélünk tudni az orális múltból (esetleg Kont, Hunyadi László, Dózsa-énekek), ez az állítás aligha tartható fenn.

A históriás ének másik típusa a krónikaszerű (Nagybányai Mátyás: *História a vitéz Hunyadi János vajdáról*, Göröcsöni Ambrus: *Mátyás király históriája* stb.), melyeknek műfaji rokonsága talán a rimes krónikák 12. századig visszavezethető hagyománya.¹⁷

Az irodalom már vizsgálta a magyar énekszerzők ritka kivételektől (Gergei Albert) eltekintve általános érzéketlenségét valóban megtörtént történet, „lőtt dolog” és fikció szétválasztására.¹⁸ Mintha egyáltalán nem lettek volna tudatában, hogy a század egyik nagy kritikai vitája Európában az eposz, a történelmi költészet és a történetírás viszonya; kölcsönös előnyei, hátrányai és értéksorrendje körül bontakozott ki: a történelem igaz, a költészet hazudik, ugyanakkor a történelem igazsága a partikuláris tényeknél való megragadás, míg a költészet a maga hazugságaival a jellemző, általánosan igaz vonásokat tudja megragadni. A dolog fordítva is működött, Lucanust pl. sokan nem tekintették költőnek, mert túlságosan ragaszkodott a tényekhez. Ezek a reneszánsz gondolatok szinte teljesen érintetlenül hagyták a magyar epikus költészetet, lényegében Zrínyiig.

A magyar históriás ének szigorú történetisége (talán csak a *Szilágyi és Hajmási* látszik kivételnek) ugyanakkor elválasztja a magyar énekeket a délszláv énekhagyománytól. A magyar hősöket is tárgyaúl választó délszláv hagyomány ugyanis meglepően ahistorikus, ugyanazok a (fiktív) történetek aztán a legkülönbözőbb hősök köré is fonódhatnak és hamarosan minden kapcsolatot elveszítenek az ének állítólagos hőseinek történelmi alakjával.¹⁹

Egész más a nemzetközi környezete a históriás ének másik két ágának, a bibliai énekek és főleg az általában széphistóriának nevezett műfajcsoportnak. Ha valahol, hát itt, a regényes történetek között kellene találkoznunk a lovagi irodalom témáival. Elképzelhetetlen is lenne, hogy ha lett volna ennek az irodalomnak magyar hagyománya, teljesen kimaradhatott volna a 16. század magyar epikájából. Hiszen a 16. század — láttuk — a lovagi tematika nagy, végső felvirágzását hozza. A század elején I. Miksa császár még lovagira stilizálja életét és emlékezetének a jövő számára szolgáló könyv-monumentumait,²⁰ és a következő század Cervantes-szel indul. A kettő között nagy költők teszik még próbára a lovagi ideált, az élettől már végképp eltávolodott lovagi mítoszt. De tovább él ez a tematika lesüllyedt kultúrértékként is, a ponyván, Európaszerte, prózai kompilációk, ún. népkönyvek formájában.²¹ A 15–16. században a népkönyv félpopuláris irodalmi műfaj (elsősorban Németországban), amelynek legjobb darabjai, ha a populáris regiszterben is, az irodalom számon tartott értékei közé tartoznak, és csak a későbbi századokban züllik le egyre inkább ponyvává. A német népkönyvvel pedig a magyar irodalomnak szoros volt a kapcsos-

¹⁶ VARJAS, i. m. 127–31.

¹⁷ A rimes krónikákról I. Ernst ERIC METZNER, *Die deutschsprachige chronikalische Geschichtsdichtung im Rahmen der europäischen Entwicklung*. In *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. 8. *Europäisches Spätmittelalter*. Hrsg. von Willi ERZGRÄBER. Wiesbaden, 1978. 624–43.

¹⁸ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*. In *IK* 1984. 137–49. — VARJAS, i. m.

¹⁹ DÁVID András, *Nagy Lajos költői emléke a délszláv hagyományban*. In *A Hungarológiai Tud. Int. Közl.* 1970. 3. szám. 47–60. — Uő., *Délszláv epikus énekek, magyar történelmi hősök*. Újvidék, 1978.

²⁰ Jan-Dirk MÜLLER, *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I.* München, 1982.

²¹ Hans-Joachim KOPPITZ, *Studien zur Tradierung der weltlichen mittelhochdeutschen Epik um 15. und beginnenden 16. Jahrhundert*. München, 1980. — Robert MANDROU, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*. La Bibliothèque bleue de Troyes. Paris, 1985.

lata. Thienemann Tivadar kimutatta,²² hogy a magyar széphistóriák a német közeg közvetítésével születtek. Az olasz eredetű, latinból fordított művek között is csak azokkal találkozunk a magyar irodalomban, melyeket előzőleg németre is lefordítottak. Azokat a népkönyveket pedig, amelyek csak a 16. század folyamán jelennek meg a német irodalomban, mint a *Fortunatus* (1509), *Magelone* (1535), *Theagenes und Charikleia* (1559), közvetlenül németből fordították magyarra is.

A lovagi tematikának (beleértve a Karoling-történeteket is) azonban nyoma sincs. Nem veszik át költőink sem a német népkönyvekből, sem máshonnan. (Meg kell jegyeznem, hogy a régi magyar költészet nótajelzései sem engednek elveszett lovagi énekekre következtetni.) Az idegen témák vagy történelmiek vagy — és ezek a tulajdonképpen vett széphistóriák — antikos-humanista ihletésűek. Arulkodó, hogy nem olaszból, még a Boccaccio-történetek sem, hanem latin közvetítéssel.²³ Ezért is indokolatlannak tartom a magyar széphistória mára egész közkeletűvé vált közelítését az olasz énekhagyományhoz. Az olasz hagyomány a 14–15. században kifejezéstett egy szintén félpopuláris–populáris verses elbeszélő műfajt, mely egyaránt hordozójává vált regényes–legendás (az udvari regiszterhez talán közelebb álló), politikai, történeti (krónikás–tudósító jellegű), antik-klasszikus témáknak. Regényes a *Liombardo* vagy a *Bel Gherardino*, vallásos Cicerchia *La Passione* c. éneke, történeti–politikai a *Cantare della Guerra degli otto santi*. Megtalálhatók a lovagi tematika énekei is: *Ultime imprese e morte di Tristano* vagy *Orlando*. Boccaccio nyomán kialakított egyszerű, de hatásos és nagyjövőjű metrumban, az *ottava* rimában, egyszerű, kissé lapos közlésben előadott művek ezek²⁴ — mégis, itt is nyitott az átjárás a magasabb irodalom felé: Pulci *Morgantéja* a *cantarok* (közvetlenül az *Orlando*) ihletésére íródott, voltaképpen nem más, mint egy nagy irodalommal vált *cantar*.

A magyar irodalom nem igazán érintkezik ezekkel az olasz énekekkel: világa sokkal egyszerűbb, témái is csak részben rokonok: elsősorban a legendás–regényes és természetesen a lovagi énekeknek nincs párhuzama nálunk. Kardos Tibor főleg az *Argirus* kapcsán mindenáron megpróbálta közel hozni a magyar széphistóriákhoz ezeket a műveket, elsősorban a *Liombardon* látva az *Argirus* párhuzamát²⁵ (szerintem teljesen alaptalanul) és ez azóta hagyománnyá vált: a kérdéssel foglalkozó irodalmunk rendszeresen felmondja a *cantastoriek* által énekelt olasz költemények (legálább tipológiai) rokonságát a magyar évekkel.²⁶ Kardos, miután közlési utat akarta a magyar műfajt az olaszhoz, magyar szövegében is „bella storia”-król, „bella istoria”-król kezdett beszélni,²⁷ mintegy olasz terminus technicusként használva a szót. A magyar irodalomtörténetekben aztán szórakoztató módon most már toposz-szerűen

²² THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*. ItK 1922. 63–92, 1923. 22–33, 143–56.

²³ A téma gazdag irodalmából: VARJAS, i. m. — VISNOVSZKY Rezső, *Széphistóriáink olasz–latin csoportja*. Bp., 1907. — DÉZSI Lajos, *Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban*. In Csengeri János *Emlékkönyve*. Szeged, 1926. 113–33. — HEINRICH Gusztáv, *Boccaccio élete és művei*. Bp., 1882. 178–239. — BADICS Ferenc, *XVI. századi elbeszélő költészetünk*. In *Irodalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 1898. 3–30. — KEMÉNY István, *Boccaccio XVI. századbeli elbeszélő költészetünkben*. Nagybecskerek, 1884. stb.

²⁴ *Cantari del Trecento*. A cura di Armando BALDUINO. Milano, 1970. — *Fiore di leggende. Cantari antichi*. Ed. Ezio LEVI. Bari, 1914. — *I cantari. Struttura e tradizione*. Atti del Convegno Internazionale di Montreal: 19–20 marzo 1981. A cura di M. Picone e M. Bendinelli PREDELLI. Firenze, 1984. — *Storia della letteratura italiana*. Dir. Emilio CECI e Natalino SAPEGNO. III. *Il Quattrocento e Ariosto*. Milano, 1965. 436–49. (Domenico DE ROBERTIS).

²⁵ KARDOS Tibor, *Az Argirus-széphistória*. Bp., 1967. 23–97.

²⁶ Pl. VARJAS, i. m. 172. — A tipológiai párhuzam annyiban helyes, hogy itt is, ott is populáris jellegű (de az udvariból „lesüllyedt”) epikus költői műfajról van szó.

²⁷ Pl. *Argirus* 28.

jár vissza ez a „bella storia”, „bella istoria” kifejezés, mintegy sugallva a magyar műfaj olasz eredetét. Pedig ilyen olasz terminus nemigen van. Jóllehet a művek címében általában megjelenik a „storia”, „historia” szó, az olasz irodalom ezeket az énekeket *cantaroknak* nevezi. Csak a *Liomb Bruno* néhány már 19. századi kiadásában található a sok *Historia di Liomb Bruno* cím után a *Bellissima istoria di Liomb Bruno* forma, így, felsőfokban.²⁸ A „bella istoria” kifejezést az általam ismert forrásokban csak egyetlen *cantar*, a *Bella istoria dei doi nobili amanti Pirramo e Tisbe* címében találtam,²⁹ és egyszer a *Liomb Bruno* második énekének invokációjában.

A magyar „széphistória” kifejezés, minden valószínűség szerint, onnan jön, ahonnan valóban hatások érték a magyar irodalmat, a német népkönyvekből. Thiene-mann-nak igaza volt. A német népkönyvekben ugyanis nagyon gyakoriak az ilyen címek: „*Hie nach volget gar ein schöne Histori von dem König Apollini* (1471), *Ein schöne kurtzweilige Geschicht ...* (1645), *Eine schöne kurtzweilige Histori ...* (1533), *Ein gar schöne neue hystori ...* (1499), *Ein schöne History ...* (1550 előtt), *Ein schöne und liebliche History ...* (1539) stb. stb.³⁰

A lovagi tematika tehát, immár a populáris vagy popularizáló regiszterben, bőségesen jelen van az olasz *cantarok*ban éppúgy, mint a német népkönyvekben, teljesen hiányzik a 16. század magyar költészetéből. Szerintem ez azt igazolja, amit már a magyar középkorra nézve is valószínűsíteni lehetett, hogy a magyar hagyományból is hiányzott. Ugyanebbe az irányba mutat az olasz-antik széphistóriák tematikai vizsgálata is. A magyar humanizmus gyors elterjedése ugyanis feltehetően nemcsak Mátyás udvarának saját korában valóban avantgárd modernségével függ össze, hanem azzal is, hogy a középkori magyar irodalomban a populárison kívül csak a klerikus regiszterek fejlődtek ki. A szintén latinos műveltségű humanizmus nálunk valahogy a klerikus regiszter folytatójaként lép fel, mintegy annak helyébe lép, és a reformációval szekularizálódik. Mint Varjas írja: „...az anyanyelvű egyházi-vallásos irodalom a kolostorok falai között hozta legdúsabb hajtásait, különösen a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig. Voltaképpen ez lett a reformáció gyors írásbeli terjesztésének, irodalmi előretörésének egyik döntően fontos, de mindmáig kevésbé méltányolt felkészítője. Hiszen az első reformátorok egész serege, túlnyomó többsége a kolostorukat odahagyó szerzetesekből toborzódott. Ezek pedig képzettségüket, anyanyelvű irodalmi készségüket, gyakorlatukat a kolostorokból vitték magukkal...”³¹

A Varjas által bemutatott szociológiai folyamat irodalmi megfelelője a magyar irodalom felemás, klerikus-humanista fejlődése, ahol hiányzik az udvari-lovagi ellentét. Innen a magyar irodalom latinossága és innen, elsősorban a vágáns költészetből, metrumainak izorimúsága, amely még a populárisabb nyugat-európai formáktól is elválasztja (a *Zeitungsgedichte*től és a *cantarok*tól is).³² Ilyen népnyelvű ríme-

²⁸ LEVI, i. m. 347.

²⁹ Erhard LOMMATZSCH, *Beiträge zur älteren italienischen Volksdichtung. Untersuchungen und Texte.* Berlin, 1950–51. I. 64–26.

³⁰ *Versuch einer Zusammenstellung der deutschen Volksbücher des 15. und 16. Jahrhunderts nebst deren späteren Ausgaben und Literatur.* Hrsg. von Paul HEITZ und Fr. RITTER. Strassburg, 1924. 7–8, 12, 46, 48, 54, 55 stb. L. még 59, 71, 93, 116, 132, 134, 140, 143, 168, 183, 190, 197, 208, 211.

³¹ VARJAS, i. m. 22–23.

³² HORVÁTH Iván, *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben.* In ItK 1989. 194–5. — SZIGETI Csaba, *Frons-cauda.* Kézirat. — Mindamellet nyilvánvaló, hogy poétikai értelemben a német népkönyvek prózai elbeszéléseinek semmi köze a magyar széphistóriákhoz, míg az olasz *cantarok*kal rokonítja őket, közvetlen érintkezés és hatás nélkül is, a ioculator-poétika számos, az oralitásból származó formulája, toposza és eljárása.

lést, mint még utalunk rá, csak a spanyol költészet szintén vágáns eredetű *mester de clerecia*-formája ismer.³³

Az olasz-latin csoportba tartozó (tehát a nem történeti vagy bibliai) széphistóriák témái többnyire antikos-regényes elbeszélések, esetleg Boccaccio-novellák — éppen megfelelnek, jóllehet nagyon egyszerűsített, a humanista pretenziók ellenére is popularizáló kivitelben, ennek a klerikus-humanista folytonosságnak.

Az 1573-as bécsi *Ponciánus* — amelyről Varjas helyesen állapítja meg, hogy udvaribb szellemű, mint Heltai fordítása³⁴ (bár az azért túlzás, hogy „megőrizte udvari, lovagi szellemét”, latin népkönyv-változatról van szó) — nos, a bécsi *Ponciánus* egyik epizódja, az *Inclusa*, meglepő lovagi toposzokat tartalmaz: „Messze egy tartományban vala egy nemes vitéz és igen erős, kinek álmába jelenék meg egy királyné asszony igen szép kit oly igen meg szerete és kívána mintha testi szemeivel látná és ugyan tetszik vala neki ha jól esmére vizontag az királyné asszony igaz olyan álmod látá az vitéz felől kinek igaz vigan tetszik vala ha jól esmére és el végezé az ő szívébe hogy az vitézt meg akarná látni és az ő álmát meg bizonyítani az vitéz meg azon képpen fogadást tön hogy az ő lába addig meg nem nyugodnék míg nem az királyné asszonyt meg keresné fel üle egy lovára és mind el jára kastélyokat és külön külön országbeli városokat míg nem az városba jöve a hol az asszony az toromban vala és kezde ott lakni. Egy napon be mene az vitéz a várba, és nem tudja vala hogy a királyné asszony ott volna az kit keresne, hogy ott az vár piacban mórálna meg látá az asszony hogy az torony ablakából kinéz vala az vitéz és meg esmére az álomból hogy az volna a vitéz fel tekinté történet szerént az vitéz is és meg látá az asszonyt, leg ottan meg esmére hogy az volna az királyné asszony kiről az álmod látta volna, kezde nagy szép éneket a szerelemről és ezen módon egymás szemében nagy gyakorta néznek vala, és az vitéz minden nap el járja vala az várat nézi vala hogy honnat juthatna az királyné asszonyhoz és vele szólhatna...”³⁵ Az ismeretlenül támadt, és mégis mégoly személyes távoli szerelem, a trubadúr Jaufré Rudel *vidaját* idéző motívum után hogyan zajlik le a szerelmesek első, gyengéd találkozása? „Bemene az után az királyné asszonyhoz, és nagy tisztességgel köszöne neki és hogy látta volna űtet az asszony el csodálkozék és monda: mi módon jöttél te ide hozzám jelesül hogy csak én magam vagyok. Monda az vitéz az te nagy szerelmed tötte ezt hogy én ide egy likat csináltattam és arról jöttem te hozzád. Azért veled akarok hálnom, mert te vagy az kiről álmod láttam. Monda az asszony ne legyen az, hogy az én királyom alatt ilyen nagy bünt tennék, monda az vitéz ha énnekem nem engedsz által űtlek ezennel az én törömmel, és meg öllek. Az asszony hogy ezt hallá kételen lőn vele hálni és engede neki, mely dolog meg levén az vitéz dolgára mené...”³⁶

Ilyen az udvari-lovagi szellem... Kétségtelen, hogy a némileg ordenaré, mindenesetre más műfaji konvencióból származó befejezés valamelyest űti a valóban a lovagi irodalom szellemére emlékeztető kezdetet, de mégis: az elbeszélés kezdete talán a 16. századi, Balassi előtti magyar epika leginkább az udvari szerelem konvencióira utaló részlete. Ennél közelebb majd csak a *Magelone*-népkönyv németből való fordítása jut a 17. században. A bécsi *Ponciánus* nem is vált a magyar hagyomány szerves részévé, nem úgy, mint Heltai fordítása, melyben ezeknek az udvari finomkodásoknak

³³ Ill. létezik egy olasz verses krónika is (szintén klerikus műfaj!) monorímes négysoros, alexandrinusokból álló strófákban 1368-ból (Buccio di RANALLO, *Cronaca aquilana*), l. *Cantari del Trecento* 257. 19. jegyzet.

³⁴ VARJAS, i. m. 88.

³⁵ *Ponciánus históriája*. Bécs, 1573. Kiadja HEINRICH Gusztáv. Bp., 1898. 162–3. (A helyesírást némileg modernizáltam. Z. F.)

³⁶ I. m. 164.

nyoma sincs: „Az asszony... nappal pedig az ablakon kinéz vala az utcára az városban, és az ablakban ülven, ott varrogat vala. Jöve pedig az király udvarába egy széptermetű jeles vitéz, szolgálatot keresvén. És mikoron az torony mellett elmenne szolgálival, meglátá ötet a királynéasszony és meggerjede az ő szüve szeretettel az vitézhöz: és kehenteni kezdte az ablakban. Az vitéz hallván az kehentést, feltekénte az ablakra és látá ott a királynéasszonyt. És felette igen csudálkozék az ő szépségén, és az ő szüve gerjedni kezdte szeretettel ő hozzája. És süvegét vetvén, és térdet hajtván néki, elméne onnét... Az királynéasszony pedig csak nem hal vala meg érette. De semmiképpen szömbe nem férének egymással. Egyszer tehát, hogy ott jár vala az ablak alatt, az királyné asszony az bal csöcsét megmutatá néki, és egy cédulácskát vete néki az ablakból... És az hopmester bebúvék az toronyba az királynéasszonyhoz. És ott erősen ölegeték egymást és játszadozának egymással.”³⁷ Valóban, a bécsi szöveg nem is jelent meg még egyszer, ellentétben a sokszor kiadott Heltaival, amelynek „könnyed eleganciáját” (!) Nemeskürty István még ma is a „csetlő-botló” bécsi szöveg elé teszi.³⁸ Heltai „polgári szelleméről” valóban joggal beszélhetünk szemben a bécsi szöveg helyenként udvaribb reminiszcenciáival.³⁹

2. A lírai költészet

Az utóbbi években Horváth Iván részletesen vizsgálta a Balassi előtti lírai hagyományt, feltűnik-e valahol az udvari tematika.⁴⁰ Vizsgálata, számomra teljesen meggyőzően, negatív eredménnyel zárult. Úgy érzem, a körülötte kibontakozó, éveken át tartó vita sem hozott új fényt.⁴¹ Az egyetlen egyáltalán számbajöhető új adat a Kőszeghy Péter által meggyőző érveléssel bemutatott, már tárgyalt két sor a *Nagyenyedi Kódex* csíziójából. Végül is azonban, úgy tetszik, ez a két sor nem változtatja meg döntően eddigi képünket. Ellene mond ennek, mint már említettem, egyrészt a vallásos szöveggörnyezet, másrészt mindaz, amit a kor irodalmáról és az írásbeliség helyzetéről tudunk: ezekben az időkben sem az epikában, sem máshol a lírában, sem a magánemberi viszonylatokban nem találjuk az udvari szerelemfelfogás nyomait és számításba kell venni azt is, hogy ez a fajta költészet csak az írásbeliség viszonyai között képzelhető el; a trubadúrokban nemcsak az volt az érdekes újítás, hogy tisztelték a nőt, hanem az is, hogy költői mesterségükre rendkívül büszke, poétikailag és retorikailag igen tudatos, népnyelven író, sőt, dialektusok fölött álló irodalmi nyelvet alkotó költők voltak. Költészetüket az arisztokratikus, a társadalom elitjére jellemző ideológia és ugyancsak arisztokratikus, a kultúrahordozó rétegek elitjére jellemző művészi formakultúra jellemezte. Nos, ezen adatok együttese valahogy nem valószínűsíthető a *Nagyenyedi Kódex* csíziója körül.

Horváth Iván nem tartja elképzelhetetlennek, ha nem is hisz benne, hogy bár saját emlékezettel belátható előzményeihez képest Balassi joggal tartja magát az udvari típusú szerelmi költészet és egyáltalán az arisztokratikus jellegű költészet megteremtőjének, mégis tekintettel a „folytonosság képtelen hiányára” a magyar költészetben, (...) létezhettek magyar nyelven is a trubadúrdalokra emlékeztető szórványok, melyeknek emlékét az eleve fejetlen udvari élet hanyatlása, a török és a reformáció

³⁷ HELTAI Gáspár, *Ponciánus császár históriája*. Nemeskürty István gondozásában és tanulmányával. Bp., 1978. 98–100.

³⁸ NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*. Bp., 1963. 41.

³⁹ VARJAS, i. m. 228.

⁴⁰ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982. 227–62.

⁴¹ PIRNÁT, Balassi — KŐSZEGHY, i. m.

elsöpörte”.⁴² Ebben a tekintetben én sokkal radikálisabb vagyok: úgy tűnik, mindaz, amit a kor társadalmáról, az udvari szokások Zsigmond utáni igen lassú terjedéséről, valamint irodalmi és nyelvi emlékeinkről, a magyar nyelvű írásbeliség igen lassú terjedéséről tudunk, azt valószínűsíti, hogy ilyen dalok nemigen lehettek. Ezt valószínűsíti a nemzetközi környezet vizsgálata és a magyar adatok ezekkel való összehasonlítása is.

Középkori hagyomány híján az épp hogy útjára eredő magyar írásbeliségben az udvari kultúra és az európai 16. században is alapvető arisztokratikus szerelemfelfogás recepciója csak a reneszánsz platonizmus befogadása útján elképzelhető (amelyről tudjuk, hogy Petrarca és Dante révén genetikai kapcsolatban van a középkori trubadúr-félével). A körülmények a 16. századra értek be (mint láttuk, ekkorra datálhatók az első ikonográfiailag is érdekes bajvívások a királyi udvarban és az első magyar párviadal) — és az udvari jellegű magyar költészet meg is született, Balassi Bálint költészetében, mint erről ő maga számol be, nem kevés tudatossággal, a *Szép magyar komédia* előszavában (amely egyébként, mint az első és egyben egyetlen magyar pásztortjáték, önmagában is az immár reneszánsz jellegű udvari irodalom úttörő tette).⁴³

A magyar lírában — láttuk már — a középkori latin, liturgikus és vágáns hagyomány érvényesül, mind a versszerkezetben, mind a metrikában. Mondhatnánk: az udvari szerelem költészetének meglétét a magyar vers jellege és évszázados hagyománya önmagában tagadja. És nemcsak az izo-szabályról van szó. A középkori költészet (udvari és klerikus egyaránt) mellérendelt, egymástól többé-kevésbé független versszakok hosszú sora. Mégis, a késői liturgikus és vágáns költészet formái, metrikai változatossága ellenére, az udvari költészet, a *grand chant courtois* alakította ki a költői kompozíció bonyolultabb és összetettebb formáit, ahol a költők már nem strófákat komponálnak, hanem verseket. A szonett a trubadúrok szicíliai tanítványainál alakult ki (feltehetően a trubadúr *canço* túlfinomult strófaeképleteinek egyike kelt önálló életre) és a *sestina*t az a nagy trubadúr, Arnaut Daniel találta fel, akit Dante „az anyanyelv legjobb kovácsának” (*il miglior fabbro del parlar materno*) nevezett és akinek tiszteletére a *Purgatórium* találkozásukat megörökítő tercináit provanszál nyelven szólnak. Ez az a formai hagyomány és költői iskolázottság, amelyet a magyar költészet nélkülözött kialakulása idején, a 16–17. században és amelynek hiánya bizonyos tekintetben máig érezhető. A kínzó kérdés, hogy miért nem írtak a régi magyar költők szonettet és hogy miért nem írtak udvari jellegű szerelmes verset, összefügg, ugyanazon érem két oldala: Balassi géniusza jelentős formai újításai ellenére is csak az új tartalmat tudta megteremteni.

Ellentétben a trubadúr-költészettel, vágáns versek és himnuszok bőségesen voltak. A belőlük tanult metrumok meglehetősen egyszerűek, és nélkülözik a trubadúrok formai kifinomultságát és virtuozitását.

A régi magyar költészet számos jellemző vonása megmagyarázható a vágáns- és himnusz-költészet formai hatásával. Egyszerű izomorf és monorímű versszakok, parallelizmusok, amelyek jellegüknél fogva nem hierarchikusan építkeznek, hanem mellérendelők: fejlődés vagy belső feszültségek játéka helyett mindig rövid, egymástól független egységek sorozata. Talán ez a formai hagyomány, az ismétléseknek ez a technikája is okozza, hogy a manierizmus és a barokk Európa szerte egyre komplexebbnek, egyre bonyolultabbnak érzett világa nem találja meg nálunk az adekvát költői formákat: a magyar költészetben nemigen vannak jelen a kor lírájának, a petrarkista hagyománynak jellemző antitézisei, paradox megfogalmazásai,

⁴² HORVÁTH Iván, i. m. 259–60.

⁴³ HORVÁTH Iván, i. m. 262.

oxymoronjai. A Balassi utáni kor legnagyobb költőjénél, Rimaynál például a hideg és meleg, megfagyás és égés jólismert petrarkista ellentéte így veszt el minden feszültségét azáltal, hogy egymástól messze, különböző sorokba kerülnek:

Sok rend nagy kárával,
s némelly halálával
tűzében nagy kínra fült,
Tülem elrémültél,
nagy távul kerőltél,
szíved ellenem meghült.
(Szólítván nevemen...)

Antitézis helyett a „figura etymologica”-t használja („napról napra veszten vész”), amely logikailag épp ellentétes hatású: minden stíljáték ellenére nem kontrasztív, hanem repetitív.⁴⁴ Ez a jelenség magyarázza talán a közölés kiemelt fontosságát is a régi magyar versben.

Nem véletlen, hogy Balassi nagy formai újítása, a Balassi-strófa, erős filozófiai és teológiai implikációi ellenére is⁴⁵ strófaépítő és nem versépítő jellegű. Gazdag belső rímeivel annál erőteljesebben parallelisztikus. Jellemző rímképlete és belső bontása, amely teológiai jelentését hordozza, a viktorinus szekvenciából származik, tehát nem udvari, hanem liturgikus jellegű (bár populáris és udvari kapcsolatai egyaránt vannak, Balassi valószínűleg inkább a klerikus regiszterekből ismerhette).

Ugyanaz az összefüggés, ami a klerikus-humanista folytonosság és a magyar reneszánsz irodalom formai és műfaji sajátosságai között általában fönnáll, a költészetben is jelentős. A kor magyar lírájának a klerikus regisztereken kívül a másik nagy inspirációs forrása a nemzetközi humanista latin költészet. Érdekes módon poétikai szempontból, minden különbségük ellenére, a két hatás ugyanabba az irányba mutat. A humanista elégia és epigramma, óda és panegyricus bár általában nem strofikus formában, ugyanolyan laza szerkezetű, mint a középkori líra. A klasszikusok imitációja révén saját poétikát alakított ki, mely tudatosan különbözött a kor népnyelvű költészetétől. A nemzetközi latin humanizmus hatása is egyik oka lehet, hogy a kor magyar költői (és olvasói) elhanyagolták a modern népnyelvű irodalmakat, melyeknek egész Európában épp a humanista latinnal vívott szabadságharcban kellett kiharcolniuk a léthez való jogukat. Fontos és jellemző tény, hogy a pásztorjátékon kívül Balassi költészetének ismert forrásai szinte mind neolatin költők, humanista petrarkisták vagy protestáns humanisták. A latin humanizmus nagyon gyors és mély elterjedése a magyar irodalomban (az udvari regiszter hiánya és a középkori magyar irodalom egyoldalú klerikus jellege révén) végül is megelőzte a magyar nyelvű reneszánsz irodalom feltűnését.

A humanista latin és a vágáns hagyomány konvergál az akrosztichon kiterjedt használatában: ez pedig a versszakok számának, és így a vers hosszúságának teljesen üres és szerves szabályozása. Csak egy versről tudok, ahol az (allegorikusan használt) akrosztichonnak jelentése van és új információt hordoz: a *Ferendum et sperandum* (1604), melyet némi valószínűséggel tulajdonítanak Illésházy Istvánnak.

Nyéki Vörös Mátyás sokat dicsért barokk képeinek gazdagsága sem kárpótol egészen költeményének, a *Tintinnabulum*nak laza középkori szerkezeteket és műfajokat felvonultató hosszúságáért: prédikációk, exemplumok végtelen sorozata. Pedig tárgya, a Végső dolgok, a manierista meditáció nagy témája. Hiába azonban a gazdag

⁴⁴ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*. In ItK 1982. 62.

⁴⁵ HORVÁTH Iván, i. m. I. fejezet.

képek: a versből teljesen hiányzik a kor vallásos költészetének nagy találmánya, a személyesség. A himnusz-struktúra csak hangsúlyozza a költői attitűd teljes, középkorias objektivitását. Nem elemzi az ember viszonyát, *saját* viszonyát a végső dolgokhoz, csak prédikál és figyelmeztet. A zsúfolt képek ellenére sem vízionárius, hiányzik az a személyes jelenlét, amely jelentőséggel ruházná fel prédikációit és maximáit: hosszúsággal pótolja az intenzitás hiányát. A zsoltárparafrázis ill. fordítás, amely annyira népszerű volt a kor Magyarországon, végül is, éppúgy képes felmutatni a személyes vallásosságot mint, gyakrabban, elleplezni annak hiányát — költőnként változó mértékben. Nyéki Vörös Mátyás középkorias poétikájának jó példája *certamenje*, Test és Lélek párbeszéde: a középkor kedvelt költői vitatémája is.

A kor magyar költészetének domináns műfaja a közösségi, templomi ének. Ez, és a zsoltárparafrázis szól a kor európai vallásos magas költészetének személyes istenkeresése, égető misztikája helyett. Balassival és iskolájával ugyan megjelenik az udvari jellegű költészet, roppant hatása is van — nyomon követve ennek hagyományát, befogadásának módját, érdekes, és némi megfontolásokra alkalmat adó jelenségekkel találkozunk.

Ha költőnek azokat tekintjük, akiknek legalább két verse az utókorra maradt, akkor Balassi a 16. század egyetlen olyan költője, akinek egyetlenegy (kétségtelen hiteles) verse sem jelent meg a század folyamán, szerelmi költészeté később sem. (A Zrínyi-könyvtár katalógusa Fajtalan énekeknek nevezte a kéziratot.) Istenes énekei csak lassan találták meg az utat az énekeskönyvekhez — az egyházak is tudomásul vették közköltészet és arisztokratikus regiszter ellentétét. Csak a 17. század elejétől veszik fel verseit az egyházi énekeskönyvek.⁴⁶ Balassi szintén első volt a magyar irodalomban, aki komponált verskötetet állított össze — ez azonban csak terv maradt, hasonlóan tanítványa, Rimay kötetéhez: még e kötetek tervei is csak komplikált és eredeti filológiai hipotézisekkel rekonstruálhatók.⁴⁷ Pedig Rimay, úgy tűnik, teljesen elhagyta saját szerelmi költészetét és egy prózából és versekből álló meditációs jellegű kötetet állított össze, túlnyomóan vallásos és morális jellegű szövegekből, de ez is túl merésznek tűnt ahhoz, hogy ebben a formában megjelentethető legyen a kor Magyarországon.

És itt nem kizárólag a nyomtatásban való megjelenés ténye az érdekes. A kor spanyol költői közül alig egy néhánynak jelent meg verskötete életében, és van, akinek csak évszázadok múlva. Góngora kötete pl. halála után jelent meg, igaz hogy még abban az évben, az ő esetében számos kéziratot is ismerünk. A költők legnagyobb része azonban efemer publikációkban, kis, összehajtott lapokból álló füzetekben (max. 4 lap, tehát 8–32 oldal), az ún. *pliegos sueltos* formájában jutott el az olvasókhoz.⁴⁸ Camões „maga kezével írott könyvét”, melynek *Parnaso de Luis de Camões* volt a címe, ellopták. Lírai életműve ezután nemcsak hogy soha nem jelent meg életében nyomtatásban, hanem az utókor máig sem bizonyos a *corpus* terjedelmében. Az első gyűjtemény halála után 15 évvel jelent meg és az újabb és újabb kiadók hajlamuk és kritikai szigoruk szerint bővítik vagy szűkítik (gyakran jelentős mértékben) az életművet.⁴⁹ De nem törekedtek mindenáron publikálásra az angol költők sem. A kor

⁴⁶ HORVÁTH Iván, i. m. 200–206.

⁴⁷ HORVÁTH Iván, i. m. 11–112. — KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. In MTA I. Oszt. Közl. 1957. 288–95. — ZEMPLÉNYI i. m. — ÁCS Pál, *Rimay János korai versciklusai*. In ITK 1989. 306–11.

⁴⁸ Antonio RODRÍGUEZ-MONINO, *Construcción crítica y realidad histórica en la poesía española de los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1968.

⁴⁹ Maria de LURDES SARAIVA, *Introdução aos Sonetos de Camões*. Mira-Sintra, 1975. 10–18. — Leodegário de AZEVEDO FILHO, *Introdução à lírica de Camões*. Lisboa, 1990.

udvari költészetéhez hozzátartozott az előkelő és művelt körökhöz, asztaltársaságokhoz, *coterie*-khez való tartozás. A kéziratokat ezekben körözték és ezeknek a véleménye volt a fontos. A publikálással, a szöveg stabilizálásával már nem is nagyon illett törődni. John Donne-nak életében csak 7 verse jelent meg nyomtatásban.⁵⁰

A különbség a magyar költőkkel nem ez, hanem az, hogy az angol és spanyol költők részei voltak egy irodalmi életnek, műveiket befogadták és azok az utókor számára is többé-kevésbé megnyugtatóan hagyományozódtak (Camões némiképpen kivétel). A magyar költőket körülvevő irodalmi közeg sokkal lazább volt, bár természetesen nem mondhatjuk, hogy nem létezett — Zrínyinek pl. volt egy példánya Balassiból. Mégis, ez a laza irodalmi közeg azt jelenti, hogy még Balassi és Rimay életműve sem hagyományozódott normálisan. Balassi köré egy egyre nagyobb és egyre tágabb életmű, egyre bizonytalanabb és átfogóbb szöveghagyomány kezdett épülni, ami életművének fokozódó későbbi popularizálódását jelentette, felolvadását a 17. század félpopuláris nemesi dalköltészetében.⁵¹ Rimay életműve nemcsak Balassiéval keveredett nehezen kibogozható módon, de Madách Gáspáréval is, még komplikáltabban.⁵² Ugyanakkor egyáltalán nem ismerjük tanítványaikat, Balassi akadémiajának egykori tagjait (nevüket is csak olykor), életműveiket rekonstruálni nem tudjuk, legfeljebb a Madách-kódex bizonyos darabjainak attribulásánál lesz gyanús, hogy egy-egy kétségtelenül e körbe tartozó darab vagy sorozat talán sem Madáchnak, sem Rimaynak nem tudajdonítható.⁵³

3. A magyar irodalom populáris jellege

A magyar irodalom európai rokonsága a 16. században tehát egyértelműen populáris. A német irodalom az egyetlen nagy nyugati irodalom, amelynek számottevő hatását ki lehet mutatni, és itt sem azok az írók hatottak, akiket talán a legjelentősebbnek lehet nevezni, nem Hans Sachs drámái, Brandt, Fischart vagy Hutten,⁵⁴ hanem a Zeitungsgesangok, a történelmi népelemek és a népkönyvek, de soha sem azok, amelyek artúri vagy akár Karoling lovagi tematikát dolgoznak fel. A szintén egyik ciklusba sem tartozó tárgyú, de mégis udvari szellemű *Szép Magelón*a csak a 17. században jelenik meg nálunk, már Zrínyi halála után (1676).

A történelmi ének egy, a 15. század magyar történelmének több udvarában, így V. Lászlónál és korábban Cilleinél is megfordult költője, Michael Beheim (aki jelen volt 1456-ban a nádorfehérvári várban, amikor Cilleit megölték és ezt erősen Hunyadi-ellenes éllel el is mondja)⁵⁵ számos magyar tárgyú versében szereplő magyar nevek világosan mutatják, hogy ez a költő mennyire orális közegben mozgott a magyar társadalomban: a magyar neveknek egyáltalán nincs valamennyire is normális ortográfia.

⁵⁰ ARTHUR F. MAROTTI, *John Donne, Coterie Poet*. Madison, Wis. 1986. — TED LARRY PEBWORTH, *John Donne, Coterie Poetry and the Text as Performance*. In *Studies in English Literature 1500–1900*. 1989. 61–75.

⁵¹ SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana*. In *ItK* 1985. 675–687. — A 17. századi nemesi énekköltészet közköltészeti jellegéről I. STOLL Béla alapvető tanulmányát: *Közösségi költészet — népköltészet. Megjegyzések a 18. századi kéziratok szerelmi lírához*. In *ItK* 1958. 170–76. — Külön szót érdemel és nyilván viszonyaink archaikusságára utal a kéziratosság elhúzódó, döntő szerepe a magyar irodalmi nyilvánosságban.

⁵² ZEMPLÉNYI, i. m. — SZIGETI Csaba, *A Rimay-vershagyomány a XVII. században*. In *ItK* 1982. 614–19.

⁵³ BÓTA László, *A Madách-Rimay kódex szerelmes versei*. *ItK* 1967. 1–24. — ZEMPLÉNYI, i. m. 609–10. — BITSKEY István, *Pöngését koboznak...* In *A régi magyar vers*. Szerk.: KOMLOVSZKI Tibor. Bp., 1979. 225–34.

⁵⁴ THIENEMANN, A XVI. & XVII. századi irodalmunk..., 156.

⁵⁵ BLEYER, Beheim, 74.

fiája, csak ahogy egy német költő hallomás útján elkaphatja idegenes hangzásukat: Hunadienusch (Hunyadi János), Arasdiertsch (Orros György), Patristven (Báthori István). Más magyar vonatkozású népekeneknél ugyanez a jelenség figyelhető meg.

Varjas Bélával ellentétben nem hiszem, hogy a históriás ének a 16. században az anyanyelvű irodalom legfelsőbb szintje, majd fokozatosan alászáll a ponyváig.⁵⁶ Szerintem inkább populáris vagy félpopuláris réteg, amely főle majd fokozatosan kiépül a magas irodalom szintje. A megjelenő eposz lép a helyére, már természetesen nem a populáris irodalom szintjén — az eposz, amely mindenhol Európában megjelenik, mint a közelmúlt és a jelenkor történelmi eseményeinek adekvát magas irodalmi kifejezése.⁵⁷ Nyugat-Európában a lovagi mesés *roman*zot szorítja háttérbe, nálunk a históriás éneket. Balassi, Rimay, Zrínyi azonban magányos jelenségek, akiknek befogadására a magyar irodalom csak fokozatosan készül fel. A Balassi-hagyomány későbbi popularizálódása ezt mutatja, annak az udvari elemekkel gazdagodó félpopuláris énekkincsnek a kialakulása, amely a teljesen populáris, a magas irodalommal szemben is álló gyűlekezeti énekkel⁵⁸ és a szintén populáris, a líraibb jellegű német történelmi népekenekkel rokon kuruc költészettel együtt a magyar költészet legdöntőbb vonulata a 18. századig.

A populáris jelleg természetesen nem jelent feltétlenül alacsonyabb esztétikai értéket. A popularizáló olasz *cantar* ihleti Pulcit; a német templomi énekből emelkedik ki Paul Gerhardt. A magyar széphistória is adott a világnak legalább egy igazi remekművet, Gergei Albert *Ágrírusát*, melynek eluzív és valószínűleg nem is létező mintáját talán jobb lenne abbahagynunk keresni.

A magyar irodalom döntően közköltészeti kora, közköltészet és magas költészet együttélése tovább tart, mint Nyugat-Európában. Peter Burke minden bizonnyal jól látja, hogy „mint a lengyelek, a magyar arisztokraták és nemesek is a 18. században vonultak ki a népi kultúrából. Ekkor kezdték Richardsont és Rousseau-t olvasni, ekkor szorította ki a modern német és itáliai zene a dudásokat, akik a 17. században a nemesi házaknál még nagy megbecsülésnek örvendtek.”⁵⁹

4. Végkövetkeztetések. A féloldalas fejlődés

Amikor a magyar irodalom udvari hagyományait vizsgáltuk, ez két dolog vizsgálatát jelentette: az udvari kultúrára jellemző ideológiák megjelenését egyrészt, az e tartalmakat hordozó speciális műfaji konvenciók, költői formák meglétét másfelől. A vizsgálat eredménye mindkét irányban negatív. A régi magyar irodalom Balassi előtt egyiket sem ismeri, és a Balassi megjelenésével beállott változás is csak viszonylagos, a költő befogadásának, recepciójának említett problémái miatt.

A középkorban az udvari-lovagi hagyomány a magyar irodalomban nem mutatható ki. A hiány oka szerintem nem az adatok és a művek pusztulása és ez a pusztulás egyébként is valószínűleg csekélyebb mértékű, mint gondolnánk. „Kéziratok soha sem égnék el” — mondja Bulgakov. A német középkori epika területén Dora Kurz vizsgálatai szerint 120 ismert udvari eposzból 84 (56%) teljesen, 19 (22%) töredékesen, 9 (11%) későbbi átdolgozásban megvan és csak 9 (11%) veszett el teljesen.

⁵⁶ VARJAS, 247–8.

⁵⁷ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Krise im Wunderland*.

⁵⁸ H. HUBERT Gabriella, *Gyűlekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?* In ItK 1989. 298–305. — Uő., *A XVI. századi protestáns népének mint műfaj*. Egyetemi doktori értekezés. Szeged, 1982. Kézirat. — KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. In *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp., 1961. 160–66.

⁵⁹ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkorban Európában*. Ford. BÉRCZES Tibor. Bp., 1991. 324.

A kb. 150 13. századi vagy a 14. század első felében írt középfelnémet novellából 11 (7%) van meg töredékesen és kb. ugyanennyi veszett el.⁶⁰ Az első trubadúr, Guilhem de Peitieu mindössze 11 versére a következő generáció költői rendszeresen hivatkoznak, feltehetően itt sem kell túl nagy veszteséggel számolni.⁶¹ Sextus Amarcus a 11. század közepén elmeséli egy dalnok fellépését egy gazdag prelátus lakomáján és a négy említett énekből három megvan a *Cambridge-i Daloskönyvben*, és könnyen lehet, hogy a negyedik hiányát is csak a kódexből hiányzó lapok magyarázzák.⁶² Az analógiák ugyan gyakran csálnak, de talán nem ezért nem ismerünk középkori magyar udvari irodalmat.

Minden jel arra mutat, hogy ez a hagyomány irodalmunkból hiányzott. A szókincs-vizsgálatokból látható, hogy a terület alapvető szó- és fogalomkincse a magyarban nem volt, esetleg ma sincs meg. A nyugat-európai irodalmakkal összehasonlítva a régi magyar irodalom műfaji rendszerét, ez az egy terület hiányzik nálunk, a többinek nyomai mind megvannak. Ugyanez az eredmény, ha kiterjesztjük vizsgálatainkat a magyar írásbeliség megjelenése utáni időre, a 16. századra. A magyar széphistóriák magukhoz hasonlítják és verses történeté formálják át a humanista latin és — latin közvetítéssel — az olasz novellákat, a német népkönyveket, sőt, az antik eposzt és a humanista latin drámát is, lovagi elbeszélést azonban egyet sem találunk: szerintem azért, mert ennek a típusú elbeszélésnek nem volt hagyománya Magyarországon.

Ennek okát pedig kereshetjük a magyar társadalomfejlődés sajátosságaiban, a lovagi intézmény és a magyar feudalizmus csökevényes meglétében: a lovagság Magyarországon harcmódor és kedvelt sport, de nem életideál és irodalom. Kereshetjük a magyar nyelv irodalmi használatának megkésett jelentkezésében, a magyar írásbeliség nagyon elkészt kialakulásában is. Az udvari irodalom mindenütt az európai anyanyelvű irodalmiság első nagy iskolája: ez az irodalom tanult, poétikailag tudatos, anyanyelvű és szekuláris. A magyar irodalomban ez az arisztokratikus regiszterbe tartozó szekuláris jellegű anyanyelviség nem létezik: irodalmi hagyományunk, ha anyanyelvű, populáris jellegű, egészen Balassiig, mögötte pedig a liturgikus, krónika és vágáns irodalom latin hagyománya van. A régi magyar költészetből az orális hősköltészet irodalmi lecsapódásai mellett azok a műfajok mutathatók ki, amelyek a liturgikus és a vágáns regiszterre mennek vissza. Említettem már: ez a latinos orientáció okozza, hogy a latin humanizmus könnyen és gyorsan meghódítja az országot.

A magyarországi írásbeliség évszázadokig kizárólag latin volt. Később is, humanista írástudóink megszokták, hogy a komoly emberhez méltó könyvek latinul vannak. Ezért van, hogy a tudományos, teológiai stb. művek, amelyeket Európában olvastak, megérkeztek hozzánk, a népnyelvűek nem. Bár fantasztikus, de így van: diákok tömegei tanultak az évszázadok folyamán idegen egyetemeken, anélkül, hogy különösebben felfigyeltek volna a nem-latinnyelvű nyugat-európai irodalomra. Du Bellayt idézték, de csak mint latin költőt. Még Balassi ismert forrásai is (a pásztortjáték kivételével) jobbra latin költők. Az egyetlen Zrínyi magányos kivételével elmondhatjuk, a nyugat-európai népnyelvű irodalom magyarországi recepciója teljesen elmaradt: nemcsak a lovagi irodalomé, Dantéé éppúgy, mint Shakespeare-é, Montaigne-é éppúgy, mint Cervantesé, Villoné éppúgy, mint Racine-é vagy Lope de Vegáé. Az első olyan korszak, amikor a nyugat-európai kortárs irodalmat olvasni és befogadni kezdték Magyarországon, a 18. század vége volt és bizony, antikváriumainkban még fel-feltűnik egy-egy Fénelon vagy Young azokból az időkből — latinul.

⁶⁰Dora KURZ, *Verluste auf dem Gebiet der mittelhochdeutschen höfischen Erzähldichtungen*. Phil. diss. Tübingen, 1950. Kézirat, idézi KOPFITZ, i. m. 27.

⁶¹ZEMPLÉNYI Ferenc, *A korai trubadúrköltészet kérdései és Guilhem de Peitieu „új dala”*.

⁶²Id. Peter DRONKE, *The Medieval Lyric*. London, 1968. 28.

Az elutasítás nemcsak irodalmi volt. Krónikáinkban is megfigyelhető az idegenek, elsősorban a németek és olaszok iránti ellenszenv.⁶³ Az idegen királlyal szemben megmutakozó ellenszenv is gyakran az idegen szokások megjelenése elleni tiltakozással függött össze. Ugyanez lehetett az oka a világi és már csak császári teendői miatt is európai méretekben gondolkodó Zsigmond saját korára visszamenő makacs magyarországi rossz sajtójának is, amelyet csak az utóbbi időben kezdett oldani a modern történetírás (Mályusz, Engel), de ami még mindig kísért.⁶⁴

Az idegen szokások elleni tiltakozás, egyenes arányban behatolásukkal, új erőre kap a 18. században, Apor Péter a „náj módi” elleni dühétől Gvadányin át a 18–19. századi magyar vígjátékig, ahol a mulatság el nem múló forrása, sőt a morális gúny és felháborodás volt a nyugatias pipiskedés, piperkőcség, a nyugati viseletek majmolása, még Szigligeti Edének az 1860-as évekből származó *A bajusz* c. vígjátékában is, ahol a drámai konfliktus ismét az: feláldozhatja-e egy Koltai a bajuszát és bújhat-e idegen ruhákba osztrák felesége (a családot jellemző módon Thurmdreispietz-nek hívják) kedvéért vagy ez már sok: inkább legyen felesége magyar asszony az ő családi kastélyában. A két világ kizárja egymást.

Klaniczay Gábor szellemes megfigyelése szerint „míg az udvariasság elméletei, pontos mibenléte iránt nem mutatkozott nagyszabású érdeklődés a 16–17. század Magyarországon, a humanista-sztoikus udvarellenesség értelmiségi tanai — jellemző módon — meglepő gyorsasággal eljutottak és meg is fogantak a nem udvari udvariság magyar kritikusainak a körében. Az udvarellenes ellen-reformációs jellegű nézőpont legkiemelkedőbb képviselőjének, Guevarának két magyar fordítója is akadt a 17. század elején. S bár a kor költőitől, íróitól, katolikus és protestáns prédikátoraitól nem lehet néhány évszázados távlatból elvitatni, hogy jogosan pellengéreztek ki a kalandor külföldiektől, ellenszenves törtetőktől, 'férges erkölcsű moslék emberektől', 'sok trágár, borbolond, csapza, nyalka, rusnyabeszédű ocsmány dolgot cselekedő fajtalankodóktól, bordélyosodóktól' hemzsező csenevész magyarországi udvarocskákat, s hogy jogosan idegenkedtek a Habsburgok bécsi és prágai udvarától — talán elmondható az is, hogy miközben korszerű elméleti, morális és vallási hivatkozásokkal legyintgettek vagy öklöt ráztak az udvari kultúra irányába, az tulajdonképpen Magyarországon — európai mércével mérve — még meg sem született.”⁶⁵

A magyar kultúra Szent Istvánnal csatlakozott a Nyugathoz, nyugatos stílust, gondolatformákat vett fel. „A 'nyugatias' szerkezetek mindenütt megvannak, csak éppen valamilyen mértékben deformáltak; hol csonkák (mint például a városok), hol aránytalanul túlbujánzóak (mint éppen a nemesség)” — írja Szűcs Jenő, felhíva a figyelmet épp a kifejtett hűbériség, az írásbeliség és a lovagi kultúra hiányainak összefüggéseire is: „Végső fokon a hóbéri udvarok és a lovagi miliő hiányából következik az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe; a hűbériség teljesebb formáival együtt kiesett a magyar történelemből egy szerves és autochton lovagi kultúra lehetősége is.”⁶⁶

⁶³ Konrad SCHÜNEMANN, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*. Berlin — Leipzig, 1923. 123. — Az idegengyűlölet kialakulását a 13. század az Aranybulla körüli nemesi mozgalmában látja, irodalmi nyomait Anonymustól Kézaiig követi KRISTÓ Gyula, *Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon*. In IltK 1990. 425–43.

⁶⁴ Pl. DÜMMERTH Dezső, *A két Hunyadi*. Bp., 1985. 9–25.

⁶⁵ KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*. In *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 49.

⁶⁶ Szűcs Jenő, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Bp., 1983. 63, 62.

A CASA RUSTICA ÉS A MECHANICI

Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében

Milyen stílusrétegeket ismertek Magyarországon a XVII. században, mit tartottak követendőnek vagy éppen elkerülendőnek? Irodalomtörténet-írásunk sok olyan utalást dolgozott fel, amelyek alapján következtetni lehet a kor íróinak elképzeléseire. Tarnai Andor egy váradi kiadvány szellemi környezetét bemutatva erdélyi és kelet-magyarországi szerzők megnyilatkozásai alapján három stílusréteget különít el: az „udvari ékes szollást”, a latin nyelvű tudományos stílust és a prédikációk, hitbuzgalmi írások „együgyű” előadásmódját, amellyel a szerzők a „cselédes gazdákat” célozták meg.¹ Az eddigi kutatás legnagyobb részét különböző ajánlásokból, előszavakból gyűjtötte adatait, az íróknak elsősorban saját gyakorlatukra vonatkozó megjegyzéseit vette figyelembe.

A következőkben egy szűkebb, ám nem túlságosan ismert forráscsoport alapján kíséreltem meg rekonstruálni, hogyan jelentek meg a különböző stílusok a kor irodalmi tudatában. A normatív igénnyel készült műveket, magyar vonatkozású világi és egyházi retorikákat vizsgálom, valamint az elméletírók egyéb, kapcsolódó gondolatait. Hogy a populáris stílust, a legalsóbb rétegek megítélését el tudjam helyezni a nagyobb összefüggésekben, szükséges vázolni a kibontakozó rendszer egészét is. Nemcsak stílusról lesz szó, hanem ahhoz kapcsolódva emberekről, illetve társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyáról is.

Az emelkedettebb, illetve igénytelenebb beszédfajtákra vonatkozó megállapításokat keresve a korszak elméleti irodalmában, a legkézenfekvőbbnek tűnik először azt megnézni, hogyan jelent meg a vizsgált időszakban a klasszikus retorikák tanítása a *genera dicendi*-ről. A század legnagyobb hatású külföldi szerzői közül ez alkalommal elegendő Vossiusra vetni egy pillantást.²

Vossius szerint a három *character* (*humilis, grandis, mediocris*) legfontosabb meghatározója a beszéd tárgya, a *materia*.³ Ugyanezt olvashatjuk a hazai közönségnek szánt, Magyarországon szerkesztett és kiadott kézikönyvekben, és a tárgy meghatározó jellege több-kevesebb hangsúllyal kiegészül az antik szónoklattanokból jól ismert egyéb szempontokkal.

Piscator oratoriájában a tárgy szabja meg az előadásmód jellegét, de említésre kerül a szónok és a hallgatóság is. Andreas Graffnál első helyen áll az előadó, ezt kö-

¹TARNAI ANDOR, *A váradi Orator extemporaneus*, kézirat, Bp., 1991. 20–21.

²A protestáns szerzők közül Vossius rendszere áll a legközelebb a klasszikus szónoklattanokhoz. A Ramus — Talon féle retorika csak az elocutióval és a pronuntiációval foglalkozik, így a beszédfajták kérdésére nem tér ki. A rámtista *retorikát az oratorióval* kiegészítő külföldi szerzőkre ez alkalommal nem térek ki. Tekintettel arra, hogy a XVII. század legjelentősebb hazai szerkesztésű irodalomelméleti kézikönyvei protestáns szerzők munkái, az Európa-szerte mértékadó katolikus retorikákat is figyelmen kívül hagyom.

³[*Character dicendi*] „pro triplici materia triplex: humilis, grandis et mediocris. Gerardus Ioannes VOSSIUS, *Commentariorum Rhetoricorum sive Oratoriarum Institutionum libri sex* — Leiden, 1630. Liber VI., *De Dicendi Characteres*.

veti a tárgy, majd a közönség, Buzinkai Mihály a tárgy mellett csak a hallgatóságot említi.⁴

Mindhárom szerző megegyezik abban, hogy emelkedettebb témához csiszoltabb, kevésbé magasztos beszéd tárgyhoz egyszerűbb előadás illik. Kifejező Graff hasonlata: nem lehetnek egyformák a különböző témájú beszédek, mint ahogy másfajta öltözet illik az uralkodókhoz, más a katonákhoz, a kereskedőkhöz és a parasztokhoz.⁵ Figyelemreméltó, hogy a szerző milyen társadalmi rétegekkel példázza a különböző fozakatokat.

A jelentéktelen, kisszerű, közönséges tárgyról tehát egyszerűen, közérthető, mindennapi nyelven kell szólni. Az idézett szerzők utalnak a *genus (stylus) humile*, vagy *character humilis* legfontosabb jellemzőire, nagyjából hasonló módon. Célszerű takarékosan bánni a tropusokkal és a figurákkal, kerülendők a hosszú körmondatok, a prózaritmus alkalmazása. Jó, ha a szónok hatásos példákkal, nyilvánvaló érvekkel él. A legfőbb cél, hogy könnyen lehessen követni a mondottakat, a beszéd érthető és meggyőző legyen.⁶

A hazai kiadású világi retorikák e meghatározásai meglehetősen általánosak, az alacsony stílusról nem túl sokat árulnak el. A közönség differenciáló szerepére célzó utalásokból nem derül ki, kik és milyenek azok az emberek, akikre ez a kifejezés-mód jellemző. A gyaníthatóan közös forrásra visszamenő, szinte köteleességszerűen felmondott tudnivalóknál érdekesebbek az egyházi ékesszólás-tanoknak a stílusra és a hallgatóságra vonatkozó részeit.

A kegyességi irodalomban az antikvitásból örökölt retorikai kategóriákra nem mindig lehetett alapozni. A stílus meghatározó eleme nem lehetett a tárgy, hiszen a Bibliához, az alapvető hitigazsághoz, teológiai nézetekhez kapcsolódó művek témája semmiképpen sem minősíthető jelentéktelenné, kisszerűnek, közönségesnek. Az egyházi retorikákban is elkülönítettek stílusrétegeket, de a differenciálás legfontosabb szempontja a közönség műveltségi foka volt. A korszakban Magyarországon

⁴Character est elocutio similis rei, cuius nota est. ...Materiarum diversitas diversos efficit characteres. Oratorum quoque et Auditorum varietas hanc varietatem efficit idearum. Philippus Ludovicus PISCATOR, *Rudimenta Oratoriae*. Gyulafehérvár, 1645. RMK II. 658. 86.

...tria sunt generum dicendi fundamenta: 1. Oratores... 2. Res... 3. Auditores. Andreas GRAFF, *Studium eloquentiae*... Lőcse, 1643. RMK II. 623. 11r.

Character est... pro Materiarum et Auditorum diversitate triplex: Grandis, Mediocris et Humilis. BUZINKAI Mihály, *Institutiones Oratoriae*... Sárospatak, 1659. RMK II. 937. 150.

⁵[Rerum] diversitas diversos efflagitat characteres... Alius... item ornatus principi, alius militi, mercatori et agricolae convenit: ita alio styli sublimis, alio humilis, alio mediocris materia est exponenda. GRAFF, 11r.

⁶Humilis character est, qui res parvas tenui et vulgari orationis stylo exprimit. Hoc dicendi genus inventionem habet rerum humilium ac tenuium, parcius utitur Tropis et Figuris, non amat magnas periodos, et numero minus studet; gaudet sententiis acutis et sermonis perspicuitate, evidētia et probabilitate. ...Humili opponitur exilo, aridum, exangve, jejunum, frigidum. PISCATOR, 88–89.

Humile dicendi genus est, quod res minutas trito sermone citra animi commotionem tractat. 1. Res hic adhibentur viles et vulgares, tenues et exiles, quae tractantur argumentis obviis. 2. Verba ponuntur trita et usitata. 3. Ornatus paucus et indiligens. 4. Non utendum longis periodis, sed membris concisis. 5. Numerorum vinculis oratio haec sit soluta, non tamen vaga, ut ingredi libere, non ut licenter videatur errare. Adeoque omnis insignis ornatus est removendus. GRAFF, 13v–14r.

Humilis est, qui res humiles, tenui et vulgari orationis stylo exprimit. Inventionem habet rerum humilium; proprietatem sermonis sollicitē custodit; neque utitur verbis tropicis, nisi ex propinquo translatis; circumductiones habet paucissimas, et vinculis numerorum minus adstringitur, denique non adhibet crebras figuras. Huic adversatur exilis, aridus, exangvis, jejuniū, et frigidus. BUZINKAI, 151.

kiadott külföldi és hazai elméleti munkákat, továbbá a magyar teoretikusok egyéb megnyilatkozásait vizsgálva az derül ki, hogy az egyházi irodalom stíluszintjeiről alapvetően háromféle koncepciót fogalmaztak meg: egy „középutas” előadásmódot eszményítőt, valamint két, illetve három szintet megkülönböztető elképzeléseket.

A „középutas” megoldást jól lehet tanulmányozni abban a váradi kiadványban, amelyiknek szempontunkból két legfontosabb darabja, a Scultetus- és Bucanus-traktátus a század első évtizedeinek felfogását tükrözi.⁷

Scultetus az előadásmóddal kapcsolatban határozottan megfogalmazza álláspontját. Általában nem ugyanúgy szólunk a tanult emberekhez, mint a tanulatlanokhoz, de tekintettel arra, hogy a prédikáció hallgatósága nagyjából egyszerűbb lelkekből áll, a középutat kell választani: a beszéd legyen igényes, világos, ugyanakkor ne térjen el a mindennapi kifejezésmódtól, legyen közérthető. A szerző a confutatio-nál is megemlíti: annak áttekinthetőnek, könnyen követhetőnek kell lennie, hogy a legegyszerűbb emberek is meg tudják érteni.⁸

Bucanus részletesebben tárgyalja a középutas elképzelést. Szent Pálra hivatkozva („Mindenek *ekesen és jó renddel* legyenek”) kifejti, hogy az egyházi ember gyakorlatában, ezen belül a prédikálásban is érvényesítendő mindkét szempont. Munkájának első részében, a dispositióban azt adja elő, hogyan kell célszerűen elrendezni a mondanandót. Miután ez önmagában nem elegendő, kellő gondot kell fordítani a beszéd ékesítésére is — erről szól a második rész.⁹

A kívánatos stílus meghatározásánál Bucanus ugyancsak a középutasságot írja elő. Az *argutia* és a *popularitas* szembeállításával azért foglal állást az utóbbi mellett, hogy a prédikációt a tanultabbak és a műveletlenebbek, akár még a legeggyűgyűbbek is egyaránt megértsék.¹⁰

A stílusfajták szempontjából különösen tanulságos az a mód, ahogy a szerző az eszményített középutat behatárolja. Leírja, mik azok a szélsőségek, amelyeket kerülni kell. Így rajzolódk ki az a skála, amelyen a XVII. századi tudós ember számára a kor nyelvhasználatának legjellemzőbb rétegei megjelentek. Az elsőként említett hiba az idegen kifejezések indokolatlan elegyítése az anyanyelvű prédikációba.¹¹ Bucanus, bár nem nevezi néven, de feltehetően a tudományos stílustól óvja az igehirde-

⁷ Abrahamus SCULTETUS, *Axiomata Concionandi practica*... Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu de methodo Concionandi tractatus duo; quorum priore de Dispositione, posteriore de Ornatu Concionum agitur*. Váradi, 1650. RMK I. 840. Scultetusról: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei drámatok Szenci Molnár Albert életművében*. Bp., 1985. 26–33.

⁸ Quia non tam loquimur doctis quam indoctis, quorum maxima pars est. Ideo munda, sed e medio consuetaque verba Ministri dicite, sermonis publica forma placet. SCULTETUS, 32. Omnis confutatio sit plana et perspicua, ut a simplicissimis possit intelligi. SCULTETUS, 21.

⁹ Praeceptum est Apostoli 1. Cor. 14. v. 40. ut Omnia decenter et ordine fiant; quod si de Ecclesiasticis actionibus intelligendum est, inprimis quidem in sacra actione concionandi, quae omnium Ecclesiasticarum potissima est, observari debet. Non enim satis est bene et ordine quid facere, nisi venuste et decore fiat; quum illud vulgare etiam hic locum habere debeat. Caput artis est, decere quod facias. Postquam igitur de ordine concionum a nobis dictum est, consequens est ut de iis, quae ad decorum, venustatem et ornatum earum pertinent. BUCANUS, 76.

¹⁰ Sit sermo concionatoris non peregrinus, obscurus, argutus; sed vernaculus, usitatus, vulgaris, clarus, perspicuus, popularis, qui a doctis simul et indoctis, etiam infimis ex plebe intelligatur. BUCANUS, 78. Vö.: TARNAI, 3. ...animo in singulis praesente pondera, libra, moderare verba singula et dictionis stylum, et sic sermonem tempera, quasi et simplicissimus et perfectissimus sit auditor. BUCANUS, 83.

¹¹ Non probantur igitur, qui Hebraeam, Graecam, aut aliam linguam vulgo ignotam in concione ostentant, nisi cum vel in Hebraea, vel Graeca lingua latet aliqua emphasis, vel necessitas explicandi textum, aut refutandi adversarios id requirit; vel cum dictum alienae linguae, maxime Latinae, est

tőket. A „doctor” és a „concionator” szembeállítás egyébként is gyakori a korabeli ars concionandikban.¹² A mindennapi gyakorlattól távolos, nehézkes kifejezőmód, a körülményes megfogalmazás, a hosszú körmondatok ugyancsak nehezítik a megértést. Az ilyesmi a hivatali alkalmazottak beszédére, a kancelláriai stílusra jellemző.¹³ Kerülendő továbbá a költőies beszéd, éppúgy, mint az udvari stílus: a metaforák, allegóriák folyamatos halmozása az egyszerű nép számára ugyancsak elhomályosítja a mondanót.¹⁴

A tudományos, a hivatalos, a költői és az udvari stílushoz képest a másik véglet az „együgyű nép” beszéde. A középutas megoldásra törekvő szónoknak ettől is tartózkodnia kell, mint szélsőségtől. A prédikátor semmiképpen sem alacsonyodhat odaig, hogy ehhez a minősíthetetlen stílushoz próbáljon alkalmazkodni...¹⁵

Az idézett külföldi szerzők munkáinak ismeretében nem meglepőek a század magyar íróinak bizonyos megnyilatkozásai a stílusfajták kérdésében. A korszak egyetlen magyar nyelvű retorikai művének szerzője, Medgyesi Pál már egyik legkorábbi írásának, a *Praxis Pietatis*nak a keresztény olvasóhoz szóló előszavában említi, mik azok a „formák és módok”, amelyek nem illenek a kegyesség tanításához. A „procátori pipere, a törvényben való himezet hámozot beszéd”, a Rhythmikák, a fület gyönyörködtető, gyermeki enekes egyben zengés”, az „udvari pipere” a hivatalos, a költői és az udvari stílusra utal. Az utóbbira tizenöt évvel később Nagyari Benedek is ugyanezt a kifejezést használta.¹⁶ Medgyesi ugyanúgy kerülendőnek tartja az említett szélsőségeket, mint Bucanus.

Lényegesen árnyaltabb viszont Medgyesinél az „infima plebs” megítélése stílusris szempontból: nem marasztalja el egyértelműen, mint a különféle „piperékben” megnyilvánuló másik végletet. Véleménye szerint ugyanis az iskolázott szerzők latinizmusokkal túlterhelt nyelvét „az jó Magyar emberek” beszédének „fel-keresésével” lehetne megtisztítani „az sok-féle tarafarázás” mételyétől. Nem kevesebbet állít, mint

breve et admodum praeclarum, et multi ex auditoribus id intelligunt. Peccant etiam, qui Latinis testimoniis vel sententiis intermixtum sermonem habent. BUCANUS, 78.

¹² A szóbanforgó váradi kiadvány harmadik szerzőjénél: „aliud est in Ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Hoc est officium proprium Doctorum scholae; illud est Pastorum Ecclesiae. Georgius LAETUS, *Consilium de formandis SS. Concionibus*, 108. Két példa magyar szerzők műveiből az explicatióval kapcsolatban: *Explicatio brevissima esto; prolixae enim textuum explicationes Doctoribus Academicis; breves vero concionatoribus conveniunt.* MARTONFALVI György, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. RMK II. 1079. blv. *Explicare autem non tam stricte et profunde, quam Doctor in Scholis et Academicis; sed in tantum, in quantum Auditoribus est ad salutem scitu necessarium, et captu facilis.* SZILÁGYI Márton, *Biga pastoralis*. Debrecen, 1684. RMK II. 1636. 57.

¹³ Verba concinne sit constructa et ita collocata, sicut sermonis quotidiani usus postulat, ut nimium neque sint involuta et intricata, aut nimis negligenter aut ambitiose huc et illuc trajecta: quod multi ex affectatione quadam venustatis facere solent, quorum sermo Scribarum stylo similior est, qui Latinum scriptum lingua vernacula alis praelegunt. ... Periodi sint breves, perspicuae et sine parenthesisibus, quantum fieri potest, ut auditores facilius sententiam percipiant in quo impediuntur, si periodi sunt longae, circumductae et trajectae, quales fere in cancellariis, quas vocant, usurpant. BUCANUS, 80.

¹⁴ Non solum a poetis loquendi modis abstinendum, sed a pomposa, turgida, redundante, grandi, aulica ille dicendi ratione, qua sermonem suum nonnulli perpetuis et continuis quibusdam Metaphoribus, seu Allegoriis sic obscurant, ut a plebeis vix intelligi possint. BUCANUS, 80–81.

¹⁵ Neque tamen ad objectum illam et vilem loquendi rationem, qua infima plebs utitur, se assuefaciat concionator: sed potius sermonem prudentum et petitorum imitetur, et verborum et phrasium copiam ex eorum qui bene scribunt vel loquuntur, lectione et auscultatione comparet. BUCANUS, 81.

¹⁶ MEDGYESI Pál, *Praxis Pietatis*. Debrecen, 1636. RMK I. 657. A keresztény Olvasóhoz. Az előszó egy részletének modern kiadása: *A magyar kritika évszázadai 1. Rendszerek.* Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp., 1981. 144. Vö.: TARNAI, 15., 17–18.

hogy „Magyarul leg-igazabban s-tisztában a'tudna szólni és írni, a'ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna.”

Ugyanakkor Medgyesi nem feledkezik el a retorikai igényességről sem. Noha az „igaz Magyar módon való szólás” elsajátításához megtermékenyítő hatása lehet a romlatlan anyanyelvnek, azt azért ő sem gondolja, hogy minden tekintetben „tsak szintén mint a'Parasztok, olly formán mondván-ki mindent” kellene fogalmazni. A tudományos embernek ugyanis figyelnie kell „a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra” is — amit viszont már nem a „deáktalan néptől” lehet megtanulni.¹⁷

A kegyességi irodalom egységes stíluseszmenyét vázoló elképzelésekkel szemben a korszak magyar elméletűőira a differenciálás jellemző. A hallgatóság felkészült-ségéhez való alkalmazkodás nemcsak azt jelenti, hogy bizonyos szélsőségek eleve kerülendők, hanem azt is, hogy a prédikációknak is legalább kétféléknek kell lenniük. Műveltebb és tanulatlanabb közönség megkülönböztetésére igen jó példákat találhatunk Geleji Katona Istvánnál.

A *Praeconium Evangelicum* című latin prédikációskötet előszavában a szerző figyelmezteti a gyakorló prédikátort, hogy beszédével hallgatósága felfogóképességéhez alkalmazkodjon („juxta capacitatem... Auditorum tuorum, sermonem tuum... accommodabis”). Számunkra különösen érdekes, hogy melyik szinten kiket helyez el. Bonyolultabb beszédet engedhet meg magának a városi pap („Urbicus aut Oppidanus... Pastor”), mivel műveltebbek és a szent dolgokban járatosabbak előtt („inter cultiores et in sacris versationes”) prédikál. Egyszerűbb megoldásokkal kell élnie viszont annak, aki vidéken teljesíti szolgálatát („Villanus aut Paganus... Minister”), hiszen oktalan falusiak között („inter idiotas et rusticanos”) hirdeti az ígét.¹⁸

¹⁷ Tsak ne sajnálnók a' fészket, nem a' Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szólásokra, meg-tudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Mellyhez képest, én azt itélem, hogy Magyarul leg-igazabban s-tisztában, a'tudna szólni és írni, a'ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna. Ezel penig igekezetemet jelentem inkább, hogy nem mint én-is ez szerent tselekedhettem volna; mert mivel Deák nyelvből tanullyuk mi az tudományt, nem óhatyuk hogy akaratumk ellen-is oda ne katsontanánk; más az hogy annyira meg-kezdet az egynehány esztendők alatt, az sok-féle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon a'ki a'nak mételében hűre-nélkül-is belé nem kapott volna: mellyen mentől inkább kapdosunk, anái meszezebb esünk az szónak igaz végétől, (melly az sziv gondolatnak ki-fejezése, 's-mással közölhetése:) vagy nem értvén az deáktalan nép, e'féle deákos forman-való szólásokat; vagy igen nehezen értvén és azt vélvén hogy nem igaz Magyarok, hanem Tótosok, etc. a'kik ugy beszélnek. Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a'Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szólásban-való igekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra: holot tsak maga-is az mi nyelvünk eléggé ki-mutattja hol s-mikor esik illetlenül az szó. MEDGYESI, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*. Bártfa, 1650. RMK I. 831. Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz. Az előszó modern kiadása: TARNAI — CSÉTRI, 173-176.

¹⁸ Discerne tempore, loca, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus, etc. tu concionem sis institurus; nam non quilibet cuilibet temporis, loco et auditorum coetui aptus est sermo. Etenim si inter idiotas et rusticanos profundam de religione ac controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nil praeter stuporem in illis efficies, et teipsum doctum ostendendo illos neutiquam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero viceversa inter cultiores et in sacris versationes vulgaria, ac catechetica duntaxat tractaveris, altiore illi in te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetentes cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere et prodesse simul cupis, prudenter accommodabis. Habes vero in

A *Váltság Titka* című prédikációs gyűjtemény első kötetének ajánlásában Geleji magyarul is megfogalmazza, miért szükséges a különbségtétel: „Mert az Ekklesiában a’ mint hogy nem mind egy nemű, egy rendű, és elméjű hallgatók vagynak: úgy nem mindenütt, és mindenkor tsak azon egy formájú tanítások-is kívántatnak, hanem azoknak külömbiségekhez képest változtatásnak kell benne lennie; a’ gyengéket téj italval, s’ a’ meg-erősödteteket pedig keményebb eledelvel kell tartani, a’ Szent Pálként I. Cor. 3. 2. Hebr. 5. 12. 13. 14.”¹⁹

Az olvasókhöz szólva a szerző elmondja, hogy a kötetben közzétett prédikációk igényes közönség előtt hangzottak el: „En-is ezeket a’ tanításokat... nem akarhol, hanem az Erdelyi Fejedelem udvarában, s’ nem akar-kik, hanem a’ hitben mélyen meg-gyökerezett tudós Fejedelmek, irás-olvasott, és a’ controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, Nemzetes fő-rendek... előtt; vagy pedig a’ Gyulafejei-vári Metropolitana Ekklesiában, a’ mellyben sok értelmes Deák emberek vagynak, és a’ kik a’ tsets-evő korból ki-kelvén, a’ kemény eledelt-is bé-vehetik.”²⁰

Geleji utal rá, hogy a puritanusok hibául róják fel neki a túlzott igényességet. Szükségesnek tartja leszögezni, hogy ő csak „meg-fogható elméjű halgatók előtt” beszél így. Ellenfelei viszont – az orthodox kálvinista püspök szerint – minden alkalommal örökös lélekboncolással terhelik hallgatóikat, így prédikációikból az egyszerű nép semmit nem ért. A stílus és a közönség összefüggését illetően különösen fontos a terminológia. A „subtilitas” fogalmát Geleji magyarul így értelmezi: „paraszt elme felett való mélység” – tehát szubtilis az, amit a parasztlak már nem tudnak követni. Hogy a puritanus prédikációk érthetőek-e, azt döntse el a tanulatlan hallgató: „Tegyen a’ Deáktalan község ítéletet felőle.”²¹

A korszak magyar ars concionandi-írói közül Medgyesi Pál rendszere a legteljesebb. A műveltebbeknek szóló igényes és a tanulatlanabbaknak való egyszerűbb beszéd mellett egy harmadik, a kettő közötti lehetőséget is tárgyal. Martonfalvi Tóth György az összetettebb konstrukció tudnivalóit fejtegeti, de többször utal arra, milyen átalakulásokkal lehet azt a szerényebb igényekhez alkalmazni. Szilágyi Tönkő Márton ugyancsak a bonyolultabb formát részletezi, de függelékként egy egyszerűbb megoldást is bemutat.²²

Praeconio hocce nostro tractationem ac institutionem utriusque generis hominum voto ac palato convenientem, si modo facultas tibi discretiva adsit. Nam si Urbicum aut Oppidanum agas Pastorem, popularibus illis ex circumstantiis historiarum Evangelicarum erutis doctrinis sepositis, doctrinae tibi excerptae sunt solidiores, dubiorum enodationes, quaestionum controversarum decisiones, locorum ab Adversariis depravatorum vindicationes, objectionumque eorum confutationes, quas tibi Prolepses, Redargutiones, Quaestionum vel Dubiorum solutiones, etc. in margine notatae, primo statim intuitu indigent; Sin vero Villanus aut Paganus fueris minister, relictis jam e contra doctrinis dogmaticis, quaestionum dubiarum enodationibus, ac rationum adversarum refutationibus, doctrinas seligere debes practicas, nec non institutiones, correctiones, consolationes, etc. populares; satis siquidem superque adhuc tibi iis quoque praetermissis restabit, unde sermonem ad horam integram et amplius protrahere possis. GELEJI, *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521. Praemonitio Autoris ad Lectorem.

¹⁹ GELEJI, *Váltság Titka*. Gyulafehérvár, 1645. RMK I. 779. Ajánló elő-beszéd.

²⁰ GELEJI, *Váltság Titka*, A Jo-akaro Olvasokhoz.

²¹ De vallyon, ha ugyan azt kell forgatni, mellyikben vagyon nagyobb subtilitas, paraszt elme felett való mélység: az ilyen vallás felől való vetélkedésbené, vagy a’ lelki-isméretnek minden indulatinak, gondolatnak, kívánságnak fel-cirkáltatásokban, és élesen való fel-hasogattatásokban? Tegyen a’ Deáktalan község ítéletet felőle. Ha ők akarhol, akar-mikor és akar-kik előtt azt tselekszik, miért hurczolják azokat, a’ kik amazt tsak elnéhánykor, s el-néhol, meg-fogható elméjű halgatók előtt tselekszik? GELEJI, *Váltság Titka*, A Jo-akaro Olvasokhoz.

²² A hivatkozott szerzők munkáiról részletesebben írtam a következő helyeken: *Medgyesi Pál: Doce*

Martonfalvi György szerint a közönséghez alkalmazkodó különbségtétel egyik módja, hogy az egyszerűbb emberekhez szóló beszédekben bizonyos szerkezeti egységeket el lehet hagyni. Erre a megoldásra találunk példát korabeli magyar világi szónoklattanban is. Buzinkai Mihály oratoriájában a peroratio ad erre lehetőséget. A befejezés mellőzésének esetei között a szerző említi azokat az alkalmakat, amikor falusi házak között (*casae rusticae*) kell elmondani egy olyan beszédet, aminek lezárása eredeti formájában inkább a fejedelmi udvarhoz illik.²³

Szilágyi Márton saját debreceni tapasztalatai győzték meg róla, hogy az egyszerűbb beszédek többet használnak a híveknek, mint amelyek meghaladják a felfogóképességüket.²⁴ Szemmel láthatóan mégis jobban érdeklik az igényesebb változat problémái. A részletesen taglalt beszéd típussal kapcsolatban hangsúlyozza a prédikáció magasztos tárgyához illő *gravitast*. Ugyanakkor — a Bucanuséhoz igen hasonló megfogalmazásban — a követelmények között szerepel a világosság és a közérthetőség, az *argutia* szélsőségeinek elkerülése. Őv a másik végtétől is: kerülendő az *imperitum vulgus idiotismusai*. Magyar példát hoz arra, hogy milyen fordulatoknak nincs helyük a prédikációkban: „ővék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.”²⁵

A XVII. századi protestantizmus egyik vezérgondolata az *usus*, azaz a haszon, a gyakorlatiasság. Ez nemcsak pozitív cél lehet, hanem bizonyos esetekben mint negatív értékítélet a hallgatóság elmarasztalására is alkalmas. Martonfalvi György szerint meg kell különböztetni a magyarázó és bizonyító érveket azoktól, amelyek közvetlenül buzdítanak a cselekvésre. Ide tartoznak a hatásos példák. Jóllehet úgy tűnik, mintha a hallgatóság befolyásolásának illőbb módja lenne az előbbieik alkalmazása, de az emberekre leginkább mégis a meggyőző példák hatnak.²⁶ Szilágyi Márton is úgy látja, hogy az egyszerűbb beszédvázlat egyik legfontosabb jellemzője: a textus magyarázata után rögtön a gyakorlati alkalmazásra kell térni.²⁷

praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika. ItK 1981. 1–16.; *Két XVII. századi magyar retorika.* Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesiana, Szilágyi Tönkö Márton: Biga pastoralis.* ItK 1983. 447–462.

²³ Peroratione non ubique et semper est locus: ut si vel brevicula sit oratio, vel causa admodum tenuis, ubi luculentum Epilogum addere tantum fuerit, ac si *casae rusticae* studeamus apponere posticam aulae convenientem. BUZINKAI, 138.

²⁴ ...hodei cum istis agitur Ecclesiis, in quibus Biblicorum lectio et resolutio, hebdomadatim obtinet; inde enim in populum Dei fructus et aedificatio non minor, imo major et uberius redundat, quam ex concionibus, occasione huius vel illius flosculi, vel axiomatis, Biblici, prolixè digeri, improbo sudore, memoria comprehendere, et saepe cum magna organi defatigatione proponi solitis. Quem fructum confitetur mecum et sua in dies palpat experientia ovile Dei, quod Christo in nostra Debrecen colligitur. Utinam sacerrimo huic exercitio, tanquam medio populum Debrecinensem ad pingvem in sacris literis profectum compendio perducendi, plures suppeterent et sacra remur horae! SZILÁGYI, 173–174.

²⁵ Neque ad abjectum illum idiotismum, quem loquitur imperitum vulgus, se assuefaciat Concionator. Facessant isti et facetiae, quae risum excitarent (quales sunt: ővék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.) nisi nugivendus audire gestiat Concionator. SZILÁGYI, 187.

²⁶ In Exhortatione magis practici concionatores adhibere solent motiva et media. Motiva sunt, quibus ut stimulis adhibitis quis acrius excitatur ad virtutem, ad quam adhortatur. Eaque sunt Rationes et Exempla. At non rationes documenti. Nam licet rationes documenti etiam saepe convenienter movere videantur, semper tamen rationes moventes judiciose a rationibus docentibus et doctrinam probantibus distinguere debent. Exempla huc proprie pertinent. Iis enim homines maxime percelli et moveri solent. Media sunt, quibus quis ad id pervenire studeat et queat, ad quod adhortamur, quodque excitatus iam velit. MARTONFALVI, b7r.

²⁷ Explicationis ergo individuus comes hic est, Applicatio; Doctrina enim ex textu explicato hic

Az egyszerűbb közönség megragadását illetően tanulságos a várad *Orator Extemporaneus* néhány mondata.²⁸ A szerző a rábeszélés és a lebeszélés argumentumaival kapcsolatban tesz szempontunkból fontos megjegyzéseket. Figyelmeztet, hogy más forrásból kell meríteni az érveket, ha nemes hallgatóságot akarunk meggyőzni, és másból, ha egyszerűbb lelkekre szeretnénk hatni, például kézművesekre, mesteremberekre (*mechanici*). Az előbbieket esetében az argumentáció forrásaként a *honestum locusa* a megfelelő. Az utóbbiaknál viszont célszerű az *utílehez* folyamodni, hiszen „az embereknek ezt a fajtáját” az érényre és a jó erkölcsökre való hivatkozás helyett leginkább a gyakorlati haszon ecsetelésével lehet megragadni.²⁹

Az eddigiek tanúsága szerint a korszak elméletírói nem éppen hízelgően nyilatkoztak az egyszerű hallgatóság szellemi színvonaláról, felfogóképességéről, kifejezőmódjáról, értékrendjéről. Mindazonáltal akadt, aki feladatának tartotta a nép művelését, felemelését.

A szerzők többször is hivatkoztak az ősegyház korára. Szilágyi Márton az explikációval kapcsolatban tárgyalja azt a bibliai helyet, amely szerint az apostolok prédikációját mindenki a saját nyelvén hallotta. A szerző sorra veszi a lehetséges magyarázatokat. Talán egymás után több nyelven is elismételték mondandójukat? Szilágyi ezt azért is elképzelhetetlennek tartja, mert az apostolok félvad, faragatlan, tudatlan közönsége nem lett volna képes végighallgatni a számára érthetetlen szavakat.³⁰

Medgyesi Pál néhány évtizeddel korábban ugyanezt a közönségérteget egészen más összefüggésben említette. A presbitérium ellenzőinek egyik érve, hogy „Sokal s-bátorságosb-is, az Ecclesiáknak magoktúl az Sz. Írásban gyakorlott Praedicatoroktúl, mint’sem a’köz-népbeli emberektől, kik nagy részént Deáktalanok, igazgattatniok.” Medgyesi Bézával felel: „Amaz régi igaz Ecclesiának’sem vólt szégyen a’Halászoktúl, a’Sátor tsinálókutúl, tanéttatni, és mikor helye vólt feddetnie-is.”³¹ A szerző ugyanakkor elismeri, hogy a tudatlanság állapotát meg kell szüntetni. A megoldás: „mind köz helyen, mind azon kivöl, élő nyelvvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanétásokkal” elősegíteni a nép művelését.³² Medgyesi egész munkásságával maga is

elici, et elicit tractari (ut sit in altera Arte) non consuevit; ast immediatus sit ad praxin transitus. ...Hoc ergo discriminis hic comparat hujus methodi, a priori, quod, ibi usus et applicatio mediate h. e. non presse ex textu; sed ex doctrina, jam eruta, probata, et declarata, educitur; hic vero immediate et presse ex textu explicato: ibi ad praxin, per quandam ambagem, rigorosiori consequentiae syllogisticae interventu, pervenitur; hic vero citra eandem, scopus contingitur. ibi usus sunt ipsi rivuli doctrinae; hic vero ipsissimi textus. SZILÁGYI, 171.

²⁸ Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*. Várad, 1656. RMK II. 866. Vö.: TARNAI Andor hivatkozott tanulmánya.

²⁹ *Honestum illud dicitur, quod a Deo et Religione vera commendatur, quod rectae rationi, quod sanis legibus, quod sapientum dictis ac monitis consonat. ...Utile illud dicitur, quod bona animi vel corporis, vel fortunae, aut acquirit, aut auget, aut conservat. ... Adverte vero diligenter, Oratori considerandum esse in Suasione vel Dissuasione, quinam et quales Auditores sint: nam si Generosi et Nobiles, tunc maxime argumenta sumenda erunt ab honesto; si vero plebeji animi et mechanici, maxime ab utili enim hoc genus hominum maxime trahitur.* BECKHER, 139–140.

³⁰ *Multitudo convenisse et conturbata fuisse dicitur quod audiret unusquisque sua propria lingua ipsos loquentes. ...Erat maxima linguarum diversitas, forte suas iterabant Conciones et formulas pro diversitate linguae auditorum? ...Rudis, ferinus et indisciplinatus Auditorum genius isthanc iterationem perferre et praestolari non poterat.* SZILÁGYI, 41–42.

³¹ MEDGYESI, *Dialogus* ... 94–95.

³² A’ban [a tudatlanságban] nagyobb akadályt látok, s-nem tsak a’jobbágy ilyen hanem egyebek is nagy részént. De ki büne, hogy tudatlanok... Azért nem kellene az e’felöl-való sűrű tanétásokat ellenzeni, vagy azért másokat hurogatni, holot már Synodusban el-vegeztetett dolog-is vólna ez, és a’ nagy rendek sem ellenzenék, sőt sokan kívának, szelédén tévén azokat; hanem inkább, mind köz

ezt tette. A célnak másik szép megfogalmazása 1645-ös katekizmusában olvasható. Már a címben benne van, mire szánta művét: „Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemöknek Közönségessen; kiváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak Lorantfi Susannanak, approbb Tseledgyenek, hasznokra”. A szerző úgy akarta, hogy az „Istenfélő Gazdák, Gazdaszszonyok” házuk népének olvassanak fel a könyvecskéből. Használatát illetően részletes útmutatásokkal is ellátta a „Tselédes embereket”. Medgyesi világosan látja, hogy az igehirdetők hiába buzgólkodnak, ha hallgatóságuk a legelősebb ismereteket nem sajátítja el: „Mert valamig ez lelki gyakorlast az mi Nemzetünk is az ház-nép közzi bé nem veszi; minden sűrű Praedicatioknak hallgatási többire tsak ennyi haszonnal lésznek ez után is, mint e’kedig.” A gazdák és a cselédek a későbbi évek, évtizedek kegyességi irodalmában is felbukkannak, mint a megcélzott közönség (Mikolai Hegedüs János, 1648; Köleséri Sámuel, 1666; Komáromi Csipkés György, 1666.)³³

Az elméleti munkákból az is kihámozható, hogy az egyszerűbb közönséghez való alkalmazkodás a prédikátor (vagy író) számára nagyon is nehéz feladatot jelent. Ennek legtömörebb megfogalmazása Bucanusnál olvasható: „Non enim minor est virtus populariter, quam argute loqui.”³⁴ A Bucanus-traktátust tartalmazó 1650-es váradi kiadványban, valamint az ugyanabban az évben megjelent *Doce nos orare...*-ban található bizonyos „regulák”, Medgyesinél magyarul is. (Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a szöveg Medgyesi eredeti megfogalmazása.)³⁵ A „regulák” szerzője „Az tudoss és igaz Magyarázatokat, hasonlóképpen az meg-ért itéletü tudoss Embereknek válogatott istenes Praedicatiojukat” igen hasznosnak tartja. A gyakorló igehirdetők találhatnak bennük (többek között) „az mesterség szerént-való Praedicatio írásra világos példákat”, de „Azt-is megtanulják mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio írásban a’ mesterséget, melly-is nagy mesterség.”³⁶ A „mesterség” eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára Ramus dialektikájának utolsó fejezete. Itt esik szó arról, hogy az áttekinthető tanítás érdekében hangsúlyozni kell a logikai szerkezetet, de a gyönyörködtetés és a meggyőzés hatásosabb lesz, ha a szónok becsapja hallgatóit.³⁷ E felfogás szerint tehát a popularitásra, az eredményességre való törekvés nem lealacsonyodásra kényszeríti a szónokot, hanem éppen hogy próbára teszi képességeit.

Az idézett megnyilatkozásokból talán kirajzolódik valamiféle kép arról, hogyan látták a korszak elméletiről környezetüket stiláris szempontból. A korabeli latin és

helyen, mind azon kívül, élő nyelvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanításokkal, kellene a’ Magyar Írás olvasásra való Scholákat (mint már ez-is el-végeztetett dolog volna) valahúl lehetne el kellene indétani. MEDGYESI, *Dialogus*... 200–210.

³³ MEDGYESI, *Lelki A–Be–Ce*... Gyulafehérvár, 1645. RMK I. 775. Előszó. Vö.: TARNAI, 16–17.

³⁴ BUCANUS, 78. Vö.: TARNAI, 3.

³⁵ A váradi kiadványban: *Regulae generales manucentes, quibus mediantibus Dei gratia in formandis Concionibus quilibet adjuvari potest.* 126–132. MEDGYESI, *Regulae generales manucentes, Quibus ego DEI gratia singulariter sum in Concionibus facile formandis adjutus.* O2r–O4r. Magyarul: *Közönseges mint egygy kézen-fogva vezető Regulák, mellyel engemet Isten kegyelméből a’ Praedicatioknak könnyen formálásában kiváltképpen segéllettek.* O4r–P1r. Mind a latin szövegekben, mind a magyarban van egy utalás a Tiszán inneni magyarországi egyházak két artikulására. Mindaddig, amíg nem találunk egy olyan külföldi eredetű forrást, amely a magyar vonatkozástól eltekintve megegyezik az említettekkel, nincs bizonyítékunk az ellen, hogy Medgyesi a szerző.

³⁶ A latin szöveg mindkét kiadványban: *Sic experientur clara secundum artem procedendi exempla... Addiscent quoque quo pacto artem (quod artis magna est) in Concionibus formandis occultent.*

³⁷ *Haec igitur in variis axiomatis homogeneis vel syllogismi iudicio notis methodus erit, quoties perspicue res docenda erit; at cum delectatione motive aliquo majore in parte aliqua fallendus erit auditor... Petrus RAMUS, Dialecticae libri duo. Speyer, 1595. De Crypticis methodi, 105.*

magyar kifejezéseket használva: a hierarchia csúcsán áll az aula, a fejedelmi vagy főúri udvar. A principes, generosi, nobiles; fejedelmek, grófok, zászlósúrak, nemzetes főrendek között nem ritka, aki in sacris versatus, cultus, doctus, perfectissimus, azaz írás-olvasott, a Szentírásban gyakorlott, megfoghatós elméjű, értelmes deák ember. Ebben a körben járja az aulica dicendi ratio, amely argutus, pomposus, turgidus; túlhajtásai akár obscurusak, redundansok is lehetnek, ez afféle udvari pipere. Műveltség tekintetében a legmagasabb szinten vannak a doctorok, megért ítéletű tudós emberek, akiknek viszont beszéde gyakran peregrinus, obscurus. A scribák nyelvhasználata, a kancelláriai stílus, a prókatori pipere is a sokféle tarafarázás forrásvidéke. A deákos formán való szólás ellentétes az igaz magyar móddal.

A másik véglet a plebeji animi, az imperitum vulgus, az infima plebs: mechanici, agricolae, rusticani, villani, pagani — egy szóval: idiotae. Ők a deáktalan község: parasztok, jobbágyok, cselédek. Az ilyen infimus ember bizony rudis, ferinus, indoc-tus, indisciplinatus, simplicissimus. Jellemző rá a vilis dicendi ratio, ami hemzseg az idiotismusoktól; fogalma sincs, mi az a rendes és ékes szőejtés, szőelegyítés, foglalás.

A legalacsonyabb rétegek szellemi képességeit, beszédmódját illetően tehát szinte kizárólagos az elmarasztalás. A parasztok semmit nem értenek az emelkedettebb dolgokból; a vilis dicendi ratio kerülendő szélsőség a tudományos ember számára. Az összegyűjtögetett megjegyzések arról is elárulnak valamit, hogyan látták a külföldi egyetemeket járt tanárok, a kor legműveltebbjei saját viszonyukat a másik véglet képviselőihez. A lesújtó vélemény legtöbbször bizonyos arisztokratikus távolságtartással párosul; ugyanakkor felmerül az „deáktalan község” szellemi-lelki felemelésének gondolata. Talán éppen a XVII. században jelenik meg először igazán megragadható módon a magyar nép kiművelésének évszázadokon keresztül időszere-programja.

A XVII. SZÁZADI ELBESZÉLŐ ÁHÍTATI IRODALOM EURÓPAI KAPCSOLATAI: NÁDASI JÁNOS

A XVII–XVIII. századi egyházi irodalom széles rétegeknek szánt perem-műfajai és kiadványformái iránt az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt az irodalomtörténeti és a folklorisztikai érdeklődés. Ezzel párhuzamosan kezdenek kibontakozni az irodalomtörténet és a folklórkutatás között sokáig hiányzó módszerbeli kapcsolat és együttműködés lehetőségei.¹ A hagyományos műfajelméletek és az esztétikai szemlélet általános válsága nyomán fokozatosan csökkent az egyetemesen érvényesnek tartott műfaji ideáltípusok és klasszifikációs rendszerek érvényessége, új műfajelméleti és kommunikációtörténeti perspektívák jelentek meg.² Lassan kirajzolódnak egy mindkét diszciplínában elfogadható, az irodalmi és a folklór szövegekre egyaránt érvényes új műfajmeghatározás és -elmélet körvonalai.

Az egyik lehetséges közös meghatározás szerint – nagyon leegyszerűsítve – a műfajok olyan közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok), amelyek meghatározott társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak.³ Alapvető sajátosságuk a szövegek funkciója: ez határozza meg a jelentést és a szövegek viszonyát más szövegekhez.⁴ Az empirikus műfaji vizsgálatok elsődleges feladata megtalálni ezt a jelentést és a mögötte lévő szabályrendszert, tisztázni a szövegek funkcionális eloszlását, kölcsönös koordinációját, az aktualizálás formáit és funkcióit, a recepció módját és feltételeit. A korábbinál nagyobb mértékben szükség van a korabeli műfaji terminológiák figyelembevételére és az eredmények összehangolására a formák használóinak műfajok feletti kommentárjaival. A kutatás tárgya többé már nem egy vagy több műfaj, hanem egy meghatározott kifejezési terület a maga egészében, célja nem a hasonló szövegegységek, stilisztikai eszközök önmagában való vizsgálata, hanem a morfológiai elemek, szövegszerkesztési elvek, a használati módok, a szándékolt hatás és a kulturális kontextus összefüggéseinek feltárása.⁵

A folklorisztikai elbeszéléskutatásban fokozatosan leértékelődött az anonim szájhagyományozás és a kontinuitás hipotézis, tudatosult az irodalmi források, az ol-

¹ KLANICZAY Tibor, *Régi magyar irodalom és folklór*. It 1949. 205–215., VARJAS Béla, *Irodalom és folklór határmegyén*. Helikon, 1967/1. 27–40., VOIGT Vilmos, *A folklorisztika és a modern irodalomtudomány kapcsolatai*. In NYÍRÓ Lajos (szerk.) *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Bp., 1970. 539–569., *A megdőltözött hagyomány*. Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. HOPF Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp., 1988., *A mai nemzetközi folklorisztika*. Helikon, 1990. 1. (Tematikus szám)

² BEN-AMOS, Dan, *Do We Need Ideal Types (in Folklore)? An Address to Lauri Honko*. Turku, 1992. (NIF Papers No. 2.) 21–22.

³ HONKO, Lauri, *Gattungsprobleme*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Hg. von Rolf Wilhelm BREDNICH. Bd. 5. Berlin – New York, 1987. 744–769. Itt: 761–763.

⁴ SKWARCZYŃSKA, Tsefania, *A genológia egy félreismert alapproblémája*. Helikon, 1973. 1., 52–64. Itt: 58–59., RYAN, Marie-Laure, *Toward a competence theory of genre*. Poetics, 8 (1979), 3. 307–337. Itt: 311–312.

⁵ TUBACH, Frederic C., *On Classifications and Morphologies*. Outline of a paper delivered at the 9th Congress of the International Society of Folk Narrative Research, Budapest, June 10–17, 1989. 12.

vasás és a népszerű olvasmányok jelentősége. Felértékelődtek a különböző társadalmi csoportok közti kommunikációs csatornák, az egyéni kreativitás, a regionális, kontextuális vizsgálatok, a történetiség és eddig kevés figyelemben részesített köztes műfajok.⁶ Megkezdődött a reformáció és az ellenreformáció elbeszélő forrásainak feldolgozása, s fokozott figyelem fordult az elbeszélésanyag társadalomtörténeti összefüggései felé.⁷

Az ide vonatkozó irodalomtörténeti megállapítások közül ebben az összefüggésben azt érdemes felidézni, hogy a XVII. században megszűnt a műfajok szoros elhatárolódása, a tiszta műfajok helyett nagyszámú átmeneti forma lépett előtérbe, s hogy a műfajok kialakulásának és átalakulásának történetét csak irodalomszociológiai és társadalomtörténeti módszerek bevonásával lehet eredményesen vizsgálni.⁸ A népszerű vallásos irodalom XVII. századi történetében a műfajok fölaprózódása szorosan összefügg az irodalmi formák önállóságának feladásával a különböző világnézeti, vallási meggyőződések miatt. Nagyjából a század közepére tehető a fordulat, melynek során a polemikus jellegű vallásos irodalom korábbi túlsúlyával szemben többségbe kerülnek a lelki elmélyülést szolgáló művek.⁹ Ennek fő oka az, hogy előtérbe lép egy új, az egyéni vallásosságot és keresztény tökéletesedést hangsúlyozó spirituális áramlat és megerősödik a laikusok vallási önállósága.¹⁰ Az egyéni vallásosság ébrentartásának meghatározó eszköze a nyomtatott könyv lesz, amely katolikus és protestáns részről egyaránt fontos szerepet játszik a különféle művelődési javak közvetítésében. Ez az egyéni tökéletesedést szolgáló, hatalmas mennyiségű, részben jezsuita eredetű kegyességi irodalom túlnyomórészt közepes vagy kistehetségű szerzők tevékenységének az eredménye. Ezeknek a szerzőknek a többsége nem a klasszikus műfajokban, részben megbízás alapján dolgozott, az előre adott tartalomhoz utólag rendelte hozzá az eszköztárat, a gyakorlati cél érdekében kész megoldásokat kínált s mindezzel meghatározott művelődési szintekhez kötött igényeket elégített ki.

Az előadás témája egy több éves kutatási program keretébe illeszkedik.¹¹ Ennek célja a XVII–XVIII. századi elbeszélő áhítati irodalom műfajainak, kiadványtípusainak és tematikus egységeinek feltárása, különös tekintettel ennek az irodalomnak a megjelenési formáira, szerkezetváltozására, használatára és nemzetközi összefüggéseire. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez az irodalom a vizsgált időszakban számottevő közvetítő szerepet játszott, a különböző társadalmi csoportok között zajló kulturális cserefolyamatok fontos tényezője volt.

⁶ APO, Satu, *Analysing the Contents of Narratives. Methodical and Technical Observations*. In *Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992*. Ed. by Reimund KVIDELAND. Helsinki, 1992. (Studia Fennica Folkloristica 1.) 62–72. Itt: 70.

⁷ SCHENDA, Rudolf, *Tendenzen der aktuellen volkskundlichen Erzählforschung im deutschsprachigen Raum*. In *Deutsche Volkskunde — Französische Ethnologie. Zwei Standortbestimmungen*. Hg. von J. CHIVA — U. JEGGLE. Frankfurt — New York — Paris, 1987. 271–291.

⁸ A közép-európai humanizmus kérdései. (Ülésszak Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából) Sopron, 1971. május 6–8. Összeáll.: HORVÁTH Iván. Helikon, 1971. 470–476. Varjas Béla hozzászólása Gyenis Vilmos előadásához. Itt: 475.

⁹ Vö.: CSAPODI Csaba, *A magyar barokk*. Bp., 1942. 30.

¹⁰ BREUER, Dieter, *Absolutistische Staatsreform und neue Frömmigkeitsformen. Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitsgeschichte der frühen Neuzeit aus literaturhistorischer Sicht*. In *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des XVII. Jahrhunderts in Deutschland*. Hg. von Dieter BREUER. Amsterdam, 1984. (Chloe 2.) 5–25. Itt: 25.

¹¹ A kutatást a bonni Alexander von Humboldt Stiftung és az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatja.

A kutatás során olyan kérdésekre keresek választ, mint például ennek az irodalomnak a közvetítő szerepe az elméleti teológia és a mindennapi vallásosság között; a szóbeli hagyomány és az írott szövegek kapcsolata; hol, hogyan, mikor, milyen csoportokban történt ennek az irodalomnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a különböző rétegeknek szánt műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb rétegek felé közvetítés irodalmi formái, szintjei és fokozatai; a különböző rétegek igényeit kielégítő és a különböző használati funkciókat betöltő művek szerepe. A forrásanyag alkalmat ad középkori, későközépkori szövegek és műfajok továbbélésének, hatástörténetének és a használat változásának tanulmányozására. Ezzel az európai elbeszélő irodalom latin középkortól tartó fejlődésének egész problematikája is új megvilágításba kerül.

A kínálatkozó lehetőségek közül azt választottam, hogy egy szerző munkásságán, műfaji rendszerén és szövegstratégiáin keresztül közelítem meg a témát. Az első lépésben a szerzőközponthuságból adódó esetleges egyoldalúságok elkerülése érdekében áttekintettem a XVI–XVII. századi katolikus áhítati irodalom fő kiadványtípusait az elbeszélő vonatkozások szempontjából. Ezek a kiadványtípusok, melyek többségének a nemzetközi és a magyar anyagban egyaránt megvannak a példái, a következők: 1. a középkori példagyűjtemények új kiadásai, 2. exemplum-katekizmusok, 3. apologetikus és morális példagyűjtemények, 4. az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai, legenda- és mirákulumgyűjtemények, 5. egyháztörténeti művek, 6. traktátus- és prédikáció irodalom, 7. vitairatok, 8. egyetemi disszertációk, 9. imádság- és lelki gyakorlat gyűjtemények, 10. társulati és kongregációs kiadványok.

Ez az áttekintés egyrészt megmutatta, hogy körülbelül az 1640-es évekig ennek az irodalomnak nagyjából mindazok a kiadványtípusai, tartalmi és szerkezeti megoldásai kialakultak, amelyek a következő százötven évben meghatározták a könyvtermelést. Másrészt tovább bővültek a későközépkori narratív hagyomány ártértékelődésére, valamint a példabeszédre mint különböző műfajok gyűjtőmedencéjére, a kora újkori exemplum fogalmára, típusaira, tartalmára és használatára vonatkozó ismeretek.¹²

A következő lépésben a választás Nádas Jánosra esett. Nádas a XVII. század egyik legtermékenyebb és legolvasottabb egyházi szerzője Európában.¹³ Néhány rendtörténeti munka mellett mintegy ötven különböző aszketikus művet írt. Ezekben kiemelkedő szerepet juttatott a különféle elbeszélő műfajoknak. Munkáit néhány kivétellel latinul írta, ezeket rövid időn belül számos nemzeti nyelvre lefordították, néhányat közülük egészen a XIX. század végéig újra megjelentettek. Az életműnek, amely elsődleges áhítati célkitűzése mellett jelentős teológiai, filozófiai és irodalmi ismeretekről tanúskodik, csaknem a fele német nyelvterületen látott napvilágot. De művei épp így megjelentek Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, a Németalföldön, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon, sőt Mexikóban is. Könyveit elsősorban gyakorlati használatra szánta. Egy részüket a különböző európai Mária-kongregációk több változatban, részben hasonló tartalommal és szer-

¹² Tüskés Gábor, *Az exemplum a 16–17. századi katolikus áhítati irodalomban*. ITK 1992. 133–151.

¹³ SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie. I–X*. Paris, 1890–1909. Itt: V. 1520–1537, STÖGER, Johannes, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*. Viennae, 1856. 239–242. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 407–408., 409., 425–426., Tüskés Gábor — KNAPP Éva, *Cfmlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban*. MKSz 1991., 3., 230–257., Tüskés, Gábor — KNAPP, Éva *Nádas, Joannes*. In *Marinenlexikon*. Hg. von Remigius BÄUMER und Leo SCHEFFCZYK. Bd. 4. St. Ottilien, 1992. 578–579., Tüskés, Gábor, *Joannes Nádas: Leben und Werk eines aszetischen Jesuitenschriftstellers aus dem 17. Jahrhundert*. Archivum Historicum Societatis Jesu 1993. (Sajtó alatt)

kezettel, gyakran névtelenül adták ki. Életútja és munkássága alapján a XVII. századi közép-európai jezsuita aszketikus irodalom olyan képviselőivel állítható párhuzamba, mint például Jeremias Drexel, Georg Stengel, Georg Vogler, Jakob Balde és Wilhelm Nakatenus.

Nádasi pályája röviden összefoglalható. Életútja nem bővelkedik látványos eseményekben, kapcsolatokban és politikai szereplésekben. Élete első részének és pályakezdésének háttérben a harmincéves háború eseményei állnak, a háború vége nagyjából egybeesik írói kibontakozásával. Az életút második fele a toleráns, irenikus áramlatok európai térhódításának időszakára esik. Nagyszombatban született 1614-ben. Tizennégy évesen felveszik az osztrák jezsuita provincia leobeni noviciátusába. Leobeni, grazi, nagyszombati és római tanulóévek után 1644–1651 között Észak- és Nyugat-Magyarországon tanári, missziós tevékenységet végez. Harmincöt éves, amikor 1651-ben a jezsuita generális Rómába hívja. Csaknem húsz évig él itt. Ez az időszak legtermékenyebb alkotó periódusa, háttérben a jezsuita rend kimeríthetetlen forrásanyagot kínáló központi könyvtárával és levéltárával. A társaságban viselt különböző tisztségei is szorosan összefüggnek írói tevékenységével. 1669-ben Rómából Bécsbe költözik. Itt szerepet játszik az osztrák provinciától függetlenségre törekvő magyar jezsuita rendtartomány körül felmerült viszályok kezelésében. 1675-ben a generális rábízta III. Ferdinánd özvegye, Eleonora császárné gyóntatói tisztségét. 1679. március 3-án, hatvanöt éves korában hunyt el Bécsben.

Az irodalmi érdeklődést jelző első publikációi a jezsuita képzési gyakorlatnak megfelelően viszonylag korán, tanulmányai befejezése előtt megjelennek. A kezdeti útkeresés, különböző műfajok kipróbálása után gyorsan megtalálja azokat az alapvető formákat és tartalmakat, amelyek egész további munkásságát jellemzik. Ebben egyrészt fontos szerepet játszott gyenge testalkata, ami miatt szónoki sikerekre nem számíthatott, s írói érvényesülését a prédikáció műfaján kívül kellett keresnie. Másrészt meghatározó volt a rendi megbízás, amely a világi olvasók egyéni használatára szánt áhítati műveket és a társaság történetével kapcsolatos kiadványokat várt tőle.

A művek tartalmi és szerkezeti szempontból három nagy csoportra oszthatók, ezek között számos érintkezés és átmenet található. Legkedveltebb formája a különböző áhítati műfajok összekapcsolásával és a lelki gyakorlatok középpontba állításával létrehozott elmélkedésgyűjtemény, napi használatra szánt lelki kalauz. Ezek kisebb részét a szövegek tematikus csoportosításával, nagyobb részét a kalendárium szerkezet valamelyik változatának alkalmazásával, időbeli tagolással hozta létre. A harmadik csoportba a rendtagokkal kapcsolatos életrajzgyűjtemények és a rend működését meghatározott időszakban bemutató történeti összefoglalások tartoznak. Ez utóbbiak a dokumentáció mellett gyakorlati céllal is készültek, mivel anyaguk számokban esetben forrásul, példatárul szolgált a saját és más szerzők áhítatirodalmi munkásságához.

A tematikus elmélkedésgyűjtemények közül elsőként a *De imitatione Dei* (Róma, 1657) c. munkát emelem ki. Három könyvre, ezen belül különböző számú (12, 14, 15) fejezetre tagolódik. A három könyv Isten követésének egy-egy útját mutatja be. A fejezetek az adott könyv témáján belül újrakezdődő sorszámozással példák, történetek, buzdítások sorozatát tartalmazzák. Úgyanígy három részre tagolódik a *Horti, flores et coronae* (Bécs, 1657) c. kiadvány, a nagyszombati sarlós boldogasszony kongregáció ajándékkönyve. A *Horti* c. részben negyven hortus, azaz égi kert szimbolikus bemutatása található kerthez kapcsolódó példázatokkal. A második, *Coronae* c. rész 53 koszorú leírásából áll Krisztus töviskoronájához fűződő exemplumokkal, míg a *Flores* 142 virág szimbolikus értelmezését adja változó számú exemplummal.

A kalendárium szerkezetre példa az *Annus coelestis Jesu regis et Mariæ* (Bécs, 1648), amely Nádasi legtöbb kiadást megért, legtöbb nyelvre lefordított műve. A naptári év rendjében megemlékezik a napi szentekről és boldogokról, jelzi a mindenszentekhez

mondandó állandó könyörgést, majd imádságok és csodás történetek következnek Máriához és Jézushoz kapcsolódva. A szövegek műfajai az imádság és könyörgés mellett a Mária-kultusz helyek leírásai, történeti elbeszélések, legendarészletek, valamint Mária és különböző földi személyek kapcsolatára utaló történetek, példázatok. Az *Annus*-sorozat hasonló módon összeállított tagjait Nádasai a hét napjainak megfelelően és egy nyolcadik művel kiegészítve *Annus hebdomadarum coelestium* címen (Prága, 1663) összegyűjtve is megjelentette, hasonlóan az *Annus amoris Dei* (Bécs, 1678) c. másik gyűjteményes munkájához. Ez utóbbi a hónapok napjai szerint tagolva nagyrészt korábban önállóan megjelent 12+1 művét tartalmazza.

A rendtörténeti vállalkozások közül elsőnek Philipp Alegambe *Mortes illustres* (Róma, 1657, ajánlás 1660-ból) c. művének, a jezsuita vértanúk kronologikus katalógusának sajtó alá rendezését említem. Ennek mintegy az áhítatirodalmi feldolgozását adja a *Pretiosae occupationes morientium* és az *Annus dierum illustrium* (mindkettő Róma, 1657) c. gyűjtemény. Az előbbi 41 fejezetben tematikusan csoportosítja a társaság halottainak életéből vett példákat, történeteket. Az utóbbi az év hónapjai, illetve napjai szerint tagolva a különböző erényeket kommentálja a társaság tagjainak példáival. Nádasai másik jelentős rendtörténeti vállalkozása az *annuae litterae*-k 1614-ben megszakadt nyomtatott sorozatának újraindítása. Összeállításai közül az 1650–1654-es évek anyaga jelent meg 1658-tól kezdve. A beérkezett kéziratokból elsősorban azokat a részeket válogatta ki, amelyek a vallási élet megnyilvánulásait morális szempontból hasznosíthatóan tükrözik, s a társaság történetével kapcsolatos adatokat némileg háttérbe szorította. A rendtörténeti és áhítatirodalmi célkitűzés összekapcsolását mutatja az *Annales Mariani Societatis Jesu* (Róma, 1661) c. műve, amelyben 1521-től, Loyolai Ignác megtérésétől kezdve saját koráig kronologikusan rendezte el a rendtagok Máriával kapcsolatos példáit, jeles cselekedeteit.

A művek szerkezeti egyhangúságával szemben áll a tartalom változatossága a vallási gondolatkörben. A legkedveltebb témák Mária, Jézus, a gyermek Jézus, valamint ezek szívének tisztelete, továbbá a szentek, ezen belül a társaság különösen tisztelt szentjeinek és a névpátrónusoknak a kultusza. Kiemelkedő szerepet játszik az ún. négy utolsó dolog (halál, ítélet, menny, pokol), ezen belül a jó halálra való felkészülés gondolata. Több mű középpontjában a szentháromság, a szenvedés, a bűn, az angyalok és az eucharisztia állnak. Az erkölcsi tökéletesedés eszközei közül a megtérés, vezeklést, alázatot és magányosságot hangsúlyozza egy-egy külön műben. Az olyan elvont témákat, mint az eleve elrendelés és az örökkévalóság, a korábbiakhoz hasonlóan, gyakorlati módon közelíti meg.

A felhasznált források típusai és történeti rétegei jelzik Nádasai széles körű forrásismeretét, s aláhúzzák közvetítő szerepét a szorosabb értelemben vett egyháztörténeti, teológiai művek és a szélesebb rétegeknek szánt népszerű vallásos irodalom között. A legfontosabb forráscsoportok a szokásos bibliai és tekintélyi utalások, a másodlagos és a saját műveire való hivatkozások mellett néhány jellemző példával a következők: 1. Későközépkori, humanista és XVI–XVII. századi történeti, egyháztörténeti művek (Caesar Baronius: *Annales ecclesiastici*, Bonfini: *Rerum ungaricarum decades*). 2. Későközépkori exemplumgyűjtemények, XVI–XVII. századi példatárak, szentéletrajzok, mirákulum- és legendagyűjtemények (Laurentius Surius: *De probatis sanctorum historiis*, *Speculum exemplorum*, Thomas Cantipratanus, Bonaventura, Temesvári Pelbárt, Zacharia Lippeloo). 3. Egyéb későközépkori és kora újkori misztikus, aszketikus, enciklopédikus, teológiai művek, liturgikus és egyházi jogi források (Birgitta, Mechtild és Gertrúd látomásai, *Breviarium Romanum*, Heinrich Canisius: *Antiquae lectionis*, Joannes Justus Landsberg, Ippolito Marracci: *Bibliotheca Mariana*). 4. A jezsuita rend speciális történeti és aszketikus irodalma (*Annuae litterae*, *Acta sanctorum*, missziós tudósítások, a rendtagok életrajzai, Loyolai Ignác, Andreas Brunner, Antonius de Balinghem, Joannes Bourghesius, Antonius Davroltius, Matthäus Ra-

derus, Joannes Petrus Maffei, Joannes Nieremberg, Petrus Ribadeneira). A források köre az időben előre haladva egyre bővül, használati módjuk a pontos idézéstől az összesített forrásjegyzéken át a hivatkozások teljes elhagyásáig terjed.

Nádasi munkamódszerének legjellemzőbb vonása egy fejlett kompilációs technika. Ennek fő indítéka, hogy a történeti vonatkozásokat is az épületes szándék, a vallási tanítás szolgálatába állítja. A módszer lényege, hogy különböző összefüggésekből származó, eltérő műfajú szövegeket egymás mellé állít, s ugyanazt a szöveget más-más összefüggésben, az adott környezethez igazítva, többféle változatban is felhasználja. A különböző eredetű és műfajú szövegek egymás mellé helyezését, integrációjának módját és mértékét a nekik szánt feladat határozza meg. Megfigyelhető a folyamat, melynek során a rendkívüli, legendás vagy történeti események leírásai új összefüggésbe kerülve különböző hosszúságú exemplumokká alakulnak. Ez az eljárás a különböző művek szöveganyagának részleges átfedését és nagyfokú variabilitását eredményezi. Az önálló szerzői teljesítményt saját himnuszai,¹⁴ imádságai és áhitatai mellett elsősorban a szövegek kiválasztása, összeállítása, feldolgozása, kommentálása és alkalmazása adja, amihez esetenként igényes nyelvi megformáltság járul.

A szövegforrások és -változatok összevetése, valamint a szövegek genezisének, grammatikájának, szerkezetének, stílusának, műfaj- és funkcióváltozásának vizsgálata lehetőséget adott a közvetítődés, az irodalmivá válás és a folklorizáció folyamatainak, az írásos és a szóbeli hagyomány kölcsönhatásának tanulmányozására. A műveket a prédikáció gyűjtemény, ponyvafüzet, kalendárium, népkönyv, tankönyv stb. kiadványtípusokhoz hasonlóan az írott és a szóbeli kultúra közvetítőjeként értelmezem. A forrásainak jelentős részét kitevő jezsuita történeti, aszketikus irodalom többsége már eleve narratív jellegű volt, ennek alapjául kimutathatóan igen gyakran a szóbeli elbeszélés szolgált. A rendi gyakorlatnak megfelelően Nádasi maga is gyűjtött a szóbeli hagyományokból. Amikor például Rómában dolgozott, összegyűjtötte és feljegyezte a már idős jezsuita, korábban fontos rendi, egyházipolitikai funkciókat betöltő, jeles matematikus és fizikus Nicolaus Zucchi életében megesett dolgokat és a társaság történetével kapcsolatos, általa elbeszélte „exemplumokat”. Többször idéz olyan eseményt, melynek tanújaként a „jelenlévőket” nevezi meg, akiktől ő vagy más a történetet hallotta. Más alkalommal a szóbeli hagyomány hatását az írott szöveg tartalmi és formai jegyei alapján lehet felismerni. Mindez egyrészt jelzi az írott szövegek egy részének elsődleges szóbeliségét és az áthagyományozás módját az irodalmivá válás előtt. Másrészt ráirányítja a figyelmet a jezsuita források és irodalom szerepére a szóbeli hagyomány írásos rögzítésében, kanonizációjában, az ún. „írott folklór” keletkezésében.

A szövegkezelés gyakorlatát a jezsuita történeti forrásokból merített elbeszélések példáján szemléltetjük. Az első példa a *Maria aeternitatis beatae porta sancta, az az Maria az boldog örökke valosagnak szent ajtaja* (Pozsony, 1645) c. műből származik, amely a nagyszombati és a győri Mária-kongregáció ajándékkönyveként jelent meg. A mű középpontjában olvasmányok, elmélkedések állnak, melyekhez rövid könyörgések kapcsolódnak. Szerkezetét a hónap 31 napja alkotja, a napokat két könyvre, ezen belül összesen hat részre osztja. A kiválasztott történet a második könyv negyedik részében az első ún. tanúság, amely a bevezető szerint az Üdvözlég Mária napi háromszori elmondására kíván ösztönözni a reggeli, déli és esti harangszó alkalmával a halál órájának bizonytalansága miatt. A történethez fűzött imádság ugyanezt a gondolatot fejezi ki. A forrás az *annuae litterae* nyomtatott sorozatának 1609. évi kötete, amire Nádasi az év megjelölésével hivatkozik. A két szöveg összevetésé-

¹⁴ RMKT XVII/7. 304., 623–625., 639–641. Vö.: RMKT XVII/12. 755.

ből kitűnik, hogy Nádasi a cselekményváz megtartása mellett jelentősen kibővítette az eredeti szöveget. Személyes vonatkozású megjegyzést tesz (a mint én ugyan ott... olvastam), behelyezkedik a főszereplő lelkivilágába (látta...), megfogalmazza annak elképzelt gondolatát (Ah... búcsút vészek...). Általános erkölcsi tanulságot fűz a történethez (mi-néünk példát adott) és felszólít a példa követésére (lélekkel halgassuk azt ..., mondjuk-el az Üdvöz-légy Mariat).

Nádasi: *Maria Aeternitatis... Maria az...*
Pozsony, 1645. 103–107.

Gréczen, Styriának szép, gazdag, Isten féltő, tudós nemes, fő városában, 1609. esztendőben,

halálos tömlőczen tartatot egy szegény, halálra ítélt ember, a mint én ugyan ott Gréczen olvastam. Láttam hogy ő néki a szabadságra igen kicsiny avagy semmi reménsége nincsen; látta hogy gyalázatos halála által igen meggyalázza minden nemzetségét, mind az egész Attyafiuságot.

Azért egy kést ragadván, immár a torokán vitte vólt, hogy azt meg meczzené és magát e világból ki-vegezné.

Azomban úgy adá Isten, hogy a szegény kétségben esett ember, szinten akkor hallaná az estveli üdvöz-légy MARIARA való harangozást. Ah ugy mond, búcsút vészek az édes Boldog Szűztől, mert én pokolban készülök, még meg nem ölöm magamot addig; hanem egy üdvöz-légy MARIAT mondok, és el búcsúzom tölle utolhýdra: osztán meg halok, és soha ötlet nem dicsérhetem.

Le-térdeplett azért, a mint lehetett, és mind addig míg harangoztak, a Boldog Szűzet köszöntötte örök búcsút vévén tölle. Azomban jobb gondolatot adott néki szívébe a Boldogságos Szűz által az Isten. Még ki nem mondották a sentenciát úgy mond gondolattyában, még jobbat ad Isten.

Azért mint-ha meg-virradott volna sétét szívében, a kést el-vetette kezéből; meg-bánta kétségben esett akarattyának el-vegezett tanácsát; és maga példájával meg-mutatta meniit nyert ő azon, hogy az harang szóra üdvözlette a Jesusnak Boldogságos Annyát. Ugyan azon üdvöz-légy MARIA-tól függött az ő örökkévalóságának boldogsága és boldogtalansága, Az után az haláltól-is meg-menekedett,

Annua Litterae S. J. Anni 1609. Dilingae,
é. n. 288–289.

Provincia Austria Coll. Graec....

Quidam ob contentationes nescio, quas in carcerem abstrusus

malo consilio arreptum cultrum gulae iamiam infixurus,

audit ad salutandam DEIPARAM aeris campani sonum.

Dilato igitur scelere provolvitur in genna, sive ut consuetudini faciat satis, sive ut extremum atque aeternum DEI Parenti diceret vale.

Hoc agit, et redit interea homini mens melior, ut ab immani facinore depulsus, malum animum bona poenitudine eluerit.

és mi-nékünk példát adott hogy mikor valami jó sugállást sug bé szívéünkbe az Isten, azon ki ne adgyunk, hanem engedelmes szívvvel, és lélekkel halgassuk azt; és az három harangozásra nagy tekéletes buzgósággal mondgyuk-el az üdvöz-légy MARIAT.

A második példát az Annus-sorozatba illeszkedő *Annus eucharisticus*-ból (Tyrnaviae, 1651) választottuk. A mű középpontjában az oltáriszentség és a halálra való felkészülés gondolata áll. Nádasi az áhítatgyakorlatokat az év csütörtöki napjaira osztotta szét, ezekhez általában hét-nyolc rövid történet kapcsolódik. A kiválasztott szöveg a második hét csütörtökjének példa-sorozatába illeszkedik. Ezek a történetek a szív halálos bűntől való megtisztítására szólítanak fel. A forrás az *annuae litterae* 1610. évi kötete, melyre a történet bevezetője utal. Az előző példával ellentétben Nádasi itt a kihagyás, tömörítés eszközével él: a bűnök elhallgatásának körülírását egyetlen, az eredetiben nem szereplő kifejezésben foglalja össze (*confessionem facturus*), amivel egyben az adott rész központi témájához kapcsolja a történetet. Az elbeszélés lényegét szó szerint átveszi a forrásból, míg a szereplő további sorsára vonatkozó utalást teljes egészében elhagyja.

Nádasi: *Annus Eucharisticus* ...
Tyrnaviae, 1651. 13.

Annuae Litterae S. J. Anni 1610.
Dilingae, é. n. 21-22.

Item ille in Melitensibus annuis Anno
1610.
qui confessionem facturus,

Provincia Sicilia, Collegia Melitense et
Rheginum...

Quidem gravissimis sceleribus oneratus eo tandem stimulis Nostrorum adigi se passus erat, ut conscientiam suam levaret: quod cum semel fecisset, reliqua quaedam crimina, quorum ipso die fuerat oblitus, revocare in mentem onerosum nimis et grave putavit, adeoque neglexit; cum ecce intempestae noctis silentio repente expergefactus,

vigil vidit Beatissimam Deiparam

vigil at apertis, ut aiunt, oculis B. V. Mariam sibi adesse videt,

suavissimis verbis exordientem, et singula ordine peccata quae memoriam antefugerant, ob oculos ponentem, quae deinde primo statim diluculo Sacerdoti aperuit.

svavissimis verbis exordientem, et singula ordine peccata, quae memoriam ante fugerant, ob oculos ponentem; quae deinde statim primo diluculo Sacerdoti aperuit, et augustissimae Virginis beneficium non praedicavit modo, sed ipsa vitae in melius commutatione recte eam se agnovisse comprobavit.

Az utolsó példát Nádasi első példány szerint is ismert, *Maria mater agonizantium* (Graecii, 1640) c. művének 1644-es prágai kiadásából választottuk. A számos további kiadást megért, több nyelvre lefordított munka témája Mária mint a haldoklók patrónusa. Az első részben tizenkét áhítatgyakorlat példákkal, a másodikban a hónap 31 napjára elosztva Máriához és a boldog halálhoz kapcsolódó exemplum-sorozatok. A kiválasztott szöveg a második rész „Első készület a io Halálhoz” c. egységében, az

első napnál található. A nap fő gondolata szerint a jó halálra úgy lehet felkészülni, hogy be kell iratkozni „a Boldog Aszony Társaságában”, a példák is ezt erősítik. A forrás az 1590-es annuae litterae. Nádasí itt némileg átfogalmazva, a bevezetőt kissé rövidítve, de lényegében híen adja vissza a történetet. Ezt követően az eredeti forrásban nem szereplő morális tanulságot, a társulati tagoknak szóló figyelmeztetést fúz az elbeszéléshez (Felices Sodales...), míg a történet befejezését (a látomás elmondását a papnak, a pap kérését a társulati taghoz a kollégium Mária oltalmába ajánlásáról) teljes egészében elhagyja. Érdemes végül egy pillantást vetni a Nádasí munkáját magyarra fordító Jászberényi Tamás megfelelő szövegére. Jászberényi a történet idejét jelző évszámot a szöveg végéről a bevezetőbe teszi át, ezen túlmenően azonban törekszik Nádasí szövegének érzéketes, tartalmilag pontos fordítására.

A szövegösszevetések tanúsága szerint a kanonizációs folyamatban lényegében ugyanaz ment végbe, mint a szóbeli elbeszélésben, amelyben történeti vagy történetileg hitelesített tények és hagyománytartalmak közvetítődnek. A felhasznált eszközök is hasonlóak a szóbeli elbeszélés eszközeihez. Nádasí a saját célkitűzésének megfelelően asszimilál és szelektál, rövidíti, bővíti, tipizálja, érzelmessé vagy személyessé teszi, lokalizálja, sűríti vagy szó szerint átveszi a szövegeket, kommentál, ismételi, értelmez, dramatizál, szimbolizál, modernizál stb., s mindezzel stabilizál és variál egyszerre. Elbeszélő stratégiáját összefoglalóan a tartózkodás, a visszafogottság, a szövegek tiszteltben tartása jellemzi, bár ez az alapbeállítottság a különböző olvasóknak szánt kiadványokban eltérő lehet. Többnyire nem okoz nehézséget az általa közvetített elemi narratív formák és típusok rekonstrukciója, a nemzetközi folklór motívumok azonosítása sem.

Ennek a terjedelmes szöveganyagnak a továbbélését és visszajutását a szóbeli hagyományba jól mutatja a művek tér- és időbeli elterjedése, recepciója. A bibliográfiai feltárás bő egyharmaddal növelte meg a nemzeti bibliográfia által Nádasí neve alatt számbavett anyagot. Az 1637–1681 közötti időszakban összesen csaknem hatvan különböző önálló, gyűjteményes és posztumusz műve jelent meg első kiadásban. (Függelék) Ezek egyik része csupán egy, másik része két vagy több kiadásban jelent meg, a legsikeresebbek tíz-tizenöt kiadásban, illetve kiadásváltozatban láttak napvilágot. A művek, kiadások és kiadásváltozatok kapcsolathálózatát különböző bonyolultságú stemmák segítségével lehet nyomon követni. Az összes kiadás száma megközelíti a háromszázat, az utolsót 1894-ben nyomtatták. (Grafikon) A további kiadások többsége Nádasí életében, illetve 1700 előtt, kisebb része a XVIII. század első felében hagyta el a sajtót, de még 1780 után is hét kiadást vehettem számba. A megjelenési helyek a Palermo, Antwerpen, Vilnius és Lemberg által határolt földrajzi körzetben találhatók, s délnémet, osztrák és lengyel területen, a jezsuita központok vonzáskörében sűrűsödtek. (Térkép) A kiadások csaknem háromnegyed része latin nyelvű (74 százalék). A nemzeti nyelvű fordítások között első helyen áll a német (12 százalék), ezt követi a cseh és a lengyel (4–4 százalék), majd a spanyol és a magyar nyelvű kiadások aránya (2–2 százalék), míg az olasz, francia és flamand nyelvű kiadások együttesen is csupán 2 százalékot tesznek ki. (Táblázat) Fordítói részben jezsuiták (pl. Jászberényi Tamás, Georgius Ferus, Joannis Jahoda), részben más rendek (pl. Petrus Werner bajor bencés) vagy a világi papi réteg tagjai (pl. Christophorus Selhamer bajor plébános). A nemzeti nyelvű kiadások kezdettől fogva jelen vannak, arányuk fokozatosan emelkedik. Ez jelzi, hogy a könyvek növekvő mértékben eljutottak az anyanyelven olvasó rétegekhez is.

A kiadványok többsége egyházi használatban volt; a jezsuita rendházak mellett több más szerzetesrend is számos egyházmegye könyvtárában is fennmaradtak. Ezen kívül az udvari, egyetemi, nemzeti könyvtárakba és világi magánszemélyek, Mária-kongregációk és kongregációs tagok tulajdonába is eljutottak. Széles körű hatásukat és hosszú utóéletüket az is aláhúzza, hogy kortárs és későbbi szerzők gyak-

ran használták őket forrásként saját műveikben. Ezek többnyire Nádasihoz hasonló népszerűségű szónokok, aszketikus írók voltak, részben jezsuiták (pl. Carolus Gregorius Rosignoli, Tommaso Auremma, Benignus Kybler), részben más rendek képviselői (pl. Abraham a Santa Clara, Dominikus Wenz ágostonrendiek). Ugyanígy forrásként használta Nádasí egyik művét például a *Liliom kertecske* (Pozsony, 1675, RMK I. 1186) c., több kiadást megért, népszerű imádságos könyv ismeretlen összeállítója. Az új összefüggésekben tovább folytatódik a szövegek alakítása, aktualizálása és nemzeti nyelvre fordítása, s a prédikációk révén közvetlen út nyílik az írásban rögzített szövegek előtt a szóbeli hagyomány felé. Szerencsés esetben két-háromszáz éven át nyomon követhetjük a körforgást: a szóbeli hagyomány írásbelivé válását, a szövegek írásos hagyományozódását és az írott szövegek folklorizációját.

Összegezve: Nádasí János munkássága egybeesik a világi olvasóknak szánt latin nyelvű egyházi irodalom kialakulásával és a nagy mennyiségben terjesztett vallásos könyv új pasztorációs eszközének Európa-szerte történt felfedezésével. Művei európai elterjedtsége és recepciója révén olyan magyar egyházi szerzők sorába illeszkedik, mint például Temesvári Pelbárt, Pázmány Péter, Hevenesi Gábor és Taxonyi János. Temesvárihoz és Hevenesihez hasonlóan túlnyomórészt latinul írt, ennek ellenére sokat segíthet a nemzeti nyelvű irodalmak mondanivalói, műformái és közvetítődése megértésében.¹⁵

¹⁵ A Nádasí-művek kiadásainak nyelvi megoszlása (n=291)

Latin Német Cseh Lengyel Spanyol Magyar Olasz Francia Flamand

Kiadások száma	216	34	12	11	6	5	4	2	1
Százalék (kerekítve)	74	12	4	4	2	2	1	0,7	0,3

FÜGGELÉK

Nádasi János önálló és gyűjteményes nyomtatott művei első kiadásának kronológiája

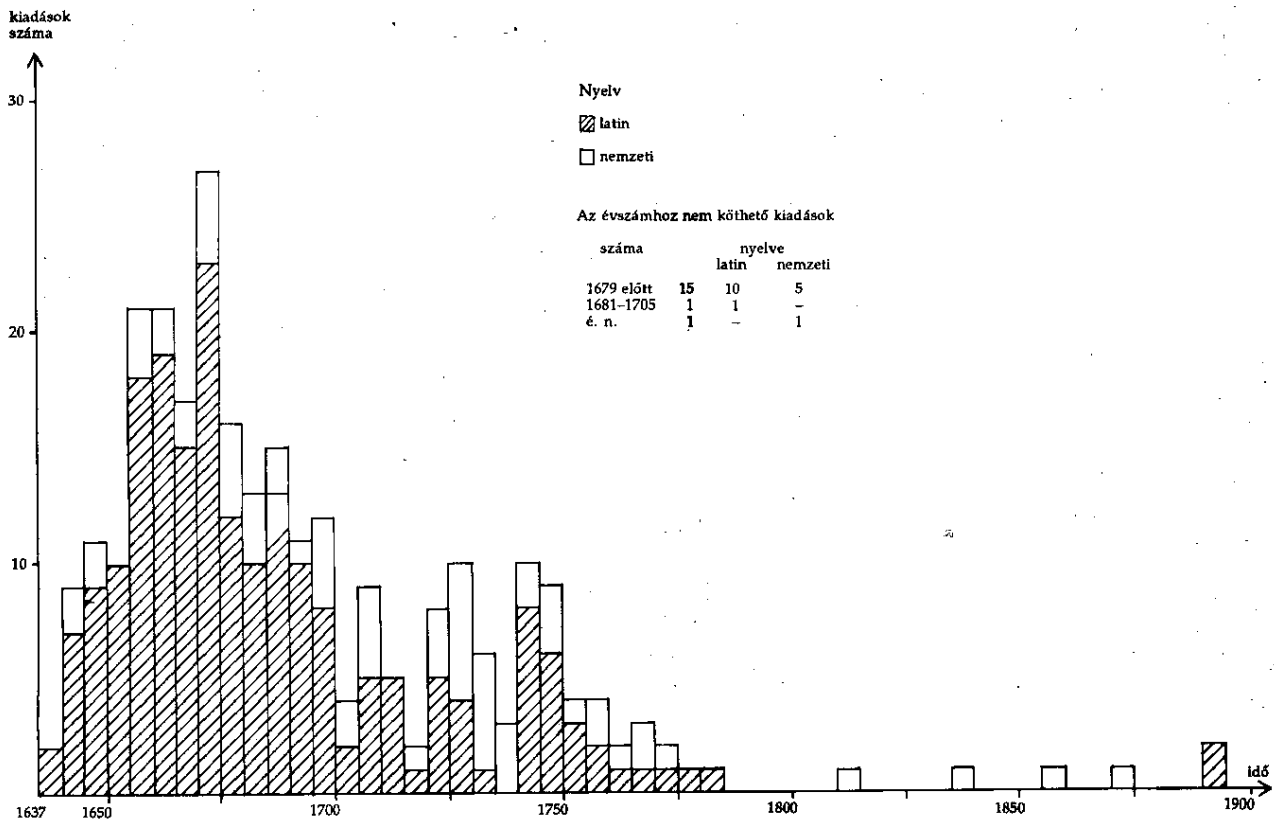
() Példány ismeretlen

Rövid cím	Megjelenés helye	ideje	Utolsó kiadás	Ajánlás címezettje	Megjegyzés
<i>(Reges Hungariae)</i>	Posonii	1637			Sommervogel V 1521 (RMK II 514)
<i>Maria mater agonizantium</i>	Graecii	1640	1785	Joannes Thomas Casinedi	RMK III 1559
<i>(Pandectae Porphyrogenitae)</i>	Romae	1642			Sommervogel V 1521 (RMK III 1599)
<i>(Jesu et Mariae cliens)</i>	Posonii	1643			Sommervogel V 1521 (RMK II 630)
<i>Pharetra spiritus – lelki tegez</i>	Pozsony	(1644) 1649			Stöger 242 OSzK RMK I 824b
<i>(Vita S. Emerici)</i>	Posonii	1644			Sommervogel V 1521 RMK II 653
<i>Maria aeternitas ... Maria az</i>	Pozsony	1645		Kerti Fábián	RMK I 778 a szerzőséget Kerti F.-nak tulajdonítja
<i>Imago seu elogium</i>	Viennae	1645		Eszterházy-család	RMK III 1647
<i>Annus coelestis</i>	Viennae	1648	1859	Wesselényi F.-Szécsy A. M.	RMK III 1695
<i>Annus Marianus</i>	Viennae	1648	1670	Püsky János	RMK III 1696
<i>Annus aeternitatis</i>	Viennae	(1650) 1663			Sommervogel V 1526 RMK III 1738 vö.: 2212
<i>Annus crucifixi</i>	Posonii	1650	1731	Fónyi Aszalai István	RMK II 734
<i>Annus morientium</i>	Tyrnaviae	1650	1663	Szalkovich Ádom	RMK II 735
<i>Annus SSS. Trinitatis</i>	Posonii	1650	1894	Wesselényi F. — Széchi A. M.	RMK II 736
<i>Annus Eucharisticus</i>	Tyrnaviae	1651	1663	Bartók István	RMK II 755
<i>(Incitamenta cultus B. V.)</i>	Graecii	1651			Sommervogel V 1526 RMK III 1772
<i>Annus angelicus</i>	Antwerpen	1653	1663		RMK III 1826
<i>Annus pueri Dei</i>	Antwerpen	1653	1663	Szegedi Ferenc Lénárd	RMK III 1827

Rövid cím	Megjelenés	Utolsó	Ajánlás címzettje	Megjegyzés
<i>Theophilus Marianus</i>	Coloniae 1654	1747		A <i>Maria agonizantium mater</i> 82–142. lapján. RMK III 1886
<i>Rosae coelestes</i>	Dillingen 1654		Galánthai Eszterházy György	RMK III 1868
<i>Lilia coelestia</i>	Viennae 1655		Ernest de Abensperg et Traun	RMK III 1931
<i>Dies S. Josepho sacer</i>	Romae (1656) 1664	1815		Sommervogel V 1529 RMK III 1970 vö.: 2245
<i>Pretiosae occupationes</i>	Romae 1657	1753	Goswin Nickel	RMK III 1990
<i>Annus dierum illustrium</i>	Romae 1657			RMK III 1988
<i>De imitatione Dei</i>	Romae 1657		Lippay György	RMK III 1989
<i>Mortes illustres</i>	Romae 1657		Joannes de Lugo	Ajánlás 1660-ból. Társ szerző Philipp Alegambe
<i>Horti, flores, et coronae</i>	Viennae 1657		Lippay János és György	RMK III 1980
<i>Annuae litterae 1650.</i>	Dillingen 1658			RMK III 2011
<i>Annuae litterae 1651.</i>	Dillingen 1658			RMK III 2012
<i>Annuae litterae 1652.</i>	Pragae é. n.			RMK III 4243
<i>Annuae litterae 1653.</i>	Pragae é. n.			RMK III 4244
<i>Annuae litterae 1654.</i>	Pragae é. n.			RMK III 4245
<i>Annus votivus</i>	Viennae 1658		Philipp Friedrich	RMK III 2010
<i>Szent Ersebet Asszony Elete</i>	Nagyszombat 1658			Sztripszky 2017
<i>Annus meditationum cordis I–II.</i>	Romae 1659		Vanoviczi János	RMK III 2068
<i>Hebdomada S. Josepho sacra</i>	Romae (1659) 1664	1768		Sommervogel V 1530 RMK III 2069 vö.: 2245
<i>Diurnum quotidianae virtutis</i>	Pragae 1659		Michael Thomas Koribonth	RMK III 2067
<i>Diurnum divini amoris</i>	Romae 1660	1687	Luzsinszky Joachim	RMK III 2118
<i>Annales Mariani</i>	Romae 1661		Lippay György	A címlapon 1658-as, a kolofonban 1661-es évszám RMK III 2142
<i>Mensis divini amoris I.</i>	Romae 1662	1690	Luzsinszky Joachim	RMK III 2165
<i>Mensis divini amoris II.</i>	Romae 1663	1678		RMK III 2213
<i>Mensis divini amoris III.</i>	Romae 1663	1872		RMK III 2214

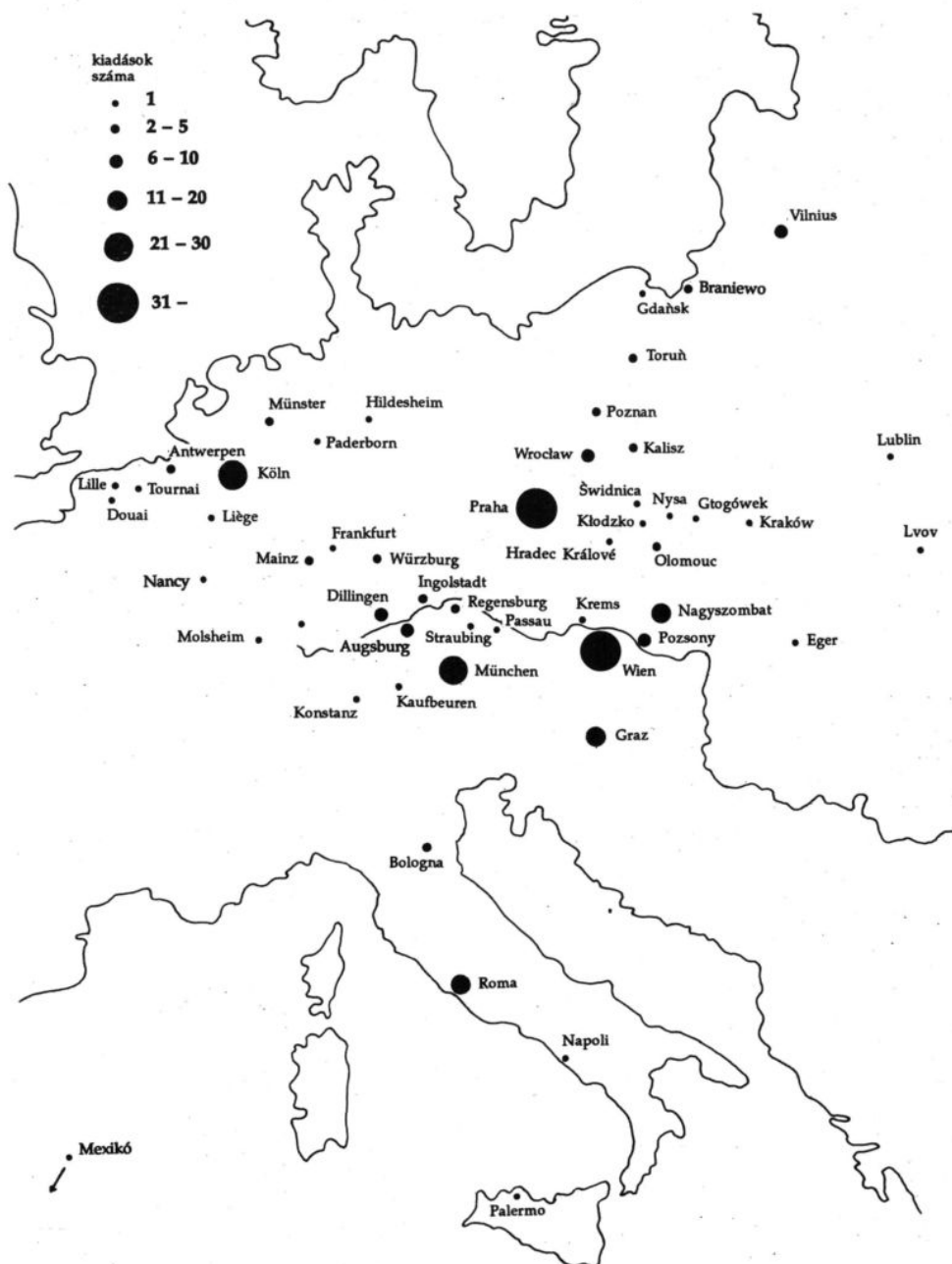
<i>Aula coelestis</i>	Viennae	1663	1741		RMK III 2199
<i>Annus hebdomadarum coelestium</i>	Pragae	1663			1. gyűjteményes mű RMK III 2212
<i>Annus meditationum cordis III.</i>	Viennae	1663		Vanoviczi János	RMK III 2198
<i>Annus Joannis</i>	Pragae	1664	1750	Joannes Franciscus de Wrbna et Freudenthal	RMK III 2256
<i>Calendarium novum ad bene moriendum</i>	Würzburg	(1665)	1732		Sommervogel V 1524 RMK III 2318 vö.: 2438
<i>Annus dierum memorabilium</i>	Antwerpen	1665			RMK III 2277
<i>Seraphinus divini amoris</i>	Pragae	1666	1678	Szegedi Ferenc Lénárd	RMK III 2360
<i>Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii</i>	Coloniae	1668	1750		RMK III 2432
<i>Horae Mariane angelicae</i>	Viennae	(1670)	1722		Sommervogel V 1535 (Oratio angelica) RMK III 2515 vö.: 2653
		1674			RMK III 2613
<i>Aurum Ignitum</i>	Viennae	1673	1678	Szegedi Ferenc Lénárd	RMK III 2688
<i>Mons myrrhae</i>	Viennae	1675	1743	Szelepcsényi György	A Mons myrrhae-vel együtt jelent meg. RMK III 2689
<i>Collis thuris</i>	Viennae	1675	1743	Szelepcsényi György	RMK III 2690
					RMK III 2691
<i>Cor amoris Dei</i>	Viennae	1675	1743	Balassa Bálint	2. gyűjteményes mű. RMK III 2891
<i>Punctum honoris aeterni</i>	Viennae	1675		Balassa Bálint	Itt először: <i>Annua eremus Aeternitas</i>
<i>Annus amoris Dei</i>	Viennae	1678		Eleonora császárné	<i>magna cogitatio</i>
					posztumusz mű RMK III 3096
<i>Vita et mores praedestinatorum</i>	Viennae	1681	1715	I. Lipót	

GRAFIKON
**A Nádasi-művek kiadásának és a kiadások nyelvi megoszlásának
 időbeli alakulása (1637–1894, n=274)**

TÉRKÉP

A Nádasi-művek kiadásainak megoszlása a megjelenés helye szerint (1637–1894, n=287)

ASZTROLOGIA ÉS KERESZTÉNY HIT A RÉGI KALENDÁRIUMOKBAN (FRÖLICH DÁVID)

A kalendáriumok kialakulása s a csíziótól az egy meghatározott évre szóló könyvecskéig tartó fejlődése a 15. és 16. századra esik, a humanizmus és a reformáció nagy korszakának idejére, amikor az antikvitás feléledése, „újjaszületése” a kultúra és vallás területén óriási kihívást jelentett; a régi és az új világnézet összeecsapása vagy egyeztetési kísérlete alapvető felfedezésekhez és tudományos eredményekhez vezetett. Kopernikusz, a „múltba néző forradalmár”¹ is kétféle vonzás erőterében jutott el korszakalkotó megfigyeléseiig: a Platónról az újplatonikusokon, Szt. A gostonon és Albertus Magnuson át egészen Marsilio Ficinóig és Pico della Mirandoláig ívelő fénymetafizika és a keresztény hit együttes hatása, összefonódása vezeti el a heliocentrikus rendszer felállításához² — mely ettől kezdve az asztronómiának és az asztrológiának is új távlatokat és új feladatokat adott. A kalendárium műfaja is ebben a tudományos forrongásban alakul, s kezdetben teljes mértékben a magaskultúra protektorátusa alatt áll, amennyiben készítői a kor jeles tudói is egyúttal, mint Regiomontanus, Kopernikusz előfutára,³ akit az újkori kalendárium megteremtőjeként tisztelhetünk, továbbá id. Joachim Camerarius, a görög auktorok — köztük Ptolemaiosz — műveinek latinra fordítója és kiadója és Seth Heinrich Calvisius, akinek kronológiáit és kalendáriumait a 17. század első felében többször is kiadták Frankfurt am Main-ban, Lipcsében. A kalendárium éppen ebben az időben, a 17. század első évtizedeiben vált át a korábbi évszázadban kialakult matematikai-asztronómiai jellegről — melyhez természetesen asztrológiai jóslások is kapcsolódhattak — egy kifejezetten populáris, a hétköznapi élethez erősebben kötődő s egyre szélesebb körben terjedő kiadványtípusra. Mivel azonban elsőrendű feladatuk marad az időjelzés, az idő mérését pedig az égitestek mozgásából levont következtetések teszik lehetővé, ezért a csillagászattal s az asztrológiával kapcsolatos témák a 18. század első feléig megőrzik fontosságukat, bár nem azonos mértékben, mint korábban.

Az asztronómia és az asztrológia fogalma a naptárak legtöbbjében nem vált élesen szét egymástól, ám versengésükről, az asztrológia elítéléséről is vannak bőven adataink. Ez a mérkőzés azonban ugyanolyan ősi, mint maga a két tudomány; az ókorban Karneadész hozta föl a legtöbb érvet az asztrológia ellen,⁴ de a középkornak és a reneszánsznak is megvannak a nagy, asztrológia-ellenes gondolkodói, mint a bizánci csillagász, Theodorosz Metokhitész⁵ vagy Pico della Mirandola.⁶ A 17. századi kalendáriumokban is felvetődik a kérdés: hogy fér össze egymással a csillagjóslás és a keresztény hit? A naptárprognosztikonokban olvasható magyarázkodások, okfejtések azt mutatják, hogy két világgép harca folyik a szerzők tudatában s nagy

¹ SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete*. Bp., 1978. 150.

² Wilhelm MAURER, *Melanchthon und die Naturwissenschaft seiner Zeit*. In *Archiv für Kulturgeschichte*, 44. (1962.), 199–226.

³ SIMONYI, 150.

⁴ Franz BOLL — Carl BEZOLD, *Csillaghit és csillagfejtés*. Helikon, 1987. 32.

⁵ SIMONYI, 114.

⁶ MAURER, 210.

valószínűséggel az olvasóéban is, mivel a fentebb mondottak alapján bizonyítható, hogy a naptárak ekkor válnak a „tömegkultúra” részévé, s a bennük szereplő témák a közgondolkodás problémáivá.

A régi kalendáriumok prognosztikonjait vizsgálva óhatatlanul szembetalálkozunk azzal a kérdéssel, hogy vajon mennyire komoly vetélytársa az asztrológia a keresztény világképeknek, s egyáltalán, világkép-e az asztrológia a 17. században, vagy csak divatjelenség?

Az általam eddig átvizsgált mintegy másfélszáz 17. századi naptár mindegyike a keresztény szellemiség mellett tesz hitet (nem is lett volna tanácsos az ellenkezője!), még a formai jegyei is azonosak legtöbb esetben: a prognosztikon elején és végén egy fohász, imádság vagy bibliai idézet alkotja a keretet az asztrológia számára, hogy ezzel a csillagok befolyását Isten mindenhatóságának rendelve alá. Egy 1650-es bécsi magyar nyelvű naptárban Vitus Püchler így fejezi be prognosztikonját a „földi termésekről”:

Az mint ez Feöllyül megh irtt Esztendőnek nagy részinek folyasibul megh ertetük, minemő alhatatlan, hidegh, nedves és alkalmatlan jobrászére, az Planetak és az Eghy czillagok jövendőinek, keönyü eszünkbe vennünk, minemő nem szinten kedvünk szerént valo földi termeseket várhatunk ez következő 1650. Esztendőben, hanemha az ur Isten megh jobettván életünköt, az Eghi czillagok és jeleken kivülis megh aldhat bennünköt meg adván az sz. bekeseket táplálásunkra való sz. aldását is megh adhattya eö sz. Feolséghe, melyre, noha az Prognosticonokban nem ighen bisztathatnak bennünköt Astronomusok de Istenben való reménséghe mutatnak.

Astra regunt corpus, mens libera, sidera vincit

Est Deus in coelis, hunc coele tutus eris

Um Himmel ist das Firmament

Zur Menschen Nutz von Gott erkennt

Kein Gewalt noch Krafft in dem Gestirn

Daß sollt dein Gemüth von Gott abführen.⁷

(OSzK, RMK I. 834, C₃)

Ugyanakkor épp ez a buzgalom árulja el, hogy az asztrológia mint lehetséges másik, lappangva létező, alternatív világnézet – nem kicsiny rivális. Az a tény, hogy időről időre feléled, mint valami főnixszmadár s hallatlan népszerűsége tesz szert, azt bizonyítja, hogy az emberi lélek mélyén ott szunnyad valami az ősi, mágikus szemléletből; tehát magában az emberben megvan a kellő talaj, befogadó készség az asztrológia kísértése, csábítása számára. Ezért olyan érdekes és tanulságos a kétféle hit – a fatalisztikus, a lélek ősi állapothoz visszakanyarodó csillaghit és az ellenkező irányba, a szabad akarat irányába tartó, s ezzel Isten és ember kapcsolatát személyessé formáló keresztény hit mérkőzését figyelni a 17. századi naptárakban. S ha még azt is hozzászámítjuk, hogy e naptárszövegek másként éltek, hatottak, mint a magaskultúra termékei, mert legtöbb esetben eleve azzal a szándékkal jöttek létre, hogy hamarosan köztulajdonná, egy adott közösség témájává legyenek, művelődéstörténetünk valóban értékes forrásai között tarthatjuk számon őket.

⁷A latin és német sorok értelme a következő: 'A csillagok a testen uralkodnak, a szabad értelem/lélek legyőzi a csillagképeket, Van Isten a mennyben, ezért az égtől védve leszel' 'Mivel az ég az ember javára Istentől rendelt mennyből, ezért a csillagokban sem oly hatalom, sem erő nincs, mely eltéríthetné lelked Istentől.'

Az *asztrológia, mint téma* a 17. századi naptárakban valósággal virágkorát éli. Az előző évszázadokban még inkább csak a tudósok egymással folytatott levelezésében kerül szóba, mint Váradi János és Marsilio Ficino esetében,⁸ vagy Luther és Melancthon eltérő vélekedésében — mindenesetre az akadémiák és tudós körök világát nem nagyon lépi át. A 18. századra viszont a kalendáriumi asztrológia fokozatosan elveszti jelentőségét, részben mert más témák háttérbe szorítják, később, a század közepén Mária Terézia rendelettel tiltja ki a jóslásokat a naptárakból. Talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a 17. század arculatához még sokkal jobban hozzátartozik e vívódó kettősség, mint az utána következőéhez: érdeklődés, sőt, vonzódás mindenféle okkult, misztikus, mágikus tevékenység és tudomány iránt s ugyanakkor valami erős, mélyről jövő Isten-szomjúság is, vagy más vetületben egy józan, reális világlátás, kritikai szellem és az irracionális iránti fogékonyság és kíváncsiság együttlélézése. Természetesen az éles, egymást kizáró állásfoglalások is beletartoznak a hitviták és tudományos viták tragédiákat is termő korszakába (elég Giordano Bruno vagy Galilei példájára hivatkoznunk). E két ellentétes vonzás együttes jelenléte a kalendáriumokban nagyszerűen tükröződik, akár a század elejét, akár a végét nézzük, ezt mutatják a Közép-Európában kiadott latin, német, lengyel és magyar naptárak — a színskálát jó volna még kiegészíteni olasz, francia és angol változatokkal is. A naptárszövegek minősége természetesen eltérő, nagyon vegyes, a naptárszerző, ill. kiadó műveltségének mértéke szerint, de az alapképlet megegyezik.

E téma részletesebb bemutatásához a 17. század első feléből Frölich Dávid kalendáriumi szolgáltatnak gazdag anyagot, mivel viszonylag hosszú időn — negyedszázadon — keresztül és több nyelven (német, latin, magyar, szlovák) kiadott naptárak közül jelentős számban maradtak fenn példányok, másrészt Frölich jelentősége a hazai és nemzetközi tudománytörténetben indokolja, hogy épp vele kapcsolatban vizsgáljuk meg asztrológia és keresztény hit összetalálkozását.

Frölich Dávidról,⁹ a jeles késmárki polihisztorról a következőket írja M. Zemplén Jolán, egyik legszakoszerűbb és legalaposabb méltatója:

„Magányos alakja a 17. századnak, korát sok szempontból megelőzte. [...] ...tanítványa, utódja nem volt, és az utókor még sokkal mostohábban bánt vele, mint

⁸Váradi János Ficinóhoz írt levelében a keresztény hitet félti a pogány végzethittől, s azt az óhaját fejezi ki, hogy az antik bölcsélet felújítása ne a dőre kíváncsiságot szolgálja. Ficino válaszában kifejti, miért tartja az asztrológiát összeegyeztethetőnek a keresztény vallással, és a végzetet a gondviseléssel. A levélváltás az 1484-es Platón-fordítás és kiadás okán keletkezett. In BÁNYI Florio, *Joannes Pannonius — Giovanni Unghero: Váradi János*. ItK 1968. 194–200. Ezért az adatért Pajorin Klárának tartozom köszönettel.

⁹Frölich Dávid életrajzáról a legfrissebb adatokat a *Slovenský Biografický Slovník* II., Matica Slovenska, Martin, 1987-es kiadású lexikon tartalmazza. A főbb mozzanatokat emelem ki belőle, mellőzve az elavult szellemű kommentárokat: Frölich Dávid 1595-ben született Késmárkon, 1648-ban halt meg Lőcsén; apja Johann Frölich tanító, pap, a szepességi kryptokálvinista körhöz tartozik. Felesége Judit Bertram, a késmárki szenátor és orvos leánya, házasságukból egy fiuk és két lányuk született. Tanulmányait előbb Késmárkon, majd 1616-tól Elblangban, 1620–22-ig az Odera melletti Frankfurtban, 1627–28-ig Wittenbergben folytatja. 1618-ban a balti országokban járt, 1622 és 27 között német és cseh városokat látogat meg, 1628–29-ben Magdeburgot, Jénát, Altdorft, Lipsét, továbbá néhány osztrák és magyar várost, így Pozsonyt is. 1630-ban Erdélyben járt, 1631–32-ben a közép-szlovákiai bányavárosokban. 1629-től Késmárkon tanít s a már korábban megkezdett naptárkiadásból él. Később III. Ferdinándtól megkapja a „császári és királyi matematikus” címet, s vele évjáradékot. Földrajzi, fizikai tárgyú könyvei Bártfán, Nürnbergben és Boroszlón jelentek meg, mint kalendáriumiak, melyek utánnyomásban Közép-Európa szerte elterjedtek. Méltatói jelentős eseményként tartják számon, hogy 1615-ben megmászta a Magas-Tátrát, s az ekkor végzett légnyomásmérési kísérleteit s egyéb tapasztalait későbbi műveiben megírta.

Honterusszal, akinek műveivel legalább a szorgalmas filológusok, egyháztörténészek foglalkoztak. Frölich egész munkássága azonban kizárólag a földrajz, a csillagászat és kisebb mértékben a történelem területére esik, és ő is osztozik az elfelejtés mostoha sorsában, amely eddig Magyarországon a reális tudományok korai, úttörő művelőinek kijutott.”¹⁰

Frölich természettudományos értekezéseinek és a naptáraiban föllelhető asztrolómiai, fizikai traktátusainak fizikatörténeti értékelésével Zemplén Jolán törleszti az utókor adósságának egy részét, az asztrológiával kapcsolatos nézeteit azonban félreismeri s a kalendáriumi műfajnak tett engedményként kezeli, melyet szerinte Frölich sem vett komolyan. A prognosztikonok egyéb szövegei (történeti, néprajzi és mitológiai témák) nem tartoznak kutatási területéhez, így ezekről nem esik szó könyvében. A késmárki tudós művelődéstörténeti szerepéről pedig Tarnai Andor könyvében¹¹ találunk értékes utalásokat.

Ezeket a területeket kellene tehát egy alapos és régóta időszerű Frölich-monográfiának feltárnia, hogy a látszatra teljesen különböző témák, az ún. racionális és irracionális ismeretek az egész életmű összefüggésében kapjanak megvilágítást. A jelen tanulmány csupán az egyik kérdéskör — az asztrológia — vizsgálatára tesz kísérletet, de még itt sem a teljesség igényével, a téma szerteágazó mivoltából következően; a történelemmel, folklórral és a mitológiával kapcsolatos szövegekről csak főbb vonatkozásokban szólok.

Az OSzK-ban RMK III. 1352 jelzet alatt őriznek egy colligátumot Dobai Székely Sámuel gyűjteményéből, mely Frölich német nyelvű, Boroszlóban kiadott naptárait tartalmazza 1623-tól 1640-ig. (Tarnai Andor szóbeli közlése szerint ez a colligátum együttal Frölich naplója is volt, az ő kézírásos bejegyzései találhatók az e célra üresen hagyott oldalakon.) Témámhoz fölhasználtam még Frölich Bártfán kiadott latin kalendáriumait, egy ugyanott megjelent magyart s a nürnbergiek közül hármat — két német és egy latin nyelvűt (ez utóbbit III. Ferdinándnak ajánlja a szerző).¹² Az 1655-ös évre szóló nürnbergi kalendáriumnak az az érdekessége, hogy ez is Frölich neve alatt jelenik meg, ahogy a címlapon olvashatjuk „Verfertigt von Davide Frölich, des Königreichs Ungarn Astronomo”, holott a „császári és királyi matematikus” ekkor már hét éve halott! A kiadó, Wolfgang Endter a korábbi években megjelent Frölich-naptárakból kompilálta össze anyagát, melyre nem nehéz rájönni, ha összehasonlítunk egy igazit ezzel a pszeudo-Frölich-hel. Mindenesetre ez is a késmárki polihisztor népszerűségéről tanúskodik; naptárjai a 17. század harmadik évtizedétől kezdve mintát jelentettek nemcsak a Magyarország területén működő és kalendáriumkiadással is foglalkozó nyomdák számára, hanem külföldieknek is, példa rá Nürnberg és Boroszló.

Frölich Dávid kalendáriumai arról győzik meg a mai kutatót, hogy szerzőjük alaposan ismerte a Bibliát (a filozófia, matematika és orvostudomány mellett teológiát is tanult Odera-Frankfurtban és Wittenbergben), s rendkívül tájékozott volt a földrajzban, csillagászatban és történettudományban is. Az 1620-tól 1640-ig kiadott boroszlói naptárak prognosztikonjai, ha folyamatosan, egymás után olvassuk őket, egy kisebb-fajta enciklopédia körvonalait mutatják. Az alábbi témák szerepelnek a naptárakban:

¹⁰ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp., 1961. 120.

¹¹ TARNAI Andor, *Extra Hungarian non est vita...* Modern Filológiai Füzetek 6., Bp., 1969.

¹² Valamennyi naptár az OSzK-ban található, a III. Ferdinándnak dedikált példány (RMK III. 1598) különösen érdekes, mind tartalma, mind a benne lelhető kézírásos bejegyzések miatt. Zsidó hónapnevek s febr. 22-nél *Festum Purim minori* sor olvasható benne. Mivel Frölich jártas volt a héber nyelvben s kultúrában, elképzelhető — bár nem bizonyított — hogy tőle származnak a feljegyzések.

1. Földrajz + néprajz

Részletes leírásokat találunk egyes északi országokról és népekről az 1630–31-es naptárakban (Ízland, Grönland, Novaja Zemlja, Lappföld, az Északi-tenger szigetei, Oroszország). Ennek forrása Olaus Magnus svéd püspök 1555-ben Rómában megjelent könyve, a *Historia de gentibus Septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus...*, németül 1567-ben adták ki Strassburgban. Frölich szövegének címe majdnem teljesen megegyezik a könyvével, de meg is nevezi mindig, honnan meríti ismereteit, továbbá nem másol, hanem válogat, szerkeszt és kommentál. A további érdekes leírások:

1632 — Historische Beschreibung der Tartarn

1633 — Beschreibung der Türcken und gefangenen Christen

1634 — Continuatio der Türckischen Historien

1635 — Historische continuatio, von der Türcken Glauben, Sitten und Ceremonien

1636 — Von den Juden Sitten, Wandel und Aberglauben

1637 — Continuatio des Jüdischen Aberglaubens und ihre Sitten

1640 — (Amerikáról!) Kurze Historische Beschreibung der Neuen Welt, wo dieselbe gelegen, wenn sie erfinden, und was sich darinnen bey den Menschenfressern mit einem Deutschen zugetragen. Ebben a leírásban előbb földrajzi adatokat közöl — távolság Európától, időeltérés, nagyság —, majd ismerteti a felfedezés történetét, mely a velencei Antonius Zeno 1390-es utazásával kezdődik s folytatódik Columbus, Vespucci, Capralis, Magellan, Cortez, Pizarro s végül Wilhelm Schout és Johan le Mair 1616-os expedíciójával. Ezután következik a címben ígért kaland az emberevőknél: Johannes Stade hamburgi származású német utazó 1547–49-es amerikai útjáról készített feljegyzéseit használja föl Frölich, hogy hasznos és izgalmas olvasmányokkal lássa el a naptárait. A tatár, török és zsidó témák közreadásában is szakszerűen jár el, forrásait mindig pontosan megjelöli (kötetet, lapszámot is!), saját véleményét, esetleges tapasztalait is hozzáteszi. 1618-ban utazást tett a Baltikumban, s mikor az északi népek babonáiról értekezik a naptárakban, saját megfigyeléseivel egészíti ki Olaus Magnus történeteit.

2. Történelem

A történelemmel kapcsolatos témák inkább a latin kalendáriumokban játszanak fontos szerepet, így az 1642-es nürnbergiben, valamint Bártfán, ugyancsak a 40-es évek elején megjelentekben. Ez utóbbiakból olyan példányokat ismerek, melyek Illésházy Gáspár kézírásos bejegyzéseit tartalmazzák.¹³ A következő témák szerepelnek bennük: *Historiae Memorabiles*, *De VII Miraculi Mundi*, *Bellorum Turcicorum Continuatio*, *Descriptio Amuratis III. Imp. Turc.* és *Historiae Bellicae*. Forrásai közt megnevezi Plutarchost, Lemniust, Bonfini, Poggio Bracciolini, Guicciardini, Sabellicót, Bembót, Sigoniust, Albert Crantzot és Rieseberget. Tehát alaposan tájékozódott az ókori és humanista történetírók munkáiban. A német kalendáriumaiiban kevesebb a történeti téma, 1623-ban közül egy krónikafélet Magyarország és a szomszédos országok történelméből (*Etliche Gedenckwürdige Geschichten von unserm Vaterland Ungern und benachbarten Landen*). A tarka, de sok érdekes dolgot is tartalmazó krónikából érdemes a Bocskai István fejedelemre vonatkozó adatot idézni: „Den 30. dieses (Novemb.) vor 17 jahren ist Boczkay Istwan König in Hungern, nachdem er viel guts der Religion wegen gestiftet, von dieser Welt geschieden.” (D_{2a}) (Kiemelés tőlem — D. Á.) A vallásszabadságért harcoló Bocskainak szentelt megemlékezés alátá-

¹³ Az erről készített tanulmányom megjelenés alatt áll az ELTE Tanárképző Főisk. Történelem Tanszékének kiadványában.

masztja Szabó András megállapítását, mely szerint Frölich Dávid apja, Frölich János leibnici rektor közvetítésével annak a kryptokálvinista körnek a szellemi örökségét viszi tovább, mely a 16. század végén Ambrosius Lam Sebestyén körül alakult ki.¹⁴ Ebbe a képbe jól beleillik a Thököly Istvánnak szóló ajánlás, mely ugyancsak az 1623-as boroszlói naptárban olvasható, valamint az 1628-as naptáré Brandenburgi Katalinnak, Bethlen Gábor fejedelem feleségének, továbbá az Illésházy Gáspárhoz fűződő, még nem teljesen feltárt, inkább csak sejtett kapcsolat az 1630/40-es évek fordulóján. Az 1640-es években kiadott nürnbergi naptárakban a harmincéves háború történetéből közöl eseményeket „Chronik des jetzigen Teutschen Kriegs” címmel; ezeket a folytatásos krónikákat használja föl a már említett 1655-ös „pszeudo-Frölich” is. Az 1646-ban Bártfán nyomtatott magyar nyelvű *Kis Kalendariumban* is van „Rövid Chronica Mely esztendőnként szokott a Kalendariom közepiben helyheztenni: most megjobbított (RMK I. 783a). Kiindulópontja azonos a legtöbb naptárkrónikáéval, 373-tól, a „magyarok Szkítiából való kijövetelétől” kezdve sorolja föl a nevezetes történelmi eseményeket, de legrészletesebben a törökkel folytatott harcokról ír.

3. Csillagászat

Frölich „kalendáriumi enciklopédiájának” legérdekesebb fejezeteit az asztronómiai és asztrológiai kérdések tárgyalása alkotja. Rendszerint a prognosztikon címlapján is hirdeti, milyen témákkal foglalkozik a szokásos jóslásokon kívül, sőt, magát a címet is a tartalomhoz igazítja: pl.:

1626 — Judicium Astrologo-Physicum (RMK III. 1395)

1632 — Das Grosse Prognosticon Astrologicum (RMK III. 1475)

1637 — Judicium Astromanticum... Darinn nicht allein der Planeten und Fixsterren Lauffkräfte und Wirkung in dieser untern Welt, sondern auch anmutige *Philologische Problemata* proponiert und explaniert werden. (RMK III. 1520, kiemelés tőlem — D. A.)

1640 — Fasti, vulgo Calendarium Astro-Meteorologicum (RMK II. 550)

Ezekben a fejezetekben izgalmas leírásokat találunk az asztrálmítológiától kezdve kora legújabb csillagászati felfedezéseikig, mint Galilei távcsöve, Kepler törvényei, a Jupiter holdjai, a Föld forgása, stb. Az élvezetesen és részletesen előadott asztrálmítológiai és tudományos kérdéseken kívül a babonás hiedelmekről is bőszesen ír, sok hivatkozással Bodinus (Jean Bodin) „De la demonomanie des sorciers...” c. könyvére (Paris, 1580, németül: Strassburg, 1586, latinul: Frankfurt am Main, 1590) és Olaus Magnus fentebb már említett művére. Itt egyebek között igyekszik rávilágítani bizonyos hiedelmek pszichológiai hátterére, mint pl. a Karácsony vigiliájához fűződő babonára, mely szerint bizonyos emberek farkassá vagy macskává változhatnak, vagy a bösorkányok örögi praktikáival előidézett viharra és jégverésre. Frölich — az egyszerű emberek épülésére — komolyan veszi a kérdést, és Szt. Ágostonra hivatkozva cáfolja az efféle átváltozások és bösorkányságok valóságos mivoltát, lélektani okokkal magyarázza, mint a fantázia aberrációját, kedélybetegséget (1636-os naptár, RMK III; 1512.)

E témakörök csoportosítása után megállapíthatjuk, hogy nem véletlenül alakult Frölich kalendáriumainak toldalékanyaga ilyen enciklopédia-szerűen: közvetlen hatással volt rá J. H. Alsted, akit barátjának és pártfogójának nevez az 1632-es naptárban — „Cl. Dn. Alstedius Fautor et Amicus meus...” — s akivel személyesen is

¹⁴ Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közreadja SZABÓ András. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez. Szeged, 1989. A Frölich Jánosról szóló jegyzet a 175. oldalon van. Köszönöm Szabó Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet erre és a már idézett W. Maurer-tanulmányra.

találkozott. A német professzor Bethlen Gábor fejedelem meghívására, de már annak halála után, 1630-ban költözött Gyulafehérvárra, s ugyanebben az évben jelent meg egyik legnagyobb hatású műve, az *Encyclopaedia Universa*, mely Comenius és Apáczai Csere János számára is mintaképet jelentett, sokat merítettek belőle. Frölich többnyire csillagászati kérdésekkel kapcsolatban hivatkozik Alstedre.

A továbbiakban e sajátos, kalendáriumi enciklopédiából azokat a részleteket szeretném kiemelni, melyek az asztrológia és a keresztény hit témájához kapcsolódnak. Az itt kifejtett állásfoglalásai azért is tarthatnak számot érdeklődésre, mert tudatosan kapcsolódnak egy ún. egyeztető hagyományhoz, az asztrológiát részben kultúrtörténeti értéként, részben Isten fennhatósága alá rendelt, iránymutató, figyelmeztető jelrendszerként kezelő, türelmesebb, megengedő szemléletmódhoz. Ebben olyan elődei vannak, mint Melanchthon („... aki Wittenbergben híres előadásokat tartott az asztrológiáról, és olyan alázatos-hívő szemmel nézett föl a csillagokra, mint Ronsard”¹⁵), Tycho Brahe és Kepler.

S most lássunk néhány példát arra, hogyan fejeződik ki Frölich hitet és értelmet, fantáziát és reális ismereteket összhangba hozó világnézete a kalendáriumok lapjain!

Kezdetől fogva szinte minden naptárban bibliai idézetek, majd a szerző fohásza, imádsága foglalja keretbe a prognosztikon jövődöléseit. A leggyakrabban ismétlődő szentírási idézet az 5 Mózes 28, az áldás és átok a nép cselekedeteiért. Van, amikor szó szerint idézi, máskor tartalmi összefoglalásban, kb. így: „ha Istenre hallgatsz, ég és föld kedves lesz hozzád, ha pedig nem, akkor fenyegető kilátásokra számíthatsz”; ezt tetszés szerint variálja, részletezi, prédikátori hévvel és meggyőződéssel. Miután a csillagállásokból kiolvasható jóslásokat a szokásos témákról (betegségek, termés, háború és béke) a Gondviselésre bízza a dolgok végső alakulását: a csillagoktól függetlenül az imádság, az istenfélelem és a bűnbánat föltétlenül szükséges dolog, mint az ember részéről lehetséges „együtműködés” a felsőbb hatalommal; ez a szabad akarat révén feladata és osztályrésze is az embernek. Hiszi, hogy ha mindent megteszük, akkor a jutalom sem marad el. Az 1623-as naptár kedvesen naiv megfogalmazásában így hangzik:

„Wo wir solches fleißig thun werden, so wird auch Gott der Allmächtige nach unserm Wunsch dem Ackerbau mehrer gedeiung geben, und aus seiner Speiskammer uns reichlicher versorgen” (Ha mindezt szorgalmasan megteszük, akkor a mindenható Isten a mi kívánságunkra a termőföldnek nagyobb termékenységet ad s minket az ő éléskamrájából gazdagabban ellát). (RMK III. 1352, D₄b)

Ugyanebben a naptárban a betegségekkel kapcsolatos jövődölést is ilyen moralizáló hangnemben kezdi: a betegség a bűn, a mértéktelenség okozata s büntetése is egyúttal („... die Krankheit eine Straffe der Sünden ist”). Ezt a gondolatot ismétli az 1646-os bártfai magyar naptárban is:

„Valaki azért ezeket, s ezekhez hasonló nyavalyákat el akarja távoztatni, józanon és mértékteliesen éljen, minden bűnöktől magát meg-oltalmazza; mert bűnért szál reánk minden nyomorúság és nyavalya, mint ezt Syrách szépen bizonyította, mondván: A’ ki az ő teremőjének szemei előtt vétkezik, az orvost el nem kerülheti, etc. (RMK I. 783a)

A mértéktelenség bűnéről gyakran szól Frölich a naptárszövegekben, pl. amikor arról értekezik, miért lett rövidebb az emberi élet az ősatyákéhoz képest, akik a Biblia tanúsága szerint több száz évig éltek. Ennek egyik okát az emberi természet megromlásában látja (mértéktelenség a régiekhez képest), a másikat a külső természettől való elszakadásban, az Isten által a teremtett világba helyezett éltető erők és források elfelejtésében. E biblikus szellemű magyarázat után fölvezöl egy tudományos

¹⁵ F. BOLL — Carl BEZOLD, 46.

okfejtést is: elképzelhetőnek tartja, hogy akkor más időmérés alapján számították az éveket, s a mainál rövidebb egységekre kell gondolni. Marcus Varro szerint újholdtól újholdig (kb. 29 nap) tartott egy hónap, s ezekből könnyebben összeadódnak a matuzsálemi életkorok, Plinius szerint viszont a régi emberek hosszú élete mese. Frölich azzal zárja le e kérdést, hogy nem az a fontos, milyen sokáig élünk, hanem milyen helyesen: „...nicht wie lange, sondern wie fein und auff was für weise wir gelebet haben” (1628, RMK III. 1420, C_{1a})

Az 1624-es naptárban a prognosztikon elején külön eszmefuttatást olvashatunk a planéták és Isten hatalmának mibenlétéről, egymáshoz való viszonyáról, s az asztrológia védelmében gyakran idézett latin mondattal kezdő értekezését: „Astra regunt homines, sed regit astra Deus”. Tehát minden teremtmény ura egyedül Isten, ezért csakis őt illeti tisztelet, nem úgy, mint a pogányságban, amikor a Jupitert, a Holdat vagy más égitesteket istenként tisztelték. Frölich ezt babonának tartja, majd a 147. és 148. zsolnárból vett idézetekkel dicséri a „mennyei seregek, boldog, tiszta lelkek” Urát, „aki beborítja az eget felhővel, esőt készít a föld számára és fűvet sarjaszt a hegyeken”. A 148. zsolnárt nagyon jó támasznak bizonyul ebben az érvelésben, mert egyes teológusok szerint „a zsolnáros a babiloni természetimádás ellensúlyozásaként azt akarta szemléletesen kiemelni, hogy minden teremtmény a teremtőt dicsőítheti egyedül, és a teremtőt megillető dicsőítést nem lehet teremtménynek adni.”¹⁶ A naptárkészítő pedig azzal fejezi be mondanivalóját, hogy az egyszerű embereknek ez legyen az asztrológiai jóslatok summája. Figyelemreméltó, hogy Frölich milyen gyakran emlegeti az egyszerű embereket (einfeltige Leute) a naptárakban: hol a hamis asztrológia tévelygéseitől akarja megóvni őket, hol ismereteiket gyarapítani mindenféle hasznos mezőgazdasági és orvosi tanáccsal. Az 1630-as kalendáriumban elmarasztalja a kontár naptárkészítőket, akik a káldeus, arab asztrológiából szedik össze jóslataikat s rontják a képzett és komoly asztronómusok hitelét („... manche Calendarschreiber ihre jährliche nützliche unnötige Prognostica aus den Chaldaischen, Arabischen, zum theil zweiffelhafftigen zum theil gar nichtigen aberglaubischen significationibus zusammen schmelzen und schmieren, den Einfeltigen damit das Maul aufzusperren, wie sich denn über solche Calendarschreiber höchlich in ihren scriptis beschweren die hoch und wohlgelehrten auch weitberühmbten Astronomi als da sind Keplerus, Origanus, Ursinus, Straussius, Veiherus, Euchstadius, Krügerus, Saterus, Cnollius etc.” RMK III. 1452, C₁)

Elgondolkodtató tény azonban, hogy miközben az elvi kérdéseket szigorúan tisztázza az ún. babonás asztrológia és tudós asztronómia, továbbá asztrológia és kegyesség egymáshoz való viszonyában, mégis több ízben belebocsátkozik az asztrológiai jóslásoknak olyan közegébe, mely a Frölich által tisztelt tudománytól már igen távol van, s melyet valószínűleg maga sem tart komolynak. Az 1625–26-os naptárakban a szokásos jóslások mellett (évszakok, földművelés, betegség, háború) igen terjedelmes listát találunk a különféle társadalmi csoportokba tartozó emberek várható szerencséről vagy rossz napjairól. Az efféle horoszkópok — a „babonás asztrológiának” tett kis engedmény — a naptárak kelendőségét jobban biztosították, mint a komoly tudomány, s Frölich Dávidnak évekig ezek jelentették az egyetlen jövedelemforrást.

A tudomány, a hit és az asztrológia kapcsolatáról igen részletes és érdekes szöveget találhatunk az 1627-es naptárban. A szerző előbb történeti vonatkozásokkal foglalkozik, leírja a *kalendárium* nevének és fogalmának eredetét, összefüggésben az ókori népek időszámítási rendszereivel (pl. honnan számították a rómaiak és a zsi-

¹⁶Dr. Módis László, *A Zsolnárok Könyvének magyarázata*. In *A Szentírás magyarázata. Jubileumi kommentár*. III. k. Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1972. 583.

dók a hónapok kezdetét). Ezután rátér annak elemzésére, hogy miből erednek a kalendáriumi időjósítások tévedései, hibás prognózisai. Hat pontban foglalja össze az okokat, s érvelési módja tárgyilagos, racionális gondolkodását is szépen tükrözi. E szöveg fizikatórténeti vonatkozásait M. Zemplén Jolán fentebb említett könyvében feltárta és értékelte, ezúttal művelődéstörténeti aspektusból vizsgáljuk meg.

A be nem vált jóslatok első és legfőbb oka Isten szabad akaratában rejlik, melyet nem befolyásol semmi („... der nicht an die causas secundas gebunden”), s a 135. zsolttal támasztja alá gondolatát („Mind megteszi az Úr, amit akar...”). A második az asztrológiai ismeretek tökéletlenségében rejlik, ez viszont az összlők bűnbeesésének következménye, mert az emberi értelem akkor homályosodott el úgy, hogy nemcsak a jövődő dolgokat, hanem a jelenvalókat sem képes helyesen megítélni. Sokszor előfordul ugyanis, hogy két ellentmondó konstellációból az asztrológus nem tudja a helyeset kiválasztani. A harmadik ok a csillagászati (= asztronómiai) tudomány hiányosságában keresendő. Frölich azt írja, hogy ellenőrizni kell a bolygópályákkal kapcsolatos számításokat, mert a Kopernikusz mérései alapján készített táblázatok pontatlanok, ő ugyanis még körpályákkal számol, mint Ptolemaiosz, rendszerének újdonsága a Nap-központú világkép. Kepler pedig felfedezte a bolygók elliptikus pályamozgását, s az ő számításai pontosabbak, mint nagy elődjéé. Frölich ismeri ezeket az eredményeket: Kepler 1619-re dolgozta ki három törvényét, majd 1627-ben kiadta mestere, Tycho Brahe táblázataival együtt. Frölich szerint a kalendáriumszerzők többsége továbbra is a kopernikuszi mérések alapján számol, ebből erednek téves prognózisai. Erre akad is néhány példa a 17. század során: így az 1641-es bécsi és csepregi naptár egymástól teljesen különböző konstellációt olvas ki a csillagokból az év jellegére vonatkozóan. Az elsőt Jan Tonski készítette, s ő a Venuszt tartja az év uralkodó bolygójának, a másodikat Frölich Dávid, aki a Marsot és a Jupitert látja ebben a helyzetben. Az eltérés egyik lehetséges oka a kopernikuszi és kepleri számítási módszerek különbségében van.

Az asztrológiai tévedések negyedik okaként az állócsillagok földre gyakorolt hatásának nehezen kiszámítható voltát említi. Sok olyan állócsillag van, amit az eszközök tökéletlensége miatt nem vagyunk képesek észlelni, ugyanakkor tudomásul kell vennünk, hogy Isten a természetben semmi haszontalan vagy fölösleges dolgot nem teremtetett, s az eddig még föl nem fedezett jelenségek is hatnak ránk. Az ötödik ok a helyi hatások, a földből felszálló párák időjárást meghatározó, de előre mégsem látható befolyása, a hatodik pedig a szél és a levegő tevékenysége, mely kielégítő meteorológiai ismeretek nélkül szintén kiszámíthatatlan. Végül összefoglalásként mondja, hogy az asztrológia számára épp az időjárásra vonatkozó jóslatok okozzák a legtöbb gondot, s egy későbbi kalendarista panaszai szerint is emiatt vált közmondássá a piaci kofák között, hogy „hazudsz, mint a kalendárium” (1659, Nagyszombat). Goethe *Faust*-jában is rossz minősítést kap a Csillagjós:

Amit hadar — igen badar
Naptári jós — kontár tudós —
Ígérni tud — de nagy hazug...¹⁷

Amint már említettem, a Frölich-féle kalendáriumi enciklopédia egyik nagy témája a bolygók mitológiája, s itt gazdag ókori anyagra támaszkodik (Vergilius: *Georgikon*, Macrobius: *Saturnalia*, Plutarchos: *Comment. de superstit.*, Tacitus, Cicero és

¹⁷ GOETHE, *Faust*. A tragédia második része. Ford.: KÁLNOKI László. Bp., 1967. 188. A német eredeti: Kalenderei — Chymisterei — Das hört ich oft — Und falsch gehofft —. GOETHE, *Faust*. Gesamtausgabe. Insel Verlag, Leipzig, 1972. 281.

mások). Az 1632-es naptárában találjuk a legrészletesebb asztrálmítológiai összeállítást, melynek végén megemlíti, hogy újabban Jacob Bartsch megkísérelte az antik hitvilágból származó bolygóneveket „keresztényiesíteni”: az ismert mitológiai nevek helyett az Ó- és Újszövetséget „vetítette a mennyboltra” *Uronographiájában*. (Föltehetően az *Uraniburgum Strasburgicum, sive motuum coelestium ephemeris nova Tychonico Kepleriana*... című, 1629-ben Lipcsében kiadott könyvre utal Frölich.) Egy latin distichont idéz Bartschiustól, mely a következő névcserét javasolja:

Est Saturnus Adam, primus Pater orbis in orbe;
Juppiter est Moses, successor Josua Mavors,
Hinc Sol justitiae medio super aethere Christus,
Lucifer est praecursus Johannes, Mercur Elias,
Tandem Luna Dei Genetrix est Virgo Maria
Hinc Firmamentum Testamentum modo factum
Nempe Australe Vetus, fit Boreale Novum. (RMK III; 1475)

Frölich nem ért egyet ezzel a változtatással, mert (1.) lehetetlen utólag átírni az összes asztronómiai és asztrológiai könyvet, de nincs is értelme, (2.) a régi pogány nevek mögött nem babonákat kell érteni, hanem csak jelként elfogadni őket, (3.) az ószövetségi és keresztény nevek asszociációi igen zavaróak és félreérthetők lennének.

A csillagászati és időszámítási ismeretek tárgyalása folytatódik az 1630-as évek első felének naptáraiban, ír az újabban felfedezett bolygókról, a fogyatkozásokról. Témánk szempontjából érdekes az 1634-es naptár, melyben az újabban megismert állócsillagok és bolygók kerülnek az érdeklődés középpontjába. Ezúttal is alapkérdésként merül föl a csillagászati és földrajzi felfedezések, valamint a bibliai teremtéstörténet egyeztetése: sok teológus Frölich szerint túlságosan mereven értelmezi a hat napos teremtéstörténetet, mert Isten tökéletességével és az általa teremtetett világ befejezettségével nem tudják összhangba hozni az emberi tudásnak időről időre föltáruló, eddig ismeretlen dolgokat. Unum non detegit omnia tempus — Nem mindent egyszerre tár föl az idő — mondja, s hozzáfűzi, hogy Isten bizonyos emberek által (mint Columbus, Americus, Magellan, Galilei, Kepler) új ismereteket adhat az emberiségnek, tetszése szerint. Ilyennek tartja a távcsövet is, s azzal a kívánsággal fejezi be értekezését, hogy a tudósok bárcsak jó célok érdekében használnák eszközeiket. Többször is előfordul hasonló tartalmú intés és óhajtás naptáraiban, ami annak a jele, hogy bizonyára elgondolkozott az ember szabad akaratának olyan megnyilvánulásain, melyek a Rossz választásából eredtek. Pedig hol volt még Frölich idejétől a tudással, tudománnyal való visszaélés igazi „nagy” korszaka?!

Ugyanebben az 1634-es naptárban fölteszi a kérdést, vajon a teológusoknak és keresztény tanítóknak kell-e ismerniük a csillagok tudományát (Sternkunst, scilicet Meteorologia, Astrologia et Astronomia)? Most is a Szentírásból indul ki, s azt írja, hogy ott is nagy szerepe van a csillagászati ismereteknek és tényeknek, pl. olyan jelenségek magyarázatához, mint a napkeleti bölcseket vezérlő csillag, vagy a napfogyatkozás Jézus Krisztus halálakor. Ha a teológusok semmit sem értenek a csillagászatához, akkor hogyan fognak eligazodni a helyes és téves értelmezések között, az asztrológia kétélű tudományán, s mit tanítanak a rájuk bízott egyszerű embereknek? Megfelelő tudás hiányában egészen elutasítani az asztrológiát ugyanúgy hiba, mint kritikátlanul elfogadni jóslatait. Ez azt jelentené, hogy a fürdővízzel kiöntik a gyereket is. Erre az óvatos, körültekintő álláspontra is talált igazolást a Bibliában: Pál I. Thess. 5 „Vizsgáljátok meg mindent, s ami jó, azt megtartsátok”. Frölich ezután átvált a kalendáriumok apológiájába, s hosszan ecseteli, mi a gyakorlati haszna annak, ha a prédikátorok és egyházi emberek rendszeresen forgatják a naptárakat. Ebben a részben ír arról is, hogy Luther nagy fenntartásokkal viszonyult az asztrológiához és

asztronómiához (asztali beszélgetései közt is van ilyen téma), vitatkozott Melanchthonnal, aki viszont jóval megértőbb volt a csillagok tudománya iránt, lévén képzett matematikus s a neoplatonikus természetfilozófia avatott ismerője.

Frölich úgy oldja meg az egyistenhit és az asztrológia ellentmondását, hogy kijelenti: Isten az egyetlen, igazi, tökéletes *asztronómus*, hiszen ő alkotta az eget és a földet („Gott essentialiter, causaliter sive originaliter und vollkommen ein Astronomus ist”) (RMK III. 1499, C_{1a}). Ezzel a véleményével teljes mértékben kapcsolódik a Melanchthontól vallott nézetekhez: az ókor fatalizmusától megszabadított asztrológiát Isten kezébe helyezi, aki a csillagokon keresztül irányíthatja az embert, megengedi a természet törvényeinek kutatását az égi és a földi világban.¹⁸ A továbbiakban kifejti, hogy az embernek sokat kell tanulnia, míg eligazodik a csillagok tudományában, de még így is sok bizonytalanság marad. Ugyanez vonatkozik az asztrológusra is, hiszen a két fogalom — asztronómus, asztrológus — lényegében azonos valóságot takar, Ptolemaiosz színönimaként kezeli őket, sőt, Kepler sem tesz éles különbséget köztük. Ezután hosszú traktátus következik, az asztronómia történetéből, bibliai eredetéről; felsorolja, hogy az ósatyáktól kezdve a középkori és újkori nagy egyházi tanítókig és tudósokig ki mennyire volt jártas a matematikában és a csillagászatban (pl. Ambrus, Basilius, Jeromos, Beda, Augustinus, Tamás, Kopernikusz, Melanchthon, Tycho Brahe, Kepler). Ez a névsor önmagában is imponáns védőbeszéd a természet kutatása érdekében. Az Ószövetség világából kiemeli Salamon királyt, aki véleménye szerint Ádám ósatyánk után a világ legnagyobb természettudósa, mágusa és asztronómusa volt: „König Salomō ist nechts Adam der grösste und thewreste Magus, Astronomus und sinnreichste Naturkündiger auff Erden gewesen”. (RMK III. 1499, C_{2a})

Ebben a részben még elmeséli Josephus Flavius alapján Séth oszlopainak történetét: Séth és fiai egy téglá és egy kőoszlopra rávésték asztronómiai ismereteiket, hogy tudományuk fennmaradjon későbbi időkre is. Frölich ebből azt a tanulságot vonja le, hogy a geometria és a csillagászat művelése, egyáltalán, a tudományos kutatás Istennek tetsző, jó dolog, tehát a föltett kérdésre, hogy kell-e a teológusoknak ismerniük az asztronómiát, igennel válaszol.

Még egy érdekes közlemény olvasható ebben a prognosztikonban: amikor az újabbkori tudósokról ír, megemlíti Johann Honterust is, mint jeles matematikust, geográfust és asztrológust, néhány művét is megnevezi, s elmondja, hogy erdélyi utazása során (1630-ban) látta Honterus sajátkezűleg metszett térképét a brassói nyomdában, s kellő csodálattal adózott ennek a mesterműnek, más erdélyi régiségekkel egyetemben.

Az 1635-ös naptárba is kerül egy teológiai vitát kiváltó asztronómiai kérdés: vajon az újabban fölfedezett állócsillagokat Isten a többivel együtt teremtette-e, vagy később? Kétféle álláspontot említ: (1.) azokét a teológusokét, akik szó szerint értelmezik a hat nap alatt történő teremtést, s tagadják, hogy Isten ezután bármi újat létrehozott volna. A világot eleve úgy teremtette meg, hogy abból nem hiányozhat semmi, az újabban fölfedezett állócsillagok pedig egészen idáig sötétségben voltak, Isten akarata szerint. (2.) A másik — korszerűbb álláspont ennek ellenkezőjét mondja: természetes magyarázatot keres az új égitestek keletkezésére. Frölich ezúttal Alstedre hivatkozva állítja, hogy Isten valamely meghatározhatatlan materiából bármit előhozhat, az ő hatalmát nem korlátozza semmi. Korábbi véleményét megerősíti, hogy a hat nap alatti teremtést szimbolikusan kell érteni, nem szó szerint. Ahogy Sirák könyvében áll — Deus creaverit omnia simul — de az emberi értelem ebben a teljességben nem tudja fölfogni a teremtés misztériumát, azért van szükség a szimbolikus ábrázolásra. Olyan tekintélyekre támaszkodik, mit Philo, Szt. Ágos-

¹⁸W. MAURER, 205.

ton, Damaszkénosz, akikkel viszont Beda és Jeromos nem ért egyet. Frölich előre-bocsátja, hogy majd egy későbbi naptárban ismerteti ezt a polémiát. Ő maga Tycho Brahe véleményét osztja: egy új csillag megjelenése nem természetfeletti dolog, de az emberi értelem csak nagyon nehezen tud hozzáférközni, ám a kitartó kutatás, vizsgálódás mindig föltár valamit az égi és földi fizika törvényeiből. Jellemző módon ismét zsoltárral zárja le a természettudományos értekezést (111: „Nagyok az Úrnak cselekedetei”). Hozzáteszi még, hogy nem véletlen és nem ok nélkül tűnnek föl új csillagok, valami üzenetük van az ember számára. Isten figyelmeztető jeleinek tartja őket, de nem fenyegetésnek, rossz ómennek, melytől babonás félelemmel kell félni, hanem jóra intő, elgondolkasztó jeleknek, mert Isten nem elpusztítani akarja az embert, hanem megjavítani.

Frölich szellemi bátorságának s természettudományos képzettségének egyik leg-szebb és legfontosabb bizonyítékát az 1640-es kalendárium prognosztikonjában találjuk, melyben a Föld forgásának tételét elfogadja s részletesen elemzi az olvasók okulására. (Mivel M. Zemplén Jolán könyvében ismertette és elemezte e szöveget, nem tartom szükségesnek elvégezni még egyszer ugyanezt.) Érdemes azonban a történelmi háttérre vetnünk egy pillantást: Galilei 1610-ben teszi közzé a *Sidereus Nuncius* c. munkáját, melyben a saját készítésű távcsővével észlelt jelenségeket írja le (a Jupiter holdjai, melyek körülötte keringenek, a Hold hegyei, a napfoltok), 1616-ban figyelmeztetést kap a Nap-központú világkép megerősítése miatt s a katolikus egyház kimondja a Föld mozdulatlanságának törvényét, 1633-ban Galileit perbe fogják s az inkvizíció tanai visszavonására kényszeríti, mert a *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* c. művében újra hitet tesz a Föld forgása mellett, s az arisztotelészi világkép ellenére az égi és földi fizika egységét vallja — kísérleteire és megfigyeléseire támaszkodva.

Frölich Dávid azon kevesek közé tartozott, akik Galilei kortársaként a 17. század első felében kitartottak a tudományos felfedezések hatására feltáruult új világkép mellett, s ez nem hitük megingásához, vallás és tudomány konfrontációjához vezetett, hanem egy harmonikus, ha tetszik, Istenhez több *személyes bizalommal* forduló vallásszösszűghez, melyben a *tekintély* szerepe és jelentése is átértékelődik. Ez a magatartás egy századdal később, Newton hatására kezd elterjedni Európában a fiziko-teológiai gondolkodás hívei körében (persze, az elkerülhetetlen túlzásokkal és egyszerűsítésekkel együtt).¹⁹

Hogy Frölich ilyen nyitott lehetett a természetkutatás és az új eredmények befogadása iránt, abban talán szerepet játszik Wittenberg szelleme is, ahol komoly matematika-oktatás folyt a 16. századtól kezdve (Rhäticus wittenbergi professzor ismerteti elsőként 1540-ben Kopernikusz asztronómiai gondolatait), s a heliocentrikus világkép tanítását sem üldözték, annak ellenére, hogy Luther nem értett vele egyet. Frölich diákoskodása idején is voltak a német egyetemeken hívei az új világképnek, mint Origanus professzor, akit többször is emleget a naptáraiban (1629–31 között hallgatva előadásait).

Frölich „egyeztető”, az asztrológiát és a tudományt is Isten dicsőségére és az ember épülésére hasznosító gondolkodásmódja kalendáriumai révén végül is elég széles körben szétsugárzott olvasóira, tisztelőire. Köztük találunk olyan magyar főurakat is, mint Illésházy Gáspár és Bethlen Péter: Frölich latin és magyar, Bártfán kiadott naptáraiban olvashatjuk bejegyzéseiket. A késmárki polihisztor tudásának, minden új iránti fogékonyságának elismeréssel adózott környezete — a szepességi rektorok, te-

¹⁹ SZAUDER József, *Az éj és a csillagok. „Az este» és »Az álom» keletkezése»* c. fejezetben ír a fiziko-teológiai irányzatokról részletesen. Bp., 1980. 241–293.

ológusok és polgárok — amint az emlékezetére íródott halotti versek bizonyítják,²⁰ azonban sajnálatos módon mégis eléggé magányos jelenség volt ő a 17. századi Magyarországon, ahogy M. Zemplén Jolán megállapította. A humanizmus kultúráját és szellemi nagyvonalúságát, valamint az új, természettudományos érdeklődést ötvöző látásmódja és műveltsége megérdemli, hogy 350 év elteltével újra felfedezzük és méltóképpen értékeljük egész munkásságát, egyebek közt azt is, hogy a kalendáriumi műfaj az ő példájára és hatására válhatott a 17. században a tanítás és a népművelés eszközévé a jobbra hivatott, nemcsak az üzletre gondoló kiadók kezében.

²⁰ *Mnemata Poetica Viri Clarissimi Doctissimiq; Dni Davidis Frölichii. Leutschoviae, Typis Laurentii Brewer, 1648.*

EGY ISMERETLEN MÁTYÁS-HISTÓRIA A XVIII. SZÁZADBÓL

A gazdag és sokszor tárgyalt Mátyás-hagyomány még mindig tartogat újabb meglepetéseket. A Széchenyi Könyvtár 1974-ben vette nyilvántartásba azt a kolligátumot, amely egy XVIII. századi históriát tartalmaz. A ponyva pontos címe:

HISTÓRIA / Melly / Magában foglalja Vitéz / HUNYADI JÁNOS Nemzetsége eredetét és a' Török / ellen viselt hadait; Ugy nem külömben / Ama' Híres, Nagy emlékezetű / FIJÁNAK MÁTYÁS KIRÁLY, / Örök emlékezetre méltó hadakozásait; kitől min a' Nap keleti, mint a' Nap nyú / gotti Tsászárok féltek, és rettegtek: a' / melly-is A Magyar Országi Históriákban győ / nyörködőknek kedvéért (hogy kiki a' mi / Eleinknek derék viselt dolgaik le-írása- hoz kevés / költséggel juthassan) öszve-szedettetett és ki- / botsátatott Budán, Katalin Landererné betűivel. 1776.¹

A korábbi bibliográfiák, nyomdatörténettel foglalkozó kiadványok nem tesznek említést a ponyváról, s nincs tudomásunk arról sem, hogy a gazdag publikációs tevékenységgel Pozsonyban és Budán dolgozó Landerer kiadó másutt jelezte volna e munkáját. Az adatok teljes hiánya miatt állíthatjuk, hogy egy eddig ismeretlen história van most a kezünkben.

A história rövid bemutatása

Miként a címből is kiviláglik, a ponyva a Hunyadi család történetét adja, kezdve a család eredetével, majd Hunyadi János fontosabb törökverő csatáival folytatva, továbbá László kivégzését írja le, ezt követően Mátyás nevezetesebb cselekedeteit, különös tekintettel csatáira, és végül Corvin János életét, csatáit, házasságát, majd halálát mondja el. Így tehát valójában az egész Hunyadi-ház krónikáját olvashatjuk röviden, mindössze két ívnyi terjedelemben 2×8 levélen. Az A és B ív szövegközlése egybefonódik, tagolás köztük nincs, csak a számozás kezdődik újra. E tekintetben a szabályos XVIII. század végi ponyvák egyike ez. A szerkesztésben azonban mégis észrevehető, hogy az A ív végén zárul Hunyadi János históriája, személyének dicsőítése, míg a királyválasztás bonyolult esetének vázlatos leírása és Mátyás uralkodásának bemutatása a B levélen kezdődik, de nyomdai tagolás, szerkesztés, fejezetcím nélkül.

A történetírásnál szokásos tárgyszerűség jellemzi a históriát, amelyet esetenként mesészerű részletek tesznek színesebbé. Ezen kívül a két ívnyi ponyván négy alkalommal a prózát megszakítja versbetétet találunk. Hunyadi Jánosról 5 strófában szól a dicsőítő ének, Mátyás királyhoz kapcsolódva pedig 3 részben összesen 28 és fél

¹ A nyomtatványt tartalmazó kolligátum zömmel XVIII. századi ponyvafüzeteket tartalmaz, de sem tartalmi, sem tematikai csoportosítás nincsen. Jelzete: OSZK B. 0803/1974, 817.742. Lefrását nem találtuk Petriknél. Vö.: PETRIK Géza, *Magyarországi bibliográfia 1712–1860*. Bp., 1888–1897.

strófában, 112 + 2 sorban. Itt tehát olyan históriát ismerhetünk meg, amely nem szolgai átvétele a Bonfini-, Heltai-féle leírásnak, de nem is Göröcsöni, Valkai, Ilosvai stílusában készült históriásének, inkább — miként korábban Thuróczy, Benczédi Székely és mások — versbetétekkel színezett, egyénített história XVIII. századi stílusban. Mielőtt azonban a mű kompozíciójáról szólnék, választ kell adni arra a kérdésre, hogy kinek a művéről van szó.

Ki is a szerző?

A ponyva címlapján — mint idéztem — olvasható az a személytelen megjegyzés, hogy a „Magyar Országai Históriákban gyönyörködőknek kedvéért *össze-szedett* és *kibotsátott*.” Vagyis nem ad választ arra, hogy ki szedte össze, kinek a felkérésére készült a mű. Eddigi ismereteink szerint a kiadók ritkán voltak olyan anyagi helyzetben, hogy megrendelhettek volna egy könyvet a szerzőtől. Ezt most sem tételezzük fel. A B iv 5. levelén találunk újabb utalást a szerzősége, de ismételten névtelenségbe burkolózva. Hainburg elfoglalását az előzőektől eltérő szemléletű vers énekli meg 18 strófában. Ezen a ponton a ponyva írója még az átvételt, névtelenséget hangsúlyozza: „A' melly hadi dolgokrúl a' Vers-szerzők e' képen írának: a' mint rendel következnek”. Eddig tehát a XVI. századi históriáknak mintájára a névtelenség hangoztatásával találkozunk. Később azonban a Mátyás haláláról szóló résznél a szerzőség kérdésre választ kapunk, mert ez olvasható: „Mátyás Király Veszelszki Antal hozzá adott versei, a' ki nem tsak e' Verseknek; de a mit eddig olvastál és olvasni fogsz a két utolsó levelén, ő szedte egyben”.

Ki volt Veszelszki Antal? Róla nem sokat tud az irodalomtudomány. A szorgalmas, lelkiismeretes kortárs Sándor István (1750–1815) szedte össze munkáit.² A *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások szerint való rövid említésök* című mű ad legrészletesebb felvilágosítást. Az ő művének adatait vette át Danielik József,³ majd később Petrik, Szinnyei és egyes lexikonok.⁴ Az adatok szerint úgy tudjuk, hogy orvosdoktor és jeles botanikus volt, aki nyelvezete szerint valószínűen Dunántúlon, talán éppen Sopronban született 1730 körül. A XVIII. század végén Pesten tartózkodott, és a XIX. század elején Vácon halt meg. Ezekre az adatokra a munkái megjelenési helye alapján lehetett következtetni.

Munkái között szerepel egy költemény, amit 1780-ban írt, valószínű Landerernél jelent meg Budán, de szövegét eddig nem sikerült megtalálnom, s rávonatkozó irodalmat sem ismerek. A vers címe: „A Nagy Terézia magyar királyné felől gyászos óhajtas”. A címből csak sejteni lehet, hogy Mária Terézia halálának évében a kor divatja szerint írt halotti vers lehet. Botanikus tevékenységéről több munka vall. Leghíresebb A *növény-plánták országból való erdei és mezei gyűjtemény vagyis fa és fűvészkönyv* (Pest, 1798). Feltételezés szerint ebben az évben készült a következő munkája is, a *Százesztendő Kalendárium vagy-is az esztendőnek XII hónapjára alkalmazott majoros gazda*. Saját nevének feltüntetésével adta ki A *magyarországi méhtartás* c. munkáját 1782-ben és 1795-ben Vácott. Neki tulajdonítják a következő szerző nélkül közzétett munkát is: *Huszonöt esztendőre szegődött házi és mezei szolgál* (Vác, 1797) és a *Házi orvosságok*

²SÁNDOR István, *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások szerint való rövid említésök*. Győr, 1803. 212.

³DANIELIK József, *Magyar frók*. II. Pest., 1858. 375.

⁴SZINNYEI József, *Magyar frók*. XVI. Bp., 1914. 1170. (Ő tudósít arról, hogy a botanikus Borbás Vince kutatásai alapján a névtelenül megjelent szakírássok közül melyek tulajdoníthatók neki.) Vö.: *Pallas Lexikon* XVI. Bp., 1897. 813.

(Vác, 1795, 1801), amelyben a gyógynövények hasznosítására ad gyakorlati tanácsot. Publikációs tevékenysége tehát az 1776–1801 közötti negyed évszázadra tehető.

A Mátyás-histórián kívül Veszelszki még hat művet írt — néhány több kiadásban is megjelent —, mégis az utókor elfeledkezett róla. Mindössze ennyi információ van a szerzőről. Névtelenségének egyik oka az lehetett, hogy nevét a szövegben elrejtette. Több verséről nem tudunk, de az a 154 sor, amit a história tartalmaz, arra enged következtetni, hogy a históriás ének stílusban könnyedén írt, ütemei hibátlanok, rímei választékosabbak a nagy elődökénél. Mégis a kortársak mellett az ő nevét nem találjuk meg.

Veszelszki korának, a XVIII. századnak Mátyás király iránti érdeklődése egyrészt a kor tudományos igényességét jelzi, objektivitásra törekvő szemléletet tükröz, forrásfeltárást törekszik, másrészt viszont az ország nagyságáért, egységéért, felvirágzásáért küzdő, népe érdekeit képviselő igazságos uralkodó idealizált képét alakította, erősítette. Veszelszki írása látszólag az előzőhöz áll közelebb a történelmi események felsorakoztatásával, de vers és folklorisztikus részek beillesztésével és érdeklődő közönség átlagos igényéhez igazodott.

A XVIII. században páratlan a Mátyás-história, de ha ismerjük a kor ilyen irányú érdeklődését, nem tűnik anakronisztikusnak. Művelődéstörténeti kutatások eredményeiből tudjuk, hogy a XVIII. században megélenkült a Hunyadi-család és Mátyás király iránti érdeklődés. Ekkor készült el az első Mátyás-monográfia Fessler Ignác munkájaként (*Mathias Corvinus*, Breslau, 1793–94). A század folyamán Bonfini krónikáját négyszer adták ki, megjelent magyarul, latinul, németül (Frankfurt 1713, Pozsony, 1744, Kalocsa 1770, és 1771-ben a Lipsiai kiadás jegyzetekkel bővítve jelent meg). Galeotto elmés történetei Bocatius tolmácsolásában 1623-ban újra megjelentek, amelyek később 1746-ban Bécsben ismét napvilágot láttak. Ennek hatása más tanulmánynak tárgya. De annyi bizonyos a győri, kassai kalendáriumok ismeretében, hogy a korabeli könyvkiadók e forrásból merítettek és a kalendáriumaikba átvették.⁵ Heltai krónikája is újból megjelent, ezúttal Győrben 1789-ben. A tudományos megismeréshez nélkülözhetetlen források számbavétele is megkezdődött. Kelcz Imre jezsuita pap szorgalmas munkája nyomán négy kötetben jelentek meg Mátyás levelei Kassán 1743–44-ben. A levelek nagyszombati, kolozsvári, pozsonyi kiadásai pedig nemcsak népszerűsítették a Mátyás iránti érdeklődést, de továbbfejlesztették azt. Nem feledkezhetünk meg az ebben a korban is divatos iskolai színjátásban előadásra kerülő Mátyás-drámákról sem.⁶

A műveltség élvonalától távolabb levőket elégítette ki a ponyva és a kalendárium. Veszelszki históriáját figyelve mindenképpen gondolni kell arra is, hogy Göröcsöni históriás éneke újból kiadásra került, két évtizeden belül háromszor jelent meg. Nagyszombaton 1745-ben, Kolozsvárott 1746-ban, Kassán 1764-ben adták ki. (Ez utóbbit 1792-ben még egyszer megjelentették). A század műveltségi vonalába jól beleillik Veszelszki históriája, aki egyrészt eredeti forrásokat használt, másrészt a kor ízlése szerint alakította, olvasmányossá tette a népszerű uralkodóról szóló írásokat. Számbavéve azokat a hatásokat, amelyek Veszelszkit érthették, megértjük azt a ketősséget, ami a históriáját jellemzi. A tudományos irodalom iránt érdeklődő botanikusról, orvosról feltételezhető, hogy ismerte a korabeli kiadványokat, vagy még ennél is szélesebb tudással rendelkezett.

⁵ A XVIII. század Mátyás király iránti érdeklődésről bővebben: KRIZA Ildikó, *A sokarcú Mátyás-hagyomány. Ismeretlen Mátyás-ének és monda a XVIII. századból*. In *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. (Szerk.: HALÁSZ Péter.) Bp., 1991. 671–676.

⁶ Az iskolás színjátás révén a Mátyás-drámák hatása a XVIII. században még számottevő volt. Vö.: ESZK Tamás, *A kurucok Mátyás-drámája*. ItK 1958. 1–18. KILIÁN István, *Törökverő magyarok az iskolaádrámában*. In *Az Egri Múzeum Évkönyve 1973–1974*. XI–XII. Eger, 1974. 171–192.

A ponyva semmiféle támpontot nem ad a források felderítésére, így csak közvetve, filológia módszerekkel adhatunk választ a felvetett kérdésre. Kiindulópontunk az, hogy a história megírásakor Veszelszki ismerhette a fontosabb krónikákat. Ezek közül először Bonfiniit említem. A munka szerkesztésénél ugyanis az ő következetes adatközlését véljük felfedezni. A későbbi krónikák nem fektették hangsúlyt az összes csata és hadmozdulat leírására, inkább életének egyes részleteit, illetve az országon kívüli történeti események belföldi következményeit domborították ki. Bonfini közvetlen hatását feltételezzük más vonatkozásban is. A históriában Hunyadi halála után olvasható jellemzés közelebb áll a latin szöveghez, mint Heltai fordításához. Szóhasználat, mondatszerkesztése Bonfiniit sejteti. Veszelszki az ismert dicsőítést így írja le: „Vala pedig Hunyadi János közép ember, temérdek nyakú, gesztenye színű, fodor hajú, nagy szemű, kegyelmes tekintettel, piros orcájú, és mindenbe Fejedelemhez illendő, szelíd erkölcsű, mert...” — és itt nem hagyja abba a dicséretet, hanem strófába szedve folytatja:

Nálánál markosabb a' kardoskodásban
Lovaglásban bátrab', könnyeb' az ugrásban
Erősebben vető a' kopja hányásban;
Küszködésben erősb' 's gyorsabb a futásban

Termete deliáb', elmére fontasabb,
Urához hűségesb; másokhoz nyájasabb,
Tetzetes palotán, mezőn katonasabb,
Nem sok volt sem vigab' sém bátorságosabb.

Az összesen 5 versszak Veszelszki önálló alkotása, de ismert közhelyekre támaszkodott, belőlük építkezett.

Bonfininál erőteljesebb Heltai hatása. Efelől nem hagy kétséget a história kezdő része a Hunyadi család eredetéről. Ezt a terjedelmes, sok elbeszélő elemmel telített, fordulatokban gazdag mondat másfél levélbe sűrítette. De az összefüggés mégis kétségtelen. Pontos szövegegyezések igazolják, hogy írott forrást és nem szóhagyományt használt.

Önálló szerkesztési elv alapján Veszelszki a históriát 1392-vel Zsigmond havasalföldi hadjáratának kalandjával kezdi.⁷ Mint egy népmese, olyan színességgel írja le a gyerek születését. A gyűrű epikus kellékekkel díszített mondját Veszelszki lerövidítette, de csak úgy, ahogyan később a tankönyvek is lerövidítették a szóhagyományokból átvett népmeséket. Ebből úgy tűnik Veszelszki tudta, hogy az olvasással, felolvasással terjesztett ponyva nem élhet azokkal az elemekkel, hömpölygő mondatokkal, amelyeket Heltai használt. A szöszerinti egyezés ellenére vigyáz arra, hogy a környezetében ismeretlen szavakat és kifejezéseket elhagyja, érthetőbbé, gördülékényebbé tegye a szöveget. Példaként idézem a király és a morzsina lány találkozását. Heltainál így olvashatjuk: „Egy napon, midőn a király alájött volna ebéd után a vár piacára, és ott *morálna* az Morzsina a Jankulával odajárulván a királynak nyújtá a cédulát és a gyűrőt és monda: Felséges Uram! Lásd meg ezeket. Kérlek, Felséges uram, megemléközzél a te igéretedről és ne utáld meg szegény fejemet és a fiadat.

⁷ Zsigmond havasalföldi kalandja Heltainál is 1392-re datálódik, így feltételezzük, hogy az évszámot az eredetmondával együtt onnan vette át a szerző. Vö.: KULCSÁR Péter, (bev.) HELTAI Gáspár, *Krónika az Magyaroknak dolgairól.* (Kolozsvár, 1875.) Bp., 1973. 16.

Könyörülj Uram ezen Szegény nemzetségen is. 'S'Sigmond király pirula egy kevés-sé...' ⁸

Veszelszki ugyanezt a részt alig-alig módosította, de mégis érezhető, hogy az ő írása közelebb áll korának élő beszédéhez: „Egy napon mikor a király ebéd után a külső palotában sétála az Asszony a' Jánköval oda járula, és a Királynak nyújtá a gyűrűt és mondván: Felséges Uram lásd meg ezt kérlek emlékezzél meg a te fogadásodról és ne utáld meg szegény fejemet és fíjadat a' Jankót. Könyörülj Uram a szegény nemzetségen is. Sigmond Király ezen egy kevés-sé meg pirula”.⁹

Elhagyta Veszelszki a cédulára való utalást, az írásban megerősített ígéretre való hivatkozást. Ki hitte volna el neki, hogy Zsigmond király írásos ígéretet adott, s azt több éven át megőrizték volna, mikor még a gyűrű is játékszerré lett? Elmaradt a Morzsina név is, helyette csak az „asszony” szerepel. Az egyezések a továbbiakban is meggyőzőek. Heltai azt írja: „Az asszonyt kedig nagy Somma aranyforintokkal és egy hatlovú *köllyával* megajándékozá”,¹⁰ amit Veszelszki így formál át: „ada. Az asszonynak pedig jó summa pénz, hat lovat hintostúl, úti költséggel együtt”.¹¹

Nyilvánvaló, hogy Veszelszkinék idegenül hangzott a *morál* (sétál), illetve a *köllya* (fedeles szekér) kifejezés, ezért változtatott rajta, s tette a szöveget egyszerűbbé. Ilyen vagy ehhez hasonló hosszas szószerinti egyezés a história további részében azonban többé nem található. Későbbiekben egyre egyénibbé válik a stílusa. Önálló, előzményektől függetlenül szerkesztési, írási módszerére vall maga az a tény, hogy az eredetmondát a história élére állította, továbbá az is, hogy Szilágyi Erzsébetről szót sem ejt. Az ő gondolatvezetésében nincs szerepe neki sem mint feleségnek, sem mint anyának, éppen ezért mellőzte.

A források ismeretére, de egyúttal szabad felhasználására vall az, hogy a Benczédi Székely Istvánnál leírt utcai énekekről megemlékezik ugyan, de nem tartja indokoltnak az átvételt. Azt nem tudjuk, hogy valós forrásismeretről van-e szó, vagy csak a sztereotípiáról volt tudomása.

Históriákkal és históriás énekekkel való összevetésnél a mindenütt megtalálható közös részlet, a királyválasztás. Ezt az epizódot emeltem ki a források összehasonlításakor. Annak ellenére, hogy az alapvető esemény bemutatása minden esetben a történeti valósághoz közel áll, a részletekben számos különbséget lehet kimutatni. Veszelszkinél e részletnél egyértelmű bizonyítékot kapunk arra, hogy ő a szolgai átvételtől tartózkodott, fantáziájával nem színezte, de az előadása leírásába lendületet vitt. Források elemzésénél segítséget ad a királyválasztásnál segédkezők neveinek a felsorolása. Ez az idők múlásával sokat változott, amivel valószínűen az adott kor kiráypárti családjairól kívántak megemlékezni a históriaírók. Veszelszkinék ez már nem volt fontos. A XVIII. század végén a főurak érdekeltsége megváltozott, így természetesen a nevek sora megfogyatkozott. A hűségnyilatkozatok, pártfogók sokaságának említése helyett a központosított királyság helyességét igazoló gondolatokra helyezte a hangsúlyt, a közös akaratot, a nemzeti egységet, a megbékélésre való törekvést emelte ki.

Veszelszki alkotókészségét bizonyítja a hainburgi csata dicsőítése. A XV. és XVI. századi források ennek a hadi eseménynek bonyolult leírásában elvesznek, vagy el-
lenkezőleg, csak tényszerűen közlik a felesleges vérontást, a sok áldozatot követelő ütközetet. Ezzel szemben Veszelszki a Bécs elfoglalása előtti legfontosabb csatából

⁸ HELTAI, i. m. 201.

⁹ VESZELSZKI Antal, *História mely magába foglalja...* Buda, 1776. A ív 2–3. lev.

¹⁰ HELTAI, i. m. 202.

¹¹ VESZELSZKI, i. m. A ív 1. lev.

egy nagyszerű harci leírást formál, szinte kiegészíti a különböző históriás énekek sorát egy újjal, indokolja miért volt egyszerű Bécs meghódítása.

Az előzmények közül Görcsöni¹² az eseményt röviden így intézi el:

Czaz hamar Posonnál Dunát hidlatá
Köpczent, Leán Várat igen vitatá
Hamburgot lötete igen vitatá
Az benne valókat mind le vágatá

Bogáti Fazakas követi Heltai históriáját, míg Ilosvai e csatáról mit sem tud. Heltai *Krónikája* belebonyolódott Szapolyai szerepének leírásába. Veszelszki mindenkitől függetlenül a XVII. századi vitézi énekek stílusában énekli meg a csatát:

Hadi készülétek mindenütt láttattak,
Tábori eszközök szekerek rakattak,
Nyergek tsináltottak, lovak patkoltattak,
Pantzél, Sisak, karvas, pais forgattattak.

Romoly a' békesség, hadak kiáltotnak,
A' kapa, és szántó vas heverni hagyatnak,
Kin Ceres és Bakus meg-szomorítatnak,
Mert ez kenyér, amaz bor nélkül hagyatnak.

Szokott vadászatja múlik Dianának,
Halván harsagását Mars trombitájának,
Annyi bátorságot nem ígér magának,
Hogy most álla lesét erdők árnyékának.

Apolló is félben hadja diktálását,
Változtatni kezdi a' Musák lákását,
Tágitja Cloris is a' kertek járását,
Bátorságosb helyen rendeli szállását.

Ott hadja Neptunus halászó tanáját,
Triptolemus fútvá hordja gabonáját,
Szaladva kergeti Titirus is nyáját,
Bizvást Aristeus sem tölti tonnáját.

Pán göbolyeinek nints szabad leglése,
Púha himennek-is délig heverése,
A' hadak hírére van eszek veszése,
Innét oda 's onnét tovább költözése.

Félelmésé lészen a' bátorságos út,
Fel-verett szekéren lát a' Kalmár sok bút,
Mindene prédára 's káros szakmányra jut,
Az ijett szegénység egy helyből másba fút.

¹² GÖRCSÖNI Ambrus, *Mátyás király históriája. Régi Magyar Költők Tára* XVI. sz. IX. kötet. Bp., 1990. 294.

Az alatt jel adó trombiták harsagnak,
Hogy kiki fel-ülylön, 's indúlylön jelt adnak,
Az eresztet Zászlók mezőkben lobognak,
A' sok szép seregek alattok villognak.

Országunknak színe, sok Ur, sok Nemeség,
Király nemébül eredt fő emberség,
Hó pénzes Katona, sok szabad Legénység,
Magyar, horvát, olah, tót, rátz, és székeltség

Gyűjteti hadait ilyen seregekben,
A' mellyeket maga vere szép rendekben.
Maga-is Király öltözik fegyverben,
Sok Ur, és fő rendekkel érkezik koziben.

Kardot kött Mátyás-is meg indul hadával,
Szagúldik 'a lóva Pegasus szárnyával,
Éjjel nappal mégyen sietvén dolgával,
Hogy későn járása ne légyen kárával.

Örömében lóvát sok Vitéz ugratja,
Mintha hartzon volna, már is úgy forgatja,
Tolla vitorláját a' szél hajtogatja,
Nyeresség reménye a' szívét izgatja.

Ő vele a' Királlyal biztatják magokat,
Hogy ad a' szerentse szép diadalmakat,
Vetett is már kedve szép martalékokat,
A' kikkül várhatunk több kedves dolgokat.

Hamburg töb helyekel már is jött kezünkben,
A' kikkel reményünk öregbül szivünkben,
Laurus koszorukat várhatunk fejünkben,
Hidgyétek bé-jutunk vágyodott helyünkben.

Más azt sokaságban nints az hadi erő,
Bátor sziv, és jó kar az ellenség verő,
A' kit Isten segít a' leg-inkább nyerő,
Mellytől aláztatik a' kevély 's vakmerő.

Ezalatt egybe kapnak hirtelen egymással.
Végső ítélet képző ropogással,
Mint meny-kőves idő tüzes vilámással,
Az ellenségnek vannak nagy gond adással.
A' tanúlt Magyarok hijában nem lőttek.
Kik az ellenséges földig mind le-verték.

A vitézi énekek szóhasználatát, formakincsét, Gyöngyösi verselését idéző versszakok a XVIII. század költészetének szép darabjai. A 16 és fél versszak antik hősök, istenek mellé emeli Mátyást, hirdetve, hogy a magyar hősökhöz csak a dicsőség és

a győzelem illik. Veszelszki strófái messze felülmúlják Tinódi históriás énekeit, Göröcsöni, Valkai, Bogáti Fazakas verselési készségét. Példaként említek egy Tinódi-sort:¹³

Oly nagy zörgés bongás ez táborban vala
Harangok csengetők ott konognak vala
Sipok, dobok trombiták hasognak vala
Szélit, hoszját az nagy kednek nem látják vala.

Zrínyi, Gyöngyösi és Rimay versei a XVIII. században sok utánzóra találtak, és a hatást könnyű ez esetben is kimutatni. Most hadd említsem gondolattársítás miatt a *Szigeti veszedelem* egyetlen strófáját:¹⁴

Ezután az nagy bán trombitát fujata
Maga szép sereget mind összehivata
Mert az szép nap is már lovait hajtá
Oceanum tengerben mert beusztatá.

Veszelszki versei nemcsak a hainburgi csata kapcsán, hanem a többi három részletnél is hibátlan ütemű 12-esekből állnak. Az antik istenek és hősök említése csak a téma nagyságát hivatott fokozni. E tekintetben követi a XVI. századi verselőket éppúgy, mint a XVII. századi költőket, akik rendszeresen éltek ezzel a lehetőséggel. Hangsúlyozom, nem tőlük vette sorait, még kevésbé a Mátyás-históriákból, ahonnan éppen ez a rész hiányzik. Az ismeretlen Veszelszki-féle históriás ének részleteket olvasva újra felvetődik a kérdés, hogy kitől valók a versbetétek, hiszen ő maga írja éppen a „hamburgi” csataleírás előtt (a história mindig következetesen Hamburg szót használ, akárcsak Göröcsöni): „A’ melly hadi dolgokról a’ vers-szerzők e’ képen irtanak”. Vagyis Veszelszki ismerhetett övéhez hasonló vitézi verseket, de bizonyítékunk nincs arra vonatkozóan, honnan való az átvétel.

Az ismeretlen Mátyás-história előzményeit végigtekintve úgy látjuk, hogy Veszelszki munkája a korábbi históriákra támaszkodva, népies elemeket felhasználva, új versekkel kiegészített, önálló mű. A történeti események leírását színesebbé tevő versek nemcsak illusztrációk. Éppen a hainburgi csatajelenet olyan egységes fölépítésű, hogy feltételezhetően egy eddig ismeretlen históriás ének részlete.

A história igazodott korának társadalmi igényeihez, azt a szemléletet tükrözi, amely alátámasztja a haza megnagyobbításáért folyó küzdelmet. (Mária Terézia korának végén ez a szemlélet indokolt.) A hazáért harcoló apát és fiút, Hunyadit és Mátyás királyt úgy állította középpontba, hogy a sikeres harcok sokaságát szedte egybe. A győzelmek, a dicsőséges harcok, a békességet segítő tárgyalások a XVIII. század abszolutista uralkodói szellemét képviseli. Az a tény, hogy Veszelszki másik költeménye a királynő „Nagy Terézia” alakját dicsőíti, közvetetten bizonyítja elkötelezettségét.

A konklúzió levonásakor hadd forduljunk Varjas kutatásaihoz. Az eddig ismeretlen XVIII. századi história szervesen kapcsolódik abba a fejlődésvonalba, amit Varjas Béla felvázolt *Ilosvaitól Aranyig* című írásában.¹⁵ A XVI. századi históriás énekek a XVII. században elkanyarodtak a regényes epika irányába, és témájukban azoknak a társadalmi rétegeknek érdeklődéséhez, ízléséhez igazodtak, amelyeknek írták. Nem véletlen, hogy a most bemutatott história címlapján az is olvasható, hogy azoknak

¹³ TINÓDI Sebestyén összes művei. Régi Magyar Költők Tára XVI. sz. III. Bp., 1881.

¹⁴ ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*. 3. ének 122. vsz. Bp., 1959. 71.

¹⁵ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp., 1982. 249.

kedvéért íródott, akik a magyarországi históriákban gyönyörködnek, a derék eleink viselt dolgai iránt érdeklődnek, de kevés költséggel kívánják ezt elérni.

A ponyva jellegzetesen kismemesi, városi és falusi lakosságnak készült. Azok a históriák, amelyek a XVI. században a társadalom vezető rétegeinek íródtak, a XVIII. században már a parasztságot és a kismemességet szórakoztatták, az ő igényeiket elégtették ki. A század végén a középrétegek műveltsége középszerű. Jellemző a szóbeliség és az olvasmányos irodalom iránti érdeklődés. Tudjuk azt is, hogy gyakorta a nyomtatott műveket hangosan olvasták fel, nemcsak az írástudatlan parasztnak, hanem nemesi kúriákban is. A börtönbe zárt Vitéz János festményével kapcsolatos jóslás vagy álom is éppen ez okból válik figyelemre méltó epizóddá. Heltaihoz hasonlóan az uralkodók portréi nála sem értek véget Mátyással, a kortárssal, hanem még négy követte, elvive ezzel a történetírást egészen a XVI. századig. „Az első helyen, melly mindgyárt Mátyás útján vala egy szűnyadozó Király képét iratá. Itten László Királyt jövendölte. A' másik helyen is egy Király képét irata, a' lábai előtt tüzet, a' hol embereket sütnék vala, itten jelentete Lajos Királyt, hogy ennek idejében tűz emísztí-meg Magyar Országot, a'mint úgy-is len Szulimán Tsászár, és a' Keresztes had miatt. A' harmadik helyen két mezitelen embert irata, labok alatt lévén a' Korona, kik magyar Országért küszködnek vala. Itten jelentete János és Ferdinándot, kiknek viadali okoszták, hogy Országunk mezitelen maradott. A' negyedik helyen irata egy Koronás patyolatot. Itten jelentete, hogy a' Török Magyar Országot el foglalja. Adta volna az Isten, hogy soha bé-nem tellyesedtek volna.”¹⁶

A históriák hagyományos formái tovább éltek a XVIII. században, sőt a XIX. században is. Így Veszelszki a következő század népszerű ponyvaírójának, Tatár Péternek előfutára. A Gyöngyösi, Zrínyi verselését utánzó ponyvák átmenetet jelentenek két korszak között. Ezek fejlődésvonalát ma még nem ismerjük kellőképpen. Annyi azonban bizonyos, hogy a Mátyás-hagyomány alakulásában az aprónyomtatványok szerepét nem lehet elhanyagolni. Azok a népies elemek, amelyeket a XVI. században már regisztráltak, a szóbeliségen kívül ilyen csatornákon keresztül juthattak el a XIX. századig. A folklorisztikai módszerekkel feltárt gazdag Mátyás-hagyomány hátterét eme források ismerete nélkül nem lehetne bizonyítani.¹⁷

¹⁶ VESZELSZKI, i. m. B. iv 4. lev.

¹⁷ A folklór források számbavétele még nem történet meg. Az összegző művek közül legfontosabb: SZENDREY Zsigmond, *Történeti népmondáink*. Ethnographia, 1926. 81–86. Legújabb reprezentatív válogatás: KRIZA Ildikó, *Mátyás, az igazságos*. Bp., 1990. 330.

KIVÉGZÉS ELŐTTI BÚCSÚÉNEKEK*

(Latorköltészet és betyárfolklór I.)

I. Latorénekek

Minden kornak megvannak a maga törvényen kívül élő rétegei, csoportjai, melyek tetteiről, felfogásáról mindig is születtek dalok, elbeszélések és egyéb, csoport-identitást kifejező propagandisztikus, mulattató vagy elrettentő célzatú populáris alkotások.

A kiszolgált vagy elbocsátott katonákból, zsellérekéből, szökött jobbágyokból, és csavargókból verbuválódott útonállók jellegzetes alakjai voltak és számszerűleg sem lebecsülendő rétegét alkották a XVII–XVIII. századi magyar társadalomnak. I. Lipót császár pl. rendeletekkel utasította a vármegyéket a „vagabundusok”, latrok üldözésére. Ugyanakkor a végvári katonaság fizetésének visszatartásával még az éhező végbelieket is fosztogatásra kényszerítette.¹

Most nem célom annak taglalása, hogy milyen gazdasági-történeti folyamat eredménye volt e heterogén összetételű útonálló, fosztogató lator réteg kialakulása a török hódoltság megszűnte után;² csupán egy fogalmi csúsztatásra, a terminológiai különbségtétel szükségességére szeretnék utalni. Esze Tamás írja, hogy bár a kurucokat is „latornak, tolvajnak, véresszájú szegénylegények”-nek titulálták a kor labanc érzelmű nemesei, a „népi kurucságot” — ennek a tudatos politikai mozgalomnak résztvevőit, — el kell határolnunk a századforduló táján megsokasodó tolvajok és rablók („latrones, praedones”) világától.³ Tehát a kurucok politikai tartalmú szegénylegény költészete — ha néhány motívumában (éhezés, fázás, otthontalanság) — egyezik is a latorénekekkel, nem azonos azokkal. A latorénekekben ugyanis nehéz felfedeznünk bárminemű csoportöntudatot, a szociális összetartozás, az összetartás, az egymásrautaltság érzését, ami politikai hajtóerővé válhat, és vált is a kuruc szegénylegény-énekekben vagy a katonafolklórban.

A XVII–XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek szórványos adatai alapján rekonstruálható latorénekek egy jellegzetes, jövőkép nélküli életstratégiát tárnak elénk. E tekintetben hasonlíthatnak a később kialakult betyárfolklórhoz, hangvételükben és mentalitásukban viszont már erősen különböznek tőle, hisz a latorénekekből hiány-

* Tanulmányom az 1991 márciusában megvédett *Latorköltészet és betyárfolklór* — A folklóralkotások sajtószínpadja egyetlen témakör történeti változásának tükrében c. kandidátusi disszertációm egyik, átdolgozott fejezete.

¹ A végbeli vitézek nyomorúságáról sok levéltári, történeti adat feldolgozásával írt TAKÁCS Sándor, *Az igazi szegénylegények* című tanulmányában. In *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Bp., 1961.

² E társadalmi jelenség történeti magyarázatához l. TAKÁCS, i. m. valamint uő., *Hajdú, haramia, marta! c. dolgozatát*.

³ Esze Tamás, *Népi kurucság, kupecsek és szegénylegények*. Kortárs, 1976. 433–447.

zik a betyárság önigazoló ideológiája. Míg pl. a *Tobzódóké* c. lator mulató dal ezt hirdeti:

Ütni, verni, botozni: esküdt barátságunk,
Tálat, kancsót rontani: teljes gazdagságunk.
Útonjárót főbeütni: az mi igazságunk,
Egyik a mászt megtepní: kívánt nyájasságunk...
(*Aranka György* ék. 1782–1790)

Addig a betyárdalokban ilyen és ehhez hasonló strófákkal találkozunk:

Isten teremtötte a betyárokat,
Azok által veri a gazdagokat,
Hogyha betyárgyerök nem találkozná,
Gazdag embör soha nem imádkozná.
(*Juta, Somogy m.*)

Elsőként Dömötör Tekla hívta fel a figyelmet arra,⁴ hogy a Névtelen *Comico Tragoedia* (1646) „híres, szegény lator” katonája mennyire hasonlít a népköltészet betyáralakjaihoz. A régi magyar költészet, a kéziratos énekek és a betyárballadák (ill. általában a népköltészet) szövegszerű összefüggéseire mutatott rá Stoll Béla több tanulmánya is.⁵ Tulajdonképpen ezek a dolgozatok ösztökléltek arra, hogy a XVII–XIX. századból ránkmaradt latorénekeket összehasonlítsam és rokonítsam a XIX. századi betyárfolklórral. Az útonállók, tolvajok, kóbor katonák társadalomellenes etikájú, vágáns hangvételű költészete nem került át az irodalomba, és a szájhagyományból is kiszorította azt a merőben más mondanivalójú és stílusú betyárfolklór. Csak olyan területen találunk a XIX–XX. századi szóbeliségben lator stílusú énekeket, szövegtöredékeket, ahol nem volt igazi betyárvilág, ahol a XIX. század folyamán nem született betyárfolklór, mint pl. Erdélyben.

Az eddig feltárt XVII–XVIII. századi latorénekek — a szövegek „hősei” és funkciója szerint — az alábbi típusokra oszthatók:

1. A lator katona dicsekvése, garázda kalandjainak felemlegetése (l. *Pajkos ének* 1–9. vsz.-a, *Fanchali Jób kódex* 1606–1607 körül)
2. Mulató dal: útonállók, tolvajok, kóbor katonák kocsmái dorbézolása (l. pl. a Névtelen *Comico Tragoedia*-ban a híres, szegény lator ivódalát — 1646, Nagyszombat)⁶
3. Tolvajének: a tolvajok életének, erkölcsének ábrázolása (l. pl. a *Pajkos ének*-ben a „hét kalauz legény” dalát, 13–16. és 20. vsz.-át.)
4. Kivégzés előtti búcsúénekek

A következőkben szeretném bemutatni ennek az irodalom alatti költészetnek (melynek meglétéről és sajátosságairól és a későbbi szájhagyományt alakító szere-

⁴Dömötör Tekla, *Irodalom és folklór. (A régi magyar színijátás kutatásának módszertani kérdéséhez).* In *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Évkönyve.* 1955. 227–240.

⁵Stoll Béla, *Közösségi költészet — népköltészet. (Megjegyzések a 17. századi kéziratoss szerelmi lírához).* ItK 1958. 170–176. Uő., *Két népballada-változat 1782-ből és 1809-ből.* Néprajzi Közlemények, 1962 (VII.): 62–66; Uő., *A Pajkos ének és a népköltészet.* ItK 1962. 180–192.

⁶Egyik jellegzetes szövegsaládájáról bővebben írtam *Opre Tólor nótája. A XVIII. sz.-i kéziratoss énekeskönyvek és a néphagyomány* címmel. In *Hopp Lajos — Küllös Imola — Voigt Vilmos (szerk.), A megváltozott hagyomány — Tanulmányok a XVIII. századról.* Bp., 1988. 235–275.

pérről eleddig alig tudunk) egyik ének-típusát. Ahol a szövegvariánsok lehetővé teszik, filológiai elemzéssel bizonyítom néhány költői motívumának továbbélését és integrálódását a XVIII–XIX. század fordulóján kialakuló betyárfolklorba.

II. Kivégzés előtti búcsúénekek, lator-búcsúk

Ezek a strofikus alkotások a XVII. század folyamán széles körben gyakorolt temetési versek, halotti búcsúztatók szerkezeti felépítését követik és fráziskészletét veszik át. Gondolatmenetük és motívum-készletük meglepően egyöntetű:

1. Bevezetésképpen a világ mulandóságán, a szerencse, (az élet) forgandóságán elmélkednek;

2. szót ejtenek az elhunyt életútjáról, érdemeiről, tetteiről;

3. a halott nevében elbúcsúznak hazájuktól, hozzátartozóiktól;

4. Isten kegyelmét és az örök életet kérve hitvallást tesznek;

5. megköszönik a jelenlévőknek, hogy résztvettek a temetésen.

A börtönben írott kivégzés előtti búcsúénekek tartalmi/szerkezeti felépítése is ilyen, de bennük nagyobb hangsúlyt kap az egyéni életút, a gaztettek felsorolása, megbánása. A halál árnyékában álló bűnösök nemcsak Isten, de a világi hatóságok bocsánatát, kegyelmét is kérik, remélik. A kivégzés előtti búcsúverseket rendszerint a

6. vesztőhely és a hóhér képe zárja és általában helyet kap bennük

7. az elítéltet bámuló tömeg megszólítása, s a tőlük való bocsánatkérés. Tehát a halotti búcsúztatók imént felsorolt 5 tartalmi/szerkezeti egysége mellé két további, műfajspecifikus egység társul.

Míg a halott nevében (egyes szám első személyben) szóló temetési búcsúverseket papok vagy kántorok készítették és mondták el – sőt kinyomtatva is terjesztették – a temetés alkalmával, ezzel is növelve az eltávozott végtisztességét, a kivégzés előtti és lator-búcsúk szerzői, előadói talán maguk az elítéltek (vagy felkért szószólók?) voltak. Erre vonatkozóan azonban – az énekszövegeken kívül – szinte semmilyen konkrét adattal nem rendelkezünk. A *Régi Magyar Költők Tára* XVII/1. kötetében az 1588-ban megfőtt Báthori Boldizsár börtönénekének jegyzeteiben Stoll Béla az alábbiakat írja:

„Báthori Boldizsár éneke az ún. rab-énekek, pontosabban a foglyok által kivégzés előtt készített énekek csoportjába tartozik. Ez a műfaj igen gyakori a XVII. században – s még a XVIII. század elején is akad belőle. Keletkezési körülményeiket, megírásuk célját csak sejtethetjük Szamosközy néhány megjegyzéséből, aki Báthori Zsigmond áldozatainak utolsó napjait igen részletesen írta le. Úgy látszik, a kivégzésre ítélt raboknak joguk volt utolsó óráikat írással eltölteni. Ugyancsak Szamosközytől tudjuk, hogy a halálraítéltek kivégzésük előtt énekeltek: »Hogy az pincében viszik volt, énekelvén ment, és ezt az éneket mondotta: Megszabadultam már én az testi haláltól etc.« Az idézett ének egy általánosan elterjedt halotti-ének ugyan... de könnyen elképzelhető, hogy a halálraítéltek a maguk szerzette éneket énekeltek vesztőhelyre vonulásuk közben. Különösen Lakatos Péter rabénekének szövege mutat arra, hogy nyilvánosság előtti elmondásra készült.”⁷

⁷L. RMKT XVII. sz. 1:503. Ugyancsak Stoll Béla hívta fel a figyelmet arra az 1831-ből származó adatra, mely szerint egy rudlyói szlovák parasztleány (a zempléni parasztlázadás egyik elítélte) énekelve ment az akasztófa alá. A följegyzések két formulát említenek meg énekéből: „Fog rajtad függeni Pupkov fi Rudlyóról...” és „Kár volna még néked függni akasztótán”. Vö.: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1902. 156.

Tegyük hozzá, hogy az 1595-ben

Sáros vármegyének Uj falujában,
Az kínzó házban, pellengér alatt kínban

szerzett 42 strófás ének, bár ad notam jelzése is van „Sok nyomorúsággal élete embernek etc.” nemcsak meghallgatásra, hanem elolvasásra is készült, hisz szerzője ezt rejtette el az akrosztichonban: „Peter Lakatos igh sira halakra vjetven”.⁸ Az ének-szöveg egyébként nem árulja el, miért kínozták meg kegyetlenül s végezték ki Lakatos Pétert, csak sejteti, hogy mások keverték bajba, s ártatlanul szenved. Egyébként ez a legkorábbi, általam ismert magyar kivégzés előtti búcsúvers, tehát nem kifejezetten rabének! Ám feltételezem, hogy a műfaj nálunk sem volt előzmény nélküli. Hiszen klasszikussá vált világirodalmi megfelelője Villon *Gyász-irata* (*Le grande épitaphe*) vagy akasztás előtti önrónikus 4 sora már egy bevett szokáson alapuló költői megnyilatkozás volt — a XV. század közepén. Itt nincs lehetőségem kitérni a kivégzések rituáléjára. Richard van Dülme egész könyvet szentelt a kora újkori büntető rituálék ismertetésének és elemzésének⁹, elsősorban német városi törvényszéki forrásanyag alapján. Hangsúlyozza, hogy az elítélt bűnösöknek joga és lehetősége volt a vesztőhelyhez vezető úton, ill. a kivégzés színhelyén beszédet intézni a bámuló tömeghez, imádkozni vagy énekelni. Talán abból a keresztény felfogásból fakadóan, amely szerint „aki énekel, kétszer imádkozik” (Szt. Ágoston). Könyvében idézi is egy vérfertőzés miatt halálraítélt nürnbergi asszony magaköltötte „búcsúimáját” 1610-ből, ill. egy ún. kivégzés előtti búcsúéneket, amelyet szintén egy asszony költött, s ahogy a korabeli források feljegyezték kivégzése előtt „feltűnő vidámsággal” elénekelte:

Oh, idő előtt én most meghalok?
Halálos ugrás, ilyen fiatalon!
Ha anyám tudná, szegény,
Hogyan halok meg én,
Mit is cselekedne,
Bele is betegedne,
Bele is halna!
Vidám órák, hogyan segítetek rajtam?
Eltüntetek s nekem meg kell halnom mostan,
Ifjúságom virága
Édes derű, elszálltak.
Ki ne gyászolná,
Ki ne sajnálná
Én nagy bajomat?
Hosszabb életet én már nem remélek,
Testem halni vágyik, lelkem az Úr elébe.
Adieu, Istenem most meghalok,
Hogy dicsőséged legyen nagyobb.
Isten véletek, kik így büntettek, el ne felejtsetek,
Egy bűnös beajánl Istennél benneteket.¹⁰

⁸L. RMKT XVII. sz. (1:10. sz. 43–47.)

⁹Richard van DÜLME, *A rettenet színháza*. Bp., 1990.

¹⁰R. DÜLME, i. m. 192.

Peter Burke több helyütt is utal a kivégzések teatralitására és népünnepély jellegére nagy történelmi tablójában (1978/1990). Egy 1554-es Montpelier-i adata szerint az elítéltek megengedték, hogy versben adja elő gonosztetteit.¹¹ Egy skót hegedűs, akit 1700-ban fosztogatásért ítélték halálra, — állítólag a vesztőhelyen komponálta és adta elő *Macpherson's Rant* (M. utolsó szavai) c. dalát, amely ma is él a hagyományban.¹²

A kivégzések köré kapcsolódó írott és folklorikus hagyomány gyors terjedésében fontos szerepet játszottak a röplapokon árusított didaktikus célzatú, moralizáló költemények, az elítélt utolsó pillanatait megénekelő balladák.

Az európai adatok ismeretében nem meglepő, hogy a magyar betyárballadák költői motívumainak, szóképeinek, közhelysorainak, formuláinak jelentős részét megtaláljuk a XIX. sz. eleji ponyvanyomtatványokban.

Abban kétség kívül igaz van Stollnak — már csak a búcsúénekek szereztetési körülményei és panaszos hangjai miatt is — hogy a börtönénekek, rabénekek közeli kapcsolatban vannak ezzel az énektípussal, de én úgy látom, hogy a kivégzés előtti búcsúk, a lator-búcsúk, a halotti búcsúversek sajátos típusát alkotják, azzal állnak tartalmi/szerkezeti rokonságban. A börtönben, fogságban készült rabénekek tartalma és stílusa inkább a protestáns jeremiádokkal, panaszdalokkal mutat rokonságot; s népi rabénekeinknek, a betyárfolklor rab-panaszainak motivikája részben erre a költői örökségre épül.

A *Szentsei daloskönyvben* feljegyzett három kivégzés előtti búcsúének (szereztetési évük: 1606:54. sz.; 1682:26. sz.; 1688:47. sz.) arra enged következtetni, hogy a kor más verses alkotásaihoz hasonlóan ezek is terjedtek kéziratos másolatokban, és az ilyen verses alkotás bizonyos értelemben megszokott kifejezésformája volt a végbúcsúnak.

A kéziratosságban ránk maradt kivégzés előtti búcsúk szerzőiről jószerivel csak annyit tudunk, amennyit elárulnak magukról. Természetesen nem volt mindegyikük bűnöző. Bónis Ferencet pl. politikai okokból végezték ki 1671 tavaszán Pozsonyban. A halálos ítélet kihirdetése után írta meg hazája sorsát fájlaló, hazájától, feleségétől és kisdéd fiától búcsúzó „keserv”-ét, melyben saját sorsáról csak burkoltan, általánosságban szól. Klaniczay eszméi és művészi szempontból is kiemelkedő jelentőségűnek tartja Bónis Ferenc kerervét, mely „a halállal bátran szembenéző hazafi számvetését és utolsó üzenetét tolmácsolja. ...Nagyobb és tisztább lírai szenvedély hatja át, mint bármely más korabeli verset; ...négyes rímű tizenkettőseiben nincs semmi erőltetés, rímelése a Gyöngyösiéhez méltó, és különösen feltűnő rendkívüli képgazdagsága. A bibliai hangvétel szépen egyesül a barokk poétika mesterfogásaival, a színes metaforákkal.”¹³

Egy-egy szemléletes képe évszázadok múltán is fellelhető népköltészetünkben. Pl.:

Csak magad maradtál, mint mezőn a tarló
Melynek ékességét lemetszi a sarló...

népdalban:

Olyan vagyok rózsám, mint mezőn a tarló
Melynek ékességét levágta a sarló...

¹¹ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1990. 234.

¹² P. BURKE, i. m. 138.

¹³ KLANICZAY Tibor, *A kuruc nemesi költészet* (1964). In *A múlt nagy korszakai*. Bp., 1973. 409–410.

vagy rabénekekben:

Én csak olyan vagyok / Pogány karja előtt,
Mint mezőben fűszál / A jó kaszás előtt
(Kun Sámuel ék. 1831–32. 3. sz.: 5. vsz.)

A *Szentesi daloskönyv*ben (6. sz.) maradt fenn a gyilkosságba keveredett, de nem lator Rabi István éneke, akit mint „főember” fiát 4 esztendei raboskodás (és csak tekintélyes apja halála) után, 1682-ben fejeztek le Sárvárott. Rossz véget ért sorsát tanító példaként adja elő. Énekének gondolatmenete egyszersmind egyik legszebb példája a kivégzés előtti búcsúknak. Itt tehát az énektípusra tartalmi-formai szempontból általában jellemző szakaszait idézem:

forgandó szerencse:

1. Oh, hamar el mulo világnak öröme,
Oh, változás alá vetetet szerelme,
Rolam példát vehet az emberi elme,
Az io szerentsének melly rövi élete.

boldog idők:

2. Mint az szép lilium ugy virágzom vala,
Mint az ékes páva, ugy sétálok vala,
Ugy éltem kedvemre, mint fő ember fia,
Szivemet fonnyasztó bánatom nem vala

...

rabság:

7. Már minden barátom iol meg fontolhattya,
Uraság mint szállot nagy erős rabságra,
Mert még az nap fény is orczámot nem látta,
Igy voltam világnak csufia és játékia.
8. Keserű volt nékem az én lefekvésem,
Keserű viszontak az én föll kelésem,
Bu bánót járásom, fáidalom ülésem,
Bár ne történt volna inkább születésem.

...

intés, példázat:

16. Vegyetek itt példát minden rendbéliek,
De legkiváltképpen amaz iffiu népek,
Élteken atyokat miképpen bötsüllek,
Ártotlan vérben is kezek ne förtözék.
17. Isten így akarta, hogy meg büntetödgyem,
Mert edes atyámat meg nem bötsüllöttem,
Tsak szabad zablára magam eresztettem,
Ártotlan vérben is kezem förtöztettem.

...

búcsú:

20. Minden io barátim, véreim, rokonyim,
Also, fölső renden tündöklő feléim,
Istennek ajánlok, szerelmes uraim,
Rajtam szánakodo sok io akaroim.

fohász Istenhez:

21. Istenem, áldot légy, hogy meg váltál engem,
Fogad bé lölkömet az ki hozád mégyen,
Nem bizik az ő io tselekedetiben,
Hanem tsak egyedül az te érdemedben.

hóhér:

22. Nem szolhatok többet, köny hullásim foinak,
Mert hohér látásim rettegést inditnak,
Feiem is már várta éles pallosának
Adassék például világ fiainak.

az ének szereztetésének helye és ideje:

23. Az ember hat százban és nyoltzvan kettőben,
Mikor busult lölköm szomoru testében
El epedet volna nagy keserűségében,
Írám ez verseket sár vári tömlőtzbén.
(RMKT XVII. sz./11:440-442.)

Két kéziratoss énekeskönyvben — s talán más forrásban is — megtalálható az 1688. augusztus 20-án a nánási piactéren lefejezett jegyző búcsúja. Verséből nem derül ki, miért ítélték 42 éves korában halálra, csak annyi, hogy megérdemelte sorsát, mert:

5. Husz esztendős alig voltam
Hogy az bűnt kétkézzel kaptam,
Melyet soha el nem hattam,
Inkább javalltam.

...

13. Én mindentül bucsut vettem,
Halálra el is készültem,
Nem kívánom tovább élttem,
Csak legyen végem.

(Szentsei daloskönyv, 47. sz.
Kiadta Varga 1977:251., 253.)

Búcsúénekéből kitetszően Nagy Péter „szili fi”-t keserves kínzások után 1606-ban végezték ki Sárvárott. Akár társadalmi hovatartozását, akár töredelmesen meggyónt gazságait tekintjük, az ő éneke az, amelyet már nyugodtan lator-búcsúnak nevezhetünk. A versszöveg utalásaiból arra következtethetünk, hogy Nagy Péter kóborló katona volt, akit tolvajlásért és többrendbeli fosztogatásért ítélték halálra. Az ének 4. versszakában megvallja, tudta, hogy ez lesz a vége, mégsem bírta abbahagyni lator-

kodását. Kivégzés előtt írott énekében beismeri számtalan bűnét és förtelmességét, nem szépíti gatzetteit, nem mentegeti, nem sajnáltatja magát — mint az eddig tárgyalt énekek szerzői. Ezért is nem hiszem, hogy versét kegyelmi kérvénynek szánta volna. Őszintén elmondja, hogy a magafajta tolvaj a gyors haszonszerzés reményében egyetlen társadalmi rétegre, csoportra sem volt tekintettel:

3. Nem szánja szegénnek, gazdagnak marháját,
Gyakorta meg ássa koldusnak is házát,
Soha nem kéméli az urak majorgyát,
Tolvaj megkerüli polgár istállóját.

4. Azonban azt tudgya, hogy szerentse dolga,
Utánna futva meg undok gyalázottya,
Bujdosás ő dolga, magais iől tudgya,
De sok latorságot ő el nem hadhattya,

8. Engem ez világon tartnak fő tolvajnak,
Tudom, hogy mondanak huzonak vonyonak,
Minden tolvaioknak híres gazdájának;
Vélem, hogy utánnom főbbek tamodnak.

...

10. Engem itélének hohér fegyverére,
Az után testemet sárvári kerékre;
Magam is iol tudom, miltó vagyok erre,
Isten visely gondot én szegény lölkömre!

11. Régi io barátim, kéllek az Istenért,
Iámborul élyetek az Jézus nevéjért,
Kik praédát szerettek, nyilván elhigyétek,
Kerékre, pallosra kötetre teszek szert.

(RMKT XVII. sz./1:362–364)

Nem csak az idézett 11. versszakban, hanem az ének utolsó két sorában is saját tragikus sorsán okulva inti lator társait: hagyjanak fel a prédaszerzéssel, mert félelem nélkül és Isten áldásával mindenütt, „mezőn, városon, falun” csak a törvényeket megtartó, jámbor ember élhet. (Vö.: 17. vsz.) Igen szép, megragadó részletei az éneknek a 12–14. és 16. szakaszok, melyekben egy hívő keresztény, Isten irgalmában bízó lélek fohászkodik lelke üdvösségeért. Ez a mélyen átélt vallásos hit nem műfajspecifikus, hanem a kor lenyomata a közköltészetben, a XIX. század betyárfolklorjából azonban teljességgel hiányzik.

A 18–19. szakasz a bocsánatkérés, az ismerős és ismeretlen emberek szálnalmáért való könyörgés viszont jellegzetes motívuma a lator-búcsúknak.

18. Férfiak, aszszonyok, szüzek, szép virágok
Széllyel imit amot ti az kik bujdostok,
Bölsőben feküvő gyöngö liliomok;
Az Jézus nevejért ti meg bottsásatok!

(RMKT XVII. sz./1:362–364)

Ez az elem már felbukkant Villon költészetében is. A balladában „melyben minden-

kitől bocsánatot kér" — főként a párizsi utca tarka-barka, gyülevész népétől, a hozzá hasonló vagányoktól és „könnyű lányoktól”, meg kegyetlen rabtartóitól búcsúzik:

Papok, apácák, mendikánsok,
És mindenféle fráterek,
Járdanyúvők, henyék, lakájok,
És kisasszonykák, akiket
Szép, testhezálló ruha fed,
Sárga cipőben délcegen
Bohóckodó szerelmeseik:
Bocsássatok meg mind nekem!
(*Ballade de merci* — Szabó Lőrinc fordítása)

Gyász-iratában, „melyet maga s társai számára szerzett a költő, mialatt fölakasztásukat várták”, már szélesebb körre, az egész büntelen emberiségre és az ítéletvégre-hajtást leső tömegre kiterjeszti kérését. Hangja is alázatosabb, szinte tanító, eltűnik belőle a latorénekekre oly jellemző gúny.

A kivégzés előtti búcsúének szerzésének szokása — bár csak két példánk van rá, s mindkettő egy-egy 1780 körül összeírt kéziratos énekeskönyvből, — még a XVIII. században is megragadható. Egyikük a *Zala megyei cigány tolvaj búcsúéneke* mind az előadó személyét, mind az ének tartalmát és hangvételt tekintve megfelel a latorbúcsú kritériumainak.

1. Sok száz Ezer példát immáron láttotok
azért ez világban hozzátok nem sollok
csak végbutsuzáshoz immáron én fogok
egy keves halgatást ti tőletek várok.
2. Kivel a hitemet én öszve kötöttem
halja besédemet it ál én mellettem
lopot partékákat ő neki sereztem
meselőt borostát sokat megkötöttem
3. Illel veszőseggel volt mindég eiletem
kesztheli vásárbon mikoron elmentem
egy krajcárom sem volt még is soknyát vettem
isten hozzád keszthel kibin illent tettem.
4. Szala vármegének Panduri kőröztek
Egersegre engem ló mellett vezettek
otton kegetlenül sokszor meg is vertek
mingart loptam mihenst haza eresztettek.
5. Birkás legényektül kortsmán verettettem
Sümei vásárbon satorhoz kötöttem
Feher varo kotsin magamat vitettem
ez árnyek világbon illel képpen éltem.
6. Istennek ajánlok kedves kolmároim
kaptásim, sáboim és csizmaziaim
Görögim zsidóim és farokasaim [!] (=parókásaim)
istennek ajánlak kedves kotsmárosim.

7. Egy soval már minden kedves sép nemzetim
Sántói ásznok [?] többet nem tsalhatlak
azért mind fejeként istennek ajánlak
Basai kortsmákon titeket el várlok
8. Lak sölös udvarnak sentgrótnak sej váro
Sánto karmats [?] páhok keszthel nagy kastélla
Tsehi Basé prágo sümeg magas dombja
istennek ajánlok foknak forgo malma
9. Oh kegetlen hohér te Engem nem sántál
sos vizes vesszővel vágányomba vágtaal
tsunya rut semeket te én reám hánytaal
tsuna rut semeket te én reám hánytaal¹⁴

(*Világi énekek* — 1780-as évek —
OSzK Oct. Hung. 600. 6b–10a.)

Ebben is, akárcsak a latorköltészet más énektípusaiban — s a XVI. századi mulattató, csúfondáros hegedősénekekben — a mindennapi élet jelenségei, figurái, helyszínei jelennek meg. Mivel a versszöveget a cigányok selypes beszédmódját utánozva írták le, még azt is gondolhatjuk, hogy cigánycsúfoló szándékú búcsúének paródia. A XVIII. századi közköltészetben ugyanis a komikum egyik forrása az idegen beszéd (német, cigány, szlovák, román) utánzása, csúfolása volt. Humoros hatást kelt egyébként a szöveg megformáltsága is. A tárgyilagosnak és szenvtelennek tűnő „bűnlajtsrom” minden tétele csattanóval zárul. (L. pl. 4., 5., 7. versszakokat.) Másutt a gyermeki naivitású, szepegő félelemmel teli hozzáállás teszi mulatságossá a szöveget; pl. amit a cigány a hóhérnak mond. Sajátságos, hogy a máról-holnapra élés fortélyát teljesen hasonló mondatszerkezettel, s talán a hallgatóság cinkos együttérzésére számítva fogalmazza meg cigánytolvajunk:

Kesztheli vásárban mikoron elmentem,
Egy krajcárom sem volt, mégis soknyát vettem.

és a *Pajkos ének* lator katonája:

Lovamnak abrakot pénz fejben kírtem.

Maga erszinyemben csak egy pénzem sem vót,
Mégis gazda kírí tőlem abrak árát,

Gazdának megmondám, hogy egy pénzem sincsen,
Mégis gazda kírí tőlem abrak árát

(Kiadta Stoll Béla: *Pajkos énekek*, 1984:7)

A cigány „végbúcsú”-jának hangvétele tárgyilagos, nélkülöz minden megbánást, s hiányzik belőle a korábbi kivégzés előtti búcsúénekek mély vallásossága is. Ebben a versben már szó sem esik a lélekről, amely a test bűnhődése után Isten irgalmát és kegyelmét óhajtja.

¹⁴STOLL így határozta meg az ének műfaját: „Zala megyei betyár búcsúja akasztás előtt”. In *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp., 1963. 217.

Hogy kisszerű, helyi ismertségű bűnözőről van szó, azt mind a felsorolt „bűnök” és megtorlásuk módja (egy-egy kiadás vérs), mind a felsorolt zalai, veszprémi, Balaton környéki helynevek (Keszthely, Sümeg, Egerszeg, Szentgrót, Lakszölös, Udvarnok, Páhok, Szántó stb.), mind pedig az a társadalmi és térbeli környezet tanúsítja, amitől elköszön. Szemben a kivégzésre váró nemes emberek, értelmiségiek (mint pl. a nánási jegyző) búcsúverseivel a cigány nem úri atyafiságától, háznépétől és lakóhelyétől, hanem a dunántúli vásárok résztvevőitől: a birkás legényektől, görög és zsidó kereskedőktől, mesteremberektől (parókakészítőktől, csizmadiáktól, szabóktól stb.) és kocsmárosoktól, valamint a Balaton környéki hegyektől, a kocsmáktól, a foki malomtól és a kívülről megcsodált kastélyoktól vesz búcsút. Sajátos szerepkörben tűnik fel a felesége is, aki „hallja beszédemet, itt áll én mellettem”. De nem mint síró, elhagyatott, Isten védelmére szoruló özvegy (ahogy a korábbi temetési versek, búcsúk asszonyalakjainál megszoktuk), hanem mint a bajok oka, hiszen ő nem volt elégedett a meszelők és borosták (ecsetek, seprűk) kötésével szerzett „törvényes” jövedelemmel, a férj a lopott portékákat öneki szerezte.

Nem tudom, hogy a XVII. századi kivégzés előtti búcsúénekek szövege tovább élt-e, variálódott-e a szóbeli hagyományban, mivel Lakatos Péter énekén és a nánási jegyző búcsúversén kívül a többségüknek csak egyetlen kéziratos változat maradt fenn. Az azonban bizonyos, hogy mindazok a motívumok ill. tartalmi-szerkezeti elemek, amelyek ezeket az alkotásokat meghatározó módon jellemzik — és nem az egyéni sorsról szólnak, hanem általános jellegűek —, évszázadokon át sablonszerűen ismétlődnek, s a XVIII. századi félnépi, vásári ponyvák, majd a betyárfolklorban is megjelennek. Ilyenek a hozzátartozóktól, a hallgató közönségtől való búcsúzás, a végakarát kinyilvánítása, a világ álnokságának, a szerencse forgandóságának emlegetése, az elítéltet bámuló tömeg megszólítása, megkövetése, a kegyelem kérés, és a bűnök megbánása.

Az eddig összegyűjtött kéziratos anyagból a legtöbb népköltészeti motívumot, frázist a „gyöngyösi kondás búcsúéneke” tartalmazza, amelyet 1782-ben jegyeztek föl. A szöveget Stoll Béla publikálta először a *Néprajzi Közleményekben*, s ennek kapcsán hívta fel a kutatók figyelmét a kivégzés előtti búcsúénekek és a betyárballadák motívum- és szövegtörténeti összefüggéseire.¹⁵

Világi szép ének egy szegény kondásról

Bujdosik a disznó kilenc malacával
Utána a kondás üres tarisznyával.
Fújja furuláját, keserves nótáját,
Jobb lett volna nékem a Tiszántúl menni
Bús kenyeret enni, katonának menni,
Almási Jánosnak konyháját kerülni.

Ó én édes szülöm, mennyél az urakhoz,
Tudakozd meg tőllök,
Mikor lesz énnékem már szabadulásom.
Szerelmes gyermekem, Édes első (fiam)
S akkor lesz teneked (már) szabadulásod
Mikor kapu fölött zölddel leveledzik,
Pirossal bimbózik, fejrrel virágzik.

¹⁵ L. az 5. jegyzetben STOLL, 1962.

Jaj (urak), úrfiak, gyöngyösi nagy urak,
 Kár volna még nekem az halálra menni,
 Szép bodor hajamat szélnek elhordani,
 Piros két orcámat napnak hervasztani,
 Fekete két szemem hollóknak kiásni,
 Szép gyenge bőrömnek a csonthoz száradni,
 Mert soha disznóért embert akasztani,
 Ily árva legénnek világból kimúlni.

Oh, én (édes) szülöm, már tölled búcsúzó,
 Oh, te álnok világ, megcsalandó házod!
 Szerencsétlen óra, melyben szülöttettem,
 Átkozott az erdő, melyből ide jutottam,
 Almási Jánosnak kenyerét kóstoltam.
 Már Isten hozzátok, ti gyöngyösi népek!
 Már többet nem láttok az tömlőcben (ülni?)
 Ősz fejjel megláttok akasztófán csüggni.

Számomra ez a szöveg arra tanúbizonyság, hogyan ötvöződhetnek egy alkalomszerű énekké a már ismert közköltészeti elemek, formulák és motívumok — az adott műfaj kereteit kitöltve, de mégis érzékeltetve az egyéni sorstragédia sajátosságait. A gyöngyösi kondást, aki a katonaság elől menekülve állt be Almási János szolgálatába, disznai elvesztéséért ítélték tömlőcre, majd halálra. Az ének indítása egészen népdalszerű; 2. és 3. versszakában a betyárballadák, rabénekek jellegzetes panaszos motívumai bukkannak fel, utolsó versszaka viszont a kivégzés előtti búcsúik frázisaiból van összerakva. Ugyanezzel a kontaminációs technikával készült az a múlt század végén Rábén gyűjtött betyárdal is, melynek 22–26. versszaka közvetlenül utal a gyöngyösi kondás búcsúénekének 3. strófájára.

22. Urajjm, uraJJm,
Gyöngyös jó uraJJm!
Kár vóna még neköm
Akasztófán csüngni,
23. A göndör hajamat
Varjúknak kiszönni,
Fekete szömömet
Hollóknak kiszönni;
24. Szép, piros orczámat
Napnak hervasztani
Szép, pamuk gatyámat
Szélnek loboktatni;
25. Szép pötyke csizmámat
Szélnek összeaverni,
Sárga sarkantyúmat
Szélnek mögpöngetni!

26. Urajjm, uraJJm,
Gyöngyös jó uraJJm,
Segícssetők rajtam,
Ha Istent üsmértök!

(Kiadva: Kálmány Lajos: *Szeged népe* III. 1981:18–19.)

Egészen régies költői eszköz a népdalainkban, balladáinkban előszeretettel alkalmazott — a 2. versszak utolsó három sorába foglalt — ún. lehetetlenségi formula. Íme néhány párhuzamos népköltészeti példája:

Rabénekenben:

Asz kérdözi annya, az ú édesannya:
Mikor lösz tenéköd hazagyüvetelöd?
Akkor lösz én neköm hazagyüvetelöm,
Mikor esz szöm buza száz köröszöt teröm.
(Magyarszentmárton, Torontál m.)

Szerelmi dalban (a leány kérdi a legénytől):

Szeretném még tudni,
Mikor leszen néked visszafordulásod?
Mikor tűzhelyeden
Csukros rózsát látok, csukros rózsát látok.
Mikor két szem búza
Tíz kalangyát terem, tíz kalangyát terem,
Két gerezd szőlőből
Tíz vider bor leszen, tíz vider bor leszen... stb.
(Gyergyószentmiklós, Csík m.)

A 3. versszak kifejező képei, valóságot megszépítő eufémizmusai a szélben himbálózó akasztott betyárlegényről sokszor és sokféleképpen ismétlődnek XIX–XX. sz.-i rabéneinkben, betyárdalainkban, alkalmanként az előbb idézett lehetetlenségi formulával is összekapcsolódva pl. így:

Rabénekenben:

7. vsz. Hallod, anyám, hallod,
Mít mondnak az urak,
Mít mondnak az urak?
Azt mondják az urak,
Hogy felakasztanak.
8. vsz. Kár volna fölkötni,
Életem elvenni
Életem elvenni,
Szép göndör hajamat
Szélnek eresztetni.
9. vsz. Rab vagyok, rab vagyok
Álami rab vagyok
Álami rab vagyok
De én azt nem tudom,
Mikor szabadulok.
10. vsz. Akkor lesz énnékem
Szép szabad életem,
Szép szabad életem,

Majd ha egy szem búza
Száz köröszót terem... stb.
(Dunafalva, Baranya m.)

A gyöngyösi kondás búcsúénekének szövegéhez igen közel áll az alábbi Somogy megyei rabének (?), betyárdal (?) egésze, de különösen ezek a részletek:

5. vsz. Anyám, édesanyám, Mondja az uraknak,
Mondják mög az urak, Velem mit akarnak.
6. vsz. Fijam, édes fijam, Az urak azt végzik:
Huszonnégy órára Fejedet elvészik.
7. vsz. Anyám, édesanyám, Kár volna azt tönni,
Hóhér keze által fejemet elvönni.
8. vsz. Sárgaréz sarkantyúm Szélnek rezzögetni,
Robogós gatyámat Szélnek robogtatni, [sic!]
9. vsz. Szép kondor hajamat Szélnek kondorgatni,
Szép piros orcámat Napnak pirogatni.
...
13. vsz. Ez lössz osztán neköm Az utolsó óráim,
Kedves édesanyám, Mas már Isten hozzád!
(Juta, Somogy m.)

A lator-búcsúk időben egyik legutolsó — mert még önálló — példája az 1836-ban felakasztott dunántúli betyáré, Milfajt Ferkóé. A versszöveg kántoros verselésén és moralizáló hangján rögtön érezzük, hogy ez nem lehetett a betyár (még kevésbé a nép) alkotása, még ha a „címe” ezt is hirdeti egy századeleji kéziratos másolatban:

*Milfajt Ferenc verse, amelyet kivégzése előtt
félórával írt, amely időt Kopácsy József bíró
kegyelemből adott neki*

1. Kegyetlenségemnek megvan adva bére,
Ellenem sok ember bosszúállást kére,
Kiknek nem nézhettem summás kincseikre,
Elrablám vagyonát törvény ellenére.
2. Utonálló voltam, az Ég nem nézhetette,
Hogy kezem tovább már a prédát tehesse.
Meg is vallom: sok volt kezemnek nagy tette,
Isten igaz jussal fizet már érette.
3. Kopácsy József vármegyénknek tagja,
Akinek leginkább én vagyok a rabja
.....
Egy, vagy félóráig tartandó kegyelmet.

4. Pap Andor, pajtásom, megengedj vétkemnek,
Tapasztaltad vélem hozzád hívségemet.
Vége vagyon immár kényes életünknek,
Fönnmarad a híre történeteinknek.
5. Múljon el hát életünknek minden világi hívsége,
Tudom, nem lesz többé semmire szüksége,
Látom, már nincs hozzám senkinek hívsége,
Húzzatok föl, rabok, hollók élelmére!¹⁶

Kutakodván e betyárbúcsú szövegváltozatai, eredete után, az 1817-ben, majd 1847-ben kiadott *Zöld Marci és szeretője nótái és egymástól való búcsúzások* c. ponyvában bukkantam rá a Milfaitnak tulajdonított versek eredetijére. Pogány Péter kutatásai szerint¹⁷ a 16 oldalas, több részből álló ponyva szerzője — aki a korabeli populáris költészet elemeit, fráziskészletét kántoros klapanciákkal, kenetteljes hanggal keveri — Erdélyi József (1795–1863) debreceni teológus diák volt, s tudjuk, hogy ponyva-versének számos részlete — elsősorban Zöld Marci és szeretője párbeszédese dala — fennmaradt a folklórban, a megénekelt betyárok pedig a korabeli irodalmi alkotásokban is felbukkannak. L. Wándza Mihály népszínművét 1817-ből, Vörösmarty Becskerekiről szóló versét 1831-ből, Gaál József *Flammiacsók* c. (1835) elbeszélését, majd Petőfi verseit (*Pusztai találkozás, Zöld Marci*) és megsemmisített drámáját.

A több kiadást is megért ponyvanyomtatvány 6–12. oldalán van az a búcsú, amely Zöld Marci, Becskereki, Palatinszki és a Vármegye között párbeszédese formában zajlik, és mindazokat a tartalmi-szerkezeti elemeket tartalmazza, amelyek a lator-búcsúkat jellemzik. Ebből a hosszadalmas szövegből Milfait 20 évvel későbbi kivégzés előtti búcsújához (a ponyvavers sorrendjében haladva) csak 1–1 strófát emeltek ki, némileg ráigazították a dunántúli betyár személyére (más a cimborá, s a bíró neve), a többes szám első személyű alanyok bűnvallomását egyes számba tették, s néhol a papírizú ponyvavers nyelvéen is egyszerűsítettek (a szórend ill. egy-egy kifejezés megváltoztatásával). Milfait búcsúja egyetlen „saját” sorral (az utolsóval) rendelkezik, a 3. versszaka viszont hiányos, legalább is az általam ismert kéziratos változatban.

Az összehasonlítás kedvéért idézem tehát Zöld Marci ponyvájából a Milfait búcsúénekévé alakított strófákat, jelezve a megfelelő ponyvarész strófaszámát.

Betskereki szól:

9. Kegyetlenségünknek meg van adva bére,
Ellenünk sok jó szív bosszúállást kére,
Kiknek nem tekintvén semmi kérésére,
Hanem megfosztottuk törvény ellenére.
10. Utonállók voltunk, az ég nem nézhette,
Már tovább, hogy kezünk a prédát elvette,
Hanem igaz jussal büntet meg érette,
Megvallhatjuk, nagy volt kezünk álnok tette.

Zöld Marci kér engedelmet a Vármegyétől és mindenektől való búcsúzásra:

¹⁶ A szöveg eredetijét l. a Veszprém Megyei Levéltár XV. 4/d. nr. 19.

¹⁷ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tükröze*. Bp., 1978. 100 pp.

1. Tekintetes nemes vármegyék tagjai,
Kiváltképpen melynek mi vagyunk foglyai,
Egy kevés ideig kérünk engedelmet,
Csak vagy egy óráig tartandó kegyelmet.

Búcsúznak mind a hárman a vármegyétől... Becskereki búcsúzik:

12. Te is, barátom, megengedj vétkemnek,
Tapasztaltad jelét, tudod, hűségemnek,
Vége leszzen, látod mindjárt életemnek,
De fenn marad híre sok történetemnek.

A hóhérhoz szólnak:

15. Hadd múljon éltünk el és földi insége,
Nem lesz többé tudjuk így semmi szükségé,
Látjuk, nints már hozzánk senkinek hűsége,
Meghalunk, itt van e história vége.

Ez a nyilvánvaló szövegrokonság, amelyet eddig a folklórkutatók nem vettek észre, két tanulsággal is szolgál:

1. A *Zöld Marci és a szeretője nótái* c. ponyva írója, Erdélyi József ismerte e köz-költészeti énektípust, és versébe különböző korú népi és félnépi, népszerű szövegrészleteket, utalásokat is beépített. Ez a heterogén eredetű és minőségű költői anyag már két évtized leforgása alatt is csiszolódott a szájhagyományban, — de folklorizálódásának mértékét és mikéntjét csak a XX. század elején gyűjtött népdalokon és mondákon mérhetjük le igazán.

2. A kivégzés előtti búcsúénekek hagyománya még a XIX. század első harmadában is élő, önálló költői forma volt — a közköltészetben —, hisz valaki (Stoll szerint maga a betyár!) szükségesnek látta, hogy Milfait nevében is kompiláljon egyet. A búcsúénekre megvolt tehát a társadalmi igény. Ezt bizonyítja *Kadar históriája* is, amelyben egy borsodi haramia, Jáger Jóska (1798–1832) kortársa, beszéli el dicstelen életét, s köszön el a világtól. Búcsúénekét egy sajtóvámosi parasztember kéziratos versgyűjteménye — amelyet a XIX. sz. közepén állított össze — őrizte meg.¹⁸ Kadar históriájához hasonlóan népköltészeti és műköltői formulákat, közhelysorokat elegyít egy másik ponyván kiadott, XIX. sz. eleji kivégzés előtti búcsúdal is, amelyet két, Debrecenben kivégzett rabló katona egyike, bizonyos Kapros János, szoboszlói születésű legény „mondott el”.¹⁹

A későbbiekben e lator-búcsúk már lerövidült formában, néhány strófás vagy soros változatokban illeszkednek bele a betyárballadák szövegébe. Ezt példázza a „Kecskeméti gavallérok”-ról szóló, Kálmány Lajos gyűjtötte ballada szövege is, melynek néhány jellemző szakaszát idézem:

3. Kovács Pista hürös zshivá',
Kötösze van az oszlopná',
Kötösze van az oszlopná',
Varga Sándor a másikná'.

¹⁸ L. KILIÁN István, Kosuth Dániel sajtóvámosi földműves kéziratos versgyűjteménye. In *Borsod megye népi hagyományai*. Szerk.: BODGÁL Ferenc. Miskolc, 1966. 420–421.

¹⁹ A teljes szöveget kiadta Békés István, *Magyar ponyva Pitaval*. Bp., 1966. 21.

4. Mökkötöszték a karjukat,
Alig nyelték el nyálukat;
Kovács Pista szögény legény,
Halált hozott r'á a törvény.

7. — Mi haszna mán a világnak,
Ha belüle maj' kizárnak?!
R'ánk van mondva szentenczija,
Hogy vagyunk halálnak fija! —

8. Kovács Pista könyves szömmel
A Sándornak sírva felel:
— Éccő löttünk a világra,
Mökhálunk ma gyalázatra!

9. Mökhálunk ma gyalázatra!
Rosz' embörök prédájára,
Három óra ide hátra,
Készüljünk pajtás halálra! —

10. Utolsó óra érkezik,
Szögény Kovács gondolkozik,
Szögény Kovács gondolkozik,
Feleségítül búcsúzik:

11. — Mögbocsás' kedves angyalom,
Mer' mökhalok, mán jó látom,
Tudom, többé hogy nem látlak,
Azért Istennek ajállak! —

14. Varga Sándor fölhág székre,
Jutott a hóhér kezire,
Kovács Pista nem irtózik,
Egész serektű' búcsúzik... stb.
(Monostor)
(Kiadva: Kálmány Lajos: *Szeged népe* III. 1891:22–23.)

A BETLEHEMES JÁTÉK A XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A magyar kereszténység évszázadai során a karácsonyi ünnepkör mellett szigorúan egyházi jellegű, liturgikus s később a naiv népi áhítat-igénynek is megfelelő, úgynevezett paraliturgikus játékok jöttek létre. Első, a karácsonyi ünnepkörhöz tartozó dramatikus emlékünk a XI. században keletkezett. Hartwick győri püspök *Agenda pontificalis*-ában maradt fenn az úgynevezett *Tractus stellae*, azaz *Csillagének* című játék, amely az egyházi szertartás szerves része volt.¹ Később az ünnepkör napjai szerint különültek el a szokásrendszerek, így az adventi hetekhez, a karácsony napjához, az aprószentek valamint a vízkereszt ünnepéhez különféle természetű hagyományok, köszöntések és dramatikus játékok kötődtek, s keveredtek nem keresztény szokásanyaggal. A hagyomány azonban a XVI. század közepéig nem követhető, csak a reformáció századában van annak számtalan nyoma, hogy nemcsak vízkereszthez, hanem az ünnepkör napjaihoz, a karácsony, Szent István, Szent János és az aprószentek napjához olyan liturgikus hagyományok fűződnek, amelyeket a protestáns prédikátorok, elsősorban Székshárosi Horvát András mint elvetendő pápista szokást elítéltek, bálványimádásnak tartottak.²

A XVII. század elejétől részben az iskolai drámák hatására megújulnak ezek a szokások, s a protestáns felekezetek között is megjelentek. Alább a betlehemes játék XVII. századi alakulását szeretném nyomon követni.

Ismeretes, hogy a XVII. századból az első betlehemes játékunk minden bizonnyal református eredetű. De más XVII. századi szöveg is maradt ránk. Most egyrészt a szövegek, másrészt a ránk maradt iskoladráma-adatok ismeretében veszem sorra a betlehemezés szokását.

Első adatunk 1616. január 6-ról való. Ekkor a besztercebányai evangélikus iskola ifjúsága a háromkirályok napján bemutatott játékáért vagy csak énekkel előadott köszöntéséért a városi kasszából pénzt kapott.³ Segesvárott a város szintén fizette az evangélikus iskola diákjait a színelőadásokon való fellépéséért. Itt a diákoknak a karácsony reggelt kellett köszönteniük énekükkel. A számadáskönyv adata így szól: „Für dem Hainal zu Weinachten.” Varga Imre szerint ez a hajnalének volt.⁴ A vízkereszt-i házaldás nemcsak a katolikus hívek házainál, hanem az evangélikusoknál is ismeretes volt. A besztercebányai tanács 1630. január 3-án azért fizetett a tanulóknak, mert a csillaggal körbejárták a házakat.⁵

Hat évvel későbbi a selmecbányai adat, s ebből már azt is ki lehet olvasni, hogy engedélyezték a diákoknak azt, hogy karácsonykor házról házra járva komédiát, azaz valamilyen betlehemezt mutassanak be.⁶ Az eddigi adatok evangélikus iskolai ha-

¹KARDOS Tibor — DÖMÖTÖR Tekla, *Régi magyar drámai emlékek*. Bp., 1960. I.

²BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Bp., 1976. 28–44. — DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek, népi színjátéksz. Bp., 1979. 152–178.*

³VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátéksz. forrásai és irodalma*. Bp., 1988. E 20.

⁴VARGA, i. m. 1988. E 409.

⁵VARGA, i. m. 1988. E 86.

⁶VARGA, i. m. 1988. E 417.

gyományokról szólnak. A következő három jezsuita iskolából való. Thurócon 1639-ben a gyermek Jézus tiszteletére az ifjúság zenei kísérettel (acroamate) valamilyen drámát adott elő.⁷ 1640-ben a soproni jezsuita iskola diákjai minden bizonnyal a templomban bölcsőt állítottak.⁸ Heigl Ambrus két évvel később ugyanitt karácsonykor színre vitt egy játékot.⁹

Sopronban más felekezetűek körében is szokássá vált a karácsonyi betlehemezés hagyománya. 1643-ban a tanács a pestisre hivatkozva tiltja az evangélikus iskolában a karácsony körüli színjátékok előadását.¹⁰ Pozsonyból és Ungvárról van még adatunk 1648-ból.¹¹ Pozsonyban németül, Ungvárott talán latinul adták elő Jézus születéstörténetét.

Gyakori jelenség, hogy bizonyos újszövetségi elemeknek megkeresik az ószövetségi előképét. A gyermek Mózes számára sásból fonott kosár előképe a betlehemi jászólnak. 1649-ben Nagyszombatban az újszövetségi születéstörténetet annak ószövetségi prefigurációjával adták elő.¹²

Az eddig felsorolt előadások javarésze iskolás jellegű, a profanalizálódásra legfeljebb csak akkor gondolhatunk, ha a csillaggal vagy a jászóllal házról járva énekeltek, játszottak és kéregettek a diákok. 1649-ben írta az első „betlehemes játékot” a jólismert Andreas Sartorius, s ezt, minthogy a szerepnevek is ránk maradtak, elő is adatta Illaván. A latin nyelvű darab csonkán maradt ránk, s feltehetőleg tizennyolc részből állt. A VII. részben Georgius Pallakius Jézus Krisztus születésének a „minőségét” magyarázta. Ezután Andreas Tepliczius a születés helyét nyomozta ki, majd Mattheus Crudi Kristus bölcsőjét tette kényelmesebbé. A X. részben Andreas Beczko és Georgius Coci a pásztorok beszélgetését rekonstruálták. Majd Thomas Simplicius egy pásztor személyében magyarázta meg, hogy mit látott Krisztus születése helyén és körül. S végül a XII. részben Gabriel Ambrosiades a betlehemi pásztorokra hívta fel a nézők figyelmét.¹³

A részekre osztott s tanár írta játékszöveg egyértelműen jelzi, hogy ennek a darabnak már semmi köze nincs az evangélikus egyházi, liturgikus szokáshoz, s legfeljebb csak a pásztorok jelenlétében tételezhető fel profanizálódás. A darab maga azonban inkább szónoki, retorikai gyakorlatnak, mint iskoladramának látszik. Az 1650-ben előadott illavai játék is Sartorius munkája, s ez is hasonló a két évvel azelőttihez.¹⁴

Az 1651. január 12-én és 25-én Eperjesen bemutatott Eisenberg-darabot hat kisleány és két fiú adta elő. Bár Varga Imre szerint előadását nem lehet bizonyítani, a versben fogalmazott darab — a ránk maradt szöveg tanúsága szerint — már egyértelműen dráma.¹⁵

1653-ban szemlélhette meg az illavai evangélikus fiatalság azt az actus oratoriust, amely 19 részben írja le Jézus születése helyét, idejét, körülményeit. Kifejti az ünnep jelentőségét, majd elmondja azt, hogyan ünnepelték az új király születését a pásztorok. Beszél a jeruzsálemi népről, Herodesről. Ez a darab csírájában már tartalmazhatta azokat az elemeket, amelyek recens betlehemesek egy részében is felfedezhetők, a szálláskeresést, a pásztorjelenetet, az Angyal érkezését, Herodes értesülését

⁷STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773. I–III. Bp., 1984–1988.* (A továbbiakban: STAUD I–III.) I. 348.

⁸STAUD, II. 137.

⁹STAUD, II. 138.

¹⁰VARGA, i. m. 1988. E 434.

¹¹STAUD, I. 374, Staud II. 199.

¹²STAUD, I. 103.

¹³VARGA, i. m. 1988. E 235.

¹⁴VARGA, i. m. 1988. E 238.

¹⁵VARGA, i. m. 1988. E 190.

Jézus születéséről, a három király hódolatát s esetleg a betlehemi gyermekgyilkosságot is.¹⁶

1650-ben Ungvárott a jezsuiták a betlehemi jászolnál egy drámát adtak elő.¹⁷ Ugyanebben az évben a beszercebányai jézustársaságiak első alkalommal vitték színre német nyelven a három király ajándékvitelét a Messiásnak.¹⁸ Talán ez az első adatunk, amely már egyértelműen jelzi, hogy nemcsak adventhez és a karácsony napjához, hanem a vízkereszt ünnepéhez is fűződött iskolai dramatikus hagyomány.

Bálint Sándor úgy nyilatkozik, hogy elveszett régi magyar betlehemeseinkben lehetett valamikor úgynevezett paradicsomi jelenet, amely előadja, hogyan kísérti meg az ördög Ádámot, s ő hogyan veszi rá Évát, hogy szakítsa le a tiltott fáról az almát.¹⁹ Bálint Sándor feltételezése helyes volt. Az 1629 és 1658 közötti években keletkezett az úgynevezett Nagyvárad környéki magyar nyelvű betlehemes játék, amelynek szerzője vagy talán csak a játékot megőrző diárium tulajdonosa Dengeleghy Bíró Péter nevű református prédikátor. Ebben a darabban valóban van paradicsomi jelenet, s töredékesen Ádám panasza is megtalálható benne.²⁰ Hasonló panaszt, amely egykor szintén valamelyik régi magyar betlehemes betétje lehetett, Bálint Sándor közölt.²¹ A csonkán ránk maradt kéziratos darabban ezt a scénát a pásztorok jelenete majd az ajándékvitel követi, nagyon töredékesen megmaradt benne a háromkirály és Heródes története is. Ez a játék még nem folklorizálódott, az antikizáló, Vergiliustól származó pásztornevek felfedezhetőek benne, s csak sejteni lehet, hogy szerzője talán a nagyváradai vagy más erdélyi református iskola számára írta. A keletkezési idő ugyan biztonságos határok közé szorítható, szerzőjének kiléte és felekezeti hovatartozása azonban nagyon bizonytalan.

1657-ben János napján evangélikus kisdíákok Sopronban adtak elő egy „komédiát” a Gyermekjézus tiszteletére.²² 1663-ban Sárospatakon a jezsuiták a templomban jászolt állítottak, s ez minden bizonnyal olyan spectaculum lehetett, hogy a környékről még a kálvinisták is megtekintették.²³ 1664 vízkeresztjén pedig a körmenet látványa csalt ki híveket és nézőket ugyanitt az utcára. A házak megáldására kivonult papság sorában jelmezbe öltözve a három király és angyalok is meneteltek, s magyar nyelven versekkel magyarázták meg a bibliai eseményt.²⁴

A jászolállítás, a látványos körmenettel, jelmezes szereplőkkel tarkított körmenet bizonyára ellenhatást is kiváltott, különösképpen vegyes felekezetű városokban és falvakban. A házaldásra érkező pap vagy papság vagy csak a diákság ilyenkor természetesen adományokat is várt vagy gyűjtött is. Nyilván ezzel az ellenhatással magyarázható, hogy 1664-ben a lengyel–magyar piarista rendtartomány ülésén a jászolállítás szokását az alábbi szavakkal tiltják meg: „Usus praesepis cum Dialogo per civitates et pagos studiosis nostris prohibetur.”²⁵ A dialógussal összekapcsolt jászolállítást tehát tiltják a piaristák. A furcsa az, hogy ekkor a történeti Magyarország

¹⁶ VARGA, i. m. 1988. E 247.

¹⁷ STAUD, II. 199.

¹⁸ STAUD, II. 322.

¹⁹ BÁLINT, i. m. 1976. 37.

²⁰ KILIÁN István, *Magyar nyelvű betlehemes kézirat Turócszentmártonban 1629 tájáról*. Confessio, 1985. 4. 110–117. — KILIÁN István, *Magyar nyelvű betlehemes játékok a XVII. század első feléből*. ItK 1985. 695–721.

²¹ BÁLINT, i. m. 1976. 35–38.

²² VARGA, i. m. 1988. E 438.

²³ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*. In Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 129–186. — STAUD, i. m. II. 391.

²⁴ KILIÁN, i. m. 1973. 129–186. — STAUD, i. m. II. 391.

²⁵ KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Sajtó alatt.

területén még csak a lengyel alapítású podolini piarista gimnázium működik, a privigyei iskolának még csak két év múlva teszik le az alapjait. De szinte ugyanezt két év múlva már a privigyei piarista iskola szabályzata is megfogalmazza: „prohibentur quoque studiosis nostris declamatiunculae cum praeseptolis, cantus cum stella, item et aliae saeculares cantiones.”²⁶ Az olyasféle declamációk tehát, mint amilyeneket Sartorius írt és rendezett „színpadra”, nem nyerte meg a még mindig javarészből lengyel piaristák tetszését. A tilalom azonban jelzi hogy a jászolállítás, amit iskolai declamációkkal tettek színesebbé vagy a vízkereszti csillagjárás ismert jelenség volt Privigyén, Podolinban s bizonyára más felvidéki városokban is. Ezt, azt hiszem, az előbbieken már sikerült valamelyest bizonyítanom.

1667-ben Nagybányán adták elő Eszéki István *Rythmusokkal való szent beszélgetés* című játékát a „Nagy-Bányai református Scholában szép feles gyülekezet előtt... Nagy Karátson estvéjén.” A „tudós” költeményben egy meg nem nevezett Próféta, Keresztelő szent János, egy tanítvány, egy novitius azt bizonygatják, hogy Jézus Krisztus az igaz Messiás. Vitázik a teológiai doktor, a zsidó rabbi és egy teológus diák, s hatásukra a rabbi megtér. Egy narrátor adja elő a pásztorok beszélgetését és a három király történetét. Ez a játék inkább certanem vagy hitvitázó dráma, mint betlehemes játék. Lehet, hogy Eszéki annak szánta, de nem az. Műfaja hasonlít a Sartorius-féle retorikai gyakorlatokhoz.²⁷

A sárospataki házaldás hagyománya természetesen tovább él. Vízkereszt napján 1667-ben a papság, az énekkar, a zenekar kürtökkel és dobokkal felszerelve, jelmezbe öltöztetett három királlyal, angyalokkal és pásztorokkal színesített körmenetet rendeztek, amelyen magyar verseket recitáltak az arra kijelölt szereplők.²⁸

1663 és 1668 közé tette Schram Ferenc a Kézdi-szentlélekről származó betlehemeset. A töredékes darabban pásztorok, Sybilla, az angyal jelennek meg, s az állatok őrzői elindulnak a betlehemi istállóhoz, hogy Jézust imádják. A darab szerzője Czerey János Kézdiszentléleken volt iskolamester, s ebből gyanítható, hogy a játékot iskolások adták elő.²⁹ 1669 karácsonyán, mint Nagyszombatban pontosan húsz évvel ezelőtt, Privigyén a karácsonyi jászol helyett gyékénykosárban a Krisztust megjelenítő Mózeset helyezték a jászolba,³⁰ 1670-ben Szepesolasziban az evangélikus iskolában Joannes Schnatzinger rendezett Jézus születéséről ünnepélyt.³¹

A Nódrád megyei Ecsegről, az 1684 és 1694 közötti időből ismerünk Holl Béla közlése alapján egy betlehemes játékszöveget. Eddig ez az első olyan darabunk, amelynek előadói nem kisebb vagy nagyobb diákok voltak, hanem a helybéli szent kereszt társulat fiatalsága. Szálláskeresés, pásztorjelenet és ajándékvitel, valamint a három király hódolata adja a darab cselekményét. Megjelennek a darabban már olyan profán elemek, mint a tréfás költögetés, a nagyothallás, a vaskos félreértés. Ez a darab már jelzi a szokás folklorizálódásának első lépéseit.³²

A sárospataki vízkereszti háromkirály és pásztorjáték még 1695-ben is élt.³³ 1696-ban *Nativitatis cwnabula* címmel a kolozsvári unitárius iskola vitt színre egy darabot. Különös keveréke ez a darab a párbeszédre épített és a narrátor szájába adott történetnek. Az Angyali üdvözlést egy narrátor mondja el, erre azonban a Máriát

²⁶ KILIÁN, i. m. Sajtó alatt.

²⁷ VARGA Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. századból*. Bp., 1967. 19–91. — VARGA, i. m. 1988 R. 6.

²⁸ KILIÁN, i. m. 1973. 129–186. — STAUD, i. m. II. 393.

²⁹ SCHRAM Ferenc, *Három történeti betlehemes játék*. ItK 1964. 497–520.

³⁰ STAUD, II. 394.

³¹ VARGA, i. m. 1988. E 471.

³² HOLL Béla, *Egy régi magyar betlehemesjáték*. Vigilia, 1952. dec. — RMDE II. 425–432.

³³ KILIÁN, i. m. 1973. 129–186. — STAUD, II. 395.

megszemélyesítő diák válaszol. Tőle értesülünk Augustus császár parancsolatáról, majd ismét dialógus kezdődik: Máriaé és Józsefé. A születés történetét ismét narrátor mondja el, ezután pásztorok tűnnek fel a színen, s nekik jelenik meg az angyal. A Varga Imre közlésében ismert darab szerzője ötvözi az iskolai retorikai gyakorlatot és az ünnepi alkalomra írt dialógust. A játék prologussal kezdődik, s „az Csendes hallgatás köszönetivel” fejeződik be.³⁴

A XVIII. században azután már megszaporodtak a karácsonyi és vízkereszti előadások, ennek következtében több szöveg is maradt ránk.³⁵ Piaristák iskoláiban ebben a században szaporodnak el az ilyen tárgyú darabok. Közöttük egyik-másik már nemcsak az őszötvetségi előképekre hivatkozik, hanem Jézus születése történetének egyik-másik részletéhez még antik görög-latin mitológiai párhuzamokat is keresnek. A hagyomány tehát folytatódik.³⁶

Adatok, szövegek állnak rendelkezésünkre, hogy a betlehemes játék XVIII. századi útjának nyomait feltárjuk. Azt hiszem, egyértelműen állítani lehet, hogy a betlehemi születéstörténetet minden felekezet iskolájában játszották. A jezsuitáknál inkább csak jászolállítás formájában vagy a vízkereszti házaldás vagy körmenet keretei között találják meg a legmegfelelőbb műfajt már a XVII. században. Evangélikus és unitárius iskolákban inkább retorikai gyakorlatként viszik színre a jól ismert történetet. A piaristák először tiltják, később azonban tudomásul veszik, hogy a betlehemi történet nagyszerű alkalom arra, hogy a tanulók gyakorolják a nyilvánosság előtti fellépést. A református iskolákban a debreceni zsinat hatására mindenféle színjátékot kitiltanak az iskolából, Sárospatakon azonban Comenius hatására már a XVII. század második felében is megújul az iskolai színpad.³⁷ Ennek következménye, hogy mindössze egyetlen betlehemesről gyanítható a református szerző és iskola.

Az előkerült adatok, szövegek tekintélyes többsége felvidéki városaink iskoláihoz kötődik, így Szepesolaszhoz, Privigyéhez, Podolinhoz, Besztercebányához, Eperjeshez, Illavához, Nagyszombathoz, Pozsonyhoz, Selmecbányához, Turóchoz. Néhány előadást erdélyi városainkban mutattak be: Kolozsvárott, Nagybányán, Kézdiszentléleken, Nagyvárad környékén és Segesvárt. Két ungvári előadásról is van tudomásunk. S a felvidéki régi betlehemeseknél sokkal kevesebb az olyan játék, amit a mai Magyarország területén mutattak be. Sárospatakon a jezsuita iskolában nagyon eleven volt a XVII. század második felében a hagyomány, de tudunk soproni evangélikus és jezsuita előadásokról is. Szinte egyedülálló az ecsegi játék.

A szokás továbbélésének legfeljebb néhány momentumára szeretném még a figyelmet felhívni. A piaristáknál Privigyén (1700, 1734) Pesten (1721), Podolinban (1721, 1738, 1739) és Kiszzebenben is másutt is van nyoma annak, hogy a korábbi tiltó rendszabály már érvényét veszítette.³⁸ Az evangélikusoknál Brassóban, Besztercén él tovább a szokás.³⁹ Az unitáriusok még 1700-ban is visznek színre magyar nyelvű betlehemeset.⁴⁰ Székesfehérvárott a XVIII. század első évtizedében (1704, 1705, 1708, 1709) karácsonykor a jászolállítás jóváhagyott gyakorlat volt.⁴¹ Természetesen nem

³⁴ VARGA, i. m. 1967. 93–119. — VARGA, i. m. 1988. U 12.

³⁵ KILIÁN István, *Tizenegy történeti betlehemes. (1629–1768)*. In *Iskoladráma és folklór*. Debrecen, 1989. 135–143.

³⁶ KILIÁN, i. m. Sajtó alatt. (Privigyé, 1700, 1734; Podolin: 1721, 1729–1738, 1739; Pest: 1724; Kiszzeben 1734.)

³⁷ VARGA, i. m. 1988. R 80–85.

³⁸ L. itt a 36. sz. jegyzetét!

³⁹ VARGA, i. m. 1988. E 162.

⁴⁰ VARGA, i. m. 1988. U 15.

⁴¹ KILIÁN István, *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században*. In *Fejér megyei Törvényi Évkönyv* 10. Székesfehérvár, 1976. 210–305.

tudjuk, hogy mi folklorizálódott s mi vált ebből a gyakorlatból ellenőrizhetetlen paraliturgiává.

A marosvásárhelyi jezsuita ház és iskola alapításáról alig tudunk valamit. Néhány hónapja sikerült beletekintennem ennek a rendháznak a historia domusába, s 1705-ből az alábbiakat találtam: „A vízkeresztet a szokott módon rendeztük meg. Ebben az évben itt kezdtünk meg egy dicséretes szokást, hogy t. i. három ifjú fényesen felöltözve, fejükön koronával magyar versekkel keresték a zsidók újonnan született királyát és egy erre a célra készített és koszorúval díszített kép előtt, mintegy megtalálva térdreborulva imádták, s neki ajánlott királyi ajándékokkal tisztelték meg őt. Szavaikra az énekesek kórusa dallal válaszolt, hogy az újonnan született Megváltónak kedvesek a felajánlott adományok. Minthogy ezt a jámbor látványosságot a városban a katolikusok házaiban bemutatták, a népet ez arra készítette, hogy a városban papunkat nagy számba kövesse. Nem kisebb vigasztalására szolgált ez a katolikusoknak, mint a heretikusok csodálatára adott okot, ők vagy követték a mi papunkat vagy előresietve, a katolikusoknak azon házaihoz özönltek, ahová házaldás végett a papunk igyekezett. Abban reménykedtek, hogy a látványban részük lehet, s a három királyruhába öltöztetett személy beszédét könnyebben hallhatják meg.”⁴²

1706-ban hasonlóképpen rendezték meg az ünnepélyt. Akkor elsőnek Szabó Ferenc generális házáat áldották meg, 1707-ben s 1708-ban is ugyanígy ünnepelték.⁴³ A sokat emlegetett Sárospatakon a reformátusok ellenérzései miatt a jezsuiták 1762-ben s 1768-ban ismételten tiltó rendelkezést adtak ki: „Sem karácsony éjjel, sem napján, sem a rendházban, sem a rendházon kívül vagy a városban nem szabad megengedni, hogy a diákok maguk készítette jászolt hordjanak körbe a házakba, mert ez fegyelmezetlenségre ad okot, s a kálvinistáknál is visszatetszést szül. Azt sem szabad megengedni, hogy vízkereszt napján bármit is a városban körbehordjanak.” Az 1768-as tiltó rendelkezés pedig így szól: „Semmiképpen ne engedjék meg, hogy karácsony előtt vagy után bármilyen ok folytán bölcst hordjanak körbe a városban a diákok. Az éneket a szokott módon lehet engedélyezni. További énekeket a helytartótanács újabb rendelkezése következtében ne engedélyezzenek.”⁴⁴

Ha Sárospatakon az alapítástól kezdve, Székesfehérvárott és Marosvásárhelyt a XVIII. század legelejétől élt a jezsuita iskolákban a vízkereszt, teátrális házaldás hagyománya, s más városokban már a XVII. században van nyoma a karácsonyi, vízkereszt-i játékoknak, s ha a helytartó tanácsnak ezt 1762-ben és 1768-ban szabályok közé kellett szorítani, nyugodtan állíthatjuk, hogy a reneszánsz századától egészen a XVIII. század végéig minden magyar városban meghonosodott a szokás. Adataink többször szólnak arról, hogy a királyok a nép nyelvén, azaz magyarul vagy németül esetleg szlovákul deklamálták a verseket. Az iskolákat fenntartó felekezetek és szerzetesrendek, bár a szerepek ellátására tanulókat használtak fel, az ünnep élményének elmélyítésére a mindenki által beszélt nyelvet, s nem a latint használták. Tulajdonképpen ennek a gyakorlatnak köszönhető, hogy az iskolában megfogant recens betlehemes játék máig őrzi a történeti neveken kívül a vergiliusi pásztorneveket. Így lett a karácsony köré szervezett ünnepek dramatikus anyaga közköltészeti, népszerű műfaj.

⁴² *Historia Domus Societatis Jesu In Marosvásárhely.* Római Katolikus Plébánia Levéltára. Jelzet nélkül. Az évnél.

⁴³ HD SJ Marosvásárhely. A jelzett éveknel.

⁴⁴ KILIÁN, i. m. 1973. 129–186.

BALASSI NÉPSZERŰSÍTÉSÉNEK KEZDETEL: A BÉCSI KIADÁS

A firenzei Biblioteca Nazionale Centrale (BNC Központi Országos Könyvtár) *Magliabechiano* katalógusban egy eddig ismeretlen magyar kincs rejtőzött majdnem három századon keresztül. A könyvtárban kutatva harminckilenc régi magyar nyomtatványt sikerült felfedezni. A legrégebb 1568-ból, a legújabb pedig 1691-ből való, de a könyvek legnagyobb részét a XVII. század második felében nyomtatták Felső-Magyarországon. Ezek között Pesthy Gábor (*Nomenclatura sex linguarum*), Szenci Molnár Albert (*Dictiones ungaricae, Lexikon* stb.), Káldi György (*Szent Biblia és Prédikációi*), Pázmány Péter (*Kalauz*) könyvei, néhány jezsuita pap művei és névtelen kiadványok is szerepelnek. Nem kívánok itt bibliográfiai problémákat tárgyalni, csupán előrebocsátom, hogy a nyomtatványok némelyike unikum és hogy a kutatást még folytatnom kell, mivel egy teljes bibliográfiai leírást szándékozom mielőbb megjeleníteni.

Az első fontos kérdés az, hogy milyen úton kerültek a könyvek a BNC tulajdonába. Két szempontból szeretném a problémát megközelíteni: egyfelől a könyvtörténet, tehát a régi magyar könyv elterjedése szempontjából, másfelől, hogy mennyire tekinthető *gyűjteménynek* ez a harminckilenc könyv. Az eddig végzett vizsgálódásaim még csak egy hipotézisre vezettek, melyből levonható egynéhány konklúzió. A nyomtatványok két csoportra oszthatók, mégpedig a címlapokon látható pecsétek szerint. A könyvek legnagyobb részén egy úgynevezett Mediceo-Palatino pecsét látható; ez a legrégebbi könyvtári bélyegző, és a Medici család eredeti könyvtárából való, a Biblioteca Palatina-Medicea-Lotaringia könyveiben található. Ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy a nagyhercegi család tulajdonába tartozott a könyv, lehetséges, hogy a pecsét bevezetésekor egyesített kisebb Medici-könyvtárakból került oda.¹ Ez a pecsét a XVII. század első feléhez vezet vissza. A másik pecsét, ami ritkábban tűnik fel ebben a kis könyvcsoportban, a firenzei közkönyvtár létezésének első szakaszát jelzi (1747-től kb. 1815-ig).² Itt talán érdekes néhány szót szólni a firenzei országos könyvtár történetének jobb megértéséhez. Kielégítő munka erről sajnos még nem jelent meg,³ a könyvtár levéltárát most dolgozzák fel a kutatók. A mostani könyvtár sok gyűjteményből áll, de ezek közül is a legjelentősebb és legrégebbi kettő: az Antonio Magliabechi magánkönyvtára és a Medici család könyvtára. Antonio Mag-

¹FAVA Domenico, *La Biblioteca Nazionale di Firenze e le sue insigni raccolte*. Milano, 1939, 43.; A Medici család és Granducato di Toscana történetéről I. GALLUZZI Riguccio, *Istoria del Granducato di Toscana sotto il governo dei Medici*. Firenze, 1781. (Hasonmás k. Milano, 1974); DIAZ Furio, II. *Granducato di Toscana, I Medici*. Torino, 1987.

²Uo. 35.

³Fava munkáján kívül még számos tanulmány foglalkozik a könyvtár egyes gyűjteményeivel, de a magyar anyagot senki nem említi. L.: PERINI L., *Contributo alla ricostruzione della biblioteca Palatina privata dei Granduchi di Toscana* (Studi di Storia Moderna e Medievale per Ernesto Sestan), Firenze, 1970. MIRTO, A., *Le letture del cardinale, per una ricostruzione della biblioteca di Leopoldo de' Medici*. (Biblioteche oggi), 1986. 81–93; BOTTASSO E., *Storia della biblioteca in Italia*. Milano, 1984., ám Bottasso tanulmánya nem nyújt további részleteket a firenzei országos könyvtár történetéről.

liabechi (1633–1714) a kor Európájának talán a legnagyobb kézirat- és könyvgyűjtője volt, hozzá mindenhol levélben fordultak tudósok, nyomdászok, gyűjtők.⁴ III. Cosimo toszkán nagyherceg őt választotta könyvtárosának, és rábízta a szerzeményezést.⁵ Amikor Magliabechi meghalt, harmincezer könyvét hagyta a firenzei „Jézus Krisztus szegényeire”.⁶ 1737-ben megnyílt a Bibliotheca Publica Florentina, az úgynevezett „Magliabechiana”. Ez a harmadik nagy közkönyvtár volt Itáliában, a milánói Ambrosiana és a római Angelica után.⁷ A legfontosabb itáliai könyvtár azáltal jött létre, hogy 1771-ben Pietro-Leopoldo lotharingiai nagyherceg beleolvastotta a Medicea-Palatina-Lotharingia könyvtárt a Magliabechianába.⁸ Jelenleg három fontos könyvkatalógusa van a könyvtárnak, ezek közül kettő a régi könyveket tartalmazó Catalogo Magliabechiano és a Catalogo Palatino. Ezek tanúskodnak a két régi könyvtár eredeti állapotáról. A magyar könyvek katalóguscédulái a Magliabechiano katalógusában találhatók.

Ami e könyvcsoport történetét illeti, amint említettem, *eddig* nem sikerült semmiféle adatra akadnom. Azaz mégis, Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ának előzéklapján ott találjuk Kőrösi Sándor magyar italianista bejegyzését: „Itt dolgoztam Firenzében a m[agyar], nyelvbeli olasz kölcsönszókron 1884 június és július havában és használtam MA. szótárát”. Arra azonban nem utal semmi, hogy Kőrösi figyelmet szentelt volna a könyvtár régi magyar anyagának.⁹

Három feltételezést mégis bemutatnék röviden.

Mivel Magliabechi mint gyűjtő nagyon igényes volt és sokféle könyvet vásárolt, részben saját magának, részben a nagyherceg könyvtára számára is, és a világból mindenhol beszerzett könyveket, nem lenne furcsa, ha egy kis magyar kollekciót is vett volna magának.¹⁰ Erre jó bizonyíték lehetne az, hogy a magyar művek a *Magliabechiano* katalógusban vannak feljegyezve. De e feltételezés ellen legalább két erős tény szól. Az egyik az, hogy állítólag Magliabechi annyira tudós ember volt, hogy nemcsak vásárolt könyvet, hanem olvasott is, sok nyelven; ám bizonyossággal állíthatjuk azt, hogy magyarul nem tudott. A másik az, hogy a könyvek legnagyobb részén a fent említett Mediceo-Palatino pecsétje van, és ez legfeljebb csak annyira mutat, hogy talán ő is vásárolhatta ezeket a könyveket, de nem saját használatára. Ez sokkal valószínűbb a Bibliotheca Publica Florentina pecsétjével megjelölt könyvek esetében, mivel a Bibliotheca Publica Florentina egybeesik Magliabechi saját könyveivel, amiből tulajdonképpen született. Ráadásul az ezen pecséttel jelzett csoport majdhogynem csak lexikonokból és szótárakból áll. Az általam megvizsgált Magliabechi-levelezésben és az autográf könyvindexekben semmi utalást sem találtam a beszerzésre.¹¹

A második hipotézis a következő: ez egy magyarul tudó ember könyvtára volt, aki a Medici udvarnál élt. (Ne feledjük, hogy a Medici-udvar nagyon szoros kapcsolatban volt Béccsel, olyannyira, hogy 1737-ben a toszkán nagyhercegi trónra

⁴FAVA D., i. m. 12.

⁵Uo. 14.

⁶Uo. 19.

⁷Uo. 21–22.

⁸Uo. 44.

⁹SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1900, VII. k., 124.; *Magyar Életrajzi Lexikon*. Bp., 1967, I k., 1005.

¹⁰Magliabechi és Péter Blaeu, János Blaeu, híres amszterdami nyomdász, levelezései (1660–1705-ig), Biblioteca Nazionale Centrale (B.N.C.) Firenze, Fondo Nazionale II-I, 382; 1. FAVA Domenico, i. m. 14.; DONI GARFAGNINI M., *Antonio Magliabechi fra erudizione e cultura*. (Critica Storica), 1977. 376.

¹¹B.N.C., Firenze, Magliabechiano kz. Cl. X, 11, 25, 33, 46, 53; MAGLIABECHI kéziratok katalógusai: B.N.C., Firenze, Fondo Nazionale 11–1, 23, 24.

lotharingiai Ferenc került, aki 1745-től német-római császár lett.¹² Ő sokban gazdagította a Medici-könyvtár anyagát, és saját pecsétet vezetett be, amely különbözik az általunk említett Mediceo-Palatina pecsétjétől, s azt tanúsítja, hogy a magyar könyvek beszerzése ezen időpont előttre tehető.

A könyvek vallási karaktere pedig arra enged következtetni, hogy ez a kis gyűjtemény talán egykor egy rangosabb katolikus egyházi személyiség tulajdonában volt.

A harmadik hipotézis a másodiknak egy változata. Eszerint a kis gyűjteményt egy olaszországi tanulmányokat folytató magyar pap hozhatta létre nem kifejezetten Firenzében. Gondolhatunk a római Collegium Germanicum-Hungaricum látogatóira, vagy az Itáliát járó számos magyar jezsuitára.¹³ A Jézustársaság betiltásakor, 1773-ban, egy firenzei jezsuita rendházat is megszüntettek, a S. Giovanninót, s könyvtárát beolvastották 1775-ben a BNC-be.¹⁴

Ebből a harminckilenc magyar könyvből tizenöt kötetet Nagyszombatban nyomtattak 1658 és 1682 között, az egyetemi nyomdában „academiai betűkkel”. Ezek vallási tárgyú katolikus könyvek, jól példázzák a magyar jezsuita írók munkásságát az európai ellenreformáció áramlatában. Balassi Istenes énekeinek 1699-es Hörmann János András-féle nagyszombati kiadása, irodalmi minőség szempontjából e kör barokk könyvkiadásának legsikerültebb és leghatásosabb kiadványa volt. Ám ez a könyv nem található meg e firenzei magyar gyűjteményben, az elődje viszont igen. A nagyszombati Istenes énekek példányának a címlapján azt olvassuk, hogy „A bécsi első editióból, most újonnan kinyomtatattak”. Ebből Eckhardt Sándor 1951-ben arra következtetett, hogy a nagyszombati kiadás „a 118. lapig bezárólag teljesen azonos a bécsi kiadással; nemcsak a sajtóhibák, betűkopások egyeznek, hanem még a papír vízjele is, ami csak úgy magyarázható, hogy Hörmann a bécsi kiadás maradványait használta fel kiadásához, s így ma a nagyszombati kiadás segítségével ki lehet egészíteni a marosvásárhelyi unikumpéldány hiányait (a harmincharmadiktól a harminchatodikig), persze a címlapot leszámítva, mely továbbra is ismeretlen marad.”¹⁵ A bécsi kiadást, mint ismert dolog, Varjas Béla adta ki hasonmásban 1941-ben a marosvásárhelyi példányból.¹⁶ Azóta sokféleképpen megpróbálták a magyar filológusok a bécsi kiadás keletkezésének dátumát kikövetkeztetni.¹⁷ A különböző vélemények között, tudomásom van egy 1991-ben Pécsen elhangzott előadásról, melyben

¹² Lotharingiai Ferenc I (Mária Terézia férje) és a firenzei könyvtár kapcsolatáról I. FAVA D., i. m. 27.; a Lotharingiai család firenzei kapcsolatos történetéről I. ROBIANY Emilio, *Gli ultimi dei Medici e la successione al Granducato di Toscana*. Firenze, 1905.; BELLUCCI Paolo, *I Lorena in Toscana, gli uomini e le opere*. Firenze, 1984.

¹³ L. POLGAR Ladislaus S.I., *Bibliographia de historia societatis Jesu in regnis olim corona hungaricae unitis* (1560–1773). Romae, 1957.; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. Bp., 1941.; *Annali del Collegio Ungaro Illirico di Bologna* (1553–1764). ACCORSI M. L. és BRIZZI G. P. kiadásában. Bologna, 1988.

¹⁴ Firenze, B.N.C., Levéltár kz. 72, 149–174.; a Magliabechi könyvtár S. Giovannino kolostorból származó anyagáról készült könyvjegyzék nem tartalmaz magyar utalásokat, egyébként is szinte csak latin és olasz munkák szerepelnek itt.

¹⁵ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei*. Bp., 1951. 21.

¹⁶ *Gyarmati Balassi Bálintnak Istenes énekei*: Hasonmás kiadás, VARJAS Béla gondozásában. Bp., 1941.

¹⁷ Egyebek között I. VARJAS Béla, *Balassi Bálint istenes énekeinek első kiadása*. MKSz 1940.; KLANTICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. oszt. közl., XI. k., 1957.; HOLL Béla, *Ferenczy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp., 1980; SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei*. Bp., 1983.

az a feltevés is szerepelt, hogy a bécsi kiadás, mint befejezett és forgalomba hozott könyv, nem is létezett.¹⁸

Firenzében Balassi *Istenes énekei* három különböző kiadásának egy-egy példányát fedeztem fel. A három közül kettő nagyon fontosnak látszik, mert közelebb visz a régi magyar irodalom egyik legbonyolultabb filológiai problémájának megoldásához. A firenzei Balassi-kötetek között a legrégebb a bécsi kiadás egyik példánya. A könyv jó állapotban van, és túlélte az Arno tragikus 1966-os kiáradását. E kötet címlapja ép, teljes, és szövege így hangzik: „Koevetkeznek gyarmati Balassa Balintnak istenes eneki. Nyomtatott Bechben, M. DC. XXXIII. esztendőben”. Ez a dátum természetesen új következtetésekre vezet és a különböző eddigi feltevéseket is segít megváltoztatni. Irodalomtörténeti szempontból ez a firenzei felfedezés legfontosabb eredménye, mely Varjas Béla eredeti hipotézisével tökéletesen harmonizál.¹⁹ Mégsem ez a legizgalmasabb, hanem inkább az, hogy a firenzei példány is ugyanott szakad meg, ahol a marosvásárhelyi, a 190. lapnál, ívhatáron, egy Nyéki Vörös Mátyás-vers egyik strofájának közepén. A Varjas által hasonmás kiadásban megjelentetett kötet eredetije eddig unikumnak számított és nehéz lett volna vitathatatlan hipotéziseket támasztani. Mivel pedig a firenzei példány a marosvásárhelyivel teljesen azonos, sőt címlapja és 33–36. lapjai is megvannak, mindez már mintha a probléma lezárásához közelítene bennünket. Ha összevetjük a címlapot a 127. lapon lévő belső címlappal, meglepő, mennyire hasonlítanak egymásra nyomdai formájukban (keretdiszeik, szerkezetük stb.). Ebből arra következtethetünk, hogy a címlapot talán nem is igazi könyvkezdetnek szánták. Inkább azt gondolhatjuk, hogy a címlap elé még más füzeteket is el akart helyezni Ferenczffy,²⁰ nyilván nem Balassi verseivel. A 127. lapnál kezdődő „Másoktól szerzett” versgyűjtemény például egy ilyen típusú füzet kezdete. A címlap új ívszámmal kezdődik (A1) és közli a megjelenés helyét és idejét, a 127. lapnál viszont hiába keressük ugyanezeket az adatokat. Ez nem lenne szokatlan a kor magyar könyvkiadását tekintve, hiszen divat volt különböző füzeteket egymás után egybekötni, és csak a fontosnak tartott egységeknél feltüntetni a szerző nevét, a kiadás helyét és idejét.²¹ Mindez mintha arra mutatna, hogy a bécsi kiadás, mint könyv, nem is került forgalomba, hanem a nagyszombati nyomdába juthatott, mikor Ferenczffy egész felszerelését, típusait Bécsből Pozsonyban keresztül Nagyszombatba szállították.²² De még ebben az esetben is meg kell magyaráznunk, hogy miért létezhet Firenzében egy olyan példány, mely a „Koevetkeznek gyarmati Balassa...” etc. formulával kezdődik, és rajta van a Medicea-Palatina könyvtári pecsétje, mintha egy külön könyv lenne. Érdekes talán megjegyezni, hogy a Firenzében lévő többi nagyszombati (valamint kassai, pozsonyi) könyveknek ugyanaz a kötése, mint a bécsi Balassié: körbevágatlan ívek elég közönséges eredeti kartonborításban. Így tehát arra gondolhatunk, hogy legalábbis ezt a könyvcsoportot még az 1699-es nagyszombati Balassi-kiadás megjelenése előtt együtt, egy alkalommal vásárolta a

¹⁸ VADAI István, *Mikor jelent meg Balassi Bálint „Istenes énekei”-nek bécsi kiadása?* Kiadatlan. Megköszönöm a szerzőnek, hogy pécsi előadásainak szövegét rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁹ VARJAS B., i. m. 125.

²⁰ Ferenczffy Lőrinc nyomdász tevékenységéről és, részletesebben, Balassi kiadásáról l. HOLL B., i. m.; továbbá l. BENZING Josef, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963; LANG Helmut, *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*. Baden-Baden, 1972.

²¹ A firenzei B.N.C. magyar anyagában, például, egy ilyen egybekötött munka található: SZENCI MOLNÁR Albert 1691-es lőcsei *Psalteriuma* után a SIDERIUS János 1686-os lőcsei *Catechismusát* kötötték be (ez utóbbi kiadásáról nem is készítették soha külön cédulát a firenzei könyvtárosok).

²² L. IVÁNYI Béla — GÁRDONYI Albert — CZAKÓ Elemér, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története, 1577–1927*. Bp., 1927. 40–41.; HOLL Béla, i. m.

KEOVETKEZ.
NEK

QTARMATZ
BALASSA BA-
LINTNÁK

ISTENES ENERE

Nyomtatott Bechben.,
M. DC. XXXIII.
esztendőben.

KEOVETKEZ.
NEK

Mágoctól szerzett

Istenes és aétatos
énekcs formán valo
szerzett díchíreték és
könyörgések.

Quoniam spiritus lau-
dat Dominum.

PSAL. 150.

Díchírétek az Urat dobbal, és
az cseklő kárbán.

Minden Lélek díchírje az
URAT.

vevő, esetleg Nagyszombatból; vagy tán a kollekció, mint nyomdai maradvány, valamely európai könyvügynök révén jutott Firenzébe, s csak később került sor a kötésre. A címlap versusát is először ebből a firenzei példányból ismerhetjük meg. Ezen az oldalon a 150. zsoltárból való idézet illusztrálásául egy fametszet található, mely Dávid királyt ábrázolja. Ugyanezt a metszetet a 96. lapon is kinyomtatták a „Bochasd szent lelkedet Eghből Úr Isten mellém” kezdetű vers előtt, az úgynevezett Rimay-epicédiumnál. Figyelemreméltó, hogy a nagyszombati kiadás címlapjának versusa egészében az 1633-as címlapversót utánozza, persze az eredeti metszetdúchoz már nem juthattak hozzá, ezért azt egy hasonlóval pótolták. Egészen biztos, hogy a nagyszombati kiadás előkészítői ismerték az általam felfedezett címlapot.

Possessori bejegyzéseket vagy a könyv használatára utaló egyéb nyomokat a kötetben nem találtam. A vízjelet sikerült lerajzolni és végérvényesen azonosítani: statersdorfi, egy St. Pölten körzetében, a Traisen folyónál lévő papírmalom terméke. A régi, nagy hagyományú papírgyár vezetője 1605 és 1650 között Hans Feyl volt.²³

Térjünk most át a firenzei könyvtár másik Balassi-kötetére, mely talán még az előbbinél is fontosabbnak látszik. Az *Istenes énekek*nek azt a kiadását sikerült megtalálnom, mely az úgynevezett rendezett kiadások közül a legkorábbi, és eddig teljesen ismeretlen volt. Egy rossz állapotú, címlap nélküli 24° [huszonnegyedré] (vagy „kis” 12° [tizenkettédré]), könyvecskéről van szó, melyre kalandos módon sikerült rábukkannom a firenzei restaurálási raktárban, és amely az első pillanatban úgy látszott, elveszett. Firenzében még mindig restaurálnak sok 1966-ban károsult könyvet, ezek között a magyarokat is. Balassi első lőcsei kiadását találtam meg, amelyet 1666-ban nyomtattak. Ahogyan Dézsi az 1670-es lőcsei kiadás esetében,²⁴ én is az *Istenes énekek*kel együtt kiadott folytatólagos ívjegyű prózai mű, a *Via Jacobea* címlapja alapján következtettem ki a kötet nyomtatási évét, amelyen rajta áll: „Loetsen, Brever Samuel által, 1666”. Rádásul az eredeti XVIII. századi Magliabechi katalóguscédulán az 1666-os dátum szerepel, s ezt nagyon valószínű, hogy a címlap alapján írták, mely címlap az Arno folyó kiáradásáig ép és teljes volt.

Még ha károsult is a könyv, és nincs is címlapja, megvan a címlap után következő három levél, ami az OSZK-ban lévő 1670-es példányból hiányzik. Dézsi sejtését²⁵ tehát ma már nemcsak az 1671-es kiadásból visszakövetkeztetve tudjuk bizonyítani: világos, hogy az említett három kiadásban (1666, 1670, 1671) a címlapot csak a három elogium követte, előszó nélkül. Az 1670-es kiadvány többi hiányzó lapja is megvan az általam talált kötetben. Mivel, mint mondtam, a könyvet még nem restaurálták, nem volt alkalmam lefényképeztetni vagy mikrofilmet készíttetni. Tehát sajnos csak Dézsi leírása alapján tudtam összehasonlítani a két példány szövegét (1666-os és 1670-es), de így is megállapítható volt, hogy a textus ugyanaz. Mégis néhány helyen nem egyezik a szavak nyomtatása: épp azokon a helyeken, ahol Dézsi a szavak furcsa formáját nyomdai hibának érzi, a firenzei példány „helyesebbnek” tűnő szöveggépet ad, mint például „vadászásnak” a „vadászásznak” helyén.²⁶ Persze jól tudjuk, hogy e szövegváltozatok nem hibák, de nagyon fontos bizonyítékok arra, hogy nemcsak a *Via Jacobea*t nyomtatták 1666-ban és fűzték később az 1670-es kiadáshoz, hanem egy egykorú, vele egyidőben született kiadás áll a szemünk előtt. Legközelebb részletesebb nyomdai összehasonlítást szeretnék végezni, de már

²³ EINEDER George, *The Paper-Mills of the Austro-Hungarian Empire. Monumenta Cartae Papyraceae, Historiam Illustrantia*, VIII. k., Hilversum, 1960. 55.

²⁴ Dézsi Lajos, *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája*. Bp., 1905. 30–31.

²⁵ Dézsi L., i. m. 31–32.

²⁶ Dézsi L., i. m. 35.; más helyen is ugyanaz előfordul.

a rendelkezésünkre álló adatokra támaszkodva is lehet állítani, hogy az első létező rendezett kiadásról van szó, melyről eddig senki sem tudott.

E két újonnan előkerült kiadás alapján Balassi *Istenes énekeinek* új sztemmáját javaslom.

Még röviden szóljunk néhány szót a harmadik Balassi-kötetről, mely az *Istenes énekek* 1676-os pozsonyi kiadása.²⁷ Ez is egy károsult példány, átmosták, de még nem restaurálták. Címlapja és minden egyéb lapja is megvan, még ha nem is teljesen ép állapotban. Mindenben megfelel a Dézsi által leírt azonos kiadásnak, és könyvészeti szempontból nem is érdemes mást hozzátenni.

Feltehető a kérdés, bővült-e az *Istenes énekek* népszerűségéről és elterjedtségéről alkotott képünk? Úgy vélem, részletekben, de fontos részletekben, igen.

Az imádságirodalom nyomtatványai Itáliában már a XVI., de főleg a XVII. században nagy hagyománnyal rendelkeztek, és a katolikus egyház ellenreformációs programjának legfontosabb eszközei közé tartoztak. Az olasz kutatók kimutatták már, hogy annak ellenére, hogy ezeket a nyomtatványokat szegényes eszközökkel hozták létre rossz papírra nyomtatva, díztelen kivitelben stb., mégis az egész évszázad társadalmi, politikai és történeti megközelítésekor kikerülhetetlenek.²⁸ Több probléma is összefonódik itt, pl. az olvasni tudó réteg fejlődése, a művelt és népi kultúra közötti kölcsönhatás, a szóbeli költészet elterjedése. Sajnos eddig csak Franciaországban végezték el e téma kimerítő elemzését.²⁹ Egy a népi imádságirodalomról szóló olasz monográfiát összehasonlítottam a firenzei magyar anyaggal,³⁰ és könnyű volt megállapítani, hogy ezeknek a könyveknek más a jellege és minősége, azaz magasabbak. Ezek a magyar könyvek, néhány kivételével, semmiképpen sem lehettek népi olvasmányok, de nem is volt ez gazdag, előkelő könyvtár, inkább egy középrétegből származó művelt egyházi embernek a gyűjteménye. A lexikonokat és a szótárakat most figyelmen kívül hagyom, mert ezek egyébként is talán egy külön gyűjteményhez tartozhattak. A nagyszombati kegyes kiadványokat és a Balassi-kiadásokat együtt tekintve úgy tűnik fel, hogy ezek mégis csak imádságirodalomnak számítottak az olvasó szemében. Tény, hogy a Balassi- és Rimay-versek Tarnóczy István vagy Ágoston Péter jezsuita műveivel szépen összeilleszkedtek.

Balassi *Istenes énekeinek* népszerűsítéséről már sok fontosat írtak a magyar kutatók. De csak a bécsi kiadás új keletkezési dátumának köszönhető, hogy a katolikus barokkos irodalom sodrába már *ilyen korán*, 1633-ban, beleilleszkezhettek és elképzelhető volt mint efféle olvasmány.

Rimay halála után, közvetlenül a protestáns szellemű bártfai kiadás után rögtön következett a katolikus,³¹ a „reconquista” jegyében, s most nem firtatjuk, hogy s mint került, s egyáltalán került-e ekkor forgalomba, vagy csak később. Mindenképp nagy szerencse, hogy a Firenzébe jutott magyar nyelvű könyvcsoportban nem a nagyszombati új kiadás címlapjával érkezett a Balassi-mű, hanem eredeti formájában, Pázmány Kalauza és Pádúai Szent Antal élete közé keveredve.

²⁷1. Dézsi, i. m. 44.

²⁸1. BARBERI Francesco, *Il libro italiano del Seicento*, Manziana. 1990; A nyomdák, nyomdászok, könyvtár és könyvtárosok világáról (különösen Magliabechi szerepéről) Olaszországban a XVII. sz. második felében 1. MIRTO Alfonso, *Stampatori, editori, librai nella seconda metà del Seicento*. Firenze, 1989.

²⁹Egyéb között 1. CHARTIER R., *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, 1986.

³⁰BALDACCHINI Lorenzo, *Bibliografia delle stampe popolari religiose del XVI-XVII sec.* Firenze, 1980.

³¹ SZABÓ G., i. m. 19. Itt szeretném megköszönni Ács Pálnak és Szabó Cézának a tanulmány megírása során nyújtott segítségüket.

MÉG EGYSZER A PATAKI NÉVTELENRŐL

(Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)*

I. Helyzet

Más irodalomtörténeti korszakok szakirodalmához képest a régi magyar irodalommal foglalkozó szekunder szövegek között viszonylag kevés interpretáció, explicit értelmezés lelhető fel.¹ A szakmánkban talán uralkodó paradigmának nevezhető történeti poétikai módszer Magyarországon az egyedi műveken túlmutató, átfogó kontextus-vizsgálatokhoz, nagytömegű vers- és prózaelemzésekhez, illetve kifejezetten művelődéstörténeti célú kérdésfelvetésekhez vezetett el.² Így aztán az egyedi műértelmezés (vagyis a történeti kontextusba való megszólaltató visszaillesztés eredetileg célul tűzött művelete) óhatatlanul idejétműltnak tűnik, s gyakran elmarad.³

* A dolgozat először a *Közkelet, népi kultúra a XVI-XVII. században* című tudományos ülésszakon a tatai vármúzeum lovagtermében 1992. május 23-án délután hangzott el. Észrevételeikért köszönet illeti Ötvös Pétert, Kovács Sándort és Szigeti Csabát. Külön köszönöm Balázs Mihály, Horváth Iván, Komlowszki Tibor, Szabó Géza és Zemplényi Ferenc tapintatos tatai észrevételeit. Kérdéseiket, illetve rájuk adott válaszaimat igyekeztem beépíteni a tanulmányba.

¹Pl. Az 1973-ban szerkesztett és csak 1979-ben megjelent *A régi magyar vers* (Szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp.) c. kötet az első és utolsó terjedelmesebb régi magyar irodalmi interpretáció-gyűjtemény; az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (a továbbiakban: *ItK*) apránként kihalófélben van a *Műelemzés* rovat; a régi magyar irodalmi *Miért szép?* kötet nincs stb. Ez persze nem jelenti azt, hogy olvasatok ne lennének forgalomban, sőt: a régi magyar irodalom szakirodalmá jelentős részben *uralkodó olvasatok tára*. Az olvasatokhoz vezető út azonban a legtöbb esetben nem világos, rejtett, implicit. Versengő olvasatok megszűlését ez a helyzet jelentősen megnehezíti.

²A paradigma/anómia fogalmakat Thomas S. KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete* (Bp., 1984.) c. műve alapján használom. A nagytömegű szövegvizsgálat példáit felesleges sorolnom: A XVI. századi magyar vers számítógépes vizsgálata (HORVÁTH Iván és munkacsoportja; eredményeikre – VADAI István segítségével – magam is támaszkodtam); A versszerzés műszavai a XVII. századi magyar nyelvű verses szövegekben (SZIGETI Csaba és munkacsoportjainak folyamatban lévő munkái); a nem verses műfajok területén: a temetési beszédek poétikája (pl. KECSEKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka, *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. Századból*, Bp., 1988.) stb.

³Történeti poétikán (eddig, itt és a továbbiakban) a szigorúan történeti-kontextuális olvasási stratégiá(ka)t értem. Ez egyfelől korhű fogalomhasználatot, másfelől (az interpretációt talán közvetlenebbül befolyásoló módon) a lehetséges jelöltek körének történeti alapú szűkítését jelenti. Némiképp figyelemreméltó, hogy ezen interpretációs stratégia névadó alapműve (új, kommentált, válogatott kiadása: A. N. VESZÉLOVSKIJ, *Isztoricseszka poetyika*. Moszkva, 1989.) a magyar irodalomtörténetírásban – érzésem szerint – valójában nem ismert; a műből ezideig csupán részletek jelentek meg magyarul. Az irányzat jelentős mértékben saját fejlesztés. (Lásd még: J. M. MELETYINSZKIJ, A. N. Veszélovskij „Történeti poétikája” és az elbeszélő irodalom eredetének kérdésköre. Helikon, 1990. 1. 37–60.) A stratégia magyar alapszövegeinek a következő egymással is vitakozókat tartom: HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei*. In uő, *Tanulmányok*. Bp., 1956. 7–26., Minerva 1922.; HORVÁTH Iván, *Történeti poétika és magyar irodalom-ismeret*. In uő., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982. 295–307. Utóbbi a sokféle korabeli konvenció összemosását veti előbbi szemére, s hitet tesz amellett, hogy volt olyan konvenció (a Balassié), amely a mi elvárásaink-

Mindez különösképpen igaz az *Eurialus és Lucretia* széphistória esetében. A XVI. sz. végi szerelmi nyelv- és ideológia átfogó vizsgálatai után, a mű irodalomtörténeti fontosságának, szerkezeti és nyelvi erőnyeinek, valamint a régi irodalom esetében sokak számára oly ritka, ez esetben mégis gyakori műelmények ellenére, a kiterjedt, már-már burjánzó szakirodalomban ezideig nem született egyetlen értelmezés sem a szövegről.⁴ Úgy tűnik, ennek oka a fentiek mellett abban kereshető, hogy nehezen kezelhető, zavarba ejtő, anomália-jellegű az olyan mű, amelynek nem ismerjük szerzőjét, amelynek nehezen megállapítható a megnyugtató, textológiai főszöveg rangjára méltó szerzői szövege, ill. amelynek ráadásul korabeli olvasatairól is keveset tudunk.

Jelen tanulmány az *Eurialus és Lucretia* néhány kiemelkedő jelentőségű mozzanatának értelmezésén kívül, azon töpreng (a szerző, az író, szöveg, korabeli olvasat fogalmainak kapcsán), hogy e tényezők *esetleges hiánya* (történeti poétikai és mai irodalomelméleti megfontolások szempontjából) valóban *hiány-e*, vagy éppen e hiányok *megőrzésével* járunk el valóban történetileg — és egyben a számunkra való, mai interpretáció igényével.

hoz közelálló, s volt olyan, aki nem; ezen belül pedig számtalan az egyéni árnyalatok száma. (A kérdéshez lásd még jelen dolgozat 11. jegyzetét.)

A történeti poétika alap-célkitűzése: a „mindent a maga mércéjével”, s ezen keresztül a korabeli olvasat rekonstrukciója természetesen korántsem problémamentes elképzelés.

Nemcsak arról van szó, hogy érthetetlen módon nem szokás (pedig a feladat definitive adja magát) *valóban korabeli olvasatokat* vizsgálni. (A kevés kivétel egyikéről lásd a 39. jegyzetet, egy lehetséges terepnek pedig pl. Rimay olvasatát Tolnai Balog János Rimay által fordított verséről, RIMAY János, ÖM. Szerk. ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 47.) Egyébként úgy olvasni, ahogy akkor olvashatták, valószínűleg nem azonos azzal, ahogy valójában olvastak akkor. A történeti poétikai olvasat (legjobb esetben) egy akkor meg nem született olvasat lehetőségét teljesíti ki.

Hanem sokkal inkább arról van szó, hogy a korabeli olvasat elérésének lehetősége irodalomelméletileg kérdéses (pl. a korabeli olvasatot is interpretálni kell, lehetőleg annak korabeli olvasata segítségével — ilyen persze általában nincs, ha pedig van, az újabb olvasatot követelne, s így tovább a végtelenségig, stb.). Jean-Claude SCHMITT tanulmánya (*Megírható-e a középkor vallástörténete*. BUKSZ 1991. Tél 466–477.) DÁVIDHÁZI Péter könyvének egy kitérője („Isten másodszülöttje.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., 1989. 21.), valamint az ott idézett SCHELLING-hely (*Philosophie der Mythologie*. Stuttgart és Augsburg, 1857. 140.) ill. mitológiai szakmunka (M.I. SZTEBLIN — KAMENSZKIJ, *A mítosz*. Ford. ELŐD Nóra. Bp., 1985. 7–13.) irányíthaták figyelmünket újra az irodalom és a művészetek történeti megismerésének akut problémáira. Megjegyzem, a történeti, történeti-poétikai megismerés lehetőségének cáfolataként általában idézett CADAMER valójában mintha nem ellenezné ezt a felfogást. (Lásd vélekedését CURTIUS művének kapcsán, az európai irodalomunknak a barokkig tartó szakaszáról: *Igazság és módszer*. Bp., 1984. Ford. BONYHAI GÁBOR. 70. skk.)

⁴ Az átfogó vizsgálatok Balassi-, (HORVÁTH Iván, i.m.) ill. széphistória- és udvari dráma központúak (LUDÁNYI Mária a későbbiekben pontosan hivatkozott tanulmányai, lásd 5. 24. sz. jegyzet). A *Lucretia* szerkezeti- és nyelvi erőnyeire lehangsúlyosabban RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes tanulmánya hívta fel a figyelmet („Írják gyermek-képet”. ItK 1976. 5–6. 681–684.). A régi magyar irodalmi műelmények — ha vannak — általában nem kapnak nyelvi megfogalmazást. (HORVÁTH Iván nyílt vallomástétele mellett: i.m. 307.) e szempontból kivételnek tűnik a *Lucretia* szakirodalma. — A föltevések és okoskodások számának szaporítása helyett már többen javasolták az értelmezés eszközeit (pl. MITKOVICS Gyula, *Aeneas Sylvius „De duobus amantibus”-ának magyar átdolgozói*. ItK 1896. 13–20.); NÉGVESY László, *A Pataki Névtelen és Dobó Jakab*. It 1916. 3–4. 81–86., de a szövegtörténeti munka ezideig csupán az eredetivel való összehasonlításig jutott. Ezáltal fokozódott a *Lucretia* szekundér voltának tudata, ami — némiképp paradox módon — tovább nehezítette az interpretációval foglalkozó szövegek megszületését.

II. Ki a szerző? Mi a szerző?

A régi perben máig nem született végleges ítélet. Éleselméjű, körmönfont és megszállott attribúciók (egészében véve a filológia fegyvereinek teljességét felvonultató) sora próbálta meg Balassi Bálintnak, Dobó Jakabnak vagy a Pataki Névtelennek perelni az *Eurialus és Lucretia* széphistória szerzőségét.⁵ A külső szempontok szűkítő, valószínűsítő vizsgálata után, a szöveg szoros olvasásának eszközével szokás megállapítani a szerző alapvető tulajdonságainak együttesét, melyet azután az „óvatosság”, „a filológusi költőkreálástól való tartózkodás” okán valamely már ismert szerzőben látszik célszerűnek megtalálni.⁶ Mivel azonban az utóbbi, azonosító műveletre jónéhányan mégsem mernek vállalkozni („A filológia nem, majd csak a múza

⁵Jelentősebb állásfoglalások

(a) Balassi Bálint szerzősége mellett: SZILÁDY Áron, *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*. Bp., 1979.; MARTIRKÓ Bertalan, „*Eurialus és Lucretia*” a magyar irodalomban. Egyetemes Philológiai Közöny (továbbiakban: EPHK), 1890. 644–660., 769–782.; HARSÁNYI István, *A Pataki Névtelen neve*. Sárospataki Református Lapok, 1916. 7–10.; DÁZSI Lajos, *Balassa Bálint minden munkái*. Bp., 1923.; BABITS Mihály, *Írás és olvasás*. BM összegyűjtött munkái. (1924.) 289.; *Magyar széphistóriák*. Bp., 1965.; KOMLOVSZKI Tibor, Balassi, Kerecsényi Judit és az *Eurialus és Lucretia*. ItK 1969. 4. 391–406.; MOLNÁR József, *A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról*. ItK 1970. 2. 194–197.; TÓTH István, *Az Eurialus és Lucretia című széphistóriának szerzőségének kérdése*. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei, 1970. Ser. 3. 73–94.

(b) Dobó Jakab mellett: (részben) NÉGYESY, i. m.; *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom tanulmányozásához*. I. kötet. Bp., 1963. Szerk. BARTA János, KLANICZAY Tibor. 535.; (részben) RITOÓKNÉ, i. m.; HORVÁTH Iván, i. m., *köleg* 264.

(c) Ismeretlen szerző, a Pataki Névtelen, a kérdés eldöntetlensége ill. jelentéktelensége mellett: TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*. Bp., 1867. (reprint Bp., 1987.) 109–114.; MITKOVICS, i. m.; (részben) NÉGYESY, i. m.; *Magyar széphistóriák*. Bp., 1955. S. a. r. STOLL Béla.; GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*. Bp., 1962. 289. *A magyar irodalom története* I. Bp., 1964. 443. (STOLL Béla); LUDÁNYI Mária, *A szerelem-kép alakulása a XVI. század végi és XVII. század eleji magyar irodalomban*. ItK 1979. 359–371.; RMKT XVI. sz. 9. kötet. Bp., 1990. 405–465., 580–594. (HORVÁTH Iván, STOLL Béla).

⁶Attribúció-módszertani kérdésekhez lásd a meglehetősen gazdag gyakorlatot, valamint az Anonymus-kérdést (főként: SEBESTYÉN Gyula, *Ki volt Anonymus?* Bp., 1989.; CSAPODI Csaba, *Az Anonymus kérdés története*. Bp., 1978.; GYÖRFFY György, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp., 1976.) valamint BÁN Imre könyvét *A Karthauzi Névtelen műveltségéről* (Bp., 1976.). — A Pataki Névtelen legfontosabb tulajdonságait összeállította NÉGYESY (i. m. 6.), TÓTH (i. m. 92.), KOMLOVSZKI (i. m. egészében) és HORVÁTH Iván (i. m. 271.), aki *uo.* az óvatosságra is figyelmeztetett. Megjegyzem KOMLOVSZKI még Balassi Bálint mellé nem kívánt második költőt, mert annak léte „Bár lehetséges, de nem valószínű.” (lásd i. m. 406.). Horváth Iván már Balassi Bálint és Dobó Jakab mellé nem kívánt harmadikat kreálni. Más szavakkal KOMLOVSZKI nem hajlandó két Balassit (lásd *uo.*), HORVÁTH Iván pedig két Dobó Jakabot elképzelni (i. m. 271.). Ha ezek a dolgozatok hagyományos szemléletűek lennének, az enyém meg kifejezetten dekonstruktív, akkor most megismételhetném a dekonstrukció híres, gáncsoló közhelyét arról a tudományról, amely a kettősséget, az önmagunkkal néha bizony mégsem azonos jelenségeket ördöginek látja s ezért nem tűri. Fontosabb talán most a kérdés: miért az óvatosság, a költőkreálástól való tudós félelem? Megítélésem szerint, ha a költők száma nem növekszik egy adott kort illetően, a tudomány (vagy legalábbis az idő) haladtával pedig egyre több fejleményt ismerünk meg a régi korszakból, az ismert költők által elvégzett feladatok száma, s így a költők jelentősége egyre nő. Számuk növelése csökkentheti jelentőségüket (a jelentőség megoszlik), ez esetben főleg Balassit. Tételszerűen: a költőkreálástól való félelem kultikus indíttatású (is) (lehet). A jelentőségmegosztás elvéhez lásd még MARTIRKÓ árulkodó megjegyzését: „Balassi Bálint költészete határozottan nyerne, ha ez epikai művet teljes joggal sajátjának tekinthetnék.” (i. m. 782.)

segíti!) a Pataki Névtelen jelzős szerkezet lassanként egy már ismert szerző nevének tűnik, akként funkcionál.⁷

Amennyiben: nem teljesíti ugyan a személynevek referenciális, rámutató funkcióját (nem jelöl meg történetileg ismert személyt), de leíró, definiáló feladatát betölti (az Eurialus és Lucretia íróját, Balassi egyik korai társág megnevezéi), ellátja a klasszifikációs, szembeállítást lehetővé tévő feladatokat (biztos, hogy nem a Pataki Névtelen írta a Szigeti Veszedelem c. eposzt ill. a Pataki Névtelen neve c. tanulmányt) s emellett jellemzi a szerelmi diskurzus létezési módját, meghatározza befogadásának mikéntjét, a mű státuszát.⁸

Mégpedig úgy, hogy aláhúzza: ez a széphistória nincs ellátva szerző-funkcióval, írója ugyan volt (talán több is), de szerzője: nincs. Az író semmiféleképpen: sem nevével, sem az akrosztichonban, sem anagrammatikusan, sem a kortársi hagyományban nem jelölte meg magát, (a konvenció szerint) nem vált szerzővé.⁹

⁷ Az azonosításra nem vállalkozók közül a legjelentősebb példa, a dologban immár legendásan hallgatag RITOÓKNÉ Szalay Ágnesé. — A Pataki Névtelen szerzői névként való alkalmazására legjobb példa a XVI. századi verskataszter szerzői listája: „... Pap Benedek, Pataki Névtelen, Péchy Ferenc...” Egyébként a XVI. századi magyar vers valamennyi 17 Névtelenje ekként funkcionál Cegeitől Váradig. Az irodalomtörténetírásunk által képzett 19 névből világos, hogy elsősorban a széphistória (7) és a biliai história (2) műfajában írt szövegeket hajlamos a tudós utókor megnevesíteni. A többi műfaj esetében — úgy tűnik — a névtelenség nem zavaró. E szinte véletlen és mellékes példa élesen világít rá arra, hogy a szerzői név meglepte vagy meg nem léte ma is műfajspecifikus tényező, más szóval mintegy beletartozik a műfajok definíciójába. Természetesen fokozati eltérésekkel. (Különösképpen igaz ez az irodalmon kívüli műfajok esetében, pl. újságírás, reklám, tömegtájékoztató, stb.)

⁸ A bekezdés fogalomhasználatához, ill. a szerző halálának irodalomelméleti problémáihoz lásd: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* Világosság, 1981. 7. Melléklet 26–35.; Roland BARTHES, *From Work to Text*. In *Textual Strategies — Perspectives in Post-Structuralist Criticism*. Ed. Josué V. HARARI. Cornell UP, 1979. magyarul: *A múltól a szöveg felé*. POMPEJI, 1991. 3. 90–101.

⁹ TÓTH István (i. m.) elrejtett akrosztichon-fantazmagóriáinak nem hiszek, VARJAS Béla sokat idézett felfedezését a IOIKHAE = Jutkái rész- akrosztichonról: *Lucretia*, 481–501.) pedig kevésnek tartom a kérdés eldöntéséhez. — A szerzői név jelölésére a XVI. századi számítógépes *verskataszter* (Főszerk.: HORVÁTH Iván, szerk.: FONT Zsuzsa, HERNER János, H. HUBERT Gabriella, SZÖNYI Etelka, VADAI István, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 2. 3. (copyright 1991.), (Micro/CDS/ISIS) a szignáltság kifejezést használja. (A számszerű adatok itt és a továbbiakban hozzáférhetőek. Kb. 1522 szöveg közül:

1. szignált 310
2. nem szignált 534
3. közeli utókor által szignált 40
4. kései utókor által szignált (= irodalomtörténetírás által attribuírt) 83 (ebből 17 XY Névtelen, koholt személy)
5. kötet szinten szignált 553
6. anagrammatikusan szignált 2

A szerzői név jelöltségének (a továbbiakban: neveltség) ill. nem jelöltségének (a továbbiakban: névtelenség) arány tehát a XVI. században kb. 2:1. Ennek alapján a névtelenség nem archaikus kivétel, hanem az egyik főirány a kor irodalmában. Ha egyáltalán van kivétel, akkor nem tudom, hogy az NN vagy a BB típusú névjelölések közül melyik az. — A repertórium felhasználásának módszertani problémáira látán HORVÁTH Iván figyelmeztetett. Tanácsai mellett a következő dolgozatok tanulságait igyekeztem még alkalmazni: *Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására*. ItK 1980. 630–639.; HORVÁTH Iván, *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények*. ItK 1983. 75–89.; Uő., *A régi magyar vers készülő kézikönyve*. In. *A magyar vers*. Bp., 1985. Szerk. BÉLÁDI Miklós — JANKOVICS József — NYERGES Judit. 82–89., valamint a *Versszerzés és po-*

Mindennek értelmében a vizsgálandó történeti tárgy, a ráánkmaradt szöveg durva megmásításának tartom tehát az eljövendő első *siker*es attribúciót. (Akit esetleg mégis az attribúció hagyományos kérdése foglalkoztat, annak figyelmét felhívom az 5., 6., 7. számú jegyzetekre, valamint a 3 *attribúciós adalék*ra.)

Természetesen nem kívánok nagyágyúkat (mint pl. az individuum nélküli diszkurzuselméleteket [Foucault, Lacan], Beckett szavaival *Mit számít, ki beszél. Mondta valaki. Mit számít, ki beszél.*) bevoncsolni olyan törekény szerkezetekbe, mint a régi magyar irodalom.¹⁰ Csupán arra szeretném felhívni a figyelmet (most Thienemann Tivadar: *Irodalomelméleti alapgfogalmak* c. művére hivatkozva), hogy a szerzőség intézménye történeti képződmény, felesleges és hamis tehát az intézmény létrejötte előtti szövegeket is egységesen a *mai szerzőkonvenció* szerint olvasni. Számomra is úgy tűnik mindenesetre, hogy a régi magyar irodalom irodalomtörténész, textológus vagy interpretátor kutatója akkor barátja a szövegnek, ha nem barátja a szerzőnek.¹¹

ézés: a XVI–XVII. századi magyar költészet című konferencia anyaga, Salgótarján — Eresztvény, 1988. május 18–22. ItK 1989. 193–322.

¹⁰ Lásd: David CARROL, *The Subject in Question. The Languages of Theory and the Strategies of Fiction*. Chicago UP, 1982. főként 9–51. — Lacan esetében — tekintve, hogy maga az életmű lenne az — nehéz a hivatkozás. Újabban róla lásd: Revue Internationale de Philosophie. Revue Trimestrielle. Volume 46. No. 180. 1/1992. főként Ellie RAGLAND-SULLIVAN, *The paternal metaphor: a Lacanian theory of language*. uo. 49–93. Lásd még: Kaja SILVERMAN, *The Subject of Semiotics*. New York — Oxford, UP, 1983., főként 126–193. — Ezek a teóriák az individuum helyére a társadalmilag és nyelviileg létrehozott szubjektumot állítják; amely a magát mondó nyelvet beszél, aki által a nyelv maga beszél.

¹¹ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapgfogalmak*. Pécs, 1931.; Minerva, 1927–1930. Kny. 1930. [Reprint, Pécs, é.n.]. Lásd: főként 99–102. Az irodalomtörténetet, pontosabban az irodalmiság történetét illető, az irodalom emberi tényezőinek változását a műalkotások létezési kontextusának változásaival együtt vizsgáló szemléletéhez BÓKAY Antal, *A műsák, pszükhé és tudományaik*. Helikon, 1990. 2. 153–170., főleg 158 skk., valamint az ott is idézett W. J. ONG, *Orality and Literacy — The Technologising of the World*. Oxford UP, 1982., BÓKAY (i. m. 160.) olvasmányaitól nem függetlenül, azokat összegezve az Írás korszakáról a következő összegzést adja: „Ekkor még nincs igény a műelemzésre, hanem csak egy etikai-történeti megértési háttér elcsajátítására, mert egy-egy ilyen tradíció ismerete egyrészt kielégítő mennyiségű műalkotást tesz érthetővé, másrészt meg az adott közösség, osztály szempontjából finoman szabályozza is az elérhető és kizárható művek körét azzal, hogy az ellentétes szemléletmódhoz szükséges értékrendet nem ismerteti, nem preferálja.” Mindennek értelmében magam a HORVÁTH János-i egységes konvenciónál kisebb, HORVÁTH Iván egyszemélyes konvenciónál nagyobb, közösségi tradíciók, konvenciók és értelmezések kutatását tartom fontosnak (Lásd: 3. jegyzet.) Nehezen hiszem hát, hogy a régi magyar irodalom egységes története megírható lenne. Minden konkrét vizsgálat felborítja a megállapított irodalomtörténeti trendeket. Irodalmi közösségek története látszik csupán megírhatónak, ahogyan azt HORVÁTH János híres könyvének szerkezete egyszer már jelezte. (*A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Bp., 1957.)

Irodalmi közösségeket említve persze nem lehet kikerülni Balassi körét, illetve őt magát, aki szót emelt verseinek mások általi torzításai miatt. (RIMAY, ÖM. 41.) Ezt általában a szerzői öntudat korai jelének szokás tekinteni. Szerintem inkább a szövegalkal örökséről van szó. (Lásd még: SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana. Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben*. ItK 1985. 675–688. főleg, 681.) Ha azonban mégis a szövegállandósággal összefüggő copy right beszél Balassiból, akkor sem bizonyos, hogy más irodalmi közösségekben is hasonló szerzői tudat működött. És még ha így lenne is: engem most nem a szerzői öntudat, hanem a világosan megjelenő szerző-funkció léte vagy nem-léte foglalkoztat. Már csak azért is, mert a híres Zrínyi-epigramma (*Nem írom pennával...*) mellett Balassi egy fontos levlérészlete is arra figyelmeztet (RIMAY, ÖM. 44), hogy a szöveg mégis szerzői öntudat mellett sem mindig volt egyben a hallhatatlanságnak is egyetlen vagy akár csak kitüntetett eszköze. A szerzői öntudat és a szerző-funkció —

Helyénvalónak tűnik viszont a kérdés, hogy milyen speciális, a maitól eltérő funkciókat töltöttek be a régiségben a szerzői névhasználat különböző formái,¹² illetve hogy mely műfajokból ismerjük a legtöbb magát semmiképpen meg nem jelölő író, vagyis, hogy léteztek-e a régi magyar irodalomban tendenciózusan szerző-funkció nélküli műfajok.

Ez utóbbi kérdésre a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* segítségével a következő választ adtam.¹³

III. Referátum 1.

A kb. 1522 XVI. századi magyar verses szöveg közül kb. 988 db szignált (neves) kb. 534 nem szignált (névtelen). (Az irodalomtörténet-írás által elnevezett XY Névtelen nevű szerzőket is a névtelenek közé számítva a névtelen szövegek száma kb. 551. E névtelen szövegek közül kb. 476 egyházi, 75 világi.)

A nem szignált szövegek műfaji megoszlása (1. sz. segédlet):

Műfaj	db
hymnus	129
psalmus	55
könyörgés	51
dicséret	43
ráolvasás	27
temetési ének	22
summa	20
benedicamus	19
intés	16
egyházi ének	14
cantio	14
kitalált történetmondás	14
invocatio	12
sequentia	09
hálaadás	09
udvari ének	08
imádság	07
naptárvers	06
szentháromság ének	06
házasének	06
vanitatum vanitas	05
kortárs história	05

úgy tűnik — nem feltétlenül függnek közvetlenül egymástól. Egyáltalán: a szerzői öntudat mindig konstrukció. Biztos csak a funkció.

¹² A kérdés ezideig legvilágosabb kifejtése SZIGETI, i. m. (Lásd még: VARGA Imre vitacikkét I&K 1986. 95–100). A probléma tágabb, irodalomelméleti konnotációinak kapcsán született a magyar irodalomtörténetírás két szép és összefüggő Borges meditatciója: SZIGETI, i. m. 688., ill. HORVÁTH Iván, *Corpus Poeticarum*. In uő., *A vers*. Bp., 1991. 196–205. (Jorge Luis BORGES, *A másik halál*, ill. Pierre Ménard, a „Don Quijote” szerzője. In uő., *A titkos csoda*. 260–268. i. m. 72–84.)

¹³ A válasz előtörténetéhez lásd a 7. és 9. jegyzeteket. A névtelen és az irodalomtörténetírás által elnevezett XY Névteleneket az egyszerűség kedvéért összevontam.

bibliai historia	05
Miattyánk ének	04
antiphona	04
Úrvacsora ének	04
populáris/vágáns	04
csízió	04
Credo-ének	03
Tízparancsolat-ének	03
panasz, siralom	03
női dal	03
idézet	03
szerzetesi regula	03
üdvözlég	03
benedicamus-parafrázis	03
asszonycsúfoló	03
történeti história	03

(Az adatok hozzávetőlegesek. A 3 db-nál kisebb előfordulásokat a listába nem vettem fel. A szórvány előfordulásokat, a közelebbiről be nem sorolt, illetve csupán hírből vagy nótajelzésből ismert szövegeket – 4 db. populáris/vágáns, 3 db. világi, 3 db. nem história, 3 db. asszonycsúfoló, 3 db. idézet – a továbbiakban nem vizsgálom. A csíziókat naptárversnek tekintem.)

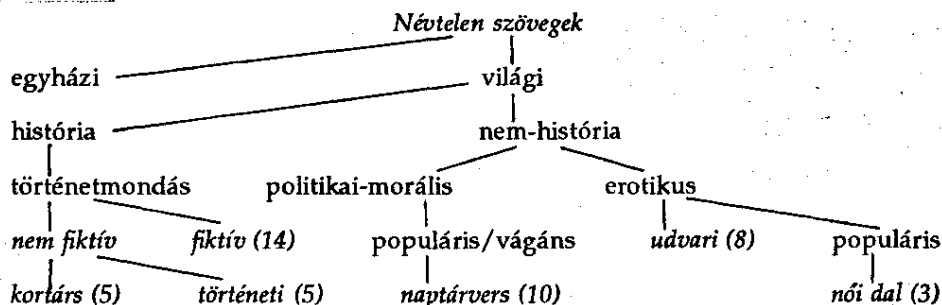
A névtelen szövegek az előre várható egyháziak mellett főként a következő világi műfajokban tűnnek fel:

1/1. számú segédlet:

Műfaj	db
kitalált történetmondás	14
naptárvers	10
udvari ének	08
kortárs história	05
történeti história	03
női dal	03

Az adatok alapján tehát: *ha egy XVI. századi magyar nyelvű verses szöveg névtelen, akkor többnyire egyházi. Ha mégis világi, akkor általában nem-história. Ha mégis história, akkor többnyire kitalált. Ha nem fiktív, akkor kortárs tudósító típusú.*

A tétel illusztrációja a repertórium műfaji besorolásának ágrajzában (2. sz. segédlet):

Tegyük fel két kérdést erre a négy, kitüntetetten névtelen világi műfajra nézve.

1. kérdés. Az adott műfajon belül milyen a neveltség — névtelenség arány?

Neveltség/névtelenség arány a hat kitüntetetten névtelen világi műfaj esetében.

(3. sz. segédlet)

Műfaj	Összes	Névtelen	Neves
kitalált történetmondás	37	14 (38%)	23 (62%)
naptárvers	18	10 (55,5%)	08 (45,5%)
udvari ének	101	8 (8%)	93 (92%)
kortárs história	36	5 (14%)	29 (86%)
történeti história	28	3 (11%)	25 (89%)
női dal	8	3 (37,5%)	5 (62,5%)

Úgy tűnik, a históriára és az udvari énekekre nagyon gyengén, a naptárversre igen erősen, a kitalált történetmondásra és a női dalra közepesen jellemző, hogy az adott műfajban dolgozó alkotó nevével tendenciózusan nem jelzi magát.

2. kérdés. Az adott műfajon belül milyen a neveltség — névtelenség arány azon szövegek esetében, amelyeknek csak nyomtatott vagy csak kézíratos forrása maradt ránk?

A hat névtelen világi műfaj neves/névtelen arányai a nyomtatottság és a kéziratosság függvényében. (4. sz. segédlet)

Műfaj	Összes	„Csak” (Ny+K)	K. (N+O)	Ny. (N+O)
kitalált	37	21 (14+7)	7 (3+4)	14 (11+3)
naptárvers	18	17 (15+2)	2 (0+2)	15 (7+8)
udvari vers	101	96 (0+96)	96 (89+7)	0
kortárs	36	30 (25+5)	5 (3+2)	25 (22+3)
történeti	28	16 (11+5)	5 (3+2)	11 (11+0)
női dal	8	8 (1+8)	7 (5+2)	1 (1+0)

(Itt és a továbbiakban:

Csak = kizárólag kézíratos vagy kizárólag nyomtatott forrásból ismert szövegek

K = kizárólag kézíratos forrásból ismert szövegek

Ny = kizárólag nyomtatott forrásból ismert szövegek

N = neves szövegek

O = névtelen szövegek)

Ugyanazon adatok egyszerűsített táblázatban. A hat névtelen világi műfaj neves/névtelen arányai a nyomtatottság és a kéziratosság függvényében (4/1. sz. segédlet):

Műfaj	K (N/O)	Ny (N/O)
kitalált	3/4	11/3
naptárvers	0/2	7/8
udvari vers	89/7	0
kortárs	3/2	22/3
történeti	3/2	11/0
női dal	5/2	1/0

Tehát: A névtelenségre hajlamos 6 világi műfaj közül 3 esetben még tendenciájában sem igaz a várható közhely, miszerint: ami nyomtatott, az neves, ami kézirat, az névtelen. (Ny=N; K=O) Tudniillik a naptárvers szinte kizárólag nyomtatott és kiegyensúlyozottan neves vagy névtelen; míg az udvari vers és a női dal kizárólag kézirat, de tendenciájában neves: a naptárvers a nyomtatásban létezik (vagy marad fenn), míg az udvari ének és a női dal általában nem jut el a nyomtatásig. Névtelenségük média-specifikus voltáról nem beszélhetünk.

A történetmondó műfajokra nézve viszont igaz az Ny=N; K=O közhely: a kitalált história kéziratban majd egyenlő arányban neves, illetve névtelen (bár némiképp hajlik a névtelenségre) kizárólag nyomtatásból ismert darabjai között viszont már négyszer több a neves, mint a névtelen. A kortárs és történeti história kéziratban hasonló arányokat mutat (bár már ott is inkább hajlik a nevesességre). Kizárólag nyomtatott forrású szövegei esetében a kortárs históriák közt már hétszer több a neves (azaz a neveség aránya a kéziratossághoz képest ötszörösére nő), a nyomtatott történeti históriák közt pedig már kizárólag neveseket találunk. Fejezzük ki az itt elmondottakat a neves, illetve névtelen szövegek százalékarányával kézirat, illetve nyomtatott bontásban, talán így szemléletesebb. (4/2. számú segédlet)

Műfaj	N% (K–Ny)	0% (K–Ny)
kitalált	43% – 79%	57% – 21%
naptárvers	0% – 47%	100% – 53%
udvari vers	93% – 0%	7% – 0%
kortárs	60% – 88%	40% – 12%
történeti	60% – 100%	40% – 0%
női dal	71% – 100%	29% – 0%

(Jelmagyarázat:

N% (K–Ny) = A neves szövegek százalékos aránya a kizárólag kéziratból ismert szövegek esetében, illetve a neves szövegek százalékos aránya a kizárólag nyomtatásból ismert szövegek esetében.

0% (K–Ny) = A névtelen szövegek százalékos aránya a kizárólag kéziratból ismert szövegek esetében, illetve a névtelen szövegek százalékos aránya a kizárólag nyomtatásból ismert szövegek esetében.)

Az eddigiek után közelítsünk a széphistóriához a história műfaján keresztül (történeti fogalmakat alkalmazva a repertórium *kitalált história* fogalma azonos a széphistóriával, ezért a továbbiakban így emlegetem a műfajt).

Névtelen/neves arány a nyomtatottság és kéziratosság függvényében a história, a világi história és a széphistória esetében (5. számú segédlet).

Műfaj	összes	csak (Ny+K)	K (N+O)	Ny (N+O)
historia	184	114 (81+33)	33 (21+12)	81 (72+9)
világi	101	67 (49+18)	18 (10+8)	49 (43+6)
széphistória	37	21 (14+7)	7 (3+4)	14 (11+3)

Kontrollanyag az 5. számú segédlethez: A *nem-szép-história*

Műfaj	összes	csak (Ny+K)	K (N+O)	Ny (N+O)
historiás ének	64	46 (36+10)	10 (6+4)	36 (33+3)
kortárs	36	30 (25+5)	5 (3+2)	25 (22+3)
történeti	28	16 (11+5)	5 (3+2)	11 (11+0)

Egyszerűsített táblázat ugyanazon adatokkal. Névtelen/neves arány a nyomtatottság és kéziratosság függvényében a história, világi história és a széphistória esetében. (5/1. sz. segédlet):

Műfaj	K (N/O)	Ny (N/O)
históriás ének	21/12	72/9
világi	10/8	43/6
széphistória	3/4	11/3

Kontrollanyag az 5/1. számú segédlethez: a *nem-szép-história*:

Műfaj	K (N/O)	Ny (N/O)
históriás ének	6/4	33/3
kortárs	3/2	22/3
széphistória	3/2	11/0

Táblázatunk hozzátétőleges adatai szerint tehát világos csoportok mutatkoznak.

Ezek szerint a csak nyomtatott forrással rendelkező szövegek esetében a históriák között 8-szor, a világi históriák között 7-szer, a széphistóriák között már csak 4-szer több a magát névvel megjelölő szerző, mint a névtelen. A csak kéziratból ismert szövegek között a história műfaj egészében már csak 2-szer több a neves, mint a névtelen, a kéziratosszéphistóriák között pedig már több a névtelen szöveg. (A *kontrollanyag*: a csak nyomtatott forrással rendelkező szövegek esetében a históriás énekek egészében 11-szer, a kortárs históriás énekek között 7-szer több a neves szöveg, mint a névtelen, a történeti énekek között pedig kizárólag neveseket találunk. A csak kéziratból ismert szövegek esetében viszont a históriás énekekben együtt, s típusaiban külön-külön is már csupán másfélszer több a neves, mint a névtelen.) Mindez nem csak azt mutatja és bizonyítja, hogy a nyomtatás nevesít (illetve, hogy minél inkább maradandó a rögzítés, annál nagyobb a neveltség aránya a névtelenséghez képest, vagyis hogy a *névtelen elszáll, a szerző megmarad*), hanem azt is, hogy a széphistória (a história műfajának egészéhez mérve) kifejezetten hajlamos a névtelenségre. Ennek következtében képletesen azt mondhatnánk, hogy annak a valószínűsége, hogy a kéziratosságból a nyomtatásba átmenő szöveg megszerzősül, a história esetében 4-szeres, a világi história esetében 7-szeres, a széphistóriánál 5-szörös. A *nyomtatott széphistóriák között a kéziratosszéphistóriákhoz képest 5-ször több a szerzői névjelöléssel ellátott szöveg*.

Fejezzük ki az itt elmondottakat a neves, illetve névtelen szövegek százalékarányával kéziratoss, illetve nyomtatott bontásban, talán így szemléletesebb. (5/2. számú segédlet)

Műfaj	N% (K–Ny)	% (K–Ny)
história	64% — 89%	36% — 11%
világi	56% — 88%	54% — 12%
széphistória	43% — 79%	57% — 21%

Kontrollanyag az 5/2. számú segédlethez: A nem-szép-história:

Műfaj	N% (K-Ny)	% (K-Ny)
historiás ének	60% — 92%	40% — 8%
kortárs	60% — 88%	40% — 12%
történeti	60% — 100%	40% — 0%

Bár táblázataim valójában nem tartalmazzák a *Lucretiát* (lévén annak kettős forrása); és az sem bizonyos, hogy egy konkrét szöveg is ugyanazt az utat járja be a szerzősülésben, mint a műfaj maga, gyanúm mégis az, hogy a *Lucretia* nevesült, közelebb került az író(k) szövegbeli önmegjelenéséhez azáltal, hogy kinyomtatták. Ha valóban lezajlott e nevesítési folyamat, akkor annak helye mindenképpen a minden attribúció alapját képező utolsó strófa, a kolofon. Amit a Pataki Névtelen-ről tudni vélünk, azt a kolofonból tudjuk. Az eddigiek alapján immár azonban számomra nem bizonyos, hogy a kolofon ugyanattól az írótól származik, mint a széphistória többi strófája. Ami azt jelenti, hogy, amennyiben igazam van, a *Lucretia* szövegét egynél több író vetette papírra.

(De akkor ki beszél a kolofonban? Felfogásom szerint egy második narrátor, akit a szerzővel szokás — vagy legalábbis: lehet azonosítani, de még az se biztos, hogy az íróval tanácsos: a kolofon is irodalmi szöveg, belőle is csak a narrátor figuráján keresztül lehetséges — roppant bizonytalanul — az íróra vagy pláne a szerzőre következtetni. Bár lehetséges, én ezt most mégsem teszem.)

Textológiailag fogalmazva: lehetséges, hogy az egyedül a kolozsvári 1592-es kiadásban szereplő kolofon nem lekopott (az összes!) többiről, hanem a médiaváltás hatására hozzátoldták (ehhez az egyhez.)

[(Attribúcius adalék 1.: Kolozsvár)

Amennyiben az utolsó strófa nem szerzői szöveg, természetesen felmerül a kérdés: honnan vette a kiadó (íj. Heltai Gáspár) az adatokat? Ha nem az ő fikciója az egész, vagy ha íj. Heltai nem ismerte az *Eurialus* és *Lucretia* íróját és keletkezésének körülményeit, akkor nyilván olyasvalakitől származik a kolofon szövege, aki ismerte az annak alapjául szolgáló eseményeket. (Vagy ő is kitalálta azokat.) Hogy ez ki lehetett, természetesen nem tudjuk. Ám (mint Kiss András és Ötvös Péter Balassi Bálint *Kolozsvárt* című, Kolozsvár város levéltárának, Számadáskönyvek 5/XIV. 157 jelzetű dokumentumán alapuló dolgozatából megtudtam) tény, hogy Balassi Bálint 1592 augusztusának 13. és 14. napján Kolozsvárt járt. Nem tudjuk miért. Lehet, hogy lovat vett. De az is lehet, hogy ifjú Heltait látogatta meg egy (a korábbi debreceni kiadásoknál jobb) *Lucretia* kiadás reményében. Lehet, hogy a saját szövegét vitte a nyomdába. Lehet, hogy a 7 éve elhalálozott Dobó Jakab végakarátát teljesítette. Lehet, hogy a Pataki Névtelen szövege „sensusunak obrualását” elégette meg. Idős Heltai mindenesetre szeretett betoldani, szöveget átalakítani. Özvegye nem. Vajon a fiúk kire ütött?¹⁴

Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy a *Lucretia* szövegéből ki kellene hagyni a kolofont. Végülis, attól, hogy esetleg egy második írótól származik, még

¹⁴Lásd ItK 1991/5–6.; ill. RMKT XVI/9. 600. KOMLOVSZKI Tibor magánbeszélgetésben elhangzott tati megjegyzése szerint lehetséges, hogy a kolofon hamis: ha Balassi a szerző, 1577-ben nem írhatta ő a széphistóriát (KOMLOVSZKI Balassi és 1584 mellett voksol.) Stílus megfontolások, dolgozatomban három attribúciós adaléka és appendixe mindenesetre olvashatók Balassi frósága mellett szóló érvként is. KOMLOVSZKI továbbgondolásra méltó kérdése: (a kolofontól eltekintve is) bizonyos-e, hogy a *Lucretia* minden szövegrészét ugyanaz az író vetette papírra?!

része a szövegnek. Csupán azt szeretném hangsúlyozni, újra, egy konkrét példa kapcsán, hogy – amennyiben igazam van – csak olyan *Lucretiát* tudunk olvasni – amit többen írtak. A szerző (meg az író) – többszám.

A szerzők és a másoló. Barátok és perzekútorok

Mindennek ellenére a mai textológus egyértelműen a hiteles szerzői változatként definiált főszöveg bajnoka, s így (Thienemann szavaival:) a szerző barátja s a második perzekútora, de legalábbis kvalitatív különbségeket tételez fel és talál szerző és másoló, szerzői szöveg és másolat között (lectio difficilior).¹⁵ A szerzői változat mindenhatósága illetve a teoretikus okokból rögzített főszöveg léte ellen azonban napjainkban több irányból érkezik támadás. A textológián belülről a textus posztmodern elmélete (Horváth Iván szavaival a parmenidészi textológia),¹⁶ a nyelvelméletek irányából a Szöveg Művel szembeállított felfogása,¹⁷ az irodalomelmélet részéről pedig elsősorban a dekonstrukció¹⁸ fejt ki megfontolandó ellenvetéseket. A leginkább meggondolandó fejlemény azonban magának a textológiai praxisnak az észrevétlen átalakulása: pl. az RMKT XVII. sz. sorozatának 14. kötetében Jankovics József a sorozat saját hagyományára hivatkozhatott, amikor a kötet teljes egészében lemondott a sorozat első darabjában még kötelező érvényűnek tekintett Kritikai Szabályzat elvárásainak követéséről és a forrásközlésre szorítkozott.¹⁹

¹⁵ THIENEMANN, i. m. 101. A textológusi perzekútorság egyik – számomra döbbenetes – példája az új Telamon kiadás. (RMKT XVI/9. 525–539.; 600–607.). STOLL ugyan nem talált alapszöveget, így minden eltérő helyet a lap alján közöl, ám egy olyan főszöveget alkot meg mégis, amely alapvetően eltér attól, amit például Balassi olvasott és idéz. (Mire most barátom... 69. sor; Stollnál: varga; Balassinál: ferdős Katarista apján foglalkozása.) A textológiai gyakorlat a másolatok leértékelésével ellentmond a hagyományelvűségnek és így a történeti poétikának. (Lásd még: SZIGETI, i. m. 684. a korabeli szerzőmegjelölés és hagyomány lehetséges és gyakori ellentmondásairól.)

¹⁶ Pl. Helikon, 1989. 3–4. A szövegkiadás új elmélete; Gunter MARTENS, *Mi az, hogy szöveg?* (Szempontok a szövegfilológia kulcsfogalmának meghatározásához.) Literatura, 1990. 3. 239–261.; DÁVIDHÁZI Péter, *A filológia kihívása az amerikai kritikaelméletben.* Fil Közl. 1984. 394–414. valamint HORVÁTH Iván előadása (Értelmezni? Mit?) Az irodalmi interpretáció c. konferencián, Bp., MTA Irod. Int. 1991. nov. 6.

¹⁷ Pl. BARTHES idézett művei.

¹⁸ Lásd pl. Art BERMAN, *From the New Criticism to Deconstruction.* Urbana – Chicago, Illionis UP, 1988., 304–321; valamint HARARI, i. m. 423–463. (Lásd ezen művek bibliográfiát is.)

¹⁹ JANKOVICS József a következőket mondja: „Megismételjük itt azokat az elveket, amelyek alapján az eddigi tizenhárom, valamint a jelen tizennegyedik kötetben a szövegeket közreadjuk. A legtöbb esetben – e kötetben teljes egészében – nem kritika kiadást adunk, hanem forrásközlést. (E kettő egyébként csaknem egybeesik, ha autográf tisztázattal rendelkezünk.) Az akribia mértékét a szövegek fontossága szabja meg. Igen régi, becses nyelvemlék vagy klasszikusok például Balassi művei kéziratainak kiadásakor indokolt a teljes betűhűség és valamennyi törlés, javítás közlése. Kötetünk nem művészi és nem is különösebben régi vagy ritka szövegeinél ez felesleges lett volna, ezért a régi betűjeleket maiakra írjuk át, s az azonnali törléseket, javításokat sem regisztráljuk. A kritikai szöveg helyreállítására a legtöbb esetben sem szükség sem mód nincsen. Gyakran előfordul ugyan, hogy egy-egy vers szövege igen sok szövegforrásban hagyományozódott, ezek azonban folklorisztikus jellegük miatt erősen variálódtak és egymással csaknem teljesen egyenértékűnek tekinthetők. Ezért csak arra szorítkoztunk, hogy a nyilvánvaló leírási hibákat javítsuk.” (RMKT XVII. 14. 759.)

Mindez jelentős eltéréseket mutat az RMKT XVII. századi sorozatának első 1959-es kötetében foglalt alapelvektől, amelyek a „MTA I. osztályának a magyar irodalmi szövegek kritikai kiadására vonatkozó szabályzata” (I. OK. V., 239–241.) szerint épülnek. (RMKT XVII. 1. 495.) Jankovics szavai valójában egy folyamat végét jelzik. STOLL Béla 1961-ben már néhol elismeri, hogy „az ének

Mindemellett elképzelhető tradicionalista ellenvetés is. Immár helyesnek tartjuk, hogy folklorizálódott, *orális* szövegek esetében nincs, nem is lehet főszöveg. Talán az is megfontolandó, hogy amennyiben a *kéziratosság* korában a mű csak aktuális másolataiban létezik (ez a létmódja), akkor ne alkossunk „eszmenyi” szövegkiadásokat. Sőt, ha a *könyvnyomtatás* korai szakaszában létrejöttek nyomtatott, de *orális rímtechnikájú* szövegeket tartalmazó kiadások (Tinódi *Chronikája*, Hoffgreff-énekeskönyv), illetve ha a nyomtatás első hatása éppen a széténeklés, a refolklorizáció volt (mint arra Varjas Béla, majd mélyreható rímtechnikai, verselésbeli hatásaira Horváth Iván figyelmeztetett), akkor a sokalakúság a könyv alapú kultúra korára is kiterjeszthető (az eljövendő számítógépes világról nem is szólva).²⁰

Ráadásul még arról sincsen szó, hogy (pl. Thienemann nagyszabású és elfelejtett víziója szerint) történetileg világosan szakaszolhatóan, író, szöveg és közönség folyamatos szinkronjában követné egymást *szóhágyomány* (alakuló szöveg – személytelen szerző – jelenvaló közönség), *kézirat* (állandósuló szöveg – szerző személy – közeli közönség) és *könyv* (állandó szöveg – szerző személyiség – távoli közönség). A régi magyar szöveg (durván, talán otrombán fogalmazva) bejárja a közvetítő eszközök teljes sorát: fejből-szóban alakul, kéziratban állandósul, születik és terjed, könyvekben jelenik meg, majd széténeklődik, folklorizálódik, elemeire hull és elfelejtődik, vagy – ami ugyanaz – valamiféle elektronikus memóriában végzi.

Az ad absurdum vitt történeti megfontolások („a mű azonos az aktuális szöveggel”) újra kísérteties egybeesést mutatnak a látszólag felhőjárásnak és ködévésnek tűnő posztmodern (textológiai és irodalomelméleti) alapállással: a szöveg plurale tantum, „*Légió a nevem, mert sokan vagyunk.*” (Mk. 5,9)²¹

Mindennek értelmében az *Eurialus* és *Lucretia* széphistóriát csak genetikus kiadásban látnám önmagával azonosnak. Az RMKT XVI. sz. sorozatának 9. kötetében fellelhető kiadás (némi gondnal) persze használható genetikus kiadásként.

eredeti formájának rekonstruálása nem lehetséges. (RMKT XVII. 3. 553–554.) A negyedik kötet szerkesztői (STOLL, TARNÓCZ, VARGA) Már lemondanak azokról a szövegváltozatokról, amelyek a szerzői szöveg elérését nem segítik, s azokat a szöveg utóélete dokumentumainak tekintik. (RMKT XVII. 4. 521–522.) VARJAS Béla még megpróbál visszatérni az első kötet elveire (RMKT XVII. 5. 435–440.), de STOLL Béla már a praxishoz közeli a teóriát (RMKT XVII. 6. 401.) és HOLL Béla eljut odáig, hogy a névtelen szöveg esetében az összes XVII. századi variáns a lapalji jegyzetben, azaz nem a néhány kitüntetett szerzői variánsnak kijáró helyen, az apparátusban, hanem a szerzői variánsoknak kijáró pozícióban közli. Ezt hajlamos vagyok úgy értelmezni, hogy HOLL potenciálisan minden névtelen XVII. századi variáns szerzőinek tekintett, már 1974-ben is (RMKT XVII. 7. 399–400.). VARGA Imre restitúciós rekonstruktív felfogását váltja fel ezután JANKOVICS – valójában nagyon személyes megfogalmazású – alapállása 1991-ben.

²⁰ A folklorikus szövegek sokalakúsága definitív tulajdonság. A kéziratos sokalakúság hasonlóképpen közhely, ám a belőle levont filológiai és irodalomelméleti konzekvenciák viszonylag ritkák. Pedig valójában nem kellene mást tenni, mint a textológiai praxist hozzáigazítani az irodalomtörténeti teóriához, vagyis a történeti poétikához. Lásd, pl.: THIENEMANN, i. m. 86–98., valamint HORVÁTH IVÁN i. m. (1982) Passim. A nyomtatás első hatásaként létrejövő sokalakúságról lásd uő., 197., hivatkozással VARJAS Béla kéziratos dolgozatára.

²¹ Az egybeesés átlátásához elegendő THIENEMANN, i. m. tartalomjegyzékét (VIII–XV.) összevetni BARTHES tétéleivel (*A múltól a szöveg felé*). ZEMPLÉNYI Ferenc tanulságos tati hozzászólása szerint a szerző a (fő)szöveg és az olvasó történeti elérhetőségét gátló akadályokon a pragmatika segíthet átjutni; az efféle elméleti közelítés az irodalomtörténetírás szempontjából ismeretelméletileg túlzott aggály. Dolgozatom azonban éppen azt kérdezi, hogy megalapozható-e elméletileg bármiféle történeti megismerés. Válaszom: nem. A pragmatikus válaszokban azonban hiszek, még akkor is, ha úgy vélem, hogy az irodalomtörténetírás, illetve az ún. tudományos igényű irodalomtudomány létét egyedül, sőt magányosan garantáló pragmatizmus – ismeretelméleti – aknamezőre vezet.

A Lucretia első strófái genetikus kiadásban (6. sz. segédlet.):

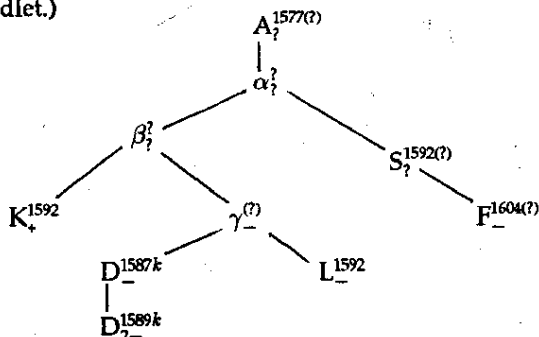
1. Sok erős vitézek {a férfiak}, bölcsök és királyok szerelem miatt vesztek,
2. Ifjak, szép leányok sok {K soc} mérges {F, r merges} nyilai {F, r nilay; D niai sh} miatt {K miat;} megemésztettek {F, L megh emiztettec; D meg emesztettek [Szótag-számhiány.]; K meg emésztetec},
3. Országok pusztultak, városok és várak mind földig letörttek.
4. Párisnak öröme Priamus királynak birodalmát elveszté,
5. Troiát eltörété, Hectort levágatá, királyt is megölté,
6. Ilion {r llyen} országának {F, L orszaganak; K szép országnac; D országoknak} minden tartományit {F tartomanit; B tartományát} ellenség kézben ejté.
7. Egy pogány asszony is Sámsonnak elméjét oly igen megvakítá,
8. Az ő mondhatatlan erejét elvévé {F eluiuj; B elvesze} s {B nincs s} szemét {F szemit; B semeit} kitolattatá {F ki tollatatta; B kifolyatá},
9. Ő magát is végre pogányokkal össze a föld alá borítá.
10. Szent Dávidnak fia, bölcs Salamon király Istennél kedves vala,
11. De Fáraó király leánya {F leania; B leányi} szerelme miatt bálványt imáda,
12. Mindenféle renden az vak szerelemnek vagyon ilyen {F Illen; B ily nagy} hatalma.
13. Sokakról szólhatnak, kiknek {F kinec} példájokról lehetne több beszédem,
14. De most kiváltképpen két ifjú személynek szerencsését éneklek,
15. Kikben mérges voltát igen megmutatá {F mutatá; B mutatja} az kegyetlen szerelem.
16. Egyik Eurialus, másik Lucretia, mind az kettő szép vala,
17. Túrhetetlenképpen egymás szerelmére felgerjedtenek vala,
18. Kinek sebes tüze miatt végezetre az egyik meghalt vala.
19. Azért most öt részre beszédemet rólok és az {B ez} éneket osztom,
20. Az első részben az ő szerelmeknek indulatját megmondom {F megh mondom; B megírom},
21. Azután egymásnak küldött levelek más részében megírom {F megh írom; B megmondom}.

Ha azonban ekként forgatjuk, akkor újra — és hitem szerint újra joggal — merül fel a kérdés, hogy a főszövegbe emelt és kizárólag az 1592-es kolozsvári kiadásból ismert, minden attribúció alapját képező híres utolsó strófa valóban része volt-e a (három kikövetkeztetett változaton keresztül) rekonstruált szerzői szövegnek.

Aggályaim a következők:

V. Referátum 2.

Stemma (7. sz. segédlet.)

Amennyiben egyáltalán stemmában gondolkodunk és nem valamiféle hálószerű szerkezetben, amennyiben a stemma egyáltalán helyes, és amennyiben a mai magyar textológia egyik remekének tekinthető *Lucretia*-stemmaiban (miként *ábrákon a felső, illetve alsó indexben*) jelezzük a források keletkezésének évét, illetve azt, hogy tartalmazzák-e vagy nem az attribúciós szempontból sokak számára oly fontos kolofont, világos lesz, hogy a felmenő ágban (A felé haladva) a kolofon szerzői volta felől csak kérdőjeleket kaphatunk. β K-nak és τ -nak a kolofon meglete szempontjából eltérő volta, S pedig amiatt kap kérdőjelet, mert a kérdéses ponton hiányos. S és β tehát eltérő okokból kérdőjelesek, mindazonáltal ha ez a helyzet, akkor feltételezett közös ősök α is az: kérdőjeles α -ból pedig nem lehet feltétlenül kolofonos A-ra következtetni. (Egy hiánytalan S példány, amely tartalmazná a kolofont, nyomós, de nem döntő érv lenne a szerzőiség mellett. Ilyen példány azonban: nincs.)

Az S-ről egy másik forrás segítségével készült F másolat egyébként teljes és nem tartalmazza a kolofont, hasonlóképpen τ -hoz. Ezáltal (ha β -t és S-t kolofonosnak vesszük (horizontális változás jön létre: egymástól eltérő helyen és időben két másoló (τ és F) egyformán változtatnak: elhagyják az utolsó strófát. Ez a jelenség — bár megmagyarázható — kevéssé valószínű. (Egyébként minden magyarázat csak arra futhat ki, hogy a másolók nem tekintik a szöveg integráns részének a kolofont.) Ha a horizontális variánsra épülő — felettebb bizonytalan — magyarázatot kerülni akarjuk, akkor β -t és S-t, esetleg mindkettőt kolofon nélkülinek kell látnunk, ezzel pedig a kolofon szerzői voltának esélyei minimálisra csökkennek. A hagyományos textológia eszközeivel a kolofon menthetetlen. Az új textológia szempontjából persze minden (a kolofon is) megvan. Röviden: amennyiben a stemma helyes, véleményem szerint nem bizonyítható, hogy a kolofon szerzői szöveg. (saját szavaimmal ez azt jelenti, hogy nem bizonyítható, hogy a kolofon szövegét ugyanaz az ember vetette papírra, aki a többi strófát írta) Igaz, az ellenkezője sem. Ha azonban a kolofon szerzői szöveg, a stemma valószínűleg helytelen. A kolofon szerzői voltának bizonyításához át kellene rajzolni a stemmát. A stemma azonban (szerintem) helyes. A kolofon tehát (szerintem) nem volt része a szerzői szövegnek (nem ugyanaz az ember írta, mint a többi): *betoldás*.²²

Ez azonban nem bizonyítható. Bizonyos csak az, 1. hogy nem tudhatjuk, hogy

²² Az utolsó strófával kapcsolatos referenciális, s így interpretációs problémákra már RITOÓKNÉ is figyelmeztetett. (i. m. 684.): „Az egyedül a kolozsvári 1592-es kiadásban lévő 1577. évet tartalmazó kolofon vajon nem csak erre a Cupido-versre vonatkozik-e? [...] Talán ezután, a későbbi évek folyamán vállalkozott az egész mű lefordítására.” — A textológiai fejtegetéshez lásd: HORVÁTH Iván és STOLL Béla *Lucretia* kiadásának jegyzeteit (RMKT XVI. 9. 580–593.); MISIANIK — ECKHARDT — KLANICZAY, *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*. Bp., 1959. 19.; STOLL Béla, *Horizontális irányú változások*. POMPEJI, 1991. 2. 138–140. HORVÁTH Iván figyelmeztetett, hogy Fanchali Jób Jánosnak nem volt szokása jelölni a szerzőiséget, s ez a tény a képet tovább árnyalhatja. Véleményem szerint (lásd pl. Referátum 1-et a kéziratosság általában nem kedveli a szerző jelölését, a *Fanchali-kódex* nem kivétel. (Lásd erről HORVÁTH Iván, i. m. ItK 1983. 75–89.)) — SZABÓ Géza taiti hozzászólásában elmondta, hogy nem bizonyos a stemma helyessége, illetve megrajzolható egy olyan stemma is, amelyben a kolofon szerzői volta bizonyos. Amennyiben hiszünk a közös hibák elvében, a stemma helyes. Ha nem hiszünk: nincs stemma, háló van. (Az F által használt második, azonosíthatatlan példány feltételezett vonalai egyébként már most behálózják a stemmát.) Egyébként: csak egy, a kolofont biztosan tartalmazó kiadás van: K. Ha ezt a stemma egyetlen több ágú pontjára illesztjük, szerzői voltára való következtetési kísérlet csak kérdőjelhez vezet. (Érvényesek rá a Referátum 2-ben kifejtett ellenvetések.) A stemma csak α és A között nem többágú: ha ide illesztjük be K-t, akkor a kolofon szerzői voltának valószínűsége megnő — bár még mindig nem teljesen bizonyos. (Pl.: A — α — K, vagy méginkább A — K — α !) Ez a verzió több oldalról támadható. Mindenesetre, ha jól értem SZABÓ Gézát, sejtése harmonizál a felettebb romantikus Attribúciós adalek 1.: Kolozsvár fejezettel.

ki, melyik író írta a kolofont, és 2. hogy ettől függetlenül valójában nem tehetjük fel azt a kérdést, hogy vajon igazat mond-e vagy hazudik. Bár a kolofonnak szokás referenciális funkciókat tulajdonítani, felfogásom szerint a kolofon is a fikció része. Az irodalomtörténetírás hajlamos mindenben forrást, híradást keresni. Igyekszik a forrásokat igazmondónak interpretálni, mert csak az igazmondó szöveg minősíthető forrásnak, híradásnak. Irodalmi szöveget nem lehet referenciális értelemben igazmondónak vagy hazúgnak interpretálni. A kolofon nem híradás.

VI. És mi az interpretáció?

Ha igaz, hogy a textológia az interpretáció metaforája,²³ vagyis ha a szöveg nem mindig azonos önmagával, ha a szerzőség széteszik az időben a különböző írók között a Pataki Névtelenről a különböző kiadások sajtó alá rendezőig, ifj. Heltai Gáspártól Stoll Béláig — akkor az interpretáció sem lehet más, mint folyton megújuló textuális karnevál,²⁴ a változatok sokaságában nem befolyásolva sem a szerző, sem a főszöveg mítoszától. S ekkor az interpretáció az új textológia metaforája lesz.

VII. Interpretatio

Az *Eurialus* és *Lucretia*ban a szerelem nem egy-értelmű fogalom. A mű szerelem- és nő-mítoszok laza szövevénye, az egyes megszólalások különálló szigeteket alkot-

²³ Idézet HORVÁTH Iván idézett előadásából.

²⁴ A „textuális karnevál” jelzős szerkezet (bár a dekonstrukció elveinek foglalataként is olvasható) BAHTYIN kifejezése. (François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Bp., 1982. Passim.) BAHTYIN egyébként egyfelől a hagyományrekonstruáló korabeli olvasatok megközelítését céloz, az elfelejtett tradícióra építő interpretátori szándéka; másfelől tekintélyromboló, olvasatdestruáló (pl.: 35., 142., 152. stb.), az egyértelműséget és az egyszálú vonatkoztatást, az egyértékű referencialitást, szöveg hierarchikus viszonyokat elutasító, „testvéries verbális körtáncot” (199.) eredményező olvasási stratégiája miatt a történeti poétika és a dekonstrukció közös képviselőjének, s emiatt számomra müniaadó mesternek tekintem. Olvasatomat jelentős mértékben befolyásolták még L. BATAKIN, Az itáliai reneszánsz. Bp., 1986., FOUCAULT idézett művének diskurzus-definíciói, *The Subject and Power*. In Hubert L. DREYFUS — Paul RABINOW, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago UP. 1988. 208–226. J. HILLIS MILLER, *A kritikus, mint házigazda*. Filz Figy 1987. 3–4. stb., valamint az *Eurialus* és *Lucretia* szakirodalmában fellelhető, egymásnak sok ponton ellentmondó, megalapozott, de mindig agresszívan egyértelmű, monisztikus olvasatok pl. a *Lucretia* „célja első sorban a gyönyörködtetés, a mulattatás, de e mellett a kor didaktikai hajlama is érvényben marad.” (MARTINKÓ i. m. 644.), „a didaktikai elem az erkölcsiség bélyegével elfödte mintegy a tárgy érzéki oldalát.” (Uő., 782.) „Valóban nem értjük a magyar költőt.” (ti. vaskos testisége miatt MITKOVICS, i. m. 16–18.) „A költemény tárgya eroticum” (Uő., 646.) főként pedig (érveként az egyértelmű olvasatok mellett) „A XVI. század költőjének... a nyelv képzetlensége... miatt oly finoman árnyékolni: visszautasítani, s mégis bevallani a szerelmet nem lehetett.” (Uő., 41.), (néhány versszakok) „lapon oktatnak a szerelmi szenvedély veszélyességéről, vagy éppen erkölcsatlenségéről” (*Széphistóriák*, 1955. 178.) „a természetes győzelme a természetellenesen a földi szerelemnek az égire szegezett — ez a reneszánsz ember lázadása a vallási harcoktól is megkímélő kor szelleme ellen.” (*Széphistóriák*, 1965. 202.) „A felvilágosodásig mutat előre” (uo., 203.), (erkölcsi tanítás, didaxis) „A szórakoztató szándék mellett, illetve annak ellenére” (LUDÁNYI, i. m. 361.), „Ez a szerelem pusztító” (Uő., 362.), stb. A kortárs gondolatok mellett nem elhanyagolható néhány reneszánsz poétikai előírás sem, amelyek diskurzus-szabályozó szerepe nyilvánvaló. Pl. A De Amore (*De Amore deutsch. Der Tractatus des Andreas Capellanus in der Übersetzung Johann Hartliebs von Alfred Karmien*. München, 1970.) I. könyve valójában nem más, mint tudós módon osztályozott lehetséges beszédhelyzetekben ajánlott speciális diskurzusok leírása. Pl. i. m. 106–112. I. 12. Wie ein edel man von einer purgerin mynn vnd lieb begern soll.

nak. A narrátornak nem is célja összegyűrni őket, vagy önálló szerelem-mítoszt alkotni. E dolgozat külön-külön szeretné bemutatni a széphistóriában rejtő, az interpretáció által rendezhető beszédmódokat.

1. A történetnek vannak a kultúra kezdeteire visszamutató gesztusai. Ha megsza-
badítjuk a kereteit adó tértől és időtől, akkor elhelyezhető a archetipikus²⁵ történetek
sorában: a bűnről, áldozatról, sorsról (szerencséről), halálról szóló szövegek között.

A szerelem szót az a közösség, amiben a történet játszódik, igyekszik a perifériára
szorítani: egy tiltott zónába helyezi el, és a tabu bélyegét²⁶ sűti rá. A történet egy
anomália története.

A szerelem-démon atmoszféráját, azaz a tabut, sokféle nyelvi eszköz teremti meg.

A szerelem a történetben *antropomorfizálódik*, egyrészt egy szárnyas gyermek ké-
pében, másrészt *hiperbolikussá* nőtt erőként (amitől „sok erős vitézek, bölcsék és királyok”
(1) lesznek), s amelyről a közösség, hogy távol tartsa magától, *kakofemizmussal* be-
szél (ez a kegyetlen, uralkodó, megdühödött, gonosz szerelem).

A démon a közösség szerint érintkezik más olyan erőkkal, amik a test kontúrjait
és a mindennapi élet sztereotípiáit veszélyeztetik. („Ételem, italom és gondolkodásom
vagyom a te hatalmadban/ Mind éjjel, mind nappal tégedet kívánlak” 230.)

Az állandóság, az átláthatóság veszélyeztetettsége miatt a közösség a józanságát
félti. A szerelem démona a bomlás, az örület kísértete. „Szokatlan erő akaratom ellené-
re elménem háborgatja” — mondja Lucretia (75), akit hallucinációk is gyötörnek. („Gya-
korta engem hozzája szólítóan Eurialusnak mondott/ Mintha nem ő volna, szerelem miatt
annyira megváltozott” — diagnosztizál Pandalus, 1090–91.)

További fokozata a betegség, a „szüntelen való nyomorúság” (457). „Miképpen hó
naptól megemésztetem” (456). A betegség nemcsak topikus érv, de van referenciája a
történeten belül is: a démon és bomlás kapcsolatát a közösség szorosnak érezte.

A szerelem végül kapcsolatban áll a léten kívüli szférákkal, a halállal. A halál a
tabu megsértése utáni alternatíva, s mivel a határsértők kirekesztik magukat (tabuvá
válnak), az egyetlen. Ezt kezdettől fogva érzik a szereplők is: „Ki haláltól nem fél,
meghiggyed, Sosia, nem retteg más dologtól” (151).

A tabu nem egyszerűen Tiltás. Áthághatatlansága belső kényszer, áthágása bűn.
A bűnhöz kétféle hagyományon keresztül viszonyulnak a szereplők. Az egyik sze-
rint a bűn választja az embert (a klasszikus végezt, a középkori szerencse idézhető
föl itt), a másik szerint az ember választja a bűnt (szabad akaratában áll dönteni jó

²⁵ Az archetipust a CS. GYIMESI Éva (*Teremtett világ*, Bukarest, 1983. 73.) által megfogalmazott
"közhely" értelemben használva.

²⁶ A különböző archetípus-elméletekben pszichológiai, antropológiai, néprajzi, vagy egyéb forrá-
saiktól függetlenül az irodalomtudomány számára leglényegesebb közös elem, hogy az archetípusokat
olyan szimbolikus tematikai közhelyekként fogják föl, amelyek az egyetemes emberi kultúra, az egész vi-
lágirodalom vonatkoztatási rendszerében értelmezhetők, szimbolikus jelentésük tehát már az egyes
műveken kívül kialakult, beidegződött konvenció. Lásd még az ott hivatkozott irodalmat, főként
Northrop FRYE, *Anatomy of Criticism*. Princeton UP., 1973., elsősorban 131–243.

²⁶ A tabu szó használatát az indokolja, hogy jelentése, ahogy Sigmund FREUD (*Totem és tabu*. Bp.,
é.n. [1990.] ford.: PÁRTOS Zoltán) leírja a folklorisztikus társadalmak kapcsán, jól körülírja az Euria-
lus és Lucretia alaphelyzetét is. Néhány jellemző részlet idéznék a műből: „... a tabu kívülről (egy
tekintélyről) az emberre kényszerített ősrégi tilalom, s az ember legerősebb vágyakozásai ellen irá-
nyul. Áthágásának kedve az ember tudattalanjában tovább él; a tabunak engedelmessé embereket
elhelyezkedése a tabuval illetett dologgal szemben ambivalens. A tabunak tulajdonított varázserő az
embert kísértésbeviteli-tudásra vezethető vissza; ragály módjára viselkedik, mert a példa ragadós, s
mert a tilos vágy a tudattalanba másra toldódik el. A tabu áthágásának lemondásban nyilvánuló bűn-
tudata bizonyítja, hogy a tabu követésének lemondás az alapja.” (38.)

és rossz között). A két hagyomány egyetlen sorban válik dilemmává, a szerelemről értekező Eurialus szavaiban:

„Nem tudom vétektől vagy pedig erőtlől vagy-on-é hatalma?” (977)²⁷

Egyébként pedig, úgy tűnik, mind kettő önállóan, egymástól függetlenül létezett, fejlődött, és egymásról tudomást sem véve, békésen megfértek ugyanazon történeten belül.

Az egyik szerint tehát a szerelem egy eredeti, rossz döntés következménye. A helyes útról való letérés pillanatában még van kiút, lehetőség a Jót választani. *„El-ső indulatját, ha eszedbe vészed, könnyen megolthatod”* — tanácsolja a narrátor (1498) és Sosias (50). A széphistóriában szinte valamennyi megszólaló szerint ebben fő felelő-ség a férfira hárul. *„Akaratom szerént ejtém én magamat ez nagy veszedelembé”* — vallja be Eurialus (72), sőt a józan döntés képességét némiképp megőrzi a tabu megsértése után is: *„Talám meglehetne tőlem, hogy azt magamban megenyhíteném”* (1021) — ahogy azt teszi is végül, mikor látá, *„nem lehet vég dolgában”* (1399).

Más alkalmakkor azonban a szereplők egészen másképp tudják. A szerencse ha-talma alatt élő ember, Eurialus, még eme bizonytalan felelősségre is képtelen saját sorsa felett.

„Nem tudom mi dolog, de igen megszerettem én az szép Lucretiát, / Kiben nincsen vétkem, mert szerencse bírja az emberek hatalmát” (994–995).

A narrátor a quarta pars elején az öntudat képességét a perifériára szorítja: a bol-dog bölcseknek nem árthat a szerencse, de véleménye ez: *„azok közül igen kevesek, a-lítom, ez világban lehetnek”* (900). A szerelem a férfiak számára sem választás kérdése:

„De, vajon ki lehet ellene állható az gonosz szerencsének, / Ki nem választásból, hanem történetből ada az szerelemnek?” (994–995).

A szerelem a sors eszköze, előbukkanó és felszívódó erő. Akaraton kívül jön, akarattal nem jön (Pacorus-jelenet IV/1–19). Ebben a mítoszban a hős nem csírájában fojtja el a szerelmet, hanem idejekorán enged neki — horatiusi toposzokkal érvelve:

„Elveszti életét valaki ellene evezend az vizeknek, / Sokkal bátorságosb mindjárt menté-ben bocsátja az szeleknek.” (989–990).

A szereplők abban is ingadoznak, hogy a szerelmet a Rossz vagy a Jó szerencse²⁸ oldalán helyezték el. Egyes pillanatokban kifejezetten a szerencse egy kitüntetett pillanatához kapcsolják:

„Ó, mely igen bódog és mely nyájasságos szerencsében most élek / Senkit szerencsésnek nálamnál nem mondok, ha gyakorta így élek.” (1265–1266).

Mint démon, mint antropomorf figura is ellentmondásos a szerelem.

— Lucretiát Eurialus könnye támasztja föl (VI/127)

— Eurialust Lucretia levele gyógyítja meg (V/35)

„Ó, én egészségem, ó én vigasztalóm, asszonyom, Lucretia” — aposztrofálja szerelmét

²⁷ A bűnt ebben a kettősségben értelmezi Paul RICOEUR is (Az Ádám-mítosz és a történelem eszka-tológiai vitája. In Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete. I., Szeged, 1987. 123–179.) a Paradicsom drámáját elemelve.

²⁸ „A gonosz mindig meglelte csak a másik aspektusa annak a gonosznak, amelyért azonban én vagyok a felelős. Az áldozat situációja [...] annak a vétkező situációnak a visszaja, amelyben az ember próféta szavát követve önmagát vádolja.” (149.)

²⁸ A pikareszk, amelyeket a tertia és quarta parsban Eurialus átélt, a rota Fortunae tipikus jelenetei. A középkori illusztrátorok nyomány leírható a regnabo (uralkodni fogok), regno (uralkodom), reg-navi (uralkodtam), sum sine regno (nem uralkodom) egyes stációiként. A Fortuna mala és a Fortuna bona váltakozó megnyilvánulásait a szereplők szavaiban így nem vitaként, hanem egy szimbolikus kör kitüntetett pontjaiként kell értelmeznünk. I. Gottfried KIRCHNER, A Fortuna-téma profán értelmezé-se. In Ikonológia és műértelmezés. I., Szeged, 1986., 406–450. In uő., Fortuna in Dichtung und Emblematik das Barock. Stuttgart, 1970. 5–25.

az ifjú Eurialus (466), s egyetlen mondat erejéig tud a széphistória egy ambivalens hagyományról is:

„Ó, te boldogtalan szerelem, megannyi méz, s kétannyi méreg benned !” (1207)²⁹

A perben, amit a közösség a szerelem ellen folytat, a védelem érve a szerelem természetesség-mítosza.³⁰ A végtelen exemplumok,³¹ amit a két címszereplő sorol a vád jogtalanságának tanúbizonyságai (”igen elterjedt vétek”), s rövid axiómájuk nemcsak véd (nem akarattal tettem), hanem vádol is (mindannyian bűnösök vagyunk):

„Természeittől vagyon hintetvén szívünkbe az szerelemnek magva.” (205)

Az egyes megszólalások ellentmondó, sokféle értéket fölvonultató volta miatt a széphistória időnként — ahogy azt a búcsújelenetben a narráció is érzékelteti — kap némi tragikus színezetet. A hosszas platonikus betét konnotálhatja, hogy Lucretia halála nem bűnhődés (példázat) pusztán, hanem áldozat is. Története a bűnbeesés drámája lehetne, ha a széphistóriára jellemző lenne az egységes szemlélet és hangneme. A szakrális szerelem mítosza mindenesetre a *tragédia* műfaját hívja elő.

Az asszony nem viszonyul a bűnhöz, hanem ebben a nyelvben már maga a bűn. Eleve bűnbak, erre predesztinálják tulajdonságai:

— *kívülrállás* a közösségen (tiltott dolgokat jobban kívánják; mást mondanak, és mást kívánnak; csálnak; általuk a férfiak megjártszódtatnak)

— *irracionális* (hajlandó, kegyetlen vadak, dühösködnék: étellel, hittel szemben állnak)

Más megszólalások szerint része a közösségnek, de gyámság alá vonandó, gyermek.

„Könnyű megcsalnotok az szegény, együgyű asszonyi állatot.” (490)

„Asszonyember vagyok, én keveset tudok, temagad jól látod.” (496)

Az asszony figurájának kapcsán a kívül- és szembenállást hangsúlyozzák a megszólalók.

2. Mindez a széphistóriának csak az egyik, rétege, amit olvasunk, az mégsem tragédia. Egy *szatírájátékot* is fölfedezhetünk benne, elsősorban Eurialushoz kapcsolhatóan. Mindez nem idegen attól a drámától, ami az előbb játszódtott le a szemünk előtt. A szerelmesek bűnében maga a közösség is osztozott („*jól tudod, mi légyen az emberek között az szerelem hatalma*” 976): így a Tilalmat mindenki áthágta velük, s velük érezte a szerelemnek pillanatnyi édességét. A kivételes pillanat, a tabu megszüntetése

²⁹ A szerelem kétarcúságát kifejező, ovidiusi eredetű méz-méreg-toposzt szokás a manierizmus-hoz, illetve az azt követő korszakokhoz kötni. (Pl.: KLANICZAY Tibor, *A manierizmus*. Bp., 1982. passim.) Tapasztalataim szerint a keserűdes szerelem toposza korábban sem ritka a magyar irodalomban.

³⁰ Az érv újra az Ádám-mítoszhoz (RICOEUR, i. m. 140.) utal vissza bennünket. A Tiltás (a Fa) és az ártalmatlanság együtt létezett a Paradicsomban, de ez csak a Bukás után válik nyilvánvalóvá.

„A bukás egyidejűleg az ember bukása és a »törvény« bukása ismét Szent Pál apostol szavaival élve: 'A parancsolat, amely életre való a bűnhöz vezetett'. Így a bukás mintegy kettészeli mindazt, ami az embert emberré teszi. Minden — a szexualitás és halál, munka és civilizáció, kultúra és etika — egyszerre származik egy eredeti, már elveszett, de azért rejtetten még meglévő természetből és a gonoszból, amely noha radikális, mégiscsak esetleges.

[...]

Így értette meg zseniális módon Rousseau: az ember 'természeittől fogva' jó, de mi, a civilizáció, mondatnánk a történelem rendjén belül 'megromlottak' ismertük meg." (142.)

³¹ Az exemplumok funkciója azonban nem a meggyőzés volt, hiszen olyan tanúbizonyságokat hoznak föl a szereplők a szerelem mellett, amelyek valószínű, a korban is kétesek voltak. Jázon, Medea, Paris, Helena vagy Sámson földézése, nem lehet példa, hiszen ez a műfaj a klasszikus retorikában a bizonyítás egyik leghatásosabb fajtája: QUINTILIANUS (*Szónoklattan*. I-II. Ford.: PFÁCSER Albert, Bp., 1912. V. könyv, XI. fejt.): „az ilyenféle hasonlatoknál főképp azt kell vizsgálni, hogy a felhozott dolog valóban hasonlatos-e”.

se: ünnep.³² A tilalom megszegésének idején, a szerelmi karneválon fölenged a tiltó zsilip, s a közösségi nyelvet át- meg átjárják az addig tabunak számító szavak. Az emberi test Bahtyin népi vilásképeinek fogalmaival³³ ambivalens szerveződésésként, a bomlás és a teremtés jelképeként jelenik meg.

A szerelem ebben a térben különbözik mind a szakrális, mind a platonikus szerelem-fölfogástól. A testtel kollaboráns szemlélete miatt e nyelv tabu volt Eurialus számára, miként a házasságtörés. A szövegben ugyanakkor általa bújik meg a karnevál, a bűntudatot ellensúlyozó epikureizmus és gúny.

Formái: — dithirambikus áradatok a testhez: „Ó, te szép, ékes melly! És én szeretőmnek két szép fejér csecse! Titeket tartlak-é” (1257)

— testi, „földről vett” hasonlatok, vaskosságok: „Te az én lovamon, én felségeden igetek, Menelae” (1152) „Jóllehet bolhává örömesben lennék, ne tennéd be ablakod.” (320)

— attribútumai: parasztruha, szükséghely, fársáng stb.

Ez nem a széphistória közönsége által nyilvánosan használt nyelv, ami kitűnik a történeten belüli megszólalások beszédhelyzetéből is:

— ezt a nyelvet nem beszélték az asszonyok: „... Lucretia dolgát nem meré közleni így az ő feleivel, Egyebeknek nem hűn, Sosiast szégyenli bántani beszédével.” (854–855)

— nem beszélték a nők előtt: Eurialus a fennen dicséret után magában folytatja a „jóillatú tagok” dicséretét. (1251)

— csak két bizalmas barát között folyhatott fennen, ott viszont egészen ősi formákat ölthetett (a nő följárása a férfinak): „Én is nagy örömet megmutatnék neked Lucretia testét!” (849)

Ugyanakkor a társadalmi átjárhatóságot bizonyítja, hogy a széphistória szinte valamennyi szereplője megszólal ezen a nyelven:

— maga Zsigmond császár: „Minthogy az hurutnak, úgy az szerelemnek sincs semmi titokháza” — mondja (564), akinek nem megvetésétől, hanem a féltékenységtől tart Eurialus.

— Menelaus (látszólag a Tabu őre), ez a nehéz, fősvény, beteges ember, méltatlan és kedvetlen ura Lucretiának (aki persze úgy évődik vele mintha csapodár férj lenne IV/30–35) a kijátszott férfi típusa a középkori farce-ban.

— s a narrátor maga sem marad mentes a testiség derús kontemplációjától: „Szép, keskeny dereka, teljes az ő mellye és ékes állapotja” — áradozik Lucretiáról. (777)

³² A Tilalom egyszeri megszegéséről tud maga a széphistória, kétszer meg is említik a szereplők, és sajátos negatív érveként használják föl a Tilalmat őrzők megnyugtató végett. Mintha a beszélt nyelvben is lett volna egy titkos kiskapu a tiltás intézményén.

Gerjed Eurialus, nekem meg kell halnom, mert nem tudok mit tennem.

Bizony nagy boldonság, hogyha tusakodol ebben mégis ellene,

Együtt ha lehetnének, talán ezután mértékletesb lehetne szerelnem.

— győzködi Lucretia Sosiast. (631–633)

Voltanak régente az mi időnkben is férfiak és asszonyok

Kiknek szerelmek megtöltása miatt történt szörnyű haldok,

Viszontag az együtt való létel után elmúlt nagy buzgóságok.

(985–987.)

[...]

Ha együtt lehetünk, netalán megszűnnék, nem lészen nagy ereje

(1032.) — érvel Eurialus.

³³ Lásd BAHTYIN, i. m. 376–454.

3. A szerelem-démon mellett a széphistória foltokban tartalmazza a platonai szerelem-tan³⁴ toposzait is. Ebben az esetben a mítosz a szerelem eufemizációja, annak teljes szublimációja (testetlenítése) által. A szerelem lelki és intellektuális szférákba csúszik át, s főként a történet esszéisztikus és episztolikus részeiben bukkan föl.

„Semmit én többet nem kívánok, hanem hogy engem szeress” — ígér Eurialus a szerelmi alkuban (334), s ezzel igyekszik Lucretia is jóindulatot kelteni: „magamnál inkább szerelédet én tégedet” (1316).

A búcsújelenet hosszú, esszéisztikus betétében tételszerűen jelenik meg a platonizmus: „... egy lélek, ki kettőben vala, mettetik el egymástól, Egy elme, egy szív, ki kettőben vala, szakada el, egymástól.” (1421–1422)

Ebben a mítoszban a szerelem egy kitüntetett pillanat, a történet gyújtópontja, mely fölötté áll a létezésnek. Metaforája az álom:

„Te vagy-é mellettem, szerelmem, vagy álom játszódtat meg engemet?” (1261)

Értékét latra vetve többet nyom mint az élet, a fizikai jelenlét. Az ezerarcú Eurialust a történet egy határhelyzetében a „szerelem meggyőző, halálát nem száná”, s szól alélt szerelmesének: „... együtt vegye ki lelkünket az testből most az kegyetlen halál.” (1224)

A szerelem értékei rendkívüli közösségi képességekhez kapcsolódnak. Ezek a

— beleérzési képesség: „Mert vajjon mi lehet oly igen nagy titok, kit az szerelem nem tud” — érvel a narrátor (1288).

— bátorság, tette készség: Lucretia hódolata Eurialus felé: „Most látom bizonynyal — monda — vagyon tenéked hozzám nagy szerelmed, / Hogy ily veszedelmes dologra érettem te fejedet vetetted.” (691–692)

— bölcsesség, okosság (a pusztá erővel, a Tiltással szemben): „Erős az szerelem, mindeneket meggyőz, ellene semmi nem áll, / Nem lehet oly erős, ki által magának bölcsen utat nem talál” — ismeri el a narrátor (1282–83).

— ékes beszéd, művészet, tanulékonyág, szépség: A szerelmesek „szép ékes beszéddel”, antikokat idézve enyelegnek (IV/130–132).

Leveleiket is művészi gonddal írják: „Oly igen szép móddal és drága igékkel leveled ékesited, / Hogy azokkal inkább az én szerelmemet tereád felgerjesztet.” (403–404)

Eurialus pedig midőn „igen búslakodik, hogy az olasz nyelven ő szólni nem tud vala, / az szeretet ebben igen gyorsá tevő, mert hamar megtanula.” (287–288)

— „tisztességkereső szerelem” és vallási tartalom jellemzi: „Az hú szeretőket nem hagyja az isten, kedvez nyájasságoknak”. (759)

Ennek a szerelemnek a nő-mítosza is összeegyeztethetetlen a korábbi asszonyképpel. „Szépség és bölcsesség, jó erkölcs, ékesség szeretetnek tégedet” — írja Eurialus a szemérmes asszonyról (411), hiszen „feljebbvaló jószág szemérmetségénél nincs az asszonyi állatban” (295). Hú, megbízható, okos, „hogynem mint ő magát, szeretőjét sokkal jobban félti” (737):

„O, te bölcs és nemes, hív asszonyi állat, mit nem bízhatnak rád / Látom hűségedet, nem oly állhatatlan mint az ingó nád.” — lelkesedik Eurialus (829–830). Sőt a széphistória főhőse olyan hagyományról is tud, amelyben a józanság jobban birtoka az asszonyoknak a férfiaknál:

³⁴Nem tagadható, hogy némi bizonytalansággal használom a platonikus szerelem-tan jelzős szerkezetet. A magyar irodalomtörténetírásban ezideig — véleményem szerint — nem tisztázódott, hogy amikor a régi magyar irodalmi szövegek platonikus szerelemfelfogásáról beszélünk, valójában Platonra, Plotinoszra, Ficinóra, Leone Ebreóra, Baldassare Castiglionéra vagy valaki másra kell-e gondolnunk. Lásd pl.: ZOLNAI Béla, *Balassi és a platonizmus*. Bp., 1920; ECKHARDT Sándor, *Balassi és Petrarca*. Bp., 1924; BÁN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa*. Uő. *Eszmé és stílusok*. Bp., 1976. 122–140. stb.) A kérdés átfogó tisztázásáig állalunk kell az e ponton tisztázatlan fogalomhasználatot.

„Azmint te alítod, nem oly könnyű dolog az férfiaknál./ Hogy az felgerjéd lángot ők megolthatnák, hamarabb asszonyoknál./ Sőt némelyek mondják, hogy ebben erősbek leányok férfiaknál.” (418–420)

4. A széphistória azonban nem tragédia, nem szatírájáték vagy episztola hanem elsősorban példázat.³⁵

A példázat műfaja föltételezi a szabad akaratot: a cselekvés jó vagy rossz mivoltának eldönthetőségét. A döntőbíró a narrátor, aki nemcsak magyaráz, hanem ítéletet is hirdet a közösség előtt. A kérdés csak az, hogy milyen ügyben hozza meg ítéletét a történeten nemcsak kívül, hanem jóval fölötte is álló bíró.

Ha a per valóban a szerelem bűne körül folyik, akkor föltűnő, hogy Eurialus könnyed bejelentését, hogy „nem tusakodhatik” a szerelem ellen (198), szó nélkül hagyja. Eurialus pikareszkjének kezdetén a Tiltás ellen foglal állást („... igen elterjedt vétek ez mindeneknél, hogy feleségeket jobban őrzik aranytól, ezüsttől, ... nagyobb bolondság semmi nem lehet ennél” III/3–5). Azt sem kommentálja, mikor Eurialus a bűnbánat nyelvéből („Vigy ki én Istenem, ifjúságomnak most ne nézd tudatlanságát” 730) a leghevesebb szerelem nyelvére vált át („Kár volna, ha ingyen adnának ily édes örömeket” 766).

A narrátor bíró, s mint ilyen az egész közösséget képviseli: személye a közösség letéteményese. Megszólalásaiból kiderül, hogy mi a józanság, melyik az a nyelv, amit nyíltan, kétségek nélkül lehetett beszélni: s ebből úgy tűnik nagyon konzervatív, érvei a klasszikus retorika locusaiból merítkeznek.

— Ebben a nyelvben az egyén a család, a nemzetség, a község, a város, az udvar körül kell, hogy szerepet vállaljon.

— A nyelv átláthatóságát és szilárdságát a törvény, a hír (tisztesség) biztosítja; ahol ez kevés ott szerepet játszik az erőszak (őrző, kapu, fal), de a közösség ezt megveti és kigúnyolja; végül a rend fönntartása a vallás funkciója is („Ha senki téneked őrződ nem volna is, látja Isten dolgodat” 160).

— A mindennapi élet szervezője a munka, a hivatás („Mindenkoron munkát találj őellene, kiben foglald magadat” 1503), melynek metaforája a „szegények közti alacsony ház” (116). Fontos eszménye az államhoz fűződő lojalitás, melynek személyes jelképe a császár („Én császár szolgálja lévén, károm nélkül tőle el nem mehetnék” 1355).

— Cserébe a közösség biztonságot ad, nyugalmat, a dolgok átláthatóságát, a józanság, az állandóság élményét. Az egyén erősnek, okosnak, egészségesnek érezheti magát. Eurialus „fő gazdag és kedves, ifjú bölcs és okos” férfiú, aki „gyönyörűségben fölneveltetett” (659–661).

— De mindezeknek a talpköve a hűség, a kegyesség, a jámborság, a *pietas*.

Ez a narrátor szerint nem démonoktól függ, hanem a szabad akarat birodalma. Ebben dönt a szigorú bíró, mindig könyörtelenül a jámborság javára.

Legelőször és legnagyobbat akkor sújt a szerelmesekre, amikor a történet szempontjából egy aprócska részjelenet zajlik: Lucretia megüzeni Eurialusnak, hogy parasztruhában fölkeresheti. A nyolc szakaszon végighúzóódó dithirambikus tanulság a *Metamorphosest* citálja. „Az széles világon már nagyobb változást, én nem tudom, ki hallhat?” (666) Az ítélet oka, hogy Eurialus megsérti a saját helyzetéből adódó pietást:

³⁵ A széphistória elsősorban tematikai műfaj. A narrátor viszont a történet elején definiálja a széphistória poétikai műfaját:

„Sokakról szólhatnék, kiknek példájokról lehetne több beszédem,
De most kiváltképpen két ifjú szerencséjét éneklek,
Kikben mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem.”

„az alávaló nép közé vegyül” (674), átsétál a népi diskurzusba. Ugyanez Pandalus büne, aki nem alászáll, hanem korrupció révén fölfelé törtet. Fölmentetik viszont Sosias, a jámbor és hív szolga, pedig jócskán megsérti a szerelmi tabut, az asszony iránti hűsége („érted szerencsére vetem az én fejemet” 621) azonban többet nyom a latban, mint a szakrális tilalom megszegése. Menelaus ugyanakkor nemcsak népiessége miatt kompromittálódik, hanem azért is, mert nem veszi figyelembe az úrnak a szolgálóhoz fűződő kötelességeit, mint az a Dromo-jelenetből kiderül (IV/26–27). A pietas-közösség (azaz a narrátor) számára a történet már nem parttalan, meg-megújuló, hanem kezdődő és lezáródó: mindenki elkülönülve éli át, a szerelem jelentkezésétől a kioltódásig. A narrátori szólam leginkább ezen keretek fontosságára hívja föl a figyelmet. (Ehhez egy apró emblematikus adalék, hogy a Lucretia név könnyen fölidézheti a Tarquinius Superbus korabeli Lucretiát, aki a házastársi hűség önfeláldozó mártírjaként ismert. Eurialus pedig a halálig hű, kitartó férifbarátság példáját hívhatja elő az Aeneisből.)³⁶

A beszédmódok sokfélesége ugyanakkor azt a benyomást kelti, hogy azok nem föltétlenül egymás ellen irányulnak, a különféle értékek nem alkotnak hierarchiát, mégcsak nem is ambivalenciában vagy egy paradoxon feszültségében fejeznek ki valami teljességet. Lucretia például lehet a rigorózus kollektív erkölcsök áldozata, de a házasság szentségének veszélyes tabusértője is, de éppúgy lehet a hűség, a kitartó önfeláldozás emblema. Egyszerre „példa és szidalom”. A műnek ezt a többszólamúságát az biztosítja, hogy a megszólalások a mitológiai hagyomány-tárból, s rövid, nem koherens ideológiát alkotó toposzokból építkeznek.³⁷ A széphistória egészének szerelem-képe nem írható le: tények, történetek, mítoszok egymásnak ellentmondó, széteső láncolata, amit az erőszakos narrátori szólam sem képes (s olvasatunk szerint nem is kíván) egységesíteni.

Szkéma a széphistória általunk elnevezett diskurzusairól (8. sz. segédlet.)

arisztokratikusak	4. PIETAS-diskurzus hozzárendelhető műfaj: példázat hozzárendelhető szereplő: narrátor	3. PLATONI diskurzus műfajai a széphistóriában: episztola és esszé szereplői: a levelező szerelemesek és a narrátor
	1. TABU-diskurzus jellemző műfaj: tragédia jellegzetes szereplő: Lucretia	2. NÉPI diskurzus műfaji jellemzője: satírtjáték legjellegzetesebb szereplő: Eurialus

a szerelmet kirekesztik

a szerelmet integrálják

A szaggatott vonal jelzi, hogy az ábra orientál: az egyes diskurzusok közötti határvonal valójában nem húzható meg.

³⁶ Lásd: E. J. MORALL, *The Tale of Eurialus and Lucretia*. Neuphilologische Mitteilungen, 1980/4. 428–438.

³⁷ Hogy a szerelmet inkább topikusan, a hagyományok különféle szövegei szerint, de nem egységesen összegyűrva ábrázolta a széphistória, arra jó példa a narrátor feltűnően sok hivatkozása a sokféle, egymástól radikálisan eltérő hagyományokra. Pl.: „Herculestől mondják...” (202) „Sőt némelyek mondják...” (420) „Minden országokban azokat alítják...” (1123) „Azt tartják...” (1130) „Mondják...” (1272).

Elutasítottam a szerző és a főszöveg (szerzői változatként definiált) fogalmát. Megpróbáltam elutasítani a végérvényességet és megoldottságot, zárójelbe tettem a hierarchikus viszonyokat a szövegen belül, egyfajta dekonstruktív *verbális körtánc* reményében egyben azzal a céllal is, hogy azon hagyomány szellemében interpretálják, amelynek szellemében saját korában is olvashatták az *Eurialus* és *Lucretiát*.

A pontosan meghatározott utalásrendszer nélküli, kizárólagos kulcsokkal nem rendelkező, magát a tónus nélküli szóhasználatával nem is áltató, magasztalást és ócsárlást, kibogozhatatlanul összeszövő szöveg, amely (mint láttuk) néhol a vásári beszéd műfajait sem kerüli, bizonyosan tartalmaz a népi kultúrából származó elemeket. Diskurzusában emellett, a (fentiekkel a legmesszebbmenően harmonizálva) alkalmazza a dialogikusság reneszánsz elvét (Batkin), sőt a dialógus beszélőit is dialogikusan, belülről tagolja, dinamikussá teszi.³⁸

Olvasatom talán valószínűsítheti a korabeli hagyomány és praxis, amely szételneklí, szétolvassa, citátumokká bontja, nyilvánvalóan szerző nélküli, *magukat mondó* sentenciákká, közhelysorozatokká tagolja pl. a Balassi-életművet.³⁹ A XVII–XVIII.

³⁸ Olvasatom dialogikus, polifonikus voltának konnotációjához hozzátartozik a régi magyar vers alapvetően *műfajdoltó* jellegének kérdése is. A probléma itt bővebben nem tárgyalható. A széphistoria műfajának esetében mindenesetre rendkívül fontos, szinte definitív jellegzetességnek tartom a műfajváltást. E szempontból éppen az *egynemű* darabok lehetnek érdekesek. A *Telamon*-t pl. ilyennek gondolom.

³⁹ A szétolvasás korabeli gyakorlatához lásd SZIGETI Csaba, i. m., valamint *Appendix Balassiana* (A balassi-vers dekomponálásának költészettörténeti folyamata a XVII–XVIII. században) című kandidátusi értekezését. (Szeged, 1991. kézirata). Szigeti dolgozatának fontos forrása KISVIZAY Péter sentenciagyűjteménye: SELECTIORA/ADAGIA/LATINO-HUNGARICA/ In/ GRATIAM et USUM/SCHOLASTICAE JUVENTUS/COLLECTA,/ET/in Alphabeti Seriam coccinata. AC/Superiorum Auctoritate et jussu/Publice typis demandata; Studio et vigilantia/PETRI KIS VICZAY/P.n. Eccl. Aug. Conf. Cassov./Nat. Hun. Past./BARITHAE/Typis Civitatis. Anno 1713. Könyvében KISVIZAY latin sentenciákhoz keresett magyar proverbiumokat s e célból darabolta sorokra BALASSI verseit is. SZIGETI szerint ez a dekompozíciós eljárás megfordítva (azaz a magyar nyelvű részletekhez kapcsolva latin sentenciákat) korabeli szövegolvasási (értelmezési) módot tesz rekonstruálhatóvá: „A vers konstrukciójának technikája tehát lefordítható a — hangsúlyozom: korabeli — szétolvasás gyakorlatára, a latin nyelvű exemplum-, sententia- stb. tára, lexikonok segítségével pedig a korabeli értelmezés, a korabeli értelmezői kontextus viszonylag nagy pontossággal megadható SZIGETI, 1991. 101.).

A fentiekben végigvitt *Lucretia*-olvasat korántsem idegen tehát a korabeli olvasási gyakorlattól, sőt, néhány, a számítógép adatbázisként kezelt *Lucretia*-szövegének feltett kérdés (pl. a szeret szót, illetve annak képzett/toldalékolt változatait tartalmazó sorok kigyűjtése, stb.) pontosan reprodukálta azt.

68. Házass voltát látja, urát nem szereti, szüntelen gondolkodik,

87. Ki ha megun engem, más leányt szeret meg, elhagyja én ágyamat.

92. Az én szépségemet mert ő is szereti, látom tekinteteiből,

148. Az szeretet soká titkon nem maradhat, önnönmaga kiterjed,

186. „Ó, mely igen szeret egy asszony tégedet!” — önéki csak ezt monda.

203. Hogy szeretőjének ily engedelemmel lehetne jó kedvében,

217. Én magamnál immár *Lucretia* téged sokkal inkább szeretlek,

239. Im már hőségedre bízom én magamat, kit felette szerettek,

262. Monda: „Vitéz ifjú, légy nagy vigasságban, igen szeret tégedet,

279. Én életem tisztá, keress más szeretőt, mert engem meg nem csalhatsz.

288. Az szeretet ebben igen gyorsá tévé, mert hamar megtanulja.

293. Nem mostan hallottam, kit inkább szerettem, az te tisztaságodat,

298. Azért szerettelek, azért tiszteltelek mindenednek felette,

századi fejlemények előtt így cselekedett, (olvasatommal összhangban) II. Batthyány Ferenc is, amikor udvarló célzatú, atomisztikus Balassi-citátumai mellé felvett egy strófa-töredéket a *Lucretiából* is. Megtehetette, hiszen annak atomisztikus aprózottságát is csupán a beszédfolyamat tartja össze.

306. Mert sokan szerettek hiában engemet, példát vehetsz azokról.
316. Tudom, hogy nagy sokan téged szerettenek, de így mint én nem égtek,
331. Légy szelídebb hozzám, ha éitem akarod, mostan te szeretődhoz,
337. Boldognak álítottam magam, ha azt mondogd, hogy te szeretsz engemet,
342. Csak te szeretődért ezeket ne utáld, rövid nap többet küldök.
375. Nemcsak szeretnek ők, hanem dühösködnek, mindennél nyilván vagyok
376. Ha társat nem talál, nincsen rettenetesebb az mi szeretésünknél,
378. Nincs más orvosságunk, hanem csak hogy legyünk az mi szeretőinkkel.
388. Ha szeretsz engemet, miért igyekezel az én veszedelmemre?
406. Vajon ki gyűlölné szeretőjét azért, hogy bölcsességét látá,
412. Szépség és bölcsesség, jó erkölcs, ékesség szeretetnek tégedet,
429. Az ördöngös Circe az ő szeretőt barmokká változtatá.
463. Ha te így büntetsz engem, szeretődöt, vajon s mit mívelsz azzal,
468. Ha szeretsz engemet, gyorsan írd meg nekem: ez szívem akarátja.
470. Lám az jámbor és hű szolgákat szeretik császárok és királyok,
478. Szorgalmatosságát ő szeretőjének hogy jól eszébe véné,
538. Azt izené titkon ő szeretőjének, hogy ezzel barátkoznék,
575. „Ez ablakról színét mindennap láthatod te szerető mátkádnak.”
583. Vagyok Eurialus, nézz meg személyemet, az te szerető mátkád.”
598. Monda vén Sosias: „csak hiában állok szeretőknek ellenek,
616. „Eurialust nyilván te igen szereted — asszonyának azt monda —
629. Hogy együtt lehessen az én szeretőmmel, várom jámborságotdól,
650. Ó, te rettenetlen elme, szeretőkben miért vagy oly nagy vaktság,
669. Circe szeretőt fene bestiákká teszi természetekben.
684. Most bizony szabadon az én szeretőmet csókolom és ölelem.”
693. Meghígyed, hogy én is soha nem keresek más szeretőt helyetted.
732. Már eszemben vettem, hogy nem kellett volna szeretnem Lucretiát.
733. Nem szeretett bizony, hanem mint egy szarvast hullóra hajtott engem,
737. Hognemmint ő magát, szeretőjét sokkal inkább félti vala,
759. Az hű szeretőket nem hagyja az Isten, kedvez nyájasságoknak.
764. Igen ölelgeté és megcsókolgatá mindjárt szeretőjét,
832. Tudsz te szeretni is, az te szeretődöt meg is tudod őrzeni,
840. Vajon mikor lehet véled mulatásom, igaz és hű szerető?
857. Oly igen felette az szép Lucretiát ez is szereti vala,
859. Miérthogy szép vala, gondolá, hogy őtet Lucretia szeretné,
912. Kinek szeretője nincsen, könnyű annak mindenkor tiszta lenni.
948. Kételkedem hozzád, netalám valami leányt ott megszerettél.
964. Látván az szeretők, ezen mind az ketten igen elbúsulának,
984. Semmi orvossága nincs több, hanem mikor vele szép szeretője.
994. Nem tudom, mi dolog, igen megszerettem én az szép Lucretiát,
1000. Elhíttam vala én bizony, hogy szeret engemet Lucretia,
1002. Viszontag hogy őtet szeretném, szépsége arra kényszerít vala.
1209. Csak ez vala híja, hogy ugyan kezemben szeretőmet megöljed.
1236. Látván szeretőjét, monda: „Holott valék, szerelmem, Euriale?
1241. Holott egész éjjel, úgy mint két szeretők, egymással mulatának,
1247. Előttem volna is, inkább szeretnélek bizony téged Venusnál,
1257. Ó, te szép ékes melly! és én szeretőmnnek két szép fejr csecseil!
1289. Ki lehet oly okos, hogy ki megcsalhassa az önnön szeretőjét?

Stoll Béla híres mondata jogosan figyelmeztet: „Mindenesetre érdekes, hogy Batthyány Ferenc Balassi versei mellett éppen az Eurialus és Lucretiából idéz.” (217–219. sorok a széphistóriában.) Elképzelhető, hogy Batthyány szerint Balassi írta a *Lucretiát*, de nem bizonyos, hogy nem tévedett. S ha igaza volt is, a széphistória írója akkor sem jelölte magát, még a konvenció szintjén sem vált szerzővé, hacsak nem hagyatkozott rá a korabeli hagyomány szerző-meg/kijelölő erejére – épp Batthyány Ferenc személyében.

II. Batthyány Ferenc egyébként a *Secunda pars* második strófáját idézve „megsértett” szívről beszél, „megh szerzet” (F) és „megsebhedt” (β) helyett. Ha pontosan másolt és idézett, akkor ezt nem tehetette sem D-ből, sem D₂-ből, sem K-ből, sem L-ből, sem τ-ből, sem β-ből. S a kérdéses helyet nem tartalmazza. Valójában tehát két lehetőség maradt: α és A, az ősmásolat és a főszöveg. Mivel egy teljes S példány még előkerülhet, s azt addig is képzelhetjük „megsértett” típusúnak, és mivel II. Batthyány Ferenc csak 1607 júliusában vette el Lobkowitz-Poppel Évát, s így egyetlen ma ismert forrás sem zárható ki, lévén, hogy az összes forrás korábban keletkezett, a Batthyányban kultúrférfit látók a birtokán lévő Siczen nyomtatott S-re tippelhetnek. A Pataki Névtelen-pártiaknak mindhárom változat elfogadható. Vagy elfogadhatatlan. A Balassihoz húzóknak α és A egyként jó érv lehet. Ennek alapján azonban én mégsem tulajdonítanám senkinek a *Lucretiát*: Batthyány emlékezetből idéző kreatív másoló volt.⁴⁰

Olvasatom mindennek ellenére persze támadható. Annyi azonban bizonyos, hogy a népi kultúra kutatásának történetében oly nagy szerepet játszó herderi, Percy-i, Vuk Karadzic-i népiességgel már 1820 óta szoros és aktív kapcsolatot tartó Toldy Ferenc

1293. De hogy téged inkább énmagamnál szeret, fel nem indítaték.

1315. De ne légy kegyetlen hozzám, Euriale, hogyha szeretsz engemet.

1316. Ne hagyj az halálban, ki magamnál inkább szeretlek én tégedet.”

1323. Ha másra menne is, higgyed, hogy szeretőd hozzád ismét erre tér.

1366. Más szeretőd talán, hogy őtet követnéd, téged arra intene,

1368. De igaz szeretőd nem volna, híredre ki gondot nem viselne.

1389. Kiből szeretőjét egészségben akkor lenni értette vala.

1409. Két egymás szeretők elválását hogyha szívében megmondolja,

1411. Gyótródiák az lélek, elhagyván az testet, úgy mint ő szeretőjét,

1450. Az Eurialus is hogy szeretőjének elméne szeme elől,

1483. Meztelen frják, mert az szeretőkben nincsen szemérmesség,

1501. Gyűlöli az munkát, felettte szereti ő az hivalkodókat,

(A megítélésem szerint szentenciózus, proverbium-szerű sorokat kurziváltam. E ponton mondok köszönetet a kreatív számítógépes segítségért és együttgondolkodásért a Papa és Isai. Bt-nek, különösképpen PATYI Attilának.) Értelmezésemben a diskurzusok tömbjei a sentenciák és vessorok feletti harmadik szintet is jelentik tehát. (Vessorok – vessor tömbök – sentenciák – sententia tömbök – diskurzusok – SZÖVEG)

⁴⁰Lásd: ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi-emlékek*. EPhK 1943. 26–48. főként 36., 41. 7: BALASSI Bálint, *ÖM. I. kötet*. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1951. 98. sz. töredék és jegyzetei: 143. illetve 276.; STOLL Béla, *Adatok*. ItK 1955. 461–463., főként 463. ECKHARDT véleménye a jelenségről: „Az alkalmazásnak leg súlyosabb következménye: a logikai felépítés megtörése, a tisztára udvarló vagy elégikus elemek kiemelése, vagyis valami olyasféle folyamat, mint mikor egy műköltő verse a népizlés szerint alakul, s az egyéni alkotás, a 'poesis' elhomályosul.” (1943. 47.) A leírás pontos és gondolatébresztő, ám úgy gondolom, hogy II. BATTHYÁNY Ferenc tevékenysége (bár nem kifejezetten sorokat idéz) jól illeszkedik a kor szövegfelfogásába és interpretációs stratégiáihoz, ECKHARDT elítélő hangját tehát történetiellennek tartom. (A Batthyány által idézett *Lucretia*-részlethez lásd 217., 293., 737., 1247., 1293., 1316. sorokat. Az idézet a *Lucretia* egy belső toposzának egyik előfordulása.)

1867-ben, *A magyar költészet története* megjelenésekor, de legalábbis 1853-as, a magyar regény kezdeteiről szóló tizenkettedik előadásában bizonyosan egyetértett volna velem. Ekkor ugyanis (Kölcsey *Nemzeti hagyományok* c. tanulmányához hasonló, noha aprólékosabb módon; egyben némiképp Arany XVIII. századi íróportréival is egyetértve) a következőképpen fogalmazott a *Lucretiáról*, *Ponciánusról*, *Magellonáról* és *Markalról* vallott átfogó vélekedését összegezve:

„Berekesztvén ezekkel régibb regényes költészetünk szemléjét, mely nevezetes módon tünteti fel a XVI. század szolidaritását az európai középkori népies irodalommal, s mely azt engedi sejttenünk, hogy ezen, a tudósok által szerinte a múlt (XVIII.) század végéig előkelő és elég rövidlátó lenézéssel megvetett irodalmunknak csak egy részét mentették meg a vég feledéktől; nem lehet nem sajnálnunk, miképp a következő, XVII. században a költészet a nép emberei köréből szinte kirekesztőleg a tudósokéba és előkelőkébe ment által, kiknek kezeikben a regényes szépirodalom elfonnyadt, s helyébe egy a nép kedélyétől idegen, száraz, erkölcsi és mitológiai tudós irány terjedt el; minélfogva a szép kezdet folytatás és önálló művelés nélkül maradván, népünk fogékonyága a tiszta emberi s a költői öltözetben fellépő jó iránt is elégséges táplálék nélkül maradt.”⁴¹

IX. Appendix

Balassi Bálint 46. éneke (*Bezzeg nagy bolondság*) Dobó Jakab énekével (*Már szintén az idő*) vitatkozik. Vitájukat Balassi, versének utolsó strófájában, így összegzi:

*Ez ennéhány versben feleltem meg annak,
Az ki állította nem kis okosságnak,
Cupidóra gyermekszemélt hogy irtanak.*

Olvasatom szerint Balassi azzal vitatkozik, aki azt állítja, hogy nem kis okosság volt Cupidót gyermekként ábrázolni. Tehát nem feltétlenül azzal vitatkozik, aki így ábrázolta Cupidót, hanem azzal, aki ezt helyesli. Balassi Bálint Dobó Jakabbal szemben azt állítja, versének első strófájában, hogy

*Bezzeg nagy bolondság volt az balgatagban,
Cupidót ki írta gyermekábrázatban,*

vagyis ő nem helyesli, hogy Cupidót gyermekábrázatban írják, érvei ismertek.

Rövidre fogva: Balassi verse két vélemény összecsapását örökítette meg. Számomra úgy tűnik, Balassi Bálint és Dobó Jakab certamenváltása egy *harmadik* mű fölötti vitából sarjadt ki, illetve a két szöveg maga is vita, a két szöveg egy *harmadik* mű ábrázolási módjáról mond véleményt: Balassié *bolondságnak*, Dobó Jakabé (legalábbis Balassi versének szövege szerint) *nem kis okosságnak* tartja azt.

Az *Eurialus és Lucretia* ominózus Cupido leírása, ez a novellától némiképp elváló betét, azonban nem lamentál azon, hogy okosság vagy balgaság-e Cupidót gyermekként írni, hanem megírja:

*Képét, ábrázatját, magaviseletét, természetét is megírom,
Miről ismerik meg, hogy elkerülhesék, ifjaknak megmutatom,
Mert csak órájuk vagyon kíváltképpen ez énekből nagy gondom.
(Ne felejtsek: e strófa a fordító saját leleménye!)*
Gyermek az szerelem ... stb. (1474–1477)

⁴¹ TOLDY, i. m. 114. A népi kultúra fogalmának és a nép XVIII. sz. végi, XIX. sz. eleji felfedezésének összefüggéséhez lásd pl. Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1991. 17–39.

Természetesen lehetséges, hogy Balassi Bálint és Dobó Jakab nem az *Eurialus és Lucretia* vége, vagyis II. Pius visszavonó levelének fordítása fölött, hanem vagy a levél latin eredetije, vagy mondjuk egy képzőművészeti alkotás, festmény, metszet vagy embléma fölött vitatkoztak, vagyis egy picturára akadtak, amely vitára ösztönzött. Akkor viszont miért játszik rá az egyébként oly gazdaságos Balassi-vers kezdete a széphistóriára (811., illetve 826. sor), ráadásul épp arra a helyre utal ez az incipit, ahol a Lucretiához való szerelmét (barátaival? a 808. és 811. vagy egy barátjával, Achatesszel? mint a 853. sor állítja) megbeszélő Eurialus társaival vagy társával beszélget?

(Tudjuk, a certamen-váltás másik darabját Horváth Iván az *Íme ez szívembe* kezdetű, eddig Balassinak tulajdonított töredékben véli felfedezni, amely eszerint a Balassi-vers Dobó Jakab által írt antitézise lenne, *Már szintén az idő* helyreállított incipittel. Ebben a szövegben nem fedeztem fel a Balassiéhoz hasonló Lucretia-utalást, noha, mint a Balassi-vers részleges antitézise, e töredék Cupidó-leírása természetesen részben egybeesik a széphistóriáéval. Azonban: A *Lucretia* Cupido-leírása a gyermekség, vakság, szárny, mezítelenség attribútuma meglétének kérdésében igenlő, Balassi verse tagadó. Az *Íme ez szívembe* kezdetű töredék a vakság és a mezítelenség kérdésében nem foglal állást, a gyermekség dolgában a Lucretiáéval, a szárny meglétében Balassi versével ért egyet. Ezek alapján nem tartom valószínűnek, hogy az *Íme ez szívembe* kezdetű töredék Bobó Jakab *Már szintén az idő* incipitű vita-versének maradványa lenne. Bár eleve kérdéses, hogy összevethetők-e mai tudásunk szerint egész szövegek egy töredékkel, az bizonyos, hogy az *Íme ez szívembe* kezdetű töredék leíró része (jelen állapotában!) nem esik egybe a Lucretiáéval, s nem teljes antitézise Balassi 46. versének: *sem ellen — sem mellett szerzett* ének nem nagyon lehet.)⁴²

Balassi Bálint versének szövege szerint mindenesetre a vita egy *harmadik alkotó* művéről folyt, Balassi Bálint és Dobó Jakab között. (Bármilyen is az utóbbi által írt szöveg.) Ha igaz, hogy ez a mű az *Eurialus és Lucretia* volt, abban az esetben Balassi Bálint és Dobó Jakab még akkor is ismeretlen *harmadik* írónak tulajdonították, (vagyis szerző nélkülinek tartották és akként is kezelték a szöveget) — ha *kettőjük* közül írta is valaki korábban, névtelenül az *Eurialus és Lucretia* széphistóriát.

X. Summa

Összefoglalóan: az ad absurdum vitt történeti poétika bizonyos dekonstrukciós alapelvek történeti alapú elfogadásához vezethet, illetve a dekonstrukciós megfontolások alkalmazása a történeti poétika módszeren belül mélyíthetik annak történetiségét. Más szavakkal: a történeti poétika művelői folyamatosan azokat a határokat tapasztalják, amelyeknek a meglétét a dekonstrukció elvi okokból tételezi. Derridától nem sok újat tanulhatunk. Mindenesetre a szerző és a főszövegként megjelenő szerzői variáns és a stemma fogalmai újragondolandók.

Ebből az újragondolásból véleményem szerint, pl. többek közt, az is világossá lesz, hogy Balassi valószínűleg nem egészen társtalanul dolgozta ki, vagy őrizte meg a *fin'amors* magyar költői kánonját. Két költőtársáról tudunk, akikkel megosztotta ezt a feladatot. A Pataki Névtelen nevű író és a Dobó Jakab nevű szerző jöhetnek számításba.⁴³

⁴²Lásd RITOÓKNÉ, i. m. 684. HORVÁTH Iván az *Íme, az szívembe* kezdetű töredékről: i. m. 274–275.

⁴³Vö. HORVÁTH Iván, 1982. 275.

XI. Magától adódó öndestrukció

Mikoron irnának másfélezer után hetvenhét esztendőben
Aeneas Sylvius írásából szerzék az éneket versekben
Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr gombos kertében.

Immár, későn, közelebből megnézve a kolofont, persze világos, hogy jelen dolgot (jogaiba visszaállítani akarván a névtelenséget, átgondolásra javasolva a szerzőség mai fogalmának régebbi korokra történő alkalmazását) belül maradt a szerzőség-szerzőtlenség szembeállításán.

Holott a kolofonban *sem nem jelen van a névvel jelzett szerző, sem nem nincs jelen a névtelen író*. A kolofon világosan mutatja a szerző-funkció kialakulásának egy átmeneti fázisát: az író ugyan nevével nem jelöli meg magát a szövegben, mégsem marad teljesen kívül: valaki (vagy az egyik író vagy a másik) világos fikciót alkotva beszél az írás idejéről, helyéről, keletkezéséről, származásáról (ahogy már az a kolofonban szokás) s mindezzel saját magának az íráshoz való viszonyát teszi témává.

Talán helyesebb lett volna hát a szerzőség mai fogalmának történeti poétikai célú rombolása, a névtelenség pozícióinak erősítése helyett az író szövegbéli jelenlétének, vagy jelen-nem-létének, a szöveghez való viszonyának nyomait, mint a névtelenség és a neveltség, meg az alakuló szöveg és az állandó szöveg közötti történeti átmenet speciális szerző-funkciójának jeleit kutatni, vagyis (Szigeti Csaba magyarításával) „az enyém jeleit” keresni.

[(Attribúciós adalék 3.: *Mots-signatures*)]

A szerzőség fogalmának történeti kutatására, vagyis „a poétikai elmélet történetének” (a költő-szerep és -természet változásainak) megírhatóságára már Curtius figyelemztetett. A romanisták pedig alaposan vizsgálták például a szövegben megjelenő középkori író tulajdonságait. Ezek szerint az író képze a középkorban a *translatio* fogalmán alapszik. Az ekként definiált tevékenységforma a névtelenség generátora. Az író egy nem-tudni-honnan-jött történet áttetsző hordozója. A szerző státusza felé mutatnak azonban később: az *új szerzői név* felvétele, az *ön-senhal* (kb. álnév), a *mots-signatures* (kb. szóalírás: kisajátított szavak, szókapcsolatok), a *név-megjelölés a tornádában* (kb. kolofon) és a *vidak és razok* (a hagyományban továbbélő szerző-, illetve szövegdicseretek). Ezek lennének az *enyém jelei*.

Az *enyém jelei* magyar mutációinak kiváló kutatási terepe lehetne a XVI. századi magyar vers. A kolofonos névmegjelölés közismerten elterjedt. Számos új szerzői nevet, illetve álnevet is ismerünk, noha a két csoport több ponton szétválaszthatatlan egymástól. Vidat és razot — úgy tűnik — nálunk másokról, más író szövegéről szokás írni (például Rimay Balassiról szóló megnyilatkozásai jelentős részben besorolhatók ide).

Szempontunkból azonban talán az a legfontosabb, hogy az Appendixben elemzett Balassi vers kezdete (*Bezzeg nagy bolondság...*) kifejezetten *mots-signatures*-nek tűnik. A *mots-signatures*-t a felfedezően kívül mások általában nem használják. Ha a szókapcsolat bárhol előfordul, tudni lehet, hogy az adott szöveget ki írta. Ha ez igaz, vagyis ha a XVI. századi magyar költő *ugyanúgy* használta az *enyémnek* ezt a jelét, mint okszitan elődei — ami korántsem bizonyos —, akkor a *Bezzeg nagy bolondság* incipit nem idézet, hanem a szerző eddig észre nem vett önmegjelölése: Balassi a 46. versben magát saját korábbi szövegét (annak egy — tudjuk: a mű egészétől határozottan elváló, talán később készült — részletével vitatkozva, de egy másik ré-

szére, a 811. és 826. sorára utalva) gáncsolja, a gátlástanul laudáló Dobó Jakabbal szemben. Valószínű ez? Vagy csak lehetséges? Talán.

Az enyém jeleinek XVI. századi magyar előfordulásait (különös tekintettel az 551 névtelen szövegre) mindenesetre egy külön dolgozatban fogom vizsgálni. Válaszaim akkor (a korabeli magyar enyém-konvenciók alaposabb ismeretében) remélhetőleg pontosíthatók.⁴⁴

De ez már más dolga is lesz, — nem csak az enyém.

⁴⁴FOUCAULT, i. m. 27.; Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern — München, 1964. főként a VII. Excursus (*Die Existenzform des mittelalterlichen Dichters*. I. m. 462–466., hivatkozással a VIII., XI., XII. és XXI. Excursura.); Jean-Charles HUCHET, *L'écrivain au miroir dans les Vidas et le roman occitan*. In *Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie*. Tome XCVI. 50 série, tome 4. 1990. No 1. 81–92.; vö., az enyém középkori horizontjáról: Paul ZUMTHOR, *Le je de la chanson et le moi du poète*. In uő, *Langue, texte, énigme*. Ed. du Seuil, Paris, 1975. 181–196. A fenti hivatkozásokért köszönet SZIGETI Csabának. (Az enyém XVII. századi konvencióihoz lásd az SzC Csoport Tatán 1992. május 23-án tartott előadását.)

AZ EPOSZTÓL A PONYVÁIG

„Oly búval, bánattal az Aeneás király...”

I.

„Husztai Péter. Egybe szedezette a' Trójai dolgokat 1569-dik eszt. és ilyen titulus alatt Világra bocsátotta: *Aeneis*...” — írja Bod Péter a *Magyar Athenas* lapjain.¹ Adatában nincs okunk kételkedni, az idézett mondatot azonban érdemes alaposabban szemügyre venni. Két tagmondatból áll, két egyenrangú kijelentésre bontható: 1. Husztai Péter egybeszedezte a trójai dolgokat. 2. Ezt ilyen és ilyen titulus alatt világra bocsátotta.² A két tagmondat állítmányainak (*egybeszedezte, világra bocsátotta*) azonosídejűségéről nem beszél.

Valóban, a históriát megvizsgálva arról győződhetünk meg, hogy legalább két fázisban keletkezett. Husztai előbb részeket írt meg művéből, majd egy későbbi időben 3–4 különálló részből szerkesztette egybe az *Aeneist*. Erről tanúskodik, hogy a história három különböző versformában íródott, hogy ennek megfelelően három vagy még több különböző dallam társul hozzá, hogy a vers részeit önálló bevezetők, belső intonálások tagolják, és hogy a kínálkozó töréspontokon az akrosztichon nemhogy meggátolná, hanem éppen elősegíti a szétarabolást. Erről a láthatóan fércelt szerkezetről az RMKT XVI. sz. 9. kötetében Orlovsky Géza is beszámol.³

Van az *Aeneis*nek még egy közismert, a szerkezetet is érintő problematikus helye. Ez az 1017. sorral, az „Oly búval, bánattal az Aeneás király...” szavakkal kezdődő rész. A sor több XVI. és XVII. századi ének nótajelzése⁴ például az *Árgirusé* is, s így

¹Bod Péter, *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek, nevezetesebben akik valami, világ eleibe bocsátott írások által eszméreteseké lettek, s jó emlékezeteket fennhagyták, históriájok*, H. n. [Nagyszében], 1766. 117. Idekívánczik a megjegyzés, hogy amint Bod Péter még fontosnak gondolt megőrizni, az később mintha jelentőségét veszítette volna; STOLL Béla — VARGA Imre — V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, Bp., 1972. 1. kötetében Husztai Péter neve elő sem fordul.

²Hogy az 1569-es dátum mire is vonatkozik, arról a dolgozat végén esik szó, itt csupán az idézett mondat két felének viszonyáról van szó.

³RMKT XVI. sz. 9., a história szövegét sajtó alá rendezte ORLOVSKY Géza, 595–596. Véleménye szerint a történeti és a szerelmi szál hajdan külön létezhetett, s e két történetet kerekíthette ki Husztai Róma alapításáig.

⁴A következő XVI. századi énekek hivatkoznak e sorra: VAJDAKAMARÁSI Lőrinc, *A jövőendő rettenetes ítélet napjáról* (Látom, hogy nagy sokan krónikákat írnak) RMNy 666 (1591) [Az Aeneas király siralmas éneke nótájára]; *Az ítéletről* (Az én életemnek minden idejében) RMNy 713 (1593); *Az utolsó napról való elmélkedés* (Gondolkodjál, ember, a te bűneidről) RMNy 713 (1593); BOGÁTI FAZAKAS Miklós, Ps 32-33 (A nagy bölcs teremtetést aki meggondolja) STOLL 33 (1615); BOGÁTI FAZAKAS Miklós, Ps 76-77 (Kegyes teremtménynek amikor könyörgék) (XVII. sz.); BOGÁTI FAZAKAS Miklós, Ps 49-50 (Látja világ dolgát Isten és forgatja) (XVII. sz.); GERGEI Albert, *Árgirus históriája* (A tündérországról bőséggel olvastam) STOLL 37 (1618); BALASSI Bálint, Ps 41-42 (Mint a szomjú szarvas, kit vadász rettentett) RMK I 1573 (1635–1640); BALASSI Bálint, *Hymni tres ad Sacro Sanctam Trinitatem*, 3 (A Szentháromságnak harmadik személye) RMK I 1573 (1635–1640), mindkét Balassi-vers metruma: a12-a12-a12-a6 (l). Az adatok forrása: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 2.2. (c) 1991. (Micro)CDS/ISIS,

azok *terminus post quem*jéhez szolgáltathat adatot.⁵ Mivel nem szokás nótajelzést egy história közepéről választani, már Dézsi Lajos megjósolta egy ezzel a sorral kezdődő, önálló ének létezését.⁶ Vagy az történt, hogy ennek az ismert, önálló éneknek a kezdősora épült be az *Aeneis*-be, vagy az, hogy a szóbanforgó kiskompozíció azonos a Huszti-história 1017. sorával kezdődő részlettel.

A két lehetőség közül ma már tudunk választani; Horváth Iván ugyanis megtalálta Kolozsvárott a história 10 strófányi kéziratföredékét, amely az „*Oly búval, bánattal az Aeneás király...*” szavakkal kezdődik.⁷ A szöveg nagyon nehezen olvasható, egy későbbi kéz meg is jegyzi a sorok közt: „*Semmi rossz írás, mert nem lehet olvasni*”. Az ezt megelőző história betűiről pedig: „*Vitte volna el az banka az te írásidat*”, vagy másutt: „*Aszu béka tojta, kotlotta embere, hogy mással nem íratad*”. A másolás időpontja vélhetően 1580, tehát korábbi, mint bármelyik eddig ismert szövegforrás.

Betű szerinti átírata a következő:⁸

HystoRya Eneys Regjs [?]
Dydonjs &. &.

Oly búual banattual Az enead
kyral fel keluen Jndulla czjak
masod magjaul eg erdobe[n] salla⁹
ketten Akathessel kezebe[n] kez Jja
tyou[?]¹⁰ njlayuall.¶

Raytok essett njag sok gjonos serencze[ben]
mjkor gjondolkodnek <Raj> Jaruan
erdo kozbe¹¹ Jme genge szep suz
Jutta elleybe¹² Hayatt erestete az
selnek mentebe[n].¶

főszerk.: HORVÁTH Iván, szerk.: FONT Zsuzsa, HERNER János, H. HUBERT Gabriella, SZÓNYI Etelka, VADAI István. XVII. századi verseink közül e sorra utal: *Bocskai István haláláról* (Mély álomban merült, oszloptól üresült) STOLL 106 (1679); BALASSAGYARMATI T. Mátyás, *Cantio praelegans* (Micheas próféta keserűségében) Öreg Gradual (1639) RMKT XVII. 9. 68. sz.

⁵ Feltéve persze, hogy a nótajelzés a szerzőtől származik, s nem a szöveg másolójától vagy kiadójától, ahogyan ezt Balassi verseinél sejtethetjük. Az *Árgirus* esetében sem bizonyos, hogy szerzői dallamjelzésről van szó.

⁶ DÉZSI Lajos, *Balassa Bálint minden munkái*. II. H. n. 1923. 668. (a 21. sz. vers jegyzete); ezt az elképzelést ismétli meg ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei* I. Bp., 1951. 248. (a 70. sz. vers jegyzete).

⁷ HORVÁTH Iván, *Adatok romániai könyvtárakból*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tom. XXI. 169–170; Uő., *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport*. ItK 1983. 79.

⁸ Az RMKT átírási elveit tartottuk szem előtt. Szögletes zárójelben adjuk a rövidítések feloldásait, illetve kérdőjelekkel jelezzük a problémás olvasatú helyeket. Jegyzetben hivatkozunk az RMKT-ban közölt szöveg eltéréseire, megtartva a história sorainak ottani számozását. Külön jegyzetben szerepeltetjük a törzsszöveg sorai közé írt, más kéztől származó, későbbi bejegyzéseket.

⁹ 1019 erdőbe lepek B erdőben lépnek

¹⁰ 1020 iye marok

¹¹ 1022 közben

¹² 1023 Gienge szep szüz iuta ellenebe szemben

El fel eovezette¹³ szope[n] Holnya allatt¹⁴
 tracjay moldra fel kö<?>te¹⁵ puzdrayatt¹⁶
 mjnt eg uadas ember fel kotte
 sarujatt¹⁷ H fel aggatta leany
 genge lag Ru<?>hajatt // ¹⁸

Keozel el sem Jutta Az zep Szuz¹⁹ Jg
 solla Nem latatokae ytt Az en tarsaym-
 ban²⁰ Ha ualamj uadat uk²¹ úztenek
 uolna Jllen moldu' uadaszokatt Jtt
 Jarnjay.

Eneas sep soual monda mj ne[m] lattunk
 de uar meg te lean uelled²² Had mj
 szollunk ne syes ne sjes ol Jgen mj
 tellunk²³ semj daj[?]ban meg ne[m] keslei
 tetunk.²⁴

Nem Emberj Abrazatt Az te zep orczad
 sem<?> emberhez Jllendo²⁵ te genge
 szep sauod Jsten asson uag te mondok
 en²⁶ Jgjazatt Azert kenebjcz meg
 mj²⁷ farattsagunkatt & &

Jnkab teged kerunk teged²⁸ mongjad
 meg²⁹ mjnekunk Hol budossunk
 mostan uag³⁰ mj foldon uagunk
 tengery sel mya Jde kj uettetunk³¹
 szok aldozzatokatt de neked mj
 Hozank³² & &&&. //

¹³ 1025 övedzette

¹⁴ 1025 allyat B alat

¹⁵ 1026 kötötte

¹⁶ 1028 1027 [A sor fölötti H és a stófa negyedik sora előtti H a két sor felcserélését jelöli.]

¹⁷ 1028 meg kötötte saryat B meg kötötte saruyat

¹⁸ [Későbbi kéz a lap tetején] Historia Eneis [Talán későbbi kéz a címsorok előtt, között, után] [?]
^{[?] [?] [Későbbi kéz a második versszak után] <Sandor> [Későbbi kéz a lap alján] Ore - enit hu}

¹⁹ 1029 Czak közel sem iutuan szep szoival β Közöl el sem iutuan szep szoival

²⁰ 1030 tarsaimba

²¹ 1030 it

²² 1034 B De te leány váry meg velled

²³ 1035 ilyen igen töllünk B olyan igen töllünk

²⁴ 1036 Mert semmi dologban teged nem keslelünk B Mert semmi dologban teged nem keslelünk

²⁵ 1038 illő

²⁶ 1039 B én mondok

²⁷ 1040 B nagy

²⁸ [szóismétlés] 1041 teged kerünk

²⁹ 1041 mond meg aszt B mond meg ezt

³⁰ 1042 es

³¹ 1043 verettünk

³² 1044 teneked mi teszünk

Tauol Az tystelett Az zep szuz
 Ig solla³³ tracyay lean uagjok en
 Azt mongja³⁴ de keues bezedel Az
 mel tartomanba[n]³⁵ meg mondjom
 Hol budostok tenger ujzze mjatt.³⁶

Hyres Az fold nepe seles Az³⁷ ujlaga[n]
 njncz gjonos serencze Az³⁸ tū
 utatokba[n] mert Hozzott tutokott az
 njag³⁹ Affrcaba[n] jm majdan⁴⁰ ky Juttok
 eg zep tartoma[n]ba.⁴¹

Wyonattz most Rakyak uarosnak
 kū fallatt uag⁴² Hallottatokae tū
 az⁴³ feneczjatt szott⁴⁴ Hallottatokae
 Cartagjo uarossatt annjak Hataraba[n]
 leltetek most⁴⁵ sallast.

Nemes // ⁴⁶

Egy ponton a szakirodalom ezzel, az először feltételezett, majd megtalált szöveggel kapcsolatban erőteljesen leszűkíti a lehetséges magyarázatok számát. Azt gyanította Dézsi Lajos is,⁴⁷ azt írja Szabó Géza⁴⁸ és Horváth Iván is,⁴⁹ hogy ez a szöveg Huszti Péter *Aeneis*-éből *vált ki*. Holott hát a dolog fordítva is elképzelhető! Vagy a história volt előbb, vagy a kiskompozíció. Melyiket higgyük? Mi volt előbb, tyúk vagy tojás? A most következő részben megpróbáljuk kétféleképpen bizonyítani, hogy a kiskompozíció, az „*Oly búval, bánattal...*” létezett korábban.

³³ 1045 Tauol legien az tisztelet a szüz monda B Táuul az áldozat legyen az Szüz monda

³⁴ 1046 aszt monda

³⁵ 1047 tartományba

³⁶ 1048 Meg mondom holot budostok tenger miatt B Meg mondom budostok az nagy tenger mia

³⁷ 1049 Hires ez föld resze egész ez B Hires ez föld része ez egez

³⁸ 1050 ez

³⁹ 1051 B Mert tütöket az tenger hozot

⁴⁰ 1052 Es hamar

⁴¹ 1052 egy nagy szép varasban

⁴² 1054 Söt

⁴³ 1054 az B tū az

⁴⁴ 1055 Vagy

⁴⁵ 1056 ti

⁴⁶ [Későbbi kéz az első versszak után] Hires az fold népe széles [Későbbi kéz a lap közepén] Semi rosiz iras mert nem / lehet olvasni [Későbbi kéz a lap alján] Sommus Artis trutinando Cacumina rer[um] / In duo divisit quicquid in orbi fuit / Omnia sunt hominum tenui pendentia filo, / Omnia sunt ingrata quae no[n] fecisse benigna

⁴⁷ Dézsi Lajos, *I. h.*

⁴⁸ Huszti Péter: *Aeneis*. Szerk.: SZABÓ Géza, Bp., é. n. [1983.] 125.

⁴⁹ HORVÁTH Iván, *I. h.*

1. Bizonyítás

Husztai Péter művének fő forrása, Vergilius *Aeneise*, műfaját tekintve eposz. Talán nem túl durva megközelítése e műfajnak, ha a következő attribútumokkal jellemezzük: szerkezetileg zárt, hierarchikus, szimmetrikus, több szálon fut, nem lineáris (pl. *in medias res* kezdés). Husztai Péter műve históriás ének. E műfaj szerkezetileg nyílt, mellérendelő, aszimmetrikus, egy szálon fut, lineáris, azaz kronologikus (vö. krónika). Ha a szerző fordít, az egyik formáról a másik formára kell áttérnie. Például az *in medias res* kezdést akkor is hátra, a kronológiailag megfelelő helyére kell illeszteni, ha a fordítást itt kezdte, ha ez a rész készült el leelőször. És ez is történt. Hiszen a szóban forgó epizód, a Didó–Aeneás jelenet éppen Vergilius *Aeneis*ének I. részében van, ez az eposz eleje, ugyanis az ezt megelőző mitológiai részt Husztai nem fordítja. Márpedig elképzelhetetlen, hogy egy históriás ének közepéről véletlenül éppen az eredeti Vergilius-eposz nyitójelenete szakadjon ki, és keljen önálló életre.

2. Bizonyítás

Akrosztichonos verset úgy szokás írni, hogy előbb a versfő-szöveg készül el, majd ennek egy-egy betűjére íródik egy-egy strófa. Fordítva sem lehetetlen, de az utólagos kalapálás nagyon nehézkes. Az akrosztichon-szöveg, létezőmódja miatt, nagyon erősen konzervált szöveg. Megváltoztatásához betűnként egy-egy versszak törlésére, beszúrására, átirására van szükség. Megfordítva a feladatot, egy-egy versszak törlésekor, beszúrásakor, átirásakor vagy az egész versezet újrakomponálásakor minden mozzanat nyomot hagy az akrosztichonon. A *függőleges beszéd*, az akrosztichon, őre a szövegnek (ez az egyik funkciója), de a szerző-szerkesztő kezét is megköti.

Egy nagyon egyszerű példát vegyünk. Szűrjünk be egy, vagy több strófát egy akrosztichonos versbe. Vagy azt tehetjük, hogy elrontjuk a versfő-szöveget, ahogyan ezt Heltai Gáspár szokta volt tenni,⁵⁰ vagy úgy óvhatjuk meg, hogy a pótstrófák mind azonos betűvel kezdődnek. Ekkor az akrosztichonban betűismétlődés lesz, ami kicsit zavaró ugyan, de a szöveg azért kisilabizálható.

Nos, az „*Oly búval, bánattal*” előtt ilyen akrosztichon-betűismétlődés található. Pontosan a kiskompozíció határán 14 S-betű követi egymást. Ez valamilyen betoldás vagy átszerkesztés nyoma. Nem csak az igaz, hogy az akrosztichon megengedi, hogy innen kiemeljünk egy epizódot, mert önálló versfő-szövege van (ORE CANIT HVNGARO...), az is igaz, hogy e rész előtt (és talán utána is) ragasztás nyoma látszik. Márpedig elképzelhetetlen, hogy véletlenül éppen a ragasztási felületek közül szakadna ki egy önálló akrosztichonú rész, és kelne önálló életre.

Látható tehát, hogy Husztai Péter *Aeneise* felszeletelhető. Több korábbi ének nyoma fedezhető fel szövege mögött, teret adva egy sor rekonstrukciós kísérletnek. Számkra most e jogos rekonstrukciók kevésbé érdekesek, megelégszünk csupán a tény rögzítésével: a históriának legalább két, erőteljesen különböző szövegállapota létezett. A kérdésünk pedig az, hogy mi az oka annak, hogy a versezet átment egyik állapotából a másikba.

⁵⁰ A *Cancionale* verseinél Heltai úgy hagy el strófákat, úgy pótol versszakokat, úgy ír át szakaszkezdő szavakat, hogy közben tudomást sem vesz az akrosztichonról. Különösen feltűnő a különbség Tinódi *Cronikájának* verseinél, úgy látszik, az első kiadásban még maga a szerző óvta meg szövegeit a torzulástól.

A leglátványosabb példánk arra, hogy a költő átszerkeszti művét, ám az *ultima manus* munkája az akrosztichon vizsgálatával semlegesíthető, az Tinódi Sebestyén *Erdéli históriája*. Itt nemcsak sejthető a korábbi szöveg megléte, hanem elegendő kapaskodó található az előző verzió rekonstruálásához is.⁵¹ Tinódi oka az átszerkesztésre világos: nyomdába adja művét. Hogy a médiának megfelelő struktúrájú munkát hozzon létre, inkább sérülni hagyja az akrosztichont, de igazít a história szerkesztén. Nyéki Vörös Mátyás szintén kontrollálja versei nyomtatását, mégis számos esetben nevének csak töredékei kerülnek elő a versfőkből.⁵² Ennek pedig nem az az oka, amit az *RMKT* sajtó alá rendezője, Jenei Ferenc állít, hogy „a költő eredetileg a »Bornemiszaé« akrosztichont akarta kialakítani, de végül nem erőltette”,⁵³ hanem az, hogy a versfő-szöveg romlása dacára átírta verseit, mert nyomdába adta azokat. Zrínyi is módosít a *Szigeti veszedelem* kéziratán, amikor a nyomtatott kiadás készültékor versszakokat pótol (véltetően tipográfiai okokból), noha ezzel éppen az általa kikombinált számszimbolikus terjedelmet rontja el, vagy legalábbis nehezen felismerhetővé teszi.⁵⁴ Egy korábbi dolgozatban azt is bemutattuk, hogy az eposz szemantikai zárlata is elromlik hasonló okokból, ezért azt át is alakítja.⁵⁵

Arra kell tehát gondolnunk, hogy Huszti Péter históriás énekének két változata két közeghez igazodik, a kéziratossághoz és a nyomtatottsághoz. Maga a szerző lehetett az, aki elvégezte az új média követelte változtatásokat. Összeszerkesztett, kiegészített, átrendezett; ha nem ment másképp, akár az akrosztichon rovására is. Szerzői kézre vall például a versfő-szöveg latin hexameterének a mű elejére emelése. Az amúgy is zavaros, néhol hiányos szöveg szerzői intenciónak megfelelő közlése kizárja azt a lehetőséget, hogy a szerző és a nyomdász közé, láncszemként, egy harmadik személyt, egy avatatlan kompilátort képzeljünk el. Huszti Péter volt az, aki az új média, a nyomtatott könyv lehetőségeire gondolva, eddig kéziratban lévő, véltetően inkább szóban terjedő énekeit egy olvasmánnyá szerkesztette.⁵⁶

⁵¹ Tinódi háromrészes kompozíciót adott fel. Eredetileg a *Fráter György halála* nem volt része a versnek, s a jelenlegi harmadik és negyedik rész együtt alkotta a zárófejezetet. Ennek az elképzelésnek részletes bizonyítására itt nincsen mód, egy későbbi dolgozat az akrosztichon-versszöveg szinkronitása kapcsán foglalkozik majd ezzel.

⁵² RMK XVII. sz. 2. A következő sorszámú verseknél: 76. (MAAKHILTADHLK), 77. (MATTTMAMHKH), 79. (MATIJABEABISBEMHKG), 81. (BERNEMNSCE), 100. (SLEIHMVKDVNKERNTS PAVPER PECCATOR M).

⁵³ I. m. 467. (a 81. sz. vers jegyzete). Ugyanígy másutt is: „Nyéki Vörös több versénél is tapasztalhattuk, hogy a versfők csak egy töredékes akrosztichont adnak. [...] Lehet, hogy ez esetben is lemondott az értelmes szöveg erőltetéséről.” I. m. 506. (a 100. sz. vers jegyzete).

⁵⁴ Kiss Kornél, *A Szigeti veszedelem versszakainak számáról*. ItK 1955. 464–465.; Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*. Bp., 1985. 28–29., 272.

⁵⁵ VADAI István, + 1 (*Metrikai határjelölések a régi magyar versben*). ItK 1991. 367.

⁵⁶ Nem valószínű, hogy Huszti juttatta el a nyomdába művét, mert mint azt az egymástól független nyomtatványok mutatják, a nyomdába szánt kézirat kéziratosan terjedt. Azt kell gondolnunk, hogy valami miatt Huszti csak tervezte műve kiadását, de nem járt eredménnyel, s a ránkmaradt kiadások a szerzőtől függetlenül keletkeztek.

III.

Következő kérdésünk ezek után az lehet: *hol* és *mikor* jelent meg az *editio princeps*. Eddig úgy gondoltuk, Szabó Géza nyomán,⁵⁷ és ezt a nézetet fogadta el Stoll Béla is,⁵⁸ hogy Kolozsvárott a hetvenes években. Mielőtt szembeszállnánk ezzel a vélekedéssel, egy kissé távolodjunk el a problémától. Vessünk egy pillantást a régi magyar versek kiadásának textológiai gyakorlatára. Horváth Ivánnal ellentétben nem a platonikus és parmenidészi textológia között húznám meg a határt,⁵⁹ nem a szerzői szövegek fiktivitása zavar, vagy a kultúrában létező sokalakúság, hanem a szövegek közégeinek, a médiáknak a figyelmen kívül hagyása. Szerintem egyszerűsítve a következő két alapeset létezik:

1. A szerző egy (és csakis egy) változatban létrehozta művét, majd sorsára hagyja. A mű kéziratban létezik, és kizárólag kéziratosan terjed. Minden újabb példány tehát egy-egy újabb másolási folyamat eredménye. Ebben az esetben (és csakis ebben) jogunk van platonikus elvű, kikövetkeztetett elágazásokat tartalmazó fát rajzolni.

2. A szerző több változatban, több időben alkotja meg ugyanazon mű több eltérő változatát és a mű nyomtatásban kezd el burjánzani. Vagyis minden másolási folyamat példányok százait teremti meg. Minden másoló (nyomdász) elvileg ismerheti (általában ismeri is) az összes eddigi változatot, és közülük választ, általában nem egyet, hanem több forrást. Ilyenkor a leszármaszási fa nem fa, hanem háló.

Természetesen a két alapeset így túl vegytiszta. Valójában a kettő vegyülékével kell számolni, minden másolásnál valamelyikkel. Sajnos ez azt jelenti, hogy horizontális variánsok jelenhetnek meg, sőt szövegjavítások a törvényszerű rontások helyett. Márpedig az a textológus, aki ilyeneket megtűr a szemtől, az maga alatt vágja a fát.

Csak úgy boldogulunk, ha a szövegek leszármaszásához egyéb szabályokat vesszünk figyelembe. Megmaradva a históriás énekek ponyvanyomtatványainál, a feladat az, hogy jellemezzük a kiadók szokásait, megértsük a források kiválasztásának logikáját. Szerencsére a szóban forgó időszakban csak két nyomda adott ki históriákat: Kolozsvár és Debrecen. Milyen taktikát alkalmazhattak? Például: *Adj ki olyan művet, ami egyszer már bevált, egyszer már teljesen elfogyott!* Vagy: *Adj ki olyan művet, amit eddig még senki nem adott ki, ami új!*

Feltérképezve a tényleges kiadásokat, ezek a taktikák jellemzik az egyes kiadókat. Heltainé például eleinte férje munkáit jelenteti meg újra, majd taktikát változtat, új énekeket ad ki (*Euriálus és Lucretia*, *Fortunatus*, *Titus és Gisippus*). Komlós András, a magyar ponyva megteremtője általában első kiadásokat hoz. Hoffhalter Rudolf általában Komlós korábbi nyomtatványait jelenteti meg újra. Egyszerűsítve a képet: a nyomdász korábbi munkához nyúl, ha teheti, ha nem, új kéziratot keres. A korábbi munka azonban nem származhat a konkurrens nyomdából! Ha D-vel jelöljük a debreceni, K-val a kolozsvári kiadásokat, akkor elképzelhető a D-D ág a szemtől, elképzelhető a K-K ág, elképzelhetetlen azonban a K-D, vagy D-K átmenet. Ha olyan művet vizsgálunk, mely mindkét városban megjelent, akkor azt fogjuk ta-

⁵⁷ SZABÓ Géza, i. m. 113.

⁵⁸ STOLL Béla, *Bírdát* (Husztai Péter: *Aeneis*, Szerk.: SZABÓ Géza, Bp., 1978.). ItK 1979. 690–692.

⁵⁹ HORVÁTH Iván, *Populáris és arisztokratikus szöveggyógyományozódás*. (Előadás a Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században című tudományos ülésszakon, Tata 1992. május 20.)

pasztalni, hogy azok nem egymáson, hanem külön-külön kéziraton alapszanak.⁶⁰ A D-D átmenet az a szabály, ami segít eligazodni a nyomtatottság miatt elhálósodott fán. Úgy érzem, a D-D átmenet dominánsabb következtetési elv, mint a közös hibák módszerével történő fa-struktúrájú építkezés.

Nézzük most az eredeti kérdést. Hol és mikor jelent meg az *Aeneis*? A bártfai nyomda 1582-es kiadásának őseről semmit nem mondhatunk, ebben az évben ad ki Gutgessel Dávid először históriát. Kolozsvári kiadás szóba sem jöhet. Nem csak a K-D átmenet lehetetlensége miatt, hiszen lehetséges volna egy folytatás nélküli kolozsvári kiadás is, hanem azért nem, mert 1574 előtt nem fér bele Heltai Gáspár programjába, nem része a *Cancionale* anyagának.⁶¹ Heltainé pedig mindent kiadott, amit Heltai hagyatékából lehetett, egyebet azonban, legalábbis a 70-es években nem.

A D-D szabály alapján arra kell gondolnunk, hogy Hoffhalter Rudolf egy korábbi debreceni edíció, Komlós András kiadása alapján dolgozott. Ez szokása volt, általában innen származnak forrásai.⁶² És hogy volt honnan merítenie, hogy nem volt oka más forrás után kutatnia, az gazdagon adatolható. Komlós Andrásról köz tudott, hogy János Zsigmond türelmi rendelete folytán főként históriákat adott ki ponyva-formátumban, füzetes nyomtatványokként, nagy-nagy sikerrel.⁶³ Az már kevésbé közsímt, hogy ezek a ponyvanyomtatványok már korábban felbukkannak,⁶⁴ átgondolt koncepció szerint, azonos tipográfiai megoldással, azonos díszítésű címlappal sorakoznak egymás után. Akár a mostani Romana-, Bianca-, vagy Júlia-regényújságok, ponyvakiadványok, akár az Albatrosz-könyvek P. Howard kötetei.

Az 1574-es évből nyolc olyan Komlós-kiadványt ismerünk, amelynek címlapját a sorozatot kísérő jellegzetes fametszet díszíti.⁶⁵ Ez a dísz Szegedi Gergely *Énekes-könyvének* 1569-es kiadásán bukkan fel először, igaz fekvő helyzetben.⁶⁶ Utoljára Szegedi Lőrinc *Theophaniáján* 1575-ben, ugyancsak elfektetve.⁶⁷ A két dátum között ez

⁶⁰ Pl. VALKAI András *Bánk bán históriája*. L.: RMKT XVI. sz. 9. 543–544. Természetesen vannak olyan históriák, amelyek a másik nyomda kiadásán alapszanak, de nincsenek, ha az időhatárt kellően szűkre szabjuk (pl. Komlós András és Hoffhalter Rudolf működésének idejére). A szövegkritikai egybevetés meggyőzően mutatja a kevés számú kettős kiadás esetében az eltérő forrást.

⁶¹ A *Cancionale* kiadásának tervét még Heltainak kell tulajdonítanunk, noha a megjelenésekor már nem élt. Heltainé a félbehagyott munkát igencsak összehányta, Görcsöni Ambrus *Mátyás históriáját* befejezetlenül közli, felborítja az időrendet, a kötet végén korábban önállóan is megjelent verseket közül újra, még a címlap korábbi dátumát sem tünteti el. Ha kezében lett volna az *Aeneis*, talán most azt is ebből a kötetből ismernénk.

⁶² SZEGEDI Gergely *Énekeskönyve* (RMNy 264, RMNy 276, RMNy 357 KOMLÓS, RMNy 429, RMNy 582 HOFFHALTER), ILOSVAI, *Szent Pál históriája* (RMNy 265, RMNy 339A KOMLÓS, RMNy 381, RMNy 610 HOFFHALTER), ILOSVAI, *Nagy Sándor históriája* (RMNy 339 KOMLÓS, RMNy 455 HOFFHALTER), SZEGEDI András, *História Jeruzsálem vesztéséről* (RMNy 345 KOMLÓS, RMNy 382, RMNy 511 HOFFHALTER), VALKAI, *Bánk bán históriája* (RMNy 349 KOMLÓS, RMNy 455 HOFFHALTER).

⁶³ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp., 1982. 242.; GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp., 1929., 1931. 155.; FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. 1–2. Bp., 1959., 1967. 205–206.

⁶⁴ A cenzúrárendelet csak 1570. február 10-től érezhető hatását Debrecen nyomdájában, Komlós pedig már 1569-ben nekikezd a szövegforgó sorozatnak (ILOSVAI, *Szent Pál históriája*. RMNy 265). A sorozatterv tehát független a politikától, a helyzet csupán később szorítja rá Komlóst, hogy főként históriákat adjon ki.

⁶⁵ RMNy 339, RMNy 340, RMNy 341, RMNy 344, RMNy 345, RMNy 348, RMNy 349, RMNy 350. L. Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. Bp., 1971. címlapfotó-sorozat 339–356 sz.

⁶⁶ RMNy 264

⁶⁷ RMNy 359

a nyomdadísz, álló helyzetben, a címlap közepén a füzetes históriásénekek markáns ismertetőjegye. Hoffhalter is megpróbálkozik a dísz használatával, de 1580-ban a nyomódúc már előregedett, megkopott, töredezett.⁶⁸ Ezért inkább más címlaptervet választ.⁶⁹ Az RMKT XVI. sz. 9. kötetének címlapja ebből a szemszögből tekintve a lehető legstílszerűbb.⁷⁰

Bod Péter 1569-es dátum-adata pedig kísértetiesen egybeesik Komlós András ponyvatermelésének kezdetével. Bod Péter ugyan az 1624-es kolozsvári kiadás címlírását adja, de valahonnan az 1569-es évszámot is merítenie kellett. Általában a históriák kolofonjának évszámadatait tekinti mérvadónak, és ezeket közli (pl. Tinódi verseinél), de Huszti művében ilyen fogódzót nem találhatott. Ezért vagy a kezében tartotta az első kiadást is a kolozsvári legfrissebb mellett, vagy legalábbis tudomása volt róla. Mivel a közölt évszám hihető, és érvelésünk éppen Hoffhalter kiadói szokásain alapszik, Bod adatától függetlenül is eljutottunk Komlós András nyomdájáig, ezért hajlok arra, hogy az *Aeneis* jelenlegi formájának editio princepséül egy 1569-es debreceni kiadást tételezzünk fel.

⁶⁸ RMNy 455, ez éppen a már emlegetett *Bánk bán históriája*. A szóbanforgó dúc nyomatainak kopásvizsgálatával akár azt is meglehetne kísérlni, hogy egy éven (1574) belül megállapítsuk a kiadások sorrendjét.

⁶⁹ L. RMNy 507, RMNy 508, RMNy 509, RMNy 510, RMNy 511, RMNy 512. Hogy a sorozat több tagja Komlós kiadvány-sorozatára megy vissza, azokat ismétli, már önmagában is valószínűvé teszi, hogy az *Aeneis* (RMNy 509) sem kivétel ez alól.

⁷⁰ SZABÓ Géza javaslatára az RMKT XVI. századi sorozatának 9. kötete (és a továbbiak is) az RMNy 339 címlaptipográfiájával jelennek meg. Ez, a jórészt históriákat (ponyvákat) közlő 9. kötet esetében méltó módon utal Komlós András újítására.

FEUER-TÓTH RÓZSA: ART AND HUMANISM IN HUNGARY IN THE AGE OF MATTHIAS CORVINUS

Ed. by Péter Farbak, transl. by Györgyi Jakobi. Bp., 1990. Akadémiai K. 179 l., 4. t. (Studia Humanitatis, 8.)

A korán elhunyt kiváló művészettörténész posztomusz könyve — nyomtatott változata annak a kandidátusi értekezésnek, mely szakmai berkekben már eddig is nagy port kavart fel — tudományos együttműködéssel, vagyis irodalmi sorozatban és művészettörténész kiadásában Mátyás király halálának ötszázadik évfordulója alkalmából jelent meg. Ez a könyv elméleti megalapozottságával, a legújabb szakirodalom széles körű ismeretén alapuló elemzéseivel, új szempontokat figyelembe vevő forrásvizsgálataival, interdiszciplináris módszereivel és új tudományos eredményeivel a magyar művészettörténetnek és irodalomtudománynak egyaránt jelentős teljesítménye, és mind a két szakterületen nemzetközi érdeklődésre számíthat. Abból kiindulva, hogy a reneszánsz építészeti és művészeti alkotások hátterében mindig az antikvitás újjáélesztését célzó humanista műveltség áll, a szerző egyrészt a humanizmus művészetfilozófiájára és -értékelésére koncentrált, másrészt a háromtényezős (művészetpártoló-humanista-művész) reneszánsz művészetalkotói jelenséget vizsgálva, a Magyarországon hosszabb ideig élt olasz humanisták tevékenységére, itáliai kapcsolataira és írásaira helyezte a hangsúlyt, és arra mutatott rá, hogy a humanisták felbecsülhetetlen hatást gyakoroltak Mátyás király „all antica” építkezéseire és művészetpártolására.

Feuer-Tóth Rózsa természetesen mindig a művészeti alkotásokat tartotta szem előtt, de azonos rangúnak tekintette a tárgyi és az írásos anyagot, és művészettörténésztől nem megszokott elmélyültséggel és filológiai módszerekkel vizsgálta a humanista irodalmi forrásokat. Nemcsak a reneszánsz művészetpártolás, hanem az irodalompártolás eszmei hátteré-

nek és apológiájának a megértéséhez is igen tanulságos az elemzés, melyet a humanizmus magnificentia-fogalmáról nyújtott. Ezt mint erkölcsi erényt Petrarca és Boccaccio élesztette fel az antik forrásokból, majd Leon Battista Alberti alkalmazta a saját korára, és a Magyarországon élt olasz humanisták honfitársaik értelmezései alapján állították követendő uralkodói erényként Mátyás király elé, illetve ennek megnyilvánulásaként dicsőítették és védelmezték Mátyás nagyszerű építkezéseit és alkotásait. A szerző rámutat arra, hogy Mátyás király Giovanni Dalmatának szóló birtokadományozó oklevele a humanizmus magnificentia-fogalmának az ismeretében és jegyében keletkezett, s arra is felhívja a figyelmet, hogy az oklevél írója a művészi hírnevet Petrarca és Boccaccio szellemében fogta fel. Az oklevélkivonat a könyv mellékleteként is megjelent, sajnos, mindazokkal a sajtóhibákkal együtt, melyek már a XIX. századi kiadásában is szerepeltek. Az adománylevélnek a művész tevékenységére vonatkozó terminusait vizsgálva a szerző arra következtetett, hogy Giovanni Dalmata nemcsak márványszobrász, hanem bronzszobrász is volt, és a Bonfini említette budai bronzszobrok az ő alkotásai lehettek.

A jól ismert Antonio Bonfini és Francesco Bandini mellett a szerző bővebben Francesco Arrigoni életével és íásaival foglalkozik. Ezt a humanistát eddig nem ismertük; felfedezése és a tőle származó írásk publikálása Feuer-Tóth Rózsa érdeme. Arrigoni Beatrix királynénak, Mátyás királynak és Beatrix Budán élt öccsének, Francesco d'Aragonának volt a felolvasója, és Mátyás királytól nyerte el a lovagi címet. Valószínűleg 1484-ben Beatrix öccsével érkezett Nápolyba, ahonnan az ifjú herceg halála (1487) után Lodovico il Moro mű-

lánói fejedelemnek ajánlotta fel a szolgálatait egy levélben, melyhez a Francesco Sforza lovasszobrára írt huszonhárom epigrammáját is mellékelte. A további kutatások remélhetőleg majd bővebb adatokat is nyújtanak a művészetkedvelő humanista személyéről és magyarországi tevékenységéről.

A Mátyás-kori irodalmi források közül a művészetekkel és a kultúrával kapcsolatban a legbeszédesebbek Bonfini művei, az Averulínus-fordítás előszava és a Magyar történet, melyeknek a művészettörténeti kutatás eddig is nagy figyelmet szentelt. Feuer-Tóth Rózának nemcsak ezekről van új mondanivalója, hanem Bonfini életéről is. Átvette és érvvel erősítette azt a külföldi szerzőtől megfogalmazott feltételezést, hogy Bonfini 1476-ban az urbinói fejedelmi udvarban járt és szónokolt, és ott róla képzőművészeti ábrázolás is készült. Feuer-Tóth Rózsa bizonyítéka Bonfini urbinói kapcsolatairól meggyőző — hogy aztán már a Justus van Gent festette Rhetorikaképnek az agg szónoka Bonfini ábrázoljaja, azt a művészettörténészek hivatottak eldönteni. Feuer-Tóth Rózsa több helyen is rámutat az urbinói és budai kapcsolatokra, s felhívja a figyelmünket az urbinói fejedelmi udvarra és humanista körre, mellyel a magyar humanizmuskutatás eddig még nem foglalkozott.

A szerző Bonfini-kutatásainak a legjelentősebb és legérdekesebb eredményei a humanista említett műveinek vizsgálatából származnak. Gondos filológiai elemzésekkel bizonyítja, hogy Bonfini művészettörténeti szakterminusai és leírásai túlnyomórészt ifj. Plinius szövegeiből való átvételek, de a humanista a terminusokon — különösen a görög szavakon — nem mindig azt a jelentést értette, amellyel a római szerző használta őket. Ebből a filológiai vizsgálódásból Feuer-Tóth Rózsa arra következtetett, hogy Mátyás ókori irodalmi és építészeti művek leírásai alapján is építkezett, és ezek az ókori épületleírások Budán olyan formában öltöztek testet, ahogyan a humanisták elképzelték és közvetítették őket.

A magyarországi szakirodalom Huszti Józsefnek köszönhetően Francesco Bandinót eddig is jól ismerte, de a Paul Oskar Kristellertől 1956-ban közölt két Bandini-műre, valamint Kristellernek az ezekből

levont következtetéseire kellően nem figyelt fel. Feuer-Tóth Rózsa e két Bandini-művel is foglalkozott, művészettörténeti szempontból vizsgálva őket, és meggyőzően bizonyította, hogy a firenzei humanista nemcsak a neoplatonikus filozófia Magyarországra plántálásában játszott elsőrendű szerepet, hanem kulcsfigurája, közvetítője lehetett Mátyás „all antica” építkezéseinek és művészetpártoló tevékenységének is. Mátyás udvarában a reneszánsz kultúra, művészet és építészet teljes pompájában 1476 után kezdett virágozni, tehát valóban — mint Bonfini írja — Beatrix érkezése után, csakhogy Feuer-Tóth Rózsa szerint nem elsősorban a királynénak, hanem inkább Bandininak köszönhetően, aki valószínűleg Beatrix kíséretében érkezett Magyarországra, s 1489 után itt is halt meg.

Feuer-Tóth Rózsa műve sok új eredménnyel, adattal, vizsgálódási szemponttal gazdagította a humanizmuskutatást, és egészen új megvilágításban mutatta be Mátyás olasz humanistáinak szerepét. Nem hallgathatjuk el, hogy a könyv évszámaiban és latin szövegeiben számos zavaró sajtóhiba található. Petrarcanak a *De remediis utriusque fortunae* című dialógusa természetesen nem 1453–1462-ben (40.), hanem egy évszázaddal korábban keletkezett; Mátyás király datált levele Pomponio Letóhoz nem 1474-ből (74.), hanem 1471-ből való. A latin szövegek sajtóhibáit nem sorolom fel, példaként csak egy Bonfinitől idézett rövid mondatot (100.) említek, melyben két sajtóhiba is van, és ezek egyike nem csak zavaró, de még a jelentést is megváltoztatja: odorati (illatos) helyett adorati (imádott), amoena helyett amoena áll.

Feuer-Tóth Rózsa nem érthette meg, hogy legnagyobb — s tragikus módon utolsó — művét nyomtatásban lássa. Tudományos munkásságát a könyvben kiadója, Farbaky Péter ismertette. A könyv kézírata a szerző hagyatékában magyar nyelven maradt fenn; fordításáról és kiadásáról tudóstársai gondoskodtak. Köszönet jár mindazoknak — Klaniczay Tibor sorozatszerkesztőnek, Farbaky Péternek és az ő önzetlen segítőtársának, Horányi Attilának, a fordítónak és az angol lektoroknak —, akik magukra vállalták a könyv kiadásával kapcsolatos munkákat.

Pajorin Klára

A címbeli jelzős szerkezet ma már tankönyvekben is szerepel, de önálló kutatási témaként Szuromi Lajos előtt senki sem foglalkozott vele. Maga az elnevezés Horváth János egy kései tanulmányából terjedt el (*Vitás verstani kérdések*, 1955). Horváth itt többek között jövevény versrendszereinknek a magyar nyelvi hangsúllyal való összeegyeztetéséről értekezett. Ennek kapcsán állapította meg, hogy az idegen formák átvétele „bizonyos rendszerkeveréseket, ritmikai kettősséget, szimultaneitást is létrehozott, mit aztán némely újabb költőink külön változatként szándékosan is előállítottak” (76). A jambusi versbe „belegondolt” hangsúlyos ritmustól — vélte Horváth — „nem semmisül meg annak jambusi alkata, csak eltűr, megbír legjobb esetben egy másféle skandalást (»olvasatot«) is, vagyis kettős, úgynevezett »szimultán« versritmusnak válik példájává, — mi olykor előbb is, de újabb verselőinknél többször előfordul” (uo. 96).

Két dologra már Horváth János sejtésében felfigyelhetünk. Az egyik: hogy a „szimultaneitás” a magyar költészetben használatos versrendszerek között „külön változatot” képvisel. A másik: hogy bár Horváth Ady verselése kapcsán értelmezte a „szimultán versritmus” fogalmát, azt is tudta, hogy a költői gyakorlatban „olykor előbb is” előfordult.

A megnevezés nincs még negyven éves, a jelenség viszont régi, és a rá vonatkoztatható sejtések, megfigyelések története sem érdektelen. Egy rövidke fejezetben Szuromi is felsorakoztatja az előzményeket Földi, Csokonai „kétszeres versétől” Fogarasi és Arany verslábazott ütemezésén keresztül jutva el Erődi Dániel meglepően találó észrevételéig, mely szerint „A mértékes-rímes versek pontos metszése a sorközépi szünetek által: közeledés az ütemezés felé; az ütemező versek bizonyos időbeli kimértiségre, időtartami szabályozottságra törekvése: lépés a mértékelés felé” (1879).

A Szurominál nem említettek közül hadd hozzak itt még egy múlt századvégi példát: Babics Kálmánnak a magyar szóhangsúly ritmikai szerepéről tartott ta-

náegyleti felolvasását (1875), mely szerint „magyar költőink a hangsúlyt sokszor az időmértékkel együtt használják a verselés alapjául, s pl. ekként a hangsúlyra is alapított choriambust úgy emlegetik, mint kiválólag kedvelt nemzeti dal-rhythmust” (OKT Közlöny VIII. 1874-75. 587). Még a Szurominál „hangzó choriambusnak” mondott négy szótagú alakzatokról is van itt szó, „szabad choriambusok” néven.

Szuromi Lajos 1969-ben tette közzé első tanulmányát e témakörben, *Ady szimultán ritmusa* címmel (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1969. 671-692). Akkor — és később is egy ideig — felváltva használta a Sík Sándortól átvett *kettős ritmus* és a Horváth Jánostól eredő *szimultán ritmus* kifejezéseket, sőt, bimetrizálást, *bimetricus verselést* is emlegetett. E szóváltozatok új könyvében is elő-előfordulnak, de „mindenkor csupán a szimultán verselés szinonimáiként” (20).

Mi is hát a *szimultán verselés*? Hadd érzékeltessem Szuromi felfogásának lényegét néhány — könyvből vett — idézettel! „A fogalom jelentése: verslábazás és ütemezés egyidejű kapcsolata a verselésben, ... a két verselési rendszer interferenciája” (8). „A szimultán (bimetricus) verselés a monometrikus verselési rendszerek szerkezeti kapcsolata” (21). „A magyar nyelv ... a szimultán verselést szimultán prozódiaival érvényesíti” (22). E verselési rendszer „metrikai minimuma az ütemezés és a lejtés irányát követő verslábazás egyidejűsége” (35). Minőségi újdonsága nem a „megmértékelés”, nem a „színezés”, hanem a „metrumszerkezeti kapcsolat”, mely elsősorban a *cezúra minősége* alapján hoz létre különféle sorváltozatokat (84).

A magyar szimultán verselés szimultán prozódiaát követ, de a szimultán prozódia nem azonos a szimultán metrikával. A *prozódia* Szurominál tulajdonképpen a szótagminősítés módja, melyben az egyes nyomatéktényezők nyelvi alkata (hangerő, időtartam, dallam) és eredete (nyelvi, helyzeti, metrikai) is szerepet játszik.

A komplex szótagminősítés a leírás és a jelölés bonyolultsági foka szerint többféle lehet, metrumelméleti szempontból azonban tönnyire elegendőnek bizonyul a „re-

dukált szimultán prozódia" (23), mely a szótagokban csupán a *hangsúly* és az *időtartam* kapcsolatát elemzi. Jelkészlete hagyományos (Horváth János, Gáldi László is alkalmazta): a klasszikus időmértékes szótagjelek fölött jobbra, illetve balra dőlő ékezet képviseli a fő-, illetve mellékhangsúlyt.

Újdonságnak számít viszont, hogy a szimultán hangzásélménynek megfelelően a hangsúly módosító hatását a verslábak megnevezése is tükrözi: a klasszikus értelemben közömbös lejtésű spondeus és pirichius például a hangsúly helyétől függően *jambizált* vagy *trochaizált* jelleget öltethet, míg a határozott lejtésirányú verslábak *eles*, illetve *tompa* hangzásélményt nyújthatnak aszerint, hogy a hangsúly az arsisz nyomtatékát erősíti vagy a tézisz viszonylagos nyomatlanságát ellenpontozza.

A metrikai modulációt Szuromi betűjelek kapcsolatával is kifejezi: a *js* például (a hangsúly által emelkedővé hangolt) jambizált spondeust, a *tp* trochaizált (tehát első szótagján hangsúlyos) pirrichiust jelöl.

Az ismertetéshez itt néhány kritikai megjegyzést kell kapcsolnom. Feleslegesen megterheli, nehézkessé teszi Szuromi szóhasználatát az az igyekezete, hogy elvi állásfoglalást közvetítsen a szótagminősítés prozódiai gyakorlatának szintjén. A metrikai rendszereket meghatározó kételemű szembeállítások („bináris oppozíciók”) sorában ugyanis a *hangsúlyos* szótaggal nála nem a hangsúlytalan, hanem a „kevesbé hangsúlyos” áll szemben, az összetett, mértékkapcsoló szótagminősítésben pedig a *nyomatékos* szótaggal a „kevesbé nyomatékos” (20, 22, 29 stb.). Elvi indítékát megértve és tiszteltetben tartva is azt javasolom, tekintsük a hangsúlyt eleve a szótagkörnyezethez viszonyított hangerőtöbbletnek, a nyomatékot is a különféle hangzástényezők viszonylagos *kiemelkedésének* (prominenciájának), így a „hangsúlytalan”, illetve a „nyomatéktalan” szótag fogalmában nem valami nyelvi képtelenséget kell érzékelnünk, hanem csupán e viszonylagos többlet, a kiemelkedés hiányát.

Másik megjegyzésem a szóhasználat következetlenségére, esetlegességére vonatkozik. Éppen mivel jónak, célszerűnek, hasznosnak tartom a módosított verslábak jelzős megkülönböztetését, szívesen

venném, ha erre *minden* esetben, minden elemzésben azonos mértékben és azonos elvi alapon fordítana figyelmet a könyv szerzője. Az *eles* és a *tompa* változatok érzékeltetésére pedig megfelelő betűjelet kellene találni.

Azok a *metrikai alapfogalmak*, melyekre Szuromi könyve épül, már eleve érzékeltetik témájának elvi önállóságát is. Nem minden előzmény nélkül (itt-ott Fogarasi, Földi, Torkos szóhasználatából kiindulva), összességében mégis meglepő bőséggel és gyakorisággal szerepelnek ebben az értekezésben a nyelvi és a metrikai egységek kölcsönös egymáshoz igazodását, szerkezeti kapcsolódását kifejező olyan fogalmak, mint szóütemezés, lábütemezés, szólabázis, szóamlabázis, ütemlabázis, szómetezés, lábmetszés. Ezzel kapcsolatban csupán azt jegyezném meg, hogy a nyelvben adott *ritmuselvek* és a költői hagyományban kialakult *versmértékek* következetes megkülönböztetése (Négyesy nyomán) megkönnyítené a fogalmi tisztázást, világosabbá tenné a megállapítások érvényességi körét. Épp a nyelvi dimenzió külön kezelésétől való tartózkodás lehet az oka, hogy Szuromi fogalomkészletében olyan szűkös helyre szorul a *szólam* mint beszédritmikai hangzásegység. Szerintem a szimultán verselés elméletének kifejezetten haszna származnék abból, ha vállalná a magyar versütemek nem szóhangsúlyon, hanem mondatszerkezeti szólamnyomatékok rendszerén alapuló eredetét.

Szuromi szimultán-elméletének kulcsfogalma a *sormetszet*. Már a Horváth Jánossal vitázó Babits is úgy tudta, hogy „a modern magyar jambusban immár sokkal fontosabbá válik a cezúra a jambusok tisztaságánál” (*Magyar ritmus*, 1923). Szuromi abból indul ki, hogy „az időmértékes sormetszet funkciója azonos az ütemező verselés metszet-funkciójával, a *sor belső tagolását biztosítja*. [...] Az erős kiemelés a markáns sortagolódás biztosítója. Azt jelenti ez prozodikusán, hogy a jó időmértékes sortagolást a sor relatíve leginkább nyomatékos szótagja biztosíthatja, a relatíve vagy abszolúte maximális szótagnyomaték ezért rendszerint cezúrákövető sorpozícióban mutatkozik” (46).

Egyes mozzanatait tekintve nincs ebben semmi új, mégis látnunk kell, hogy a magyar verselmélet történetében Szurominak

sikerült először olyan rendezőelvet találni, amelyre az immár önálló rendszernek tekintett szimultán verselés elméletét ráépítheti. Kissé leegyszerűsítve (talán nem is igazán „tudományosan”) azt mondhatnám, hogy míg ütemhangsúlyos verssoraink ritmusát a sorkezdet felől, időmértékes verssorainkét pedig a sorzárlat felől értelmezhetjük, addig a magyar szimultán verssorok titka a sorközépről, a *metszet felől* indulva tárul fel.

Hogy a klasszikus verstanok *metszet-változatai* közül melyek érvényesülnek a magyar szimultán verselésben, azt nem az elméletírók, hanem — nyelvi és metrikai érzékükre hagyatkozva — a költők határozták meg. Tényként kell elfogadnunk, hogy „modern időmértékes sorformáinkban leggyakoribb cezúra a *lábmetesző penthémimerész*” (47), a sor harmadik verslábát metsző, tehát az ötödik fél verslábát követő szóköz. (Szuromi magyarul „harmadfél metszetnek” is nevezi.) Ez a metszetváltozat „megőrzi időmértékes sortagoló karakterét szimultán metrikai szerkezetben is” (70). A másik, nálunk meghonosodott alapváltozat a *dierézisz-metszet*, mely egész versláb után, nálunk leggyakrabban jambusi vagy trocheusi dipódiát követve jelentkezik. Ez — a harmadfél metszettel ellentétben — „a magyar nyelv- és metrumérzék számára kizárólag *hangsúlyos metszetként* ha” (50). A magyar nyelvű költészetben — egyes verseken belül is — „metrikailag kötetlenül váltakoznak a *dierézisz* és *penthémimerész* típusú metszetek” (52).

A metszetváltozatok sortagoló szerepének figyelembevételén alapul az *ütemkapcsoló* (részleges), illetve a *metszetkapcsoló* (teljes) szimultán verssorok fogalmi megkülönböztetése. A magyar lírai versformák körében legerősebben jambusi és trocheusi mértékekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy (Horváth János szóhasználatát felidézve) az ütemkapcsoló sorok *négyes alappal*, míg a metszetkapcsolók *ötös alappal* indulnak. Az ütemkapcsolás (a négyes alap) inkább a trocheusi mértékekre jellemző, melyekben az ütemezés az irányító, *domináns* összetevő, a metszetkapcsolás pedig (már a középkori latin „ambrosziánus nyolcasokban” is) inkább a jambusi mértékek jellegzetessége, melyekben — Adynál és azóta is — az időmérték vezérel, az ütemezés *modulál*.

Metrumszerkezeti alapon értelmezhető a Szuromi-elmélet további két alapfogalma is. Lévéni, hogy „minden szimultán verssor metszetes, metrikailag fontos a metszetkövető szótag szimultán prozódiaiával mért nyomatóka. A *nyomatékkapcsoló* szimultán sorban tehát a metszetkövető (szó-, ütem-, gyakran szólamkezdő) szótag primer (monometrikus) prozódiaiával is hosszú szótag, időmértékes arsis, lejtő lábakban. A *nyomatékkapcsolás* ellentéte, a *nyomatékmegosztás* arra utal így, hogy időmértékesen rövid szótag következik a metszet után” (93).

Szuromi munkájának legnagyobb értékét, tudománytörténeti jelentőségét én ebben az elméleti alapozásban, a szimultán verselés szerkezeti rendjének feltárásában, a leíráshoz, a további elemzéshez szükséges alapfogalmak megalkotásában, a szimultán metrika elemző módszerének kialakításában látom.

A könyv terjedelmének zömét azonban a formakészlet rendszerezett leírása adja, néhol már-már követhetetlenül alapos, részletező magyarázatokkal. Sorrendben előbb a jambusi, majd a trocheusi szimultán verselés sorváltozatait vizsgálja a szerző, majd — valamivel tömörebben — az anapestuszi és a daktiluszi szimultán verselés példáit, végül pedig az ún. kötött sor- és stófatípusokban is feltárja a szimultaneitás érvényesülését. Hol teljes költeményeket elemez — minden egyes szótagra kiterjedő aprólékossgal —, hol csak egyes kiemelt sorokat, többféle képlettel és szóveges elemzéssel is fürkészve metrikai alkatuk titkát.

Nehéz erről a módszerről tárgyilagos véleményt formálni. Az elemzett versszövegek kiválasztása ugyanis nem csupán mennyiségi kérdés. Szuromi nem tesz különbséget a mértékkapcsolás nyelvi lehetőségei és a szimultán versmérték történeti tényei között, a „verselés” fogalma nála mindkét szempontot egyesíti. Így azután vizsgálata — történetileg nem megalapozott nagyvonalúsággal — szinte az egész magyar nyelvű költészetre kiterjed.

A példák sokasága egyfelől mintegy biztosítja az elméleti tételek hitelességét, másfelől viszont a részletekben ott leselkedik az „ördög”, ellentmondásra, vitára ingerel, és ezek a viták akár arra is alkalmazsak lehetnek, hogy elfedjék vagy elhomá-

lyosítsák a lényegét, az elméleti koncepció eredetiségét, megalapozottságát, szakmai értékét.

Pedig még a kissé túlméretezett leíró rendszerezés során is felvetődnek lényeges elméleti és történeti kérdések. Ilyen például a jambus „magyartalanságára” — és vele szemben a trocheus mint erőszkedő lejtésű mértékforma „magyarosságára” vonatkozó, sem nyelvi, sem verstörténeti alapon nem igazolható tévedés, amellyel Szuromi — meggyőző érvek, tények segítségével — következetesen szembeszáll. Abból indul ki, hogy a jambusi, illetve a trocheusi szimultán mértékkapcsolás értékelése elsődlegesen nem nyelvi (még kevésbé nemzeti-ideológiai), hanem *metrumesztétikai* kérdés. Mind a négyes, mind az ötös alapú jambusi és trocheusi verssorok hazai gyakorlatát visszavezethetjük műköltészetünk kezdetéig, a középkori latin versformákkal való termékenyítő találkozás időszakáig. Önmagában egyik változat sem szebb, jobb, eredetibb, természetesebb vagy „magyarabb”, mint a másik.

Újdonságnak számít — bár nem teljesen előzménytelen — Szuromi *koriambus*-értelmezése és e négy szótagú, összetett versláb metrikai szerepét mintegy „felértékelő” elemző gyakorlata. (Apró helyesírási megjegyzés: míg Szuromi *ch*-val írja és jelöli a koriambust, addig én megmagyarosodott görög szónak tekintem és *k*-val írom, a rokon eredetű *kórus*, *korál* stb. mintájára.)

Meddő vitákat lehetne megelőzni, ha a szakmai közvélemény tudomásul venné, hogy Szuromi *koriambusa* nem a Fogarasié, nem az Aranyé, nem a Vargyasé. Ő nem egy időmértékes képlet felbukkanásait keresi a „megmértékelt” ütemhangsúlyos verssorokban, hanem arra az ókori gyökerű gyakorlatra épít, hogy a jambusi és a trocheusi kettős verslábak (dipódiák) helyén — bizonyos feltételekkel — megjelenhet a lényegében trocheus + jambus szerkezetű elem anélkül, hogy megváltoztatná az időmértékes lejtés alapirányát, felborítaná a sorszerkezet metrikai egységét. Szurominál ez a tény még kiegészül egy sajátosan magyar jelenséggel, hogy ti. a ritmusérzék szimultán szerkezetű „hangzó koriambust” hallhat ott is, ahol a szótagok időmértéke önmagában, a hangsúly támogatása nélkül ezt nem indokolná (pl. *Homlokán vér*).

Az így értelmezett koriambus a magyar szimultán versritmusnak valóban jellegzetes és gyakori eleme. Lényegében a kettős verslábakra (dipódiákra, lábütemekre) vonatkoztatja a tetszőleges lejtésirányú, semleges helyettesítő verslábak kettős természetét. Koriambus után jambusi, trocheusi, koriambusi vagy akár anapestuszi folytatás is következhet anélkül, hogy zavar támadna a sorlejtés belső egységét illetően. (Egyedül a daktilussal nem fér össze igazán a koriambus, ezt Szuromi meggyőző érvekkel bizonyítja).

Szorosan összefügg a soron belül (leginkább a sorkezdeten) lejtést váltó, de a metrikai lejtésegységet nem veszélyeztető koriambusok metrumszerkezeti áthidaló szerepével Szuromi legmerészebb, néhol saját maga által is csak bizonytalan sejtésként vállalt feltételezése arról, hogy a költő által tudatosan alkalmazott *szándékmetrum* és a tényleges vershangzásban érzékelt *eredmény-metrum* között nincs mindig teljes és zavartalan megfelelés, sőt, egyes klasszikus versformák kezelése a magyar költői gyakorlatban részleges vagy akár teljes *metrikai áthangolódáshoz* vezetett.

Felmerül ez a lehetőség már trocheusi-jambusi viszonylatban is (például Petőfi *Képzetem* vagy *Sírom c. verse* kapcsán). Hangzati kettősséget tapasztalunk egyes trocheusi mértékek pirrichiussal indított, ezzel pedig hangzásban anapestuszi lejtésűvé módosult soraiiban. (Példa Vörösmarty *Virág és pillangó* című, trocheusi szimultán tízesekben írott verséből: *Kebelemre szállj le, kis csapongó*.)

Meggyőzőbb azonban Szuromi sejtése azokban az esetekben, amelyekben — korábbi lejtéskeverő vagy erőltetetten, esetleg „ütemelőzővel” daktilizáló magyarázatokkal szemben — a koriambust és a jambust egyenrangú mértékváltozatként elfogadó *anapestizálás* kínál egységes, átfogó értelmezési lehetőséget. Ilyenkor „nem a költői gyakorlat, hanem a metrumelmélet kerül zavarba” (266), tudniillik ha mereven ragaszkodik az „erőszkedő lejtés” uralkodó jellegéhez. Olyan, sokat vitatott művek kerülnek itt új megvilágításba, mint Aranytól az *Ártatlan dac*, a *Tetemre hívás*, Adytól a *Tisza-parton*, Áprilytól a *Március*, Benjámintól a *Vérző zászlók alatt*. (Ez utóbbi „szabad verses kötetlenséggel” váltogatja a különféle sorváltozatokat.)

Szuromi maga is elismeri, hogy a sorlejtések metrikai „áthangolódásának” kérdése nem annyira szimultán, mint inkább időmértékes monometrikus kérdés, mégsem kifogásolhatjuk, hogy könyvében jelentős teret szán ennek a témakörnek. Azzal feltétlenül egyetérthetünk, hogy minden vitás esetben „a tüzetes metrikai leírás adhat segítséget” (268), mely tudatosan vállalhatja és feltüntetheti az egymástól eltérő metrikai értelmezések lehetőségét is, szembeállítva az elvont képletben kifejezhető *szándékot* a tényleges hangzásban megvalósuló *eredménnyel*.

Nem nehéz megjósolni, hogy Szurominak ez a tétele az eddigieknél is hevesebb szakmai ellenállásba ütközik, különösen, ha — mint híre jár — egy újabb nagyszabású tanulmányban bocsátja közre a magyar hexaméterek anapestuszi „áthangolódásának” elméletét és történetét. Pedig megfigyelése nemcsak újdonsága, hanem versérzékelő tapasztalataink mindeddig megfogalmazatlan tényei miatt is igencsak figyelemre méltó.

Hadd hozzam itt példának az egyik legvadabb szakmai provokációnak minősíthető állítást: Áprily Lajos *Márciusa* anapestuszi szimultán verselésű annak ellenére, hogy szövegében kimondottan is „*Zeng a picinyke / szénfejú cinke / víg dithyrambusa: dactilusok*” (273). Hálátlan dolog a vers költőjével szemben érvelni, de annyit minden tájékozott vitapartnernek el kell ismernie, hogy a dithyrambus és a daktilus fogalmi egybeomlása eleve szakszerűtlen, hiszen az ógörög költészet lírai kardalaiban szabadon vegyítve sorakoztak trocheusi és jambusi dipódiák, koriambusok, jónikusok és anapestusok, csak éppen daktilusok nem. Olyannyira így volt ez, hogy az ógörög énekvers formáiról Platon nyomán értekező Pálczy Horváth Ádám *Magyar Arion* című, jórészt kiadatlan dolgozatában (1813–14) a dithyrambust egyenesen a koriambussal azonosította, mégpedig nem mint verslábát, hanem mint versformát, amelyben „a lábaknak a fele is különböz az igaz mértéktől”. (Vö. Kecskés András: *A magyar verselméleti gondolkodás története*, 1991. 175–176!) A koriambusi alapegység mértéktől pedig már csak egyetlen metrikai lépés az anapestuszi-koriambusi lejtés egy olyan mű kapcsán, melynek három első sora csupa emelkedő jambus és anapestus:

„*A nap tüze, látod, / a fürge diákok / a hegyre kicsalta: a csúcsra kiállt*”.

Joggal állapítja meg Szuromi, hogy a magyar daktiluszi versmértékekben a láb-metsző cezúra „lejtésellenesen” működik, a daktilizáló karaktert veszélyezteti, úgy — bár a metrikai képlet megmarad ereszkedőnek, — „a hangzó metrum choriambusi-anapestuszi-jambusi, tehát emelkedő lejtésű” (296). Kiemelkedő, beszédes példa ehhez Petőfi tördelt sorú *Etelka*-verse, a *Játszik öreg földünk ...* (316).

A könyv elméleti alapkoncepciójával való egyetértésem természetesen nem lelti a benne foglaltak teljes, kritikátlan elfogadását. Némely elemzést részleteiben vagy egészében elhibáztottnak tartok. Több helyütt okoz gondot, hogy a metrikai sorozatosság élményét Szuromi túlértékeli, és a természetes, szólamszerű nyelvi tagolódás ellenében érvényesíti. (Így lesz például 4/2/3 ütemtagolású Vörösmarty verssora: *Mely szűzében megváltóra vár?*) Különösen feltűnő, már-már éktelenül erőltetett az a 4/1-es ütemtagolás, melyet a szerző Pilinszky *Örökkön-örökké* c. verse minden sorának második felében merev következetességgel érvényesít (253–255). Pedig sem a metrikai leírást, sem a szimultán jellegét, sem a „zsolozsmázó” funkcionalitást nem veszélyeztetné, ha ezeket a sorrészeket ötös ütempárnak értelmezve, szólamszerkezeti alapon tagolná.

Nem vitatéma, hanem nyilvánvaló félresiklás Petőfi *Az ítélet* című lírai hexamétereinek koriambusi-anapestuszi áthangolódása kapcsán a 10. sor (*Ez csak ama sírcsend, amely villámnak utána*) „antidaktiluszi” értelmezése. Szuromi — zárójelben — megemlíti ugyan, hogy az „*amaz, amelly* olvasat szinte győtrelemi” (321), de nem veszi észre, hogy nyelv- és metrumtörténeti szempontból is épp itt a megoldás kulcsa: az *ama* metrikai alkata U —, az *amely* névmásé —, ugyanúgy, mint a költemény 2. sorában is. Az *eme’, ama’* régies szóalakok végszótágja a hajdani kiejtésben és a versmértékekben ugyanúgy viselkedett, mint az *a’* névelő vagy az *e’* mutató névmás, például Kölcsey *Husztijában: e romok ormán*.

Ugyancsak megbocsátható, de el nem fogadható tévedés például „négyes anapestuszi sornak” minősíteni Vas István *Gyertyaszentelői elégiájának* (322) *hárm*as a-

napesztusait (pl. *keményen és egyedül*) vagy ugyanott 3/3-ként jelölni a nyilvánvalóan 3/2-t (*enged a téli*).

Viszonylag nagy számban akadnak azután olyan metrikai értelmezések, amelyek nem eleve hibásak, hanem a szó legtisztább szakmai értelmében *vitathatók*. Bizonyos sorokat, sorrészeket másként hallok vagy másként értelmezek, és ez a különbözőzés legalább is meggondolkodtató. A felmerülő példáknak itt csak egy csekély töredékére utalhatok.

A jambusi sorok anapesztusi aprózását csak akkor tartom metrikailag hitelesnek, ha soronként a *lúktetők* (iktusok, metrikai ariszok) meghatározott száma és rendje változatlan marad. (Ellenkező esetben a ritmus lazított szabadversbe csap át.) Szerintem tehát nincs — míg Szuromi szerint van — anapesztus olyan jambusi környezetű sorokban, mint pl. „föl a felhőbe suhanunk” (148). „A szobapadlón vizet áraszt” (153), „a világ végén pihen a szeremem” (174) vagy olyan trocheusi alkatúakban, mint például „Nem kevésbé szomorú” (189), „Oda vágyok én” (199), „De ha megkövül a kőn” (220) stb.

Bőven van viszont anapesztus is, koriambus is Adynál a *Csak Máte földjén* sorai-
ban, ahol — különös, ritka változatként — „az időmértékes komponens a moduláló, a hangsúlyos metrum pedig a domináns” (287). Itt legfeljebb a zárósor „sorkezdő creticusát” tartom felesleges elméleti túlbonyolításnak. A lejtésfordító, funkcionális különbözőzést a trocheusi dipódiával késleltetett koriambus + csomkaláb is biztosíthatná: *Véreim, magyar proletárok*.

Nemhogy ellenezném, hanem talán még a könyv szerzőjénél is keményebben szeretném megvalósítani a *szimultán verslábak* mértékkapcsoló prozódia szerinti értelmezését. Ehhez azonban egyértelmű jelölésrendszerre és még nagyobb fokú elméleti biztonságra lenne szükség. Sajnos, e téren Szuromi Lajos gyakorlatában némi hangulatszerű esetlegességet vélek felfedezni. Ha egyszer már léteznek a hangsúly által módosított hangzásszerkezetű verslábak, akkor legyenek! Tömegesen idézhetnék ugyanis példákat és ellenpéldákat akár egyetlen lapról, egyazon vers metrikai leírásából is. Ha például a *Csikorog élesen* hangzó koriambussal kezdődik, akkor a *Kanizsa, Rozgonyi* miért nem? A

Szellő sincsen és a *Felhő sincsen* spondeusai közül miért csak minden második a „trochaizált”? (114–119) Vagy ugyanígy: a *Keveházában* a *Százezzeivel* miért nem hangzó koriambusi sorkezdet, ha a *Katalinban* viszont az *Órült kacaj-* (ráadásul belső hangsúllyal!) koriambusnak számít? (140–142).

A közömbös versláb modulációjához néhol az is elég, ha egyik szótagjának magánhangzója hosszú (pl. *Balzsamának: t, ts*), máshol viszont a hangsúly is kevésnek bizonyul (*Vedd e gyűrűt: t, s*). Kölcsey *Himnuszának* metrikai elemzése tele van ilyen belső ellentmondásokkal (a szólócsak spondeus, de a *Zászlónk* már trochaizált spondeus; *Árpád* csak sima *s*, de a *Balors ts* stb.).

Sejtem én, hogy nem pusztá figyelmenlenségből adódnak ezek a zavarok, hanem egy több rétegű szótagminősítő pontrendszer alkalmazása húzódik a háttérben. A képletdő metrikai leírásnak ezen a szintjén azonban meg kellene elégedni a könyv elején emlegetett redukált *szimultán prozódia* érvényesítésével (23). Annál is inkább, mert ha már a magánhangzó-hosszúságot (az ugyancsak hosszú zárt szótaggal szemben) rendszeralkotó tényezőnek tekintjük (222), akkor legalább ilyen joggal figyelembe kellene vennünk a nyelviileg meghatározott *dallamsúcsok* szótagkiemelő szerepét is. Számomra semmiképpen sincs rendben az a prozódia, mely szerint metrikailag teljesen érdektelennek, jelöletlennek számítanak a sorkezdet második szótagját kiemelő hanghordozásbeli nyomatékok, például *Egy rövid nap tüneménye létünk* vagy *És fo-hászom illat a szelekben* (Vörösmarty: *Virág és pillangó*).

A hangsúly-jelöléssel különösen sok gondom van. Még ha a legteljesebben figyelembe veszem is az egyéni hallásból adódó változatlı lehetőségeket, akkor is nehezen tudom elfogadni az azonos nyelvi alakok eltérő metrikai minősítését. A *Hozzá víg esztendőt* négy első szótagján egyaránt ott a hangsúlyjel, de a *Gyúlt harag* sorkezdetnek csak az első tagja hangsúlyos. A *Bú s kétség* két hangsúlyos szótaggal kezdődik, de a *Kedv s öröm* csak egyvel (208–212). Még nyilvánvalóbb következetlenség, hogy Petőfi egy korai versében a *csoroszllya* — két, teljesen azonos metrikai helyzetben — sem a hangsúlyrend, sem

a verslábazás tekintetében nem egyezik (232).

Már-már krónikus hibának látom a nyelvi valóságot az előlegezett metrikai eredménynek alárendelő *hangsúlyelhagyás* jelenségét. Ki hiszi el, hogy egyáltalán nincs hangsúlya a *Mondj halált rám* második szavának (188); hogy az *És magam szedek majd* négy szavából csak kettő, mégpedig az első és az utolsó hangsúlyos (250)? Hogyan lehetséges, hogy a *fürge diákat* és a *déli sugárban* belső nyomaték nélkül tagolódik felező hatossá, míg a *szénfű cinke* esetében a jelző és a jelzett szó is hangsúlyos (272)? Mi teremti hát az ütemet, ha nem a hangsúly?

Végül még két szóhasználatbeli kifogást szeretnék említeni. Szuromi — sajnálatos félreértéssel — az egymértékű (izometrikus) sorokból épülő verseket nevezi *szótagszámtartónak*, és a rendezett, ismétlődő sorkapcsolatokból (periódusokból) építkezőket *szótagszámválónak* (egy helyütt, a 112. lapon meg éppenséggel *szótagszámlálónak*). Kár, mert így — akaratlanul — terminológiai zavar támadt közöttünk, anélkül, hogy ennek a legcsekélyebb elvi alapja volna. Egyetlen ponton, Batsányi *A rab és a madár* című versének minősítésében egyezik kettőnk szóhasználat, ahol is „a szótagszámváltó verselés szinte már szabadverses” (152).

Egy másik szerencsétlen kifejezés közvetlen forrása talán Fogarasi János tanulmánya (*A hangsúlyról vagyis nyomatékról a magyar nyelvben*, 1860). Akár így van, akár nem, az *enklitika* sem a görög, sem a német, sem a magyar nyelvre vonatkoztatva nem azt jelenti, amit Szuromi ért rajta. Fogarasi — Ferdinand Becker nyomán — az ógörög nyelv „mozgékony” nyomatékait méltatva írt arról, hogy egyes görög szavak nyomatéka mintegy „visszahajlik” a megelőző szóra (ez az „enclitica”), míg másoké épp fordítva, „előrehajlik” a következőre („proclitica”). Fogarasi példája a magyar *-é* kérdőszócska „enklitikai természetű”, tehát a megelőző szó javára történő nyomatékvesztése. (L. erről Kecskés: *A ma-*

gyar verselméleti gondolkodás története. 1991, 247–248!)

Nos, Szuromi egyáltalán nem vesz tudomást a *proklitika* lehetőségéről, *enklitika* névvel pedig többnyire a magyar névelőket és kötőszókat illeti, hol nyomatékkal ellátva, hol anélkül. Így keletkezik azután elemzéseiben metszetelőző, metszetkövető, metszetközeli, szólamelőző, ütem előtti, arzikus, „kommát követő” enklitika, enklitikus alkat, enklitikus sorkezdet stb.

Mínthogy itt sem a megfigyelés lényege, hanem csak a szóhasználat problematikus, szeretnék elfogadható megoldást javasolni. Az „enklitika” ne magát a szót jelentse, hanem a visszahajló nyomatékvesztés tényét, jelenségét! Legyen ugyanakkor „proklitika” is: előrehajló nyomatékvesztés, például a metszetelőző névelők esetében! Maga az egy vagy két szótagú, önálló jelentés nélküli, a szólamszerkezetekben hangsúly szempontjából ide-oda csapódó nyelvi egység pedig — szófajától függetlenül — legyen *simulószó*! (Petőfi *Sírom* c. versében a hosszan ejtett arsishez Szuromi szerint is „thesisként simul a minimális nyomatékú enklitika”, 221). Hogy azután a névelő vagy a kötőszó mikor kap hangsúlyjelet és mikor nem, az már nem szóhasználat, hanem elemző döntés kérdése.

Ennyit tehát Szuromi Lajos könyvéről, melynek egyes mozzanatairól magam is szívesen, mondhatni szakmabeli élvezettel vitatkozom, de amelyről tudom, hogy a magyar versészet történetében meghatározó jelentőségű alapmű, egy mindeddig csak szórványosan emlegetett, periférikusan kezelt önálló magyar verselési rendszer nyelvi és metrumszerkezeti alapjainak feltárása, formakészletének számbavétele és egyben sokat ígérő kísérlet a magyar szimultán versritmust leíró és elemző legcélravezetőbb módszer kialakítására. Legfontosabb elvi tételeinek, metrumszerkezeti alapfogalmainak, verstörténeti következtetéseinek máris helyet kellene biztosítani az irodalomtanítás közép- és felsőfokú tanterveiben.

Kecskés András

KÓKAY GYÖRGY: GESCHICHTE DES BUCHHANDELS IN UNGARN

Wiesbaden, 1990. Otto Harrasowitz. Herausgegeben von Herbert G. Gopfert, Alberto Martino und Reinhard Wittmann. Bd. III. 151 l. (Geschichte des Buchhandels)

A könyvkereskedés, tágabb értelemben a könyv forgalmazásának, terjesztésének története korántsem csupán kereskedelmi és gazdasági szempontból érdekes. Ez a viszonylag fiatal kutatási diszciplína fontos adatokat, fogódzókat adhat az irodalmi kutatásoknak és általában a művelődéstörténetnek. Az eszmék terjesztésének évszázadok óta legfőbb eszköze a könyv. A betű, a könyvek révén váltak ismertté a tudományos felfedezések, az új társadalmi, politikai elgondolások és törekvések, a világ fejlődését szolgáló szellemi és anyagi javak. A könyvek megjelenését tilthatták, terjedését akadályozhatták vám- és határrendeletekkel, mégis terjedtek és terjesztették az újat. A történelemben az egymással szembenálló, rendszerükben és politikai magatartásukban különböző országok és népek fölött Európa műveltségbeli egységét elsősorban a könyvek formálták ki. Az olvasókhoz való eljutását előmozdító vagy éppen nehezítő körülmények megismerése magyar vonatkozásban is segít művelődésünk alakulásának, fejlődésének megismerésében.

Kókay György monográfiája a könyv magyarországi útját tárja fel. Szórványos adatok, egyes korszakok könyvkereskedésének, könyvbeszerzésének részleteiről már korábban is számos publikáció jelent meg, mindeddig azonban nem volt olyan munka, amely idevágó ismereteinket összefogja és a részismereteket egységes képbe illessze.

A szerző a könyv- és sajtótörténet ismert kutatója, aki számos kisebb-nagyobb tanulmányban, átfogó munkában világította meg a hazai könyvkiadás, könyvterjesztés, az újságok, folyóiratok és alkalmi nyomtatványok történetét. Mostani összefoglaló műve nemcsak széleskörű szakmai ismereteit tanúsítja, hanem saját, mindeddig nem közölt kutatási eredményeivel érdemlegesen ki is egészíti az előttejártak megállapításait. Összefoglalja az eddigi eredményeket, egyszersmind utat mutatva a jövő kutatásainak.

A könyvkereskedés történetét a munka széles értelemben vizsgálja, azt mondhatjuk: a könyv magyarországi terjedésének

útját rajzolja meg a kezdetektől a legújabb időkig. Szól a középkori kolostori könyvtárakról, a hazai művelődés első intézményeiről, a városi és egyházi könyvgyűjteményekről, az egyetemi könyvtárak jelentőségéről. Külön fejezetet szentel Mátyás király híres könyvtárának, ismertetve nemcsak a kézírásos és nyomtatott művek megszerzésének módját, hanem körvonalaival a föltehető olvasók körét is. A kép a könyvnyomtatás feltalálása után, a reformáció korában bővül országossá: a 17. században már megjelennek a magyarországi könyvkiadók és az első könyvkereskedők. A határok még teljesen összerosódnak, a könyvnyomtató gyakran maga végzi az árusítást, ahogy a könyvkötő is kereskedik a könyvvel, egyelőre még inkább a vásárokon, ponyván áruva portékáját, mintsem üzletben. A modern könyvkereskedők ősei a 18. században tűnnek fel, Pest-Budán, Pozsonyban, az ország nagy városaiban. Ők már külföldön nyomott munkákat is árulnak, kívánságra másutt megjelent könyveket is beszereznek, sőt hajlandók a cenzúra által szigorúan tilalmazott műveket a pult alatt tárolni és bizalmas vevőiknek továbbadni. Már nem csupán az intézmények, hanem a könyvgyűjtők, az olvasók egyre népesebb táborának igényeit kell kielégíteniük. Megalakulnak az olvasóköri körök, amelyek újságokat járatnak, könyveket kölcsönöznek. A hivatalos hatóságok gyanús szemmel nézik tevékenységüket, hiszen a felvilágosodás, majd a forradalmi eszmék terjesztőivé válnak, s 1795-ben, a magyar jakobinus mozgalom vérbefojtása után Sándor Lipót főhercegnádor azt javasolja, hogy korlátozzák a falusi iskolák működését, mert az olvasó parasztok az újságokból megtanulják a francia példa követését.

A könyvkereskedés mindig is társadalmi igényt elégített ki, érthető tehát, hogy a 19. századi szélesedő érdeklődés, a bővülő technikai adottságok nemcsak a könyvnyomtatás, hanem a könyvterjesztés lehetőségeit is megnövelték. Ahogy a könyvek megjelentetésében, úgy terjesztésében is versenyre kelnek a kormánnyal a különböző pártok, irodalmi és tudományos

szervezetek, kialakulnak a nemzetközi szabályok a szerzői jog, a tisztelendő vonatkozásában, a kimondottan üzleti vállalkozások mellett a dotált kiadványok rendszere. A széles mederben haladó összefoglalás csak az első világháború utáni idők rajzával válik vázlatossá, majd 1945 államosított könyvkereskedelmének ismertetésénél csupán kitekintéssé.

Kókay György szintézise napvilágra hozott olyan kérdéseket, amelyekre eddig könyvtörténeti kutatásaink nem adtak választ. Egyik ilyen, művelődéstörténeti szempontból nem közömbös kérdés, hogy amikor még a könyvkereskedelem nem alakult ki nálunk, hogyan jutottak el a külföldi kiadványok Magyarországra. Tudjuk, Kókay is említi, hogy az idegenben tanuló diákok hazahozták könyveiket, kereskedők, utazók is hoztak magukkal könyveket, mindez azonban esetleges volt. Adataink pedig azt tanúsítják, hogy a 16. században, a háborús Magyarországon a messze külföldön kiadott művek egy-két éven belül rendszeresen feltekintnek, olvasásuk, sőt kölcsönzik őket, levelekben szólnak róluk. Hogy példát mondjak: 1506-ban az elzászi Hagenauban adták ki Bernardinus de Busti egyházi munkáját: *Mariale de singulis festivitibus Beatae Virginis...* 1511-ben az erdélyi fehéregyházi ferences kolostor megküldi ezt a könyvet ajándékba a moldvai Bákóba, az ottani magyar ferenceseknek. Arról nem szólva, hogy ha csak egyetlen példányuk lett volna a könyvből, azt nyilván nem küldik el Bákóba, nem is sejtjük, hogyan tudták a munkát ilyen rövid idő alatt megszerezni. (*Moldvai csángó-magyar okmánytár.* Bp., 1989. I. 64.) 1606-ban Rimay János Illésházy Istvántól, a későbbi nádortól, Justus Lipsius *Epistolarum selectarum centuria* c. művét kéri kölcsön olvasásra, amely az előtte való évben jelent meg Antwerpenben. (*Irodalomtörténeti Közlemények,* 1969. 604.). A 17. század végén viszont már általános a panasza, hogy nem egyszer évtizedek telnek el, míg egy nyugaton megjelent munka elérkezik Magyarországra.

Nem volna érdektelen tudni, hogyan, milyen úton jutottak el hozzánk a 16. században ilyen rövid idő alatt a könyvek, s miért nem volt erre mód a 17. században, amikor pedig egyes felvidéki városokban már könyvkereskedők is működtek. Hasz-

nos volna a könyvtárainkban található régi könyvek tulajdonos-bejegyzéseit rendszeresen feldolgozni, hiszen majdnem mindig beírták a könyv megszerzésének évét, nemegyszer helyét és módját is.

A 18. században kialakuló nemesi és főnemesi könyvtárak beszerzéseinek csak egyik módja volt a kereskedésben való vásárlás. Legalábbis erre mutat, hogy Teleki Sámuel a marosvásárhelyi, Ráday Gedeon pedig a péceli könyvtár külföldi könyveinek nagyobb részét saját ügynökei révén, közvetlenül szerezte meg. Mindketten kapcsolatban voltak külföldi könyvkereskedőkkel, megkapták katalógusaikat, megbízottjuk résztvett az egyre gyakoribb könyvaukciókon, árveréseken. Az sem érdektelen, hogy pl. Ráday Gedeon, aki előszeretettel gyűjtötte a Mária Terézia kormányzata által indexre tett műveket, többek közt a tiltott szabadkőműves könyveket, ezeket úgy csempésztette be az országba, hogy a bort kétféleképpen hordókból vitték ki, s visszafelé ott rejtették el a könyveket. Egyszer rajta is kapták.

Mindezeket csak azért mondom el, hogy a könyvszerzésnek ilyen és ehhez hasonló lehetőségei is voltak, amelyek kiegészítették a könyvesboltok kínálta lehetőségeket. Ezek felkutatása és megismerése kiegészítő a Kókay által rajzolt képet. A családi levéltárakban bizonyára sok adat található ilyen vonatkozásban.

Egy további forrásanyag, amelyet érdemes volna átnézni, a Helytartótanács könyvcenzúrási iratanyaga. Előfordult, hogy megjelent és utólagosan indexre tett művek esetében a megyéknek, városoknak és a könyvkereskedőknek jelenteniük kellett: hány példány érkezett és kelt el náluk, lehetőleg a vevők nevével. A művelődéstörténet így nemcsak a kereskedőkről, de itt-ott az olvasókról is kaphat adatokat.

Mindez azonban már a jövő kutatásainak feladata. Kókay György munkája, amely először ad összefoglaló áttekintést a magyar könyvkereskedésről, ezzel a magyar művelődéssel szorosan összefüggő könyvkultúra elterjedéséről, egyszerre ad megbízható ismereteket, minden irányba kitekintő értékelést és a további kutatásokat ösztönző szempontokat. Kíváncsinos volna, hogy munkája magyarul is napvilágot lásson.

Most pedig legyen szabad egy kérdést

szóbahoznom, mely független a könyv tudományos értékétől. A monográfia egy német kiadó felkérésére készült és németül jelent meg. Magyar témáról szól, magyarországi helynevekkel és személyekkel találkozunk benne. Az elmúlt évtizedekben kialakult az a gyakorlat, hogy a magyarországi hely- és személynevek idegen nyelvű szövegben is mindig magyarul írandók. Sopron, Bártfa, Segesvár, hogy a sok közül csak néhányat említsek, itt is magyarul kerülnek említésre, holott a szerző a német szövegben nemegyszer megmondja, hogy az adott időben német városok voltak. A szabály egyébként csak magyar vonatkozásban érvényesül, a lengyel Krakow, a cseh Praha, az olasz Milano vagy Venezia természetesen Krakkau, Prag, Mailand és Venedig. Ugyanezt az elvet látjuk érvényesülni a keresztneveknél. Nemcsak a hazai németek, hanem az Ausztriából beköltözött német könyvkereskedők is magyar nevet viselnek; a Salzburgból jött Royer Pál János, Eggenberger Ferenc és mások. Többüknel a szerző meg is mondja, hogy

németek voltak, mint a bajor Eck Bálint, aki egy szót sem tudott magyarul, s a világirodalom Valentin Eck néven ismeri. Az sem valószínű, hogy az 1400-as években Sopronban tanítóskodó oskolamestert németül a magyar „János mester” néven emlegették volna. Milyen rosszul értelmezett patriotizmus kívánja meg ezt a nyelvi szörnyűséget? Ha magyar szövegben Bécs, Lipcsét vagy Velencét mondunk, miért nem lehet német szövegben a német változatát írni a magyar helyneveknek, és miért kell németeket magyar keresztnévvel emlegetni?

Ideje volna kimondani, hogy idegen nyelvű szövegben, ha a magyar helynévnek van az illető nyelven megfelelője, akkor azt használjuk. A magyar vagy más változatot közöljük zárójelben, vagy szövegvégi konkordancia táblázatban. Nem magyar személyek keresztnévét pedig idegen szövegben abban a formában írjuk, ahogy saját nyelvükön ők maguk használták.

Benda Kálmán

G. GYÖRFFY KATALIN: KULTÚRA ÉS ÉLETFORMA A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Idegen utazók megfigyelései. Bp., 1991. Akadémiai K. 197 l. + 141 kép. (Művészettörténeti Füzetek 20.)

A XVIII. században megélenkült európai utazási kedv, a különféle társasági és egyéni utazások, foglalkozásokkal, katonai, politikai és diplomáciai megbízatásokkal, tanulmányi cézzal szárazon és vízen megtett utak következtében jelentősen megnövekedett az útleírások száma. A megnevezés inkább a különféle műfajú írások gyűjtőnevezése lehetne, hiszen a magyarországi részekben járt idegen utazók megfigyelései változatos módon kerültek rögzítésre. Kéziratok napló, levél, emlékirat, útikönyv, egyaránt alkalmasnak bizonyult az útiélmények, a látott és hallott dolgok leírására.

A régi századokban Magyarországon járt külföldi utazókról és útikalandókról összeállított ismert kötetek, Szamota István (1891), Birkás Géza (1948), Haraszti Sándor és Pethő Tibor (1963), Antalffy Gyula (1975) munkái sok tanulságuk mellett is felújításra, kiegészítésre, az egész utazási

tematika teljesebbé tételével új feldolgozásokra szorulnak. Ennek egyik járható útja a korszakok vagy századok szerinti differenciálás, a régebbi és újonnan feltárt útleíró források célszerű szempontok szerinti rendezése. Jó példa erre G. Györffy Katalin törekvése; ő a XVIII. századi anyagot a kultúra és életforma szemszögéből csoportosítva rendkívül hasznos módon gyarapította a korra vonatkozó ismereteinket. Eljárása valóban indokolt, hiszen a hazai kutatás csak részben hasznosította a rendszerezte a század folyamán Magyarországon járt utazók leírásait; az irodalom-, művészet- és művelődéstörténészek is csupán néhány ilyen forrás adatait aknázták ki.

A szerző munkáját a XVIII. századi Magyarországról szóló útleírásokra korlátozta, elsősorban német, francia, angol és olasz utazók írásait dolgozta föl. Másfél évtizedes kutatásait, hazai, bécsi, franciaországi könyvtári bűvárlatainak eredményeit ad-

ja közre a Művészettörténeti Füzetek 20. számában. Tanulmányát kísérő tárgyi, helyesbítő, kritikai, magyarázó jegyzetei, s azonosított képanyaga együttesen alkotják összegzése újdonságát. Még akkor is, ha a szerző előrebecsálja, hogy az útleírások feldolgozása nem befejezett, s még számos egyelőre azonosítatlan személy és épület vár a meghatározásra. Az egyes utazók eltérő műveltsége folytán a pontatlanságokkal vegyes följegyzések helyreigazítást igényeltek. Irodalmi értékük erősen ingadozó; de dokumentatív jellegüknek fogva az egyszerű útjegyzetek is használhatók. Vannak, akik szubjektív benyomásaikkal, kedvező vagy elmarasztaló véleményükkel tűnnek ki. A század első felében többet írnak az utazási nehézségekről, veszélyekről, félelmekről, az itteni elmaradt viszonyokról, mint Aubry de La Motray francia kereskedő, Pierre de Bauffremont katonáskodó ifjú arisztokrata, Mary Wortley Montague, a konstantinápolyba utazó angol követ felesége. Később számosabban érdeklődnek a politikai, történelmi, társadalmi, kulturális, természettudományi kérdések iránt, pl. a jezsuita François Xavier de Feller; a tudós nevelő, Domenico Sestini; az előítéleteket cáfoló Johann Lehmann útikönyvíró; a többször is átutazó Franz Jenne; a tényleíró Johann Hermann Dielheim, a színigazgató Christoph Seip és mások.

A Magyarország iránti érdeklődés különböző okai között G. Győrffy Katalin joggal hangsúlyozza a politikai okokat, ami összefüggött a sikeres törökellenes felszabadító háborúkkal, majd a Rákóczi-vezette függetlenségi harccal, illetve a korábról folytatódó s erősödő európai természetföldrajzi érdeklődéssel. A XVIII. századi ismert és ismeretlen utazók személyét, útvonalát és általános észrevételeit jellemezve, az elsőtől (De l'Hommeau, 1704–1705) az utolsókig (Johann C. von Hofmannsegg gróf, 1793–94, Robert Townson angol nemes, természettudós, 1793) egyenként bemutatja a mintegy harminc főnyi külföldi szerzői csoportot. Az olvasó így megfelelő információhoz jut a kevésbé ismert útleírók személyéről, foglalkozási és érdeklődési köréről, egyéniségéről, írásukkal összefüggő kérdésekről. Ezáltal jobban érthetővé válik, hogyan s mit írtak a magyarországi városokról és falvakról, pa-

lotákról, kastélyokról, kertekről vagy főúri ünnepségekről, városi szórakozásról, öltözködésről, stb. Fellert ismerve, megértjük, hogy miért keltette föl figyelmét a Magyarországon és Erdélyben megismert sokféle nép és nyelv, s hogy miért lepődött meg a latin nyelv elterjedtségén; értjük megbotránkozását, amikor a nemesek között a francia „istentagadó” szellem nyomaira, s Voltaire-olvasókra bukkant.

Az egyéni vélemények eltérései, ugyanarról a dologról írott hasonló vagy ellentétes megnyilvánulások összevetése, művészet- és művelődéstörténeti szempontok szerinti egyesítése, a szerző eredményes módszertani eljárása lehetővé teszi, hogy egyes, alig értékelhető vagy ellentmondó megjegyzések a többi véleménynel szembeesítve, elősegítsék egy általános összkép kialakítását. Ennek vannak bizonyos elemei, amelyek stílustörténeti szempontból is értékelhetők, például a magyar rokokó művészet olyan ritka alkotásai, amelyek szinte kizárólag ezekből a külföldiek-től származó leírásokból ismeretesek (vö. 128). Az is leszűrhető belőlük, hogy az idegen utazók megfigyelései szerint a budai egyetem köre, a debreceni kollégium, szerzetesrendi kolostorok, templomok, nemesi udvarházak a főúri kastélyokhoz s kertekhez hasonlóan kiemelkednek az elmaradt magyarországi átlagból. A mozaikszerű leíró részekből festői kép rajzolódik ki a pozsonyi várról s környékéről, az Eszterházyak fertődi, kismartoni és csekélszi kastélyáról s francia kertjéről, a nagycenki Széchenyi kastélyról, a gödöllői Grassalkovich kastélyról, s más barokk palotákról. A városi látképek főleg az első magyarországi postajárat mentén található városokról maradtak, köztük Győr, Komárom, Esztergom, Vác, Óbuda, Pécs, Szeged, Temesvár, Nagyszeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Kassa is a látogatottak közé tartozott. Brassóba viszont kevesen jutottak el; 1714-ben La Motray szerint „a város védművei erősek, sűrűn lakott. Lakossága magyar, szász, néhány román és bolgár.” A városleíró részek a külföldiek szemével látottakkal gazdagítják a magyarországi és erdélyi összképet.

Érdekes források is fölbukkanhatnak, például Johann Josef Khevenhüller-Metsch herceg császári főudvarmester naplójában. Általa azonosítható a *Pressburger*

Zeitung egy híradása a pozsonyi Notre Dame-apácák leánynevelő intézetében Mária Terézia jelenlétében 1764. július 11-én játszott komédiáról: „a bentlakó növendékek által előadott spectacl-on két franciára lefordított piéce-t, a Clemenza di Titot és a Ninetta à la cour-t nézték meg...” Metastasio heroikus darabjáról, a *Titusról* és egy balettel kísért „petite bourlesque”-ról, a spanyol király és egy pásztorlány idilljéről van szó.

A külföldiek megfigyelésein keresztül

ROBERTO RUSPANTI: PETŐFI L'INCONFONDIBILE MAGIARO
Università degli Studi di Udine, 1991. 224 l.

Petőfi, a rendületlen magyar — egy kicsit szabadon fordítva ezt jelenti Ruspanti könyvének címe. Az olasz szerző évekig a pesti Corvina kiadó lektora volt, jól megtanulta nyelvünket, és ismereteit számos magyar tárgyú tanulmányban kamatoztatta: a Halotti Beszédéről, Adyról, Kassákról. Könyve jelent meg Giuseppe Cassonéról, Petőfi századvégi szicíliai fordítójáról.

Nagy költőnknek szentelt könyve (94 lap a tanulmány; a többi: szemelvények a művekből) szolid munka. Ritka benne a tárgyi tévedés: Petőfi színdarabját, a *Zöld Marcit*, nem tiltották be, ő maga vonta vissza; a *Felhők* nem 1847-ben, hanem 1846-ban jelent meg; a *Kutyakaparó* nem vakarózó kutya (*Il can che si gratta*); 1848. március 15-én a költő nem szavalt a Múzeum előtt.

Ha külföldi szerző tárgyal magyar író-t, első kíváncsiságunk: hogyan látja azt idegen szem, függetlenül a hazai rutintól, esetleges nemzeti elfogultságainktól? (Milyen tanulságos például Deák István Amerikában készült nagy könyve Kossuthról!) Ebben a tekintetben Ruspanti némileg csalódást okoz. Néha leír ugyan olyasmit, ami csak olasz szerzőnek juthatott eszébe (Cattaneo és a milánói mérsékelt reformerek említése a liberális-demokratikus ellentétpár megvilágítása végett; Petőfi egyik 48-as versének mazziniánus hangja), de ezek a megjegyzések inkább csak az olasz közönség könnyebb eligazodására szánt fogó-dzók, nem pedig eredeti koncepció részei. Ruspanti jól ismeri a magyar szakirodalmat, de túlságosan tapad hozzá, s végülis a hagyományos hazai képet rajzolja meg Pe-

látatott XVIII. századi magyarországi kultúrát és életformát bemutató kötet a Művészettörténeti Füzetek huszadik számánál tartó sorozatának eddig már többször érintett XVIII. századi témáihoz illeszkedik. A korabeli festészet, szobrászat, egyházi és világi építészet tárgykörét gazdag képanyaggal megjelenítő füzetek sorát bővíti a kultúra és életforma közösen vizsgálандó tematikájával.

Hopp Lajos

tőfiről, azt is megiehetősen konzervatív színe-zettel. Költőnk legfőbb sajátosságának és erényének az egyszerűséget tartja („semplicità”), ezt emeli ki dolgozata elején és végén, holott ezen a felfogáson itthon már kezdünk túljutni.

A tanulmány az életrajz röviden előadott tényeinek időrendi fonalát követve mutatja be Petőfi költészetének alakulását és szakaszait, miközben egy-egy fontosabb versnél meg-megállapodik. Az irodalmi népiesség eredetének és változatainak tárgyalásánál hosszan elidőz; közönsége számára ez idegenszerű jelenség, jól meg kell magyarázni. Petőfi első nagy verse, mondja, *Az alföld*, a „lírai realizmus” remeke; a későbbi leíró költeményeket az olasz neorealista film alkotásaival érzi rokonnak. Horváth János szerepjátás-elméletét elhárítja; a *János vitéz*ről jelentőségéhez képest röviden szól; a *Tündérlomnak* nagyobb figyelmet szentel. A *Felhők* ciklus szerint is válságtermék, a válság okai: szerelmi bánat és a galíciai események. Galíciát nálunk inkább mint a válságból való forradalmi kibontakozás tényezőjét szokták emlegetni, tanúsága a *Levél Váradyn Antalhoz*, ezt a verset azonban Ruspanti mellőzi.

1846 tavaszán járunk, esedékes Petőfi politikai nézeteinek megtárgyalása. Ruspanti szerint költőnk vezérlő eszméje a szabadság („duplici idea di libertà sostanziale e libertà universale”). Ez kiegészült az egyenlőség eszméjével („il pensiero utopistico dell'uguaglianza e della felicità comune”); ehhez Petőfit Babeuf, Buonarroti és Cabet hatása vezette el, de szerzőnk itt nem áll meg, és — itthoni szokás szerint

— még féltucat politikai frót sorol fel, Campanellától Blaquieig. A fordulatnak, mely Petőfi gondolkodásában és törekvéseiben előállt, következménye a Tízek Társaságának megszervezése, ezt azonban Ruspanti tévesen mondja a liberális és a demokrata írók szövetségének.

A költő és Júlia szerelme szép és bő fejezetet kap; csak Szendrey Ignác jár rosszul. Az olasz szerző megismétli a hagyományos hazai vádat: a derék mezőgazdász nemcsak zord atya volt, hanem retrográd is („un funzionario dalle idee ristrette”), holott cikkei Széchenyi hívének mutatják, erről van már publikáció. Ruspanti nagyra értékeli Petőfi szerelmi költészetét, de azt nehéz volna elfogadni, hogy legfőbb tartalmi újítása a köznép (szerelmi) problémáinak középpontba állítása („consiste nell’aver posto al centro dell’attenzione generale i problemi della gente comune”), s hogy ezzel Petőfi közel került a mai ifjúság gondolkodásához („vicino al modo di pensare e di intendere l’amore dei giovani di oggi”).

Arról, ami 1848–49-ben történt Petőfivel: forradalmi, politikai, katonai tevékenysége, s mindezek költői visszhangja, roppant szűkszavúan szól szerzőnk; ekkora anyagbőség, úgy látszik, visszariasztotta attól, hogy egyáltalán belevágjon. Az *Olaszország* című versről joggal jegyzi meg, hogy a Risorgimento egész irodalmában nincs párja. Az *apostol*ról tanulmánya egy korábbi lapján azt állította, hogy provo-

katív célból szándékosan túlzó módon íródott. („estremizzare il suo messaggio democratico per provocare i lettori benpensanti”); most, a maga időrendi helyén, külön fejezetben emeli ki jelentőségét és időszerű mondanivalóját („il suo messaggio ancora attuale”).

Pesti tartózkodása alatt Ruspanti láthatóan megszerette hazánkat, s meleg együttérzéssel figyelte szabadságvágyát és demokratikus mozgalmait. Politikai szimpátiáiról vagy ellenszenveiről e könyve is tanúskodik. Elítéli a Horthy-korszak Petőfi-képének nacionalista torzításait, úgyszintén a kommunista diktatúra idejének hivatalos irodalomtörténet-írását, mely Petőfit a rendszer költőjévé igyekezett formálni. Ruspanti felsorolja a marxista irodalomtörténészeket: Köpeczit, Királyt, Pándit, Révait, Sőtért; ebbe a listába került az én nevem is, ezen csodálkozom. Ruspanti szerint, ha szabad Petőfi nevét későbbi dátumokhoz kötni, az csak 1956 és 1989 lehet.

Könyvének nagyobbik fele szemelvényeket tartalmaz: tizenkilenc verset és *Az apostol* egy részletét, saját fordításban; továbbá szokatlanul bőséges válogatást prózájából: a teljes *Úti jegyzeteket*, az *Úti levelek* első tizenhat darabját, az *Összes versekhez* írt előszót, valamint Petőfi véleményét az európai irodalom nagyjairól (Goethe, George Sand, Dickens, Dumas, Shakespeare).

Lukácsy Sándor

EISEMANN GYÖRGY: VÉGIDŐ ÉS KATARZIS Bp., 1991. Orpheusz K. 192 l. (Orpheusz könyvek)

Eisemann György tanulmányai tematikailag mintegy száz esztendőt ölelnek fel. A *katarzis szenvedélye (Jegyzetek a romantikus drámaiság változataihoz)* című írás a XIX. század elejének kérdéseivel foglalkozik, a lírikus Kosztolányival pedig az 1930-as évek dilemmáig jutunk el — s ez a több mint évszázados időszak az európai kultúra hallatlan méretű átalakulásának a kerete. (A romantika előtti világ többszázéves „kövületeket” hurcolt magával, az 1930-as években már sokminden látható volt a század derekának sőt végének perspektíváiból és perspektívátlanágából.) Eisemann György töké-

letesen tisztában van e periódus fontosságával, láthatólag ennek legáltalánosabb antinómiái kötik le figyelmét. Meglehet, ezzel magyarázható, hogy nem egy-egy irodalomtörténeti probléma megoldására törekszik, inkább valamely életmű vagy műalkotás teremt alkalmat számára, hogy bizonyos lételméleti válaszokat keressen a behatárolt korszak felelet-variánsainak segítségével. Például a *Világtér és egzisztencia* (Rilke: *Malte Laurids Brigge feljegyzései*) sokmindenről szól: a belső világtérről, a látásról (mint az ember „világba-szövődésének... tudatosító-járól”), a bennünk rejlő halálélményről stb., azonban

viszonylag keveset mond az alapul vett Rilke-műről, műalkotás mivoltáról pedig szinte semmit. Eisemann Györgyöt nem hajtja az a „monista” irodalomértelmezési- és leírási ambíció, hogy a műforma, a műfaj, a formavilág törvényszerűségeinek felismerése révén jusson el gondolati, erkölcsi következtetéseikig, s megfordítva: a műalkotás eszmei sugallatainak feleltessen meg művészettechnikai sajátságokat. Ehelyett az irodalomból elsősorban világnézeti tételek, szinte aforizmaszerű megállapítások sorát vonja el. Éppen ezért semmi különös nincs abban, hogy olyan frókkal foglalkozik (Ambrus, Komjáthy, Csáth, Babits), akiknek egyes műveit létbölcseleti felismerésekkel hozhatja összefüggésbe. A tanulmányok között azonban nem igyekszik „átjárhatóság”-ot teremteni, még akkor sem, ha ez erőltetettséggel járhatna. „Az ember isteni énjének, önteremtő erejének abszolút felfokozása valóban korlátlanra teszi a szubjektívítást, és annak tartalmi megítélését” – olvassuk *A Nietzsche-ügyben* (43), de az éppen ezután következő tanulmány hőisére, Komjáthy Jenőre nem történik utalás, holott itt is és másutt is nagyon is Komjáthyra jellemző élmények kerülnek szóba.

Eisemann módszerének jó illusztrálója lehet szecesszió-tanulmánya (*Profécia és szépségeszmény a szecesszióban*). Páratlan filozófiai, művészettörténeti olvasottság birtokában sosem egy-egy részletkérdésre irányítja figyelmét, hanem a nagy egészre, a művészetet (észerint) létrehívó nagy szándékokra, filozófiai megfontolásokra koncentrált. Ilyesfajta módszer alkalmazójának nincs könnyű dolga, hiszen a szecesszió körébe vont művészeknek oly sok és oly eltérő nyilatkozata van, hogy már-már önkényességnek tűnik fel, ha ezek közül választani, kiemelni kívánunk. Igen szépen (Eisemann remek stilizálta, pontosan, világosan fogalmaz) értekezik a művészet szentségének védelméről, a kivonulás, a megújulás akarásáról, de mindez nem teljeskörű magyarázat a vegetatív ornamentika túltengésére, vagy a reneszánsz előtti, a perspektívát mellőző látásmód dominanciájára. Eisemann György egyetért Hermann Bahr-al abban, hogy szecessziós stílus nincs, a szecesszió nem stílus, hanem a századvégi megújulás általános, átfogó formája. Holott tagadhatatlan, hogy

a szecesszió szükségképpen tétélezzi formai elemek és törekvések meghatározott együttesét is, ami időnként stílárisan koherens jelenségekhez vezet. (Azaz: nehéz volna tagadni legalábbis bizonyos szecessziós jelenségek stílus-egységét.) Tény, hogy a történelmi stílusokkal szemben fellépő szecesszió elvetette a „rég” művészet stílusokban testet öltő arculatát, hiszen ahol „a művészet szentség, vagyis a léthez van köze, ott nincs értelme stílusokról beszélni.” (7) Csakhogy annak idején a romantika éppen az egyetemes státusz, a megújító szerep igényével lépett fel, s (valószínűleg) éppen annyi joggal, mint a szecesszió, amely „az egyetemes lét felé megnyíló művészet”. Eisemann okfejtései csakugyan színvonalasak és gondolatébresztőek, legfeljebb némely definíciói nem olyan természetűek, hogy az elhatároló meghatározás pontosságával zárják ki az átfedéseket. A *katarzis szenvedélye* is többezeréves művészi és gondolkodástörténeti fejlődés perspektívájába állítja be a romantikus fordulatot. Az ókori katarzissal szemben (mely vétektől, szenvedélytől tisztít meg) az újkor ember azt éli át, hogy a „sors több mint akarat (Manfréd), az élet több mint tudás (Faust), a lélek több mint a vágy (Don Juan), s az isteni több mint az emberi (Empedokles).” (81)

Nagyon jól illusztrálja Eisemann módszerét, mely alaptörekvése mellett is kiterjed a formaihet számontartására, e kötetbeli Komjáthy-tanulmánya *A lélekformák ritmusa*. A kétféle transzcendentális gondolkodásnak, a gnózisnak és a misztikának a találkozásáról beszél, s e „metafizikai radikalizmus” képviselőjét látja Komjáthyban. Azt kutatja, hogy „egzisztenciális tartalmá”-ban honnan való Komjáthy költői státusza, ámde vizsgálódásainak tanulságait visszavezeti a költészettörténet szférájába, amikor a költő szünet-téziáiról beszél (55), vagy a „mindenné válás gnosztikus-misztikus gyakorlatával” magyarázza Komjáthy verseinek monotonitását (56). Újfajta módon nyúl Bródy Rembrandtjához is, amikor a történet főlé rendelt szereplő (Heskia) és kulcsszavai („a halál az Isten csókja”) felől értelmezi a novellaciklust. Nem műfajttörténeti, esztétikai stb. a megközelítés tehát, hanem a „kultikus művészség jegyében született műhöz illő. Ennek jegyében a szövegnek

„szerkezetalkotó helyett inkább szertartás-szerű” funkciót tulajdonít, mert szerinte Bródy ezúttal a konvencionális közlésen a „szakrális megnyilatkozás felé” lép túl. (84) Ezzel magyarázható — úgymond — a ciklus vázlatossága, impozitív szabálytalansága. S mindezek mögött újra és újra felidéződik a „végidő” meghatározó volta, ami új és új szerepek vállalására ösztönzi az író-t. Például a melankolikus „clown”, a magányos, kitaszított, a világra mégis iróniával tekintő bohóc vonásaiból is magára ölt néhányat.” (89)

Jellemző módszere Eisemannnak az is, hogy tematikai-életérzésbeli motívumokat emel ki a századvég irodalmából. Mint maga írja: ilyen esetekben például Midas király mondája metaforaként szerepel, s szerzőnk célja az „életforma-ábrázolás” bemutatása (110). Ismét csak háttérbe szorulnak műfaji, stílusi kérdések, s újra és újra a szorongás, a létbirtoklási vágy, az idő-élmény, az ördögi csábítás, a szépség- és titokélmény, rendeltetés és szenvedés kapcsolata stb. kerül szóba. Sok érdekes megállapításhoz juttatja el a „tantaluszi” lét variánsainak vizsgálata. A századforduló irodalmában valóban gyakran tér vissza a beteljesületlenség és a „hiány-lét”. Ezen tanulmányokban is fellelhető a már említett fogalmi átfedések és „egymásbacsúsítások” egy-egy példája. E korra jellemző sajátossággént emel ki Eisemann sok olyasmit, ami jóval távolabb körről is elmondható. „A teremtsen elhibázott” — idézi Vajdát, Reviczkyt, de idézhetné Kemény *A rajongók*-jának szállóigévé vált mondatát is, s még távolabbi dolgokat is. Vagy: Mezei Józsefre utal egyetértőleg, miszerint Gozdsu lett volna a „legszimbolistaabb naturalista”. E sorok írója megkockáztatja a feltételezést, hogy Gozdsu igazából sem szimbolista, sem naturalista nem volt, s bár sejtí, mire gondolt Mezei (illetve most Eisemann), hiszen a kései Zola jelképségre való törekvését is jellemezték hasonlóképpen, mégiscsak van benne annyi „tanáros pedantéria”, hogy tovább nyugtalanítsa az a tény: szimbolizmus és naturalizmus világnézetileg és módszertanilag is kizárja egymást.

Lényegi mondandójában azonban Eisemann mindig újat és fontosat mond. A *végesség démonizmusa* című tanulmányá-

ban például nem egyszerűen lajstromozza Csáth Géza novelláinak álomszimbólumait, hanem az egész életművet minősíti: „Az abszurd a világ csöndjétől szenved, a démoni pedig a belső csendtől. ... e csönd botrányában nincs választás és döntés, hanem csak ítélkezés van. ... A démoni ítélet mindig egyfajta: halálos. Csáth Géza prózájának démoni csendjében, a vallatást kísérő belső némaságban az ítélkezés a végponthoz érkezik.” (80) Az egyik legszebb, legbiztosabb gondolatmenetű tanulmány a lírikus Kosztolányiról szól (*Poesis perennis*). A „rejtjelek nélküli”, profetikus vagy létförmálózó szándék nélkül megszólaló költészet világirodalmi rangú képviselőjét ismeri fel Kosztolányiban, valószínűleg jogosan. Ehhez képest a Babits novella elemzésében (*Odysseus és a szirének*) ismét csak nehezen ellenőrizhető, nehezen megítélhető némely tétele. Amikor például azt írja: Homérosz eposza után a világirodalom legtöbb története „éppen arról szól, hogy a szerelem tart a boldogság felé” (171) — eredeti és távlatos az okfejtése, de állításként bizonyíthatatlannak mutatkozik.

Az ilyen és ehhez hasonló ellenvetések azonban semmit nem vonnak le a végső megállapításnak az egyértelműségéből, hogy Eisemann György olyan esszéistája-irodalomtörténész a XIX. század végének, a XX. század elejének, aki nem „járt úton” halad, nem részletkérdésekkel foglalkozik, hanem a kor és az irodalom legfőbb dilemmáiról ír nagy olvasottság, kivételes műveltség, ritka műérzék és irigylésre méltó invenció birtokában. Sok más mellett például Nietzsche jelentőségének méltatásában is imponáló, ahogy filozófiáját az emberi létezés egyetemességének helyére lépő önelvű lelki teljességigény egyik csúcspontjaként írja le (44). Ezen a ponton, de a kötet más pontjain is, közvetlenül érezhető szerzőnk okfejtésének a mára vonatkozó értelme: az önteremtés feltétlensége voltaképpen nihilizmus, s „korunk ezt az összefüggést gyakorlattá tette, egyre terjedőbb mentalitással megvalósította.” (43) Eisemannnak tehát az sikerül, ami esszéistának, irodalomtörténésznek csak ritka alkalmakkor, úgy idézi fel hitelesen a történelmet, hogy legtöbb gondolata a mának szólóan, mindönkre formálónan hathat.

Imre László

LES AVANT-GARDES NATIONALES ET INTERNATIONALES

Libération de la pensée, de l'âme et des instincts par l'avantgarde. Textes réunis par Judit Karafiáth et György Tverdota. Bp., 1992. Argumentum Kft. 134 l.

A tanulmánygyűjtemény egy Budapesten tartott nemzetközi szimpozionnak az anyagát tartalmazza, amelynek résztvevői, egy kivétellel, francia és magyar kutatók voltak. A szimpoziont a francia–magyar tanulmányi napok keretében rendezték, így a hangsúly a francia és a magyar avantgárd mozgalomra esett. Ugyanakkor avantgárdnak a címben szereplő nemzetközi jellege is kifejezésre jutott, különösen a bevezető és az összefoglaló előadásokban.

A kutatók az alcímben megfogalmazott szemszögből vizsgálták az avantgárd művészetét, éspedig úgy, mint „a gondolatot, a lelket és az ösztönöket felszabadító” irányzatot, amely ha egy-egy irodalmon belül nem is hozott maradandó értékű alkotásokat, akkor is annyira újító és frissítő hatású volt, hogy az utána követő korszakot lényegesen befolyásolta.

A tanulmánykötet három részre oszlik, az első az avantgárd teoretikus és pragmatikus célkitűzéseivel foglalkozik, a második a magyar avantgárd fejlődésével és megtorpanásával, a harmadik pedig az avantgárd konkrét megjelenési formáival, eredményeivel.

Georges Baal, a tanulmányi napok témáját vázoló bevezetőjében az avantgárd első szakaszát, tehát a huszas éveket emeli ki, az akkor már teljes kibontakozásban lévő izmusokkal, mint az expresszionizmus, a futurizmus, a dadaizmus, a konstruktivizmus, a kubizmus és a szürrealizmus néven ismert irányzatokkal. A kutató különös hangsúlyt helyez az avantgárd felszabadító és mai napig tartó hatására, amely akkor is érvényesül, ha csupán a tudatalattiban él tovább. Az általa felvetett problémákat az előadások többségében viszontlátnjuk, ami a kötetnek az egységét biztosítja.

Nyíró Lajos tömör, áttekinthető jellegű előadásában az avantgárdot a művészetet gyökeresen átalakító mozgalomként mutatja be. A huszadik század elején a művészet mély jelentésbeli válsága, az új technikák kialakulása (a fényképezés és a film) és az afrikai, illetve az óceániai ún. primitív

művészetnek az ismerete elősegítette, létrehozta a teljesen új elveken nyugvó művészetet. Nyíró jól dokumentált előadásában kimutatja, hogy milyen módon vezethető ugyanaz a cél, éspedig a mimetikus művészet elvetése, az orosz futuristáknál a „zaumnij” költészethez, a képzőművészetben pedig az absztrakt alkotásokhoz. Kimutatja az eljárások azonosságát, amely abban rejlik, hogy a művész a művészetére jellemző primér anyaggal dolgozik, és csak azzal akar dolgozni, másképpen fogalmazva: a szavak csupán hangzásbeli értékével, a festék színével, a formákkal, néha — a képzőművészetben — a nyersanyaggal is. Nyíró külön érdeme, hogy az izmusokra sokszor széteső avantgárd az ő bemutatásában logikusan összetartozó, ugyanazért a célt küzdő, szemiotikai szempontból azonos eljárásokat használó, a művészet különböző ágaiban párhuzamosan fejlődő mozgalom.

Teljesen elütő hangú, meglehetősen eklektikus Alain Roger előadása, amelyben többnyire olyan írók szerepelnek, akiknek alig van közük az avantgárdhoz (Balzac, Tolstoj, Kafka stb.). A cikk irodalomszociológiai fogantatású (innen a bőven idézett Lukács), az avantgárd szocialista jellegét, társadalmi elkötelezettségét megragadni igyekvő írás. Szerzője — en passant — elítéli a posztmodernizmust, nem tudni milyen érvek alapján. A címbeli anticipálás valószínűleg a szocialista társadalmak létrejöttét érti, ám azoknak teljes kudarcával természetesen nem tud mit kezdeni, nem is hozza szóba.

Ferenczi László az avantgárd periodizálását igyekszik felvázolni. Nyírótól eltérően inkább a mozgalom heterogén voltára mutat rá. Szellemesen kihívó módon azzal kezd, hogy nem tudja, mi az avantgárd és azt mutatja ki, hogy ha aszerint csoportosítjuk a művészeket, hogy miként viszonyultak a liberalizmushoz, a kommunizmushoz, a „nagy művészetben” való hithöz, de még a futurizmushoz is, akkor minden alkalommal más-más csoportokat állíthatunk össze. 1906-ot az avantgárd kezdetének tartja, Ady Új versek c. köte-

tére, a *Nyugat* és a *Holnap* megjelenésére hivatkozva. Ugyanakkor elismeri és szóba hozza az ellenérvet a „nagy művészetben” való hitet, amelyet — a hagyománnyal együtt — a szélsőséges avantgárdisták elvetettek (pl. Marinetti, Picasso, Chagall, Tzara és Kassák) és amely éppen a *Nyugat* íróit és egyes nyugati írókat jellemzett (Proust, Valéry, Pound, Joyce és Eliot). Természetesen Ferenczi szem előtt tartja az európai avantgárdot is, a kiindulópontnak tartott 1906 mellett szól szerinte az is, hogy Picasso akkor festette Gertrude Stein portróját. Az avantgárd eseményekben különösen gazdag szakaszának az 1909–1914 közti időszakot tartja, megtorpanását pedig az első világháború kitörésével hozza összefüggésbe. Annak következményeként Belgiumnak, Magyarországnak és Olaszországnak mint kulturális központoknak megsemmisítését említi, valamint Németország és a Szovjetunió kulturális elnyomódását. Az 1924-ben megjelent szürrealisták manifesztumát a remény jelének látja.

A kötet első része a dadaizmus rövid történetével és jellemzésével záródik le, amelyből Man Ray és Marcel Duchamp nevét hiányolom. A második rész a magyar irodalommal foglalkozik, természetesen nemzetközi összefüggésben, sajátos címed adva neki: *A magyar avantgárd életei és halálai*. E rész első tanulmánya Karafiáth Judit a magyar szürrealizmusról szóló előadása. A magyar kutató, aki a francia irodalomnak is kiváló ismerője, összevetve és mérlegelve e két „nemzeti” szürrealizmust, a magyar szürrealizmusból az erotikát és a játékoságot hiányolja. Az eddigi kutatásoktól eltérően Déry Tibort, nem pedig Illyés Gyulát állítja előtérbe mint a magyar szürrealizmus legkiválóbb képviselőjét.

Tverdota György *A magyar avantgárd első halála* c. tanulmányában a magyarországi kulturális élet átrendezését tárgyalja, ahogy ez a harmincas években lezajlott. Az avantgárd megtorpanását összefüggésbe hozza a megfelelő közönség hiányával, ti. a művészeti téren határozottan progresszív és még a kommunizmussal is szimpatizáló avantgárdisták sem akartak kimondottan politikai célokat szolgálni, így ellentétbe kerültek a szélső baloldali (kommunista) mozgalommal. Ennek következtében azt a proletár közönséget

sem sikerült megnyerniük, amelyhez tulajdonképpen fordultak és amelynek elvből érzékenynek kellett volna lennie olyan szövegeknek mint: „új ember”, „új világ” és „új ízlés”. Az avantgárd fogalmának és mozgalmának üressé válásához hozzájárult a *Nyugat* domináló pozíciója és a népi írók egyre nagyobb teret hódító mozgalma. Az emigrációból visszatért avantgárdisták, miután saját folyóirataik sorra tönkrementek, a régi „ellenség”-hez csatlakoztak (Kassák és Illyés).

A háború utáni igen rövid időszakban lezajlott avantgárd újjáébredést Pomogáts Béla vázolja, élénk és gazdag periódusának a történetét összegezve kiemeli Kassák szerepét és rámutat a lehangoló moszkovitának, Lukácsnak meglehetősen negatív hatására az akkori magyarországi kulturális életre. A francia nyelven írt kis tanulmány nemcsak az újraírandó magyarországi irodalomtörténet igényét jelzi, hanem a nyugati Lukács-rajongók számára is tanulságos.

A harmadik részt Németh Lajos cikke nyitja meg. Az avantgárd szó szerinti jelentéséből kiindulva a szerző az avantgárdnak a hagyományhoz való viszonyát vizsgálja. A cikk általános jellege miatt inkább a kötet első részébe illett volna, mivel ez tartalmaz részlettanulmányokat: Lenkei Júlia Balázs Béla két, feledésbe merült balettforgatókönyvéről ír. *A Diane és A baby a bárban* c. balettről van szó, mint éppen a nemzetközi együttműködés példájáról, hiszen a zenét Égon Wellesz és Wilhelm Grosz írta. Ugyanarra a tendenciára mutat rá Erdődy Edit Molnár Ferenc *A Lilium* c. drámájának franciaországi bemutatójáról és fogadtatásáról szólva, amely Pitoëff kubista jellegű rendezésében igen vegyes érzelmeket váltott ki.

A szláv (cseh, szlovák és lengyel) avantgárd irodalomról, pontosabban költészetéről történelmi kontextusban, Pawol Winczer számol be.

Kassai György előadása témájául Szentkuthy Miklós prózáját választotta, elemzésében az író kedvenc poétikai eszközeit tárja fel: a felsőfokú melléknevek használatát, a hyperbolát, a túlzást. A tárgyalt műveket — jellegük és megjelenésük idejét tekintve — csak nehezen lehet összefüggésbe hozni az avantgárdal.

A kötetet Angyalosi Gergely cikke zárja

le, amelyben Roland Barthes-nak egyfelől a modernista tendenciákhoz, másfelől a hagyományhoz fűződő kapcsolatát tárgyalja. Kimutatja azonban, hogy az ötvenes években Barthes, mint a baloldallal szimpatizáló kritikus, nem tartotta a századeleji avantgárdot eléggé forradalminak. A híres francia kritikus a művészet és a politika kíváncsós kölcsönös összefonódását csak a *Tel Quel* csoportban vélte megtalálni.

A Karafiáth Judit és Tverdota György

gondozásában megjelent kötet az eddigi avantgárd-kutatások összegzését, pontosítását, bővítését és kiegészítését tartalmazza, nem utolsósorban a további kutatás irányára és céljaira is rámutatva. A kiadót dicséret illeti az ízléses, szép kiállítású kötetért, amely csak fokozza az olvasó hiányérzetét, ti. hogy egyetlenegy avantgárd kép sem ékesíti, noha oly sokszor esik szó az avantgárd képekről.

Jolanta Jastrzębska

ÉNEKEK ÉS VERSEK (1686–1700)

Sajtó alá rendezte Jankovics József. Bp., 1991. Akadémiai K. 980 l. + 8 oldal melléklet (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 14.)

A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának eddig megjelent darabjai többé-kevésbé valamilyen tematikai egységre is rendeződtek, nem csupán a kronológiai rend, hanem az anyag kohéziója is egybefogta őket. A 14. kötet tartalmát elsősorban az időrend szabta meg, a század utolsó másfél évtizedének magyar nyelvű közköltészeti termését gyűjtötte egybe és mutatja be szövegvariánsaival együtt. A sorozat előző darabjainál jóval terjedelmesebb könyv 206 szöveget tartalmaz, nagyjából ismeretlen szerzőkét, nevesebb vagy jelentékeny költő műve nem szerepel közöttük. Már csak azért sem szerepelhet, mert e korszak 4 ismert nevű literátorának (Szentpáli N. Ferencnek, Felvinczi Györgynek, Pápai Páriz Ferencnek és Tótfalusi Kis Miklósnak) műveit a 13. kötet tartalmazta, így az itt közreadott korpusz épp a közköltészet átlagosabb rétegét, ismeretlen vagy alig ismert szerzőit kell hogy bemutassa.

Mindebből azonban az is következik, hogy a Jankovics József által sajtó alá rendezett anyag mégiscsak mutat egyfajta tematikai egységet is. Aligha meglepő, hogy a 206 ének és versszöveg túlnyomórészt alkalmi jellegű: halotti búcsúztató, üdvözlő vers, ünnepköszöntő, panaszének, kalendáriumi rigmus vagy éppen verses találós kérdés. A *Győri György-énekeskönyv* pl. kizárólag halotti búcsúztatókat tartalmaz, összesen 15 szöveget, közöttük olyat is, amelyik nem egy meghatározott temetésre íródott, hanem bármelyik nemesúr halálakor elmondható volt (139. sz.). Ez a Nyéki Vörös Mátyás nyomán járó átköltés jól

példázza, hogy ezek a szövegek mennyire utilitarisztikus jellegűek voltak, mondhatni közkincsnek számítottak. A *Thorockai Zsigmond-féle énekeskönyv* itt közreadott keltezetlen darabjai viszont mind ünnepköszöntők, a karácsonyi, újévi, húsvéti és pünkösdi ünnepkörre írott „rhythmus” egyaránt található közöttük. E gyűjtemény egyéb témájú énekeit a sorozat előző kötetek már közreadták. Itt felmerülhet a kérdés, hogy vajon célszerű-e az ilyenfajta széttagolás az anyagnak. Ha azonban részint a kronológiát, részint az egész sorozatban érvényesülő laza tematikai rendet tekintjük, akkor el kell fogadnunk, hogy itt is ennek az elvnek kell érvényesülnie, s nem maradhat egyben az egyes énekeskönyvek anyaga. A leginkább tarka képet *Solymosi N. Mihály* szerzeményei mutatják. Akad közöttük születésnap- és névnap- köszöntő, újszülöttet üdvözlő rigmus, peregrinációra induló diákok tréfás búcsúztatója és iskoladráma előadásokat bevezető verses prologus is. Úgy tűnik, a szebeni iskolamester az alkalmi költészetnek szinte minden válfaját művelte.

E három nagyobb egység mellett az 1686–1700 közötti évekre datált versek többsége is alkalmi jellegű. A szerzők egy része ismeretlen, de a név szerint ismert verselőről sem áll sok adat rendelkezésre. Privigyei Miklósnak például 7 verset adja közre Jankovics, a szerzőről azonban szinte semmi bizonyosat nem lehet tudni, még azt sem, hogy az általa leírt szövegeknek írója vagy csak másolója volt-e. Az már viszont külön szívfoltot

jelentő kuriózum, hogy a 17. század végén hosszabb verses útleírás is készült, Boér Márton szerzeménye, amely a poéta 1687. évi konstantinápolyi követjárásának eseményeit örökíti meg. A versről azóta tudunk, mióta Klaniczay Tibor hírt adott róla (MTA I. Oszt. Közl. 1954. 375–376.), ő azonban csak részleteket közölt belőle, teljes szövege most jelenik meg először.

Boér Mártonról sajnálatosan keveset tudunk, Jankovicsnak is csak azt sikerült kiderítenie, hogy törökországi útjáról hazatérve, 1693-ban az erdélyi ítlótábla írnoka volt. Az Erdélyben élt húsz Boér család különféle tagjait pedig igen gyakran emlegetik a korabeli emlékiratok és naplók (pl. *Rétyi Péter naplója* 15 különböző Boér-családtagot említ), Márton keresztnévűt azonban nem találtunk közöttük. A verses útleírás érdekes bepillantást enged az Erdélyből Belgrádon, Nisen, Szófián és Drinápolyon át Konstantinápolyig megtett út viszontagságaiba, a török birodalmon való átutazás kalandos részleteibe. A rablások, lólopások, török belviszályok, lázongások és kivégzések felsorolásánál azonban több figyelmet érdemel a városok nevezetességeinek ecsetelése. A drinápolyi mecsetben található hatalmas Korán, Szelim szultán márványköves, tornácos, aranyos díszítésekkel ékesített „leg főebb temploma”, a konstantinápolyi „negyvenezer utca” mozgalmassága s a szultáni trón elfoglalásának ceremóniája egyaránt helyet kap Boér művének leíró részleteiben s így igen gazdag művelődéstörténeti anyagot görget magával ez a sajátos témájú verses história.

A terjedelmes költemény balkáni és török földrajzi neveinek, török kifejezéseiinek, elrontott magyar szavainak azonosítása és magyarázata különösen sok terhet rótt a sajtó alá rendezőre. Jankovics József kitűnően oldotta meg a nem könnyű feladatot, néhány — felismerhetetlenségig eltorzított — szó kivételével megnyugtató filológiai útbaigazításokat tudott adni. Ehhez felhasználta a török útirajzirodalom kiadott forrásait, különösen pedig Sándor Pál és Komáromi János útnaplói bizonyultak hasznos kontrollanyagknak. Épp a velük való összevetésnek köszönhetően látszik megállapíthatónak, hogy Boér Márton felerészben valóban saját élményeit és tapasztalatait foglalta versekbe, felerészben viszont az úton hallott (vagy olvasott?)

közhelyeket, hiedelmeket, hagyományokat örökítette meg. Olykor szinte szó szerinti az egyezések a kontrollszerzők és az ő szavai között. Úgy tűnik, a hitelesség még az ő korában is éppoly fontos kritériuma volt a verses históriának, mint másfél évszázaddal korábban Tinódi számára. Ha tekintetbe vesszük, hogy Boér kortársa volt Gyöngyösi Istvánnak, akkor verselését — még a szövegromlásokat leszámítva is — meglehetősen gyarlónak, rímtechnikáját szerény színvonalúnak kell minősítenünk, alighanem az ő műve képviseli a magyar közköltészet átlagszintjét a XVII. század végén.

A kötet gazdag anyagának köszönhetően számos kisebb — mindössze néhány verssel képviselt — költő nevével és életrajzi adataival is megismerkedhetünk. Közülük egy-egy halotti vers szerzője Váradi András, Jaklin Balázs, Püspöki Péter, Matusek András. Legtöbbjükről alig tudunk valamit. Kivétel Jaklin, akinek Jankovics által megadott adatai kiegészíthetők azaz, hogy 1643-ban született s a teológiát Rómában végezte a Collegium Germanicum Hungaricumban 1663–67 között. A különféle köszöntőversek többnyire igen rövidek és szinte semmi eredetiséget nem mutatnak, sablonokból építkeznek. Jóval több az eredetiség a tatár és török hadak alföldi pusztításai és garázdálkodásai következtében keletkezett jeremiádokban, rabénekekben, panaszdalokban. Ilyen például Beregszászi Pál *Keserves zokogó sirással tellyes históriája* (1696), amely a szerző 7 éves török fogáságának történetét beszéli el. Ez leginkább Szegedi Gergely 1569-ben kiadott versével (*A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról*) mutat rokonságot témában és hangnemben egyaránt. Ennek a két évszázadon át sajnálatosan aktuális témának fő motívumai: a szülők és kisgyermek elszakítása egymástól, a rabok éheztetése, megkínzások, megkorbácsoltatásuk, állatként történő eladásuk, esetleges szökésük és újbóli elfogásuk. A 16–17. század törökellenes jeremiádjainak egyik színvonala, értékes s alighanem egyik legkésebbi darabja Beregszászi Pál verse, amelynek Jankovics József számos ponton javított szövegét adja közre.

Ugyanennek a témának formailag legcsiszoltabb példája viszont alighanem Dá-

nyádi János szerzeménye, a *Síralmas versek* (61. sz.). Az egykori debreceni diák az 1693-ban véghezvitt tiszántúli török pusztításokról helyenként lírai szárnyalású sorokat írt. A termékeny és boldog Hungária toposzát villantja fel először, így annál hatásosabbak a romlás képei:

Téjjel, mézzel, folyó, Faluink, s Városink,
Gyenge szép iffiakkal rakodott helyeink,
Minden gazdagságink,
El-pusztíták Templomink s házaink. (13. vsz.)

A változatos sorfajták szinte hibátlan kezelése, a szótagszámok és sormetszetek szabályszerű alkalmazása, a helyenként átlagon felüli rímtechnika (pl. vágata-Chám fia; vervén-szintén; pusztán-rabolván stb.) mindenesetre eléggé rutinosa verselőre vall.

A számos „cantio flebillis”, panaszének, jeremiád mellett derűsebb színfoltot jelentenek a közreadott paszkvillusok. A műfaj egyik példánya Görgei Mihály egykori sárospataki diák versezete, amelyben Coccejus és tanait hevesen támadja. Logikusnak látszik Jankovics feltételezése, amely szerint a szerző az antikarteziánus és antioccejanus Pósa-házi János professzor köréből kerülhetett ki (828.), s noha mestere 1686-ban már meghalt, az egykori tanítvány még az ő nézeteit visszhangozta. De nemcsak „az dögöt szerző Coccejus fekélye” jelenti a támadás célpontját, hanem egy másik „vak vezér is”: Cartesius. A latin szavaktól és nyers kifejezésektől hemzsegető versre hasonló stílusú válasz érkezett. Alpestesi Balogh László, az erdélyi „Törvényes Tábla” ülnöke írt egy ellen-paszkvillust, amelyben Görgei személyét éles gúnnnyal, olykor szatirikus hangon támadja és szidalmazza, amiért Coccejushoz mert nyúlni „mocskos szavakkal” és „mosdatlan kézzel” (91. sz.). A két paszkvillus azért számítható kurióznak, mert magyar versekben ilyen éles hangon ideig legfeljebb csak felekezetközi viták folytak, a református egyház teológiai irányai között nem.

A 158–191. számú verseket, szám szerint harminchármat, külön csoportban adja közre a kötet, mivel ezek ismeretlen keltezésű szövegek a 17. század második feléből. Szerzőik szintén ismeretlenek, de ha olykor maga a név szerepel is a versfőkben, a mögöttes rejlő személyről semmi bővebbet nem tudunk (Dobai István, Baróti

János, Janótzai András). Több szöveg erősen folklorizálódott, igen sok szövegváltozata keletkezett, különböző énekeskönyvek egész sorában tűnik fel valamelyik variánsa. Nyilván ez indokolta, hogy a 178. és a 180–201. számú énekek szövegeinek gondozását és magyarázását Stoll Béla vállalta magára. Témájukban e versek már szorosan kapcsolódnak a korai kuruc mozgalmakhoz s bennük a törökellenes hang mellé az egyre erősödő németellenesség társul. Szegénylegény énekek, bújdosó nóták, hajdúrigmusok váltják itt egymást, bár néhány derűsebb téma is előfordul (*Német asszonyok és leányok bóbítyáknak leírása, Laus podagrae, Ének a részegségről* stb.).

Jelentékeny eredménye a kötetnek, hogy a korai kuruc mozgalmak kutatását, a Thököly-kor költészettörténetének megismerését is előreviszi. A 177. számú (*Nosza hajdu, firge varju...*) és a 178–179. számú (*Fennen hordod a nagy orrod* kezdetű) költemények a mindmáig rejtélyes kuruc kori textusok közé tartoznak, datálásuk és értelmezésük egyaránt vitatott. A mostani forrásközlés — amely gyakorlatilag kritikai kiadásnak is tekinthető — határozott hozzájárulás e szövegek filológiai kérdéseinek tisztázásához. Jankovics József és Stoll Béla érdemben hasznosítja Nagy László hadtörténész idevágó új eredményeit, a Thököly-korra vonatkozó tanulmányainak meggyőző érveit láthatóan elfogadják a sajtó alá rendezők, de ugyanakkor néhány filológiai pontatlanságát ki is igazítják (pl. a Thököly Imre és Felvinczi György kapcsolatára történő hivatkozást, 887.). Így megbízható filológiai alapot nyerünk a mostani kiadástól ahhoz, hogy a kuruc korszak költői termését a jövőben eredményesen kutatni lehessen.

Bizonyos, hogy a terjedelmes anyagban igen eltérő színvonalú szerzemények kerültek egymás mellé. Nagyobb részük (mint pl. a kalendáriumi versek, születés- és névnapi köszöntők) művelődéstörténeti vagy néprajzi adalék marad, kvalitásosabb darabjaiból viszont érdemes lenne majd egy antológiát összeállítani, ez a szakemberek szűk körén túl is ismertté tehetné a közköltészeti termésünk javát. Jankovics József gondos szövegkiadása ehhez mindenesetre jó alapot teremtett.

Bitskey István

PÁLOS ISKOLADRÁMÁK, KIRÁLYI TANINTÉZMÉNYEK, KATOLIKUS PAP-NEVELDÉK SZÍNJÁTÉKAI

Sajtó alá rendezte Varga Imre. Bp., 1990. Akadémiai K. 609 l. (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 3.)

A *Régi Magyar Drámai Emlékek* XVIII. századi sorozatának kötetei közül hármat (1/1-2, 3) Varga Imre rendezett sajtó alá. A protestáns iskoladramák két kötete után most három, különböző provenienciájú katolikus szöveganyagot foglalt össze egy kötetben. A több évtizedes szövegkiadói gyakorlat, az alapos anyagismeret és a hosszú, aprólékos munka eredményeként ismét egy műgonddal, szövegszeretettel és -értéssel készült kötetet vehetünk kézbe.

A kötet szerkezete, a főszerzők kiválasztása, gondozása és a filológiai apparátus megfelel a sorozat elveinek. A két fő részben a pálos rend és a királyi tanintézmények, illetve a katolikus papneveldek növendékeinek szánt színjátékokat, illetve azok programját közli. Indokoltnak tűnhet a három különböző eredetű szöveganyag együttes szerepeltetése, mivel a drámák külön-külön nem tesznek ki egy kötetet. A királyi tanintézményekhez köthető összesen két, Nagyváradon előadott színjáték a pálos rend és a katolikus papneveldek darabjai között kapott helyet. A rövid terjedelem (221-266.), a szoros költődés a jezsuita előzményekhez, a közös helyszín, valamint a jezsuita rend felosztása (1773) és a darabok előadása között eltelt viszonylag rövid idő (1781, illetve 1778) miatt azonban ez a két szöveg némileg szervesen illeszkedik a kötetbe. Annak ellenére, hogy a nagyváradi volt jezsuita gimnáziumban 1781-ben a pálos rendi Szuha Demeter által írt *Pásztori játékot* mutatták be, ez a darab nem a pálos, hanem a jezsuita előzményekkel mutat szorosabb kapcsolatot. A jezsuita növendékek 1760-ban Nagyváradon (amint erre a kötet is utal, vö. még: Staud I. 329.) hasonló körülmények között a „Pásztori játék”-hoz közel álló 19 eklogát adtak elő közjátékként. Az 1773 előtt jezsuiták által vezetett nagyváradi nemesi konviktust a nagyváradi gimnázium utolsó igazgatója, Fináti Ignác volt jezsuita rendtag az intézmény megszüntetése után is fenntartotta. Az 1776-tól királyi jóváhagyással tovább működő intézményben a jezsuita

nevelési szellem továbbra is érvényesült. Az 1778-ban előadott vígjáték világi szerzője, Gubernáth Antal jezsuita nevelítésben részesült, és darabjában a volt jezsuita iskolák igényeihez alkalmazkodott. A fenti megfontolások alapján ez a két dráma véleményünk szerint jobb helyen lett volna a sorozat tervbevett 4/1-es, jezsuita iskoladramák, ismert szerzők kötetében, ahol egy esetleges függelékben szorosabban kapcsolódott volna a többi szöveghez.

A most megjelent kötet 12 drámaszöveget és négy nyomtatott programot tartalmaz. Első ízben került sor kilenc dráma és három program modern nyomtatott közlésére. Az egykorú nyomtatványokból kevés példány áll rendelkezésre, ezek nehezen hozzáférhetők, így közlésük mindenképpen kívánatos. Egy korábban már közölt magyar nyelvű drámai közjáték teljes szövegkörnyezetében jelenik meg a kötetben (*Omnia vincit amor* — *Kocsonya Mihály házassága*). A dráma latin és magyar szöveganyagának együttes közreadása az iskoladramakiadások új, fontos módszerbeli eredményét jelzi: a drámákat a nyelvi részek szétválasztása nélkül, egységes egészként szabad csak közölni, különben megsérül a dráma eredeti mondanivalója, szerkezete, és a kutatásnak csak egy torzó áll rendelkezésre. Ezt az elvet Varga Imre a drámaprogramok közlésénél is következetesen és indokoltan alkalmazta, mivel a programok latin és nemzeti nyelvű egységeiben a közölt szövegrészek módosulhattak, terjedelmük és tartalmuk eltérő lehetett.

A szövegkiadás a modern filológiai elvek figyelembevételével készült, tükrözve a sorozat egyik legfontosabb alapelvét, a törekvést a minél pontosabb szöveghezjutásra. A szövegközlés módjára vonatkozó megállapítások közlésénél szakítani lehetett volna az eddigi gyakorlattal, már csak azért is, mert azok az egész kötetben azonosnak tekinthetők. A szövegkritika elveinek kötetben belüli egységesítésével ki lehetett volna különböztetni az ismétléseket („A nyomtatványt betűhűen közöljük.”

70., „Hűen közöljük a nyomtatvány szövegét.” 78., „Hűen közöljük a nyomtatványt.” 220.), és kerülni bizonyos következtelenségeket („... a sajtóhibákat kijavítottuk ...” 220., „A nyomtatványban a ... nyilvánvalóan sajtóhibákat kijavítottuk, anélkül, hogy ezt a lapalji jegyzetben megemlégtettük ... volna.” 449., „Hűen közöljük a nyomtatvány szövegét. A központozást azonban a mai gyakorlathoz igazítottuk.” 78.). Talán elég lett volna a *Bevezetés* végén összefoglalni ezeket az általános elveket, s a drámaszövegek után közölni az ott alkalmazott elvek indoklását és az adott szöveg gondozására vonatkozó sajátosságokat.

A XVIII. századi nyomtatott szövegek közlésekor nagy figyelmet érdemelnek a nyomtatványokon szereplő megjelenési adatok. Néhány alkalommal lemaradt a nyomtatott programokon szereplő impresszum (*Nova et Vetus Hungaria*: hiányzik a Jaurini, 1772, Typ. Streibig; ugyanez a hiba megismétlődik a *Pápa városának vitézsége* c. darab programjának közlésekor), jöllehet máskor ez az adatsor — nagyon helyesen — a kiadvány szerves részeként tűnik fel (*Kozroes király*).

Az általában körültekintő, alapos szövegfilológiai vizsgálatok néhol kisebb egyenetlenségeket mutatnak. Különösen szembevetünk ez a szerzők forrásaira vonatkozó adatsoroknál. Így pl. Péntek István: *Pál* című, Pápán 1761-ben előadott darabjának forrásáról csak annyit tudunk meg, hogy az a darab tartalmának összegzése végén megjelölt Szent Jeromos, aki megírta Remete Szent Pál életét, és a szerző ebből az „életrajzi váztt merítette” (63.). Ezután a dráma 961. sorában szereplő „P. Furman” említése következik a feltételezéssel, hogy „az utalás a darab forrására is vonatkozhat” (uo.). Ez az adatsor nem mérhető össze a kötet Werthes, Friedrich — Czépan István: *Trínyi Miklós* c. darabjának megfelelő apparátusrészével, ahol jöllehet a szerző „nem beszél forrásairól” (499.), Varga Imre és az általa hivatkozott Nyíry Erzsébet pontosan és meggyőzően kimutatja a dráma forrásait. Matthis Fuhrmann oszt rák pálos szerzetes 1732-ben kiadta a *Decus Solitudinis* ... c. művet, melynek első része a Szent Jeromos-féle Remete Szent Pál életrajzot tartalmazza (Viennae, A. Heyinger).

A könyvet Orosz Ferenc pálos szerzetes lefordította és Fuhrmann műkedvelő rézmetszetei nélkül *Egyedülvalóságnak ékessége* ... címen (Nagyszombat, Akadémia, 1754.) magyarul is megjelentette. Péntek István a latin, metszetekkel díszített és a magyar nyomtatványt egyaránt ismerhette. A dráma megírásához minden bizonnyal ez a mű adta az alapötletet. Erre utal például, hogy a Fuhrmann-féle Szent Jeromos kiadásban a pusztába induló Pált angyal őrzi és vezeti útján. Péntek István drámája Pál és az Azarias nevű angyal párbeszédével kezdődik.

Ugyanennél a drámánál hiába kerestük a latin rendezői utasításokat a nyelvi és tárgyi magyarázatok között (pl. 949., 961., 973., 980. sor), jöllehet ezek közlése a sorozatnak az első kötetben rögzített alapelve. (Így pl. a protestáns iskoladramák tartalmazó kötetekben ezek az utasítások magyarrá fordítva szerepelnek.) A 961. sor utasítása szerint a kentaurok és más szörnyek a színpad hátsó részén úgy kell, hogy feltűnjenek, ahogyan „Pater Fuhrmannál ki vannak nyomtatva”. Ez az utasítás az előadás szerző által elképzelt jelmezeire utal; a kentaurok, szatírok, és a különféle állatok, szörnyek Fuhrmann *Decus solitudinis*-ében több metszeten is feltűnnek (pl. 8., 11., 21. sz. metszet). Ezek a metszetek minden bizonnyal előképekül szolgáltak a színpadi díszletekhez, jelmezekhez.

A kötet legfőbb érdeme, hogy a további kutatás számára elsőrendű forrásokat bocsát rendelkezésre. Érdeklődéssel várjuk a XVIII. századi magyar nyelvű iskoladramák szövegkiadásával párhuzamos vállalkozás, *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* című sorozat folytatását, hogy az itt közölt szöveganyagot elhelyezhessük tágabb összefüggéseiben. Az már most is valószínűnek látszik, hogy a magyar nyelvű pálos darabok száma még bővíthet. A most megjelent kötet és Nádasdy Lajos egy hivatkozása nyomán időközben előkerült a *Tamerlán* c. lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű programja az Egyetemi Könyvtár nyomtatott programjai közül, melynek közzététele folyamatban van.

Knapp Éva

BESSENYEI MUNKÁI KRITIKAI KIADÁSÁNAK KÖTETEIRŐL

Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás.

A Holmi. S. a. r. Bíró Ferenc. Bp., Akadémiai K., 1983. 393,[1] l. (B. Gy. Ö. M. I.)

Prózai munkák 1802–1804. S. a. r. Kókay György. Bp., Akadémiai K., 1986. 579,[1] l. (B. Gy. Ö. M. II.)

Színművek. S. a. r. Bíró Ferenc. Bp., Akadémiai K., 1990. 708,[1] l. (B. Gy. Ö. M. III.)

Idegennyelvű munkák és fordítások 1773–1781. S. a. r. Kókay György. Bp., Akadémiai K., 1991. 455,[1] l. (B. Gy. Ö. M. IV.)

Költemények. Kisebb költemények. Az embernek próbája. S. a. r. Gergye László. Bp., Akadémiai K., 1991. 435,[1] l. (B. Gy. Ö. M. V.)

Bizonyos, itt nem részletezendő értelemben szerencsése volt e vállalkozásnak: manapság alighanem nagy gondot okozna e kezdeményezés anyagi támogatásának biztosítása. Pedig az a négy kötet, melyek tüzetesebb tanulmányozására módom volt, azt bizonyítja, hogy az ilyen típusú életművek szerteágazó és igen értékes tanulságokkal szolgálnak.

Bessenyei alakja egy irodalmi korszak élén áll, elsősorban kezdeményének újdonságával, szellemi gazdagságával. Munkásságát nem jellemzik a legnagyobbakat kitüntető esztétikai értékek, eszméletörténetileg azonban vállalkozásának sokoldalúsága, eszmei adaptáló képessége okából olyan összefüggésekre is fényt vet, melyek egyneműbb alkotói pályákon kevésbé figyelhetők meg.

A Bessenyei György összes művei két kötetet Bíró Ferenc (*Színművek, Holmi*), Kókay György (*Prózai munkák és idegennyelvű munkák és fordítások*), Gergye László (*Költemények*) pedig egy kötetet rendezett sajtó alá, illetőleg látott el bevezetéssel. A bevezető tanulmányokról egyenként és külön is elmondható, hogy túl azon, miszerint példás alapossággal számba veszik az egyes művek keletkezésének körülményeit, a művek variánsait, a szövegek sajátos problémáit, a szakirodalom rájuk vonatkozó megállapításait, olyan mértékben tárnak fel művelődés- és eszméletörténeti adalékokat, amilyenre talán még a szerzők sem számítottak az előkészületek során. Amennyiben mégis, dicséretükre e tény külön okot ad.

El lehet mondani ugyanis, hogy a munkák egy-egy csoportja, tematikai-műfaji együttese a beható vizsgálódás eredményeként szinte önálló, monografikus fejezetként teljed ki, s a kötetek bevezető tanul-

mányai együttesen egy látens monográfia körvonalait sejtetik.

A szerzők és szerkesztők eleinte a megszokott gondokkal néznek szembe. Ilyenek a hitelesnek tekinthető szöveg kritériumainak megállapítása, a megfelelő filológiai összevetés fáradságos, ám mégsem mindig bizonyosságot eredményező elvégzése, a források megjelölése, valószínűsítése, illetőleg kizárása. A régebbi korok alkotói mintha csak megnehezítenék az utókor dolgát, nem datálnak tisztességesen, idézési, hivatkozási technikájuk sok kívánnivalót hagy maga után. Ezt-azt megsejtene ugyan a jövőből, de a textológia fejlődését bizonyítva nem. Bessenyeinél már maga a pályakezds, annak motivációja is több vonatkozásban homályos. Bíró Ferenc említi például, hogy amikor Mária Terézia a neki ajánlott drámával Kollár Ádám segítségével megismerkedik, a testőr-szerző fáradozását afféle derakas Übung, üres időt betöltő önművelő gyakorlás dicsérendő gyümölcsének tekinti.

Ebben az uralkodói félreértésben bizonyára sok igazság van. Bessenyeiben mindvégig marad valami a „delectans” írói magatartásból. E körülményt hiba volna kicsinyítő megállapításként értelmezni, ez a habitus megfelel a hivatásos író típusának megjelenése előtti idő természetes állapotának. Ami azt is jelenti, hogy az alkotói foglalatosság végső, netán egyetlen célja nem feltétlenül a mű publikálása. Részben ennek következménye a sok variáns, az esetleges kiadásra való felkészülésből eredeztethető mellék-munkálatok, melyeket egy későbbi, esetleges kiadás hasznosíthat. Bíró Ferenc kedvenc szavával élve „redakciók”. A vegyes tárgyú, gyűjteményes munkák (így a *Holmi* is) eleve kínálják a komponálásnak ezt a módját.

Bessenyei tevékenységének egy másik jellemző vonása az a folyamatos töprengés, mondhatni belső monológ, mely nála nem a vallomás, hanem objektívvált formák keretében jelenik meg. Vonatkozik ez filozófiai fejtegetéseire csakúgy, mint államelméleti nézeteinek megformálására. Ilyeténképpen – hogy e nehézkes és emelkedett szóval éljünk – prózai munkáinak java része esszének tekinthető, a szó régi értelmében. Ide sorolható írásai nem tűnnek ki hangulatos, látványos reflexiókkal, sem pedig szellemes poénokkal. Mégis szinte mindegyiken érezhető a gondolkodás mély személyessége, a tárgyban való feloldódás, ám mindezt eltakarni látszik a stílus szemérmes tárgyilagossága, a nehézkes és bonyolult gördülő mondatok „tudós” komolysága, olykor már-már tudálékossága.

Hálátlan, ám valamilyen módon mégis hálás szerep jutott Kókay Györgynek, aki az 1802 és 1804 közt keletkezett prózai munkákat rendezte kötetbe. A nehézségek természetesen már az időpontok megállapításánál elkezdődnek. Ilyen esetekben azonban a filológiai körületekintés és gyakorlat általában pontos vagy valószínűsíthető eredménnyel szolgál. E kötetet mégis inkább az tűnteti ki, hogy mintegy tanúbizonysága Bessenyei sajátos másodvirágzásának. S itt nemcsak olyan írásokra gondolunk mint *A bihari remete vagy a világ így megyen*, mely az öregkori bölcsesség megnyilvánulása, hanem „tárgyasabb” értekezéseire is. Az utóbbiak ugyanis nem pusztán visszatérések a felvilágosodás államelméletéhez, korábbi tanulmányaihoz, olvasmányaihoz, hanem összegző újragondolások. *A Beszéd Az Országnak Tárgyáról*, mint fiktív beszéd, műfaji szempontból is figyelemre méltó, a *Magyar Országnak Törvényes Állása* című munkájának rendszerő fejtegetései pedig mintha kiérlelt nézeteinek oly összegzése volna, melyet idő és gyarapodó tudás hitelesít. Mint a Tári-menes képzelt országgyűlése, e nem fiktív tervezetek is legalább annyira szólnak az önmaga rendteremtő szándéka szerint saját megnyugtatótásul, mint a feltételezett kívülvilágnak.

Ez a vonás viszont kétségtől össze-függ azzal az alkotói pozícióval, amelyről a kötetek szerkesztői is több ízben megemlékeznek, miszerint ennek a szellemi

tevékenységnek nem feltétele, nem szükségyszerű tartozéka a nyilvánosság. Irodalom-szociológiai értelemben a hivatásos értelmiség alkotói lét előtti állapotról szólhatunk. E körülmény másik jele egyébként az esztétikai és tudományos értelemben vett szakosodás hiánya, egyfajta ösztönös polihisztori magatartás, naív enciklopedizmus, melyet csak részben indokol a felvilágosodás összirodalmi és ösztudományos karaktere.

Lélektani értelemben természetesen már megjelenik az alkotó individuum. Kókay is rámutat arra, hogy Bessenyeiben öregkori magányában is élt önnön munkássága jelentőségének tudata. Az a természetes ösztön is működött benne, hogy hosszú és küzdelmes gondolkodásának eredményeit az utókorra hagyományozza. Reménységének tanújele, hogy írásainak egy részét letétbe helyezi volt iskolájában, a pataki kollégiumban, s a jeles intézmény tanáira bízta. Az más kérdés, hogy az utókor nem nagyon sietett közkinccsé tenni az író és filozófus elmékedéseinek gyümölcsseit. Az életmű egy jelentékeny része hosszú évtizedeken át valóságos gyakorlati terepe volt lelkes tanárok és diákok szövegkiadói buzgalmának, Vajthó László példaadásától Augusztinovicz Elemér dicséretes vállalkozásáig.

Persze a hagyatéokra Kazinczy is felfigyelt és a maga külön módján, a szövegeket „megigazítva” javallta a közzétételt. Ebben nyilván Kazinczy stíluseszménye jut kifejezésre. Így közvetve az is, hogy egy adott általános klasszicizmuson belül milyen nagy mértékű az eltérés az alkotói módszerekben, a stílus szűkebb tartományában. A kritikai kiadásoknak azonban a textus hitelességének megállapítása az elsőrendű feladata, nem pedig a stíluslelemzés. Ám egy ilyenfajta adalék önkéntelenül irányítja a figyelmet arra, hogy az egyébként tekintélyes Bessenyei szakirodalomban éppen e kérdés vizsgálatára szentelnek viszonylag kevés kutatói fáradozást.

Minden kritikai kiadás legfőbb célja a hiteles szöveg közrebocsátása. Ez mindenkor nehéz feladat, de a régebbi korszakokban, s olyan kiadástörténetileg átmeneti jellegű időszakokban mint Bessenyei pályája során kiváltképpen az. Autográf kéziratok, különféle és eltérő másolatok, a nyomtatott szöveg és a hitelesnek tartott

manuscriptum szövegei közötti különbségek nehezítik a közreadó dolgát. Mind ezt tetézi az ortográfia rögzítetlen állapota, s az a körülmény, hogy a magyarul nem jól vagy egyáltalán nem beszélő tipográfusok külön is alapján véve elemezhetetlen hibaforrást jelentenek. Benkő Loránd joggal mutat rá a nyomtatott szövegek és a kéziratok helyesírásának ilyen különbségeire. E pragmatikus okokból eredő szövegromlást nevezhetjük emelkedett hangon művelődéstörténeti eredetűnek, valójában gyakorlati-technikai fogyasztásokról van szó. Szerencsére Bíró Ferenc, Kókay György és Gergye László egyaránt körültekintő és avatott textológusok, s megítélésem szerint az adott lehetőségek között a legmegfelelőbb megoldást választották.

Vonatkozik e megállapítás az időrend, a művek keletkezési idejével, dátumával kapcsolatos vizsgáladásokra is, noha e téren szükségképpen adódnak teljes bizonyosságot kizáró tényezők. Ilyenkor egyrészt különböző tárgyi bizonyítékokra, életrajzi tényezőkre, illetőleg tartalmi mozzanatokra lehet támaszkodni. Közülük ez utóbbi inkább a valószínűségek régiójába tartozik. Hiszen például rövid időszakon belül kevésbé tételezhető fel rohamos fejlődés, sőt az is előfordul, hogy a későbbi mű minden szempontból sikerületlenebb az előzőnél. Különösen érvényes e tényező olyan esetekben, amikor egyes alkotói periódusokban mintegy feltorlódik az alkotói szorgalom, s egyáltalán, ha az író gyors egymásutánban, esetleg különböző témákon egyszerre dolgozik, mint Besenyei a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. Mennyivel egyszerűbb volna a szövegek gondozóinak dolga, ha a szerző kézenfekvő módon, datálta volna munkáit. Az ilyen triviális gondlattól azonban elriaszt a tudomány komolysága.

Előfordul azután az a szerencsétlenül szerencsés eset, hogy a kötet megjelenése után kerül elő egy újabb kézirat, mint ahogy ez a *Holmi* esetében történt. Ezek természetesen az ilyenfajta munka velejárói. Ami a *Holmit* illeti, a vegyes tartalmú kiadvány már sajátos típusánál fogva is számos kérdést vet fel. Bíró Ferenc, mondhatni, ezeknek különös gonddal járt utána, s a nyomozásban szemmel láthatóan még örömet is lelte. Hiszen az ilyen esetekben

a nyomtatásban közrebocsátott s az ilyen típusú kiadványba egyébként illő munkák között nincsen éles határ. Ebből a szempontból a megjelent *Holmi* akár egyfajta válogatásnak tekinthető. Így eshet szó az Ósholmiról, mint első összeállításról, s hasonló frások csoportjairól, az egyes „redakciókról”. A kritikai kiadásnak, s így e kötetnek is, voltaképpen van egy behatárolható feladata, az tudniillik, hogy a szövegek keletkezésének történetéhez, hitelességéhez, létrejöttük háttéréhez, a vitás kérdések eldöntéséhez adjon megfelelő információkat. Ez, mondhatni, a minimális s egyben elegendő célja a tanulmányoknak és a jegyzeteknek.

Az egyes kötetek gazdái azonban ennél többet vállalnak. A művészi, de kivált az eszmei fejlődés vonulatait is igyekeznek megrajzolni. Így a *Holmi* esetében a redakciók keletkezésének filozofátása mellett nagy hangsúlyt kap a filozófia, Besenyei felvilágosult gondolkodásának fejlődési iránya, így elsősorban a „spinozista” gondolkodás megjelenése. Ez önmagában is érdekes és fontos kérdés, és különösen tanulságos abból a szempontból, hogy a lényegében magányos gondolkodó olvasmányai és személyes tapasztalatai hatására, irodalmias formába öntött meditációk révén hogyan éli át, szinte szenvedő végig a filozófiai áramlatok nagy dilemmáit.

A mindennek feletti kérdés természetesen Besenyei frói-költői szerepének mérlegelése. A felvilágosodásnak az a válfaja, ahová Besenyei munkássága is kapcsolódik a művészetet, kivált az irodalmat egyébként is eszmehordozó vehiculumnak tartja, s így a gondolat-erkölcs-szépség hármassága mintegy feltételezi egymást, s a hármasság utolsó tagja az előbbi kettő megfelelő prezentálásának eszköze. Úgy is fogalmazhatnók, hogy szubjektív ösztönzést ad az igazság befogadásához.

E felfogás logikus következménye az irodalmi alkotás eszmei irányultságának tételezése. Már korán, drámai munkáiban is teljes tudatossággal érvényesül ez a törekvés. A drámákat tartalmozó kötetet is Bíró Ferenc rendezte sajtó alá. Különös módon a drámák esetében a feltételezhető modellek megnevezése gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult. Az *Agis tragédiája* forrásának kutatásába például, számos buzgó tanulmány-szerző mellett, akik egymás-

sal is ádáz vitákba keveredtek, a magyar-francia kapcsolatok kiváló szakértője, Zolnai Béla is bekapcsolódott, de érdemleges eredmény nélkül. Helyesebben: valamiféle eredetit egyiküknek sem sikerült találnia, ezzel szemben, mintegy mellékesen, a kutatás feltérképezte az Ágis-téma európai elterjedését, aiből kiviláglik, hogy milyen sokan nyúltak e tárgyhoz. Ennek latolgatása már maga is egyfajta témátörténeti vázlatnak tekinthető.

Az ókori tárgy mögött, bizonynyal mindegyik szerző esetében legvégző forrásként Plutarkhosz munkája található, a magyar illetőleg kvázi-magyar (*Buda tragédiája*) történelemből vett alapmotívumok eredete igencsak homályos. A Hunyadi-téma ugyan, a Bessenyei-műhöz szerfelett hasonlatos módon felbukkant ugyan egy iskoladrámában, amelyre viszont Szőrényi László bukkant rá, de továbbra is kérdés marad a két munka közös történelmi forrása, mégha feltételezzük is, hogy Bessenyei ismerhette a szóban forgó iskoladrámát. Természetesen a kritikai kiadásnak nem feladata az ilyesfajta kérdések eldöntése, ez többnyire nem is lehetséges, ám mérlegelésük szerfölött hasznos, mert további kutatásokra ösztönözhet.

A vígjátékok esetében, ha nem is feltétlenül a példaképnek tekintett idegen mű (ha volt ilyen), de maga a vígjáték-modell könnyebben leírható. Ezt nálam a bevezető tanulmány szerzője avatottabban végzi el, ezért inkább *A filozófus* és a *Gálus levelek* közötti viszonyra utalnék. Az azonosítás itt nem okoz gondot, de talán hangsúlyozandó e korai életkép illetőleg tárca-műfaj „civilizáló” szerepe, ahogy ezt a különböző vegyes tartalmú kiadványokban (*Spectator*) s a nagy népszerűségnek örvendő, a német nyelvterületen széles körben elterjedt, s Bécsben is napvilágot látó morális folyóiratokban tapasztalhatjuk. Az némiképp kérdéses, hogy ez a mű ebbe a körbe való-e, ám jobb helyet nehéz elképzelni e tiszteletbeli drámává avanzsált frásnak.

Kétségtelen, hogy a magyar felvilágosodás nyitányát jelző Bessenyei drámák közül csak az *Ágis tragédiája* illetőleg (talán még nagyobb mértékben) *A filozófus* tekinthető érett, s a szerzőhöz igazán méltó alkotásnak. Az a körülmény azonban, hogy az első nagy alkotói korszakban szinte egymásra torló drámai alkotások mö-

gött milyen személyes érdeklődés, drámaírói motiváció húzódik meg, továbbra sem egészen tisztázott. A korabeli bécsi színi kultúráról tudunk ugyan, de Bessenyei e témába vágó élményeiről már jóval kevesebbet vagy feltételezésekre kell hagyatkoznunk, noha e feltételezések kézenfekvő helyzetre utalnak akár művelődésszociológiai vonatkozásban is. A színházba járás a jobb társaságban forgó testőrök egyik „nemes” időtöltése lehetett. Az egyes drámák ajánlása is emelkedett célokat emleget, ám a magyar nyelvű színművek esetleges előadását illető lehetőségek tekintetében nem tudni, hogy milyen pragmatikus elképzelések forogtak a drámaíró fejében.

A színműveket tartalmazó kötet mindeképpen fontos egysége az életműnek, s a kötet használója megkapja mindazt az információt a művekkel kapcsolatban, melyek a kutatások jelenlegi állását tekintve egyáltalán rendelkezésre állnak. Nem egészen ide tartozik, de itt kell megjegyezni, feltételezve, hogy Bíró Ferencnek ebben nagy szerepe van, igen jól sikerült az egyes bevezető tanulmányok szerkezete. A biográfusi háttér, az adott mű (művek) szövegével kapcsolatos filológiai vizsgálata, a kronológiai latolgatása, tartalmi és esztétikai kérdések elemzése, a szakirodalom eredményeinek mérlegre tétele egyenes szerkezeti rendben helyezkedik el a kötetekben, s így első olvasatban az egyes kötetek sajtó alá rendezői mintha egyazon tollal és stílusban írnának. A szerkesztés ilyenfajta összehangoló munkája éppen azáltal látványos, hogy nem tűnik fel, s szinte magától értetődő egységet hoz létre. A kiadás belső műhelytitkait nem ismervén, az érdemeket azok vállalják, akiket illet.

Közelebbről nézve természetesen megállászik a bevezető tanulmányok szerzőinek egyéni érdeklődése, s rájuk jellemző gondolkodásmód és ízlés különbsége. A *Költemények* kötetét Gergye László gondozta. A költő Bessenyei munkássága jól elkülöníthető része az életműnek. Gergye tüzetesen vizsgálja mindazokat a műfaj történeti előzményeket, világirodalmi párhuzamokat, melyek Bessenyei költészetével párhuzamba hozhatók. A heroidák antik példájától az újabb poétikai felfogásokig számításba veszi a szóba jöhető és feltételezhetően motiváló tényezőket. Külön hangsúlyozan-

dó a szerző elemző érzékenysége, s az a körülmény, hogy ez az érzékenység filológiai akribiával párosul, ami korántsem általános erény az irodalomtörténet-írásban.

Külön érdekessége e kötetnek, hogy kirajzolódik benne az a különös szövezes, a különböző elemeknek az az együttese, mely oly jellemző Bessenyei verses műveire. Aaptulajdonsága, a gondolatiság dominanciája ezekben is érvényesül. Különleges, szinte ösztönös megjelenítő képessége ebben a műnemben viszonylag tág teret kap, mégpedig a nemcsak töle, hanem a korban általában kedvelt leírásokban, melyeknek viszont az a funkciója, hogy a gondolatra hangoljanak. Mindezt nála sajátosan színezi az a nyilván még a populáris barokk hatását magánviselő, némileg körülményes stílus, melyet ifjúkori, otthoni olvasmányából elsajátíthatott. Ez viszont érdekes ellentétben áll a korszerű gondolatokkal, eszmékkel. Valószínűleg bécsi környezetének egyes tárgyi elemei, a barokk épületek, udvari ceremóniák, a spanyol etikett, mulatságok, látványosságok is hozzájárulhattak képi világának díszítetttségéhez, mondatainak kissé keresett körülményességéhez.

Ám nem feladatunk most, bármilyen csábító is, a Bessenyei stílusáról való elmélkedés. A szövegek olvasása hívta elő ezt a régóta lappangó elmélkedést, melynek alapkérdésével bizonytalankodik a *Tarimenes* kiadója is. Egyébiránt a kritikai kiadásnak általában, s így ennek is sajátos hozadéka a szakirodalom kritikai rosta, leltára, mely bizonyos értelemben az irodalomtörténet-írás teljesítményét is minősíti, anélkül, hogy a sajtó alá rendezők erre külön törekednének. Kiviláglik például, hogy, mint általában, a latolgatások élén Toldy Ferenc áll, aki a korszakhatár

meghatározásával erőteljesen jelölte meg Bessenyei kezdeményének fontosságát. Az is szemünkbe ötlük, hogy Beöthy Zsoltól Zolnai Béláig jeles kutatók foglalkoztak az íróval. Érdekes módon, noha tény-szerűen általában leszögezik fontosságát, igazán nem foglalkoztatja a szakirodalmat Bessenyei filozófiai műveltsége, legalább is hosszú időn keresztül. Bruckner János kezd el ezzel intenzívebben foglalkozni, az ötvenes évek elején, nem tanulság nélkül ugyan, de Bíró Ferenc nem győzi korrigálni. Életrajzi részletkérdésekben sokszor előbukkan Belohorszky Ferenc neve, ami munkájának időállóságát jelzi, vitás filológiai kérdésekben általában Gálos Rezső véleményét fogadják el.

A kiadásnak ez a tudománytörténeti vonulata, melyet különös figyelem illet meg, az ilyen típusú munkálatok legfontosabb hozadéka, természetesen a fő feladat, s szöveg megbízható közlése mellett. A bevezetők egyébként oly alaposan ismertetik az egyes kötetekben található szövegekre vonatkozó információkat, a textusok lelőhelyétől a fontos tartalmi mozzanatokig, hogy ezzel feleslegessé válik a felesleges, egyes kritikai kiadásoknál sajnálatosan túlbujánczó jegyzetapparátus, mely ellepi a szöveget, mint a repkény az ódon sírköveket. E kiadás e tekintetben mértéktartó és praktikus. Jegyzetszótár található a kötetek végén, mely tömör magyarázatokat, adatokat, s ritkábban használt szavak értelmezését tartalmazza. Az a benyomásom, hogy azok, akik e kiadást használják, általában ismerik a jelzett tényeket, s értik a szavakat is, lévén ezek egy magasabb szintű általános műveltség tartozékai. Ám az is lehet, hogy túlbecsülöm az általános műveltséget e szintjét.

Weber Antal

ERDÉLYI JÁNOS: NYELVÉSZETI ÉS NÉPKÖLTÉSZETI, NÉPZENEI ÍRÁSOK

Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. A jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Szathmári István. Bp., 1991. Akadémiai K. 391 l.

A levelezés két kötete és a *Filozófiai és esztétikai írások* után a Fontes-sorozat negyedik, Erdélyi János munkásságát közreadó darabját kapjuk kézhez, annak újabb bizonyosságaként, hogy mennyire kevésbé is-

merjük őt. Több kiadatlanul maradt tanulmányát, cikkét és feljegyzését olvashatjuk először, név nélkül megjelent írásainak szerzősége világosodik meg, s egymást folytatva vagy módosítva szerepelnek azo-

nos tárgyú dolgozatai: mindez az életmű nagyobb arányú és elmélyültebb vizsgálata teszi lehetővé.

Az összegyűjtött anyag igazolja az Előszónak azt a megállapítását, amely szerint Erdélyi János nyelvészeti és népköltészeti érdeklődése párhuzamosan bontakozott ki. Nemcsak az egyidejű kezdet s a kettő iránt állandóan megmutatkozó figyelem bizonyítja ezt, hanem a nyelv és költészet múltja és alakítása szempontjából megmutatkozó összefüggések is. Az Előszó idézi azt az 1844 márciusából való levelet, amely a következő gondolattal zárul: „Nyelv, nyelv! csak aztán irodalom is volna belőle!”

Ez hiányérzetének egyik első kifejezése. 1844 elején fogalmazta meg az okokra vonatkozó panaszt: „Mit csalogatjuk magunkat! szegények vagyunk testben és lélekben, multban és jövőben. Még csak egy népszerű történetirónk sincs [...] — Hagymányaink nincsenek” (221.) 1844–45-ből fennmaradt hazai naplójegyzetei között található a „mi maradna utánunk?” kérdésre válaszoló megjegyzése: „Irodalmi emlékeink, műveink? Azok nincsenek. [...] Oh, van igenis, ami megmaradna — helyünk!” (*Úti levelek, naplók*, 79.) 1845 januárjában, Párizsban írja naplójába az összehasonlítás eredményét: „Leszünk-e mindig, mint most, kicsinyei a kornak, másodrendű népe a világnak? [...] És ha nem leszünk többé a nemzetek sorában, mit fog mondani a történetíró azon időről, melyet fajunk a Duna–Tisza közén már eddigelé ezer év óta tölt, s ki tudja, meddig töltend még? Vagy egy gondolatvonással meg fog elégedni; s kitalálják az utóbbiak, hogy ez hiány, hogy ez üresség? az időt a nép nem bírta betölteni tetteivel, s a nép, mely a földön oly sokáig élt, meghalt örökre, mint utósó napszámosa.” (Uo. 343.) Ezek a mondatok ismétlődnek meg a *Népdalok és mondák* II. kötetében (1847 jan.) szereplő *Népdalköltészetünkről* c. tanulmányban (a cím későbbi változata: *A magyar népdalok*, 152.): a népköltészeti gyűjtés tehát nem változtatta meg Erdélyi véleményét. Berzsenyiről szólva ismét fölmerül a kérdés: „Vannak-e műgyűjteményeink, szobraink? vagy ha volnának is, ki gondol a művelődésnek eme legbiztosabb eszközeire?” (MSzSz I. 88.) A „másod rangú nép” önszemlélete a *Népköltészet és kelmeiség* c.

tanulmányban (1853) is visszatér (192.), jelezvén, hogy olyan állandósult gondolatról van szó, amelyet az 1840-es évek egész irodalma sem tudott módosítani. A különböző jellegű és funkciójú írásokban megmutatkozó ismétlődés-sorozat arra figyelmeztet, hogy szemléletének története — legalábbis részben — megismerhető; az ilyen összehasonlításokat viszont csak teljességre törekvő kiadványok alapján végezhetjük el.

A névtelen cikkek azonosítása nemcsak az Erdélyi-bibliográfia szempontjából nélkülözhetetlen: az a sajtó- és kritikátörténeti tárgyú kutatások számára is. Az 1847-ben megjelent *Legyünk pedánsok* c. írás esetében a szerzőség több mint valószínű: Erdélyi útinaplójából ismerjük (*Úti levelek, naplók*, 337.) „a francia National példáját, mely mikor 1844-ben a kamarák megnyitattak, a trónbeszédet grammaticai oldalról is jónak látta megtámadni” (75.). Sajnáljuk a jegyzetelésnek azokat a sűrítéseit, amelyek konkretizálás nélkül jelölnek meg stílári és gondolati megegyezéseket a névtelen cikkek esetében: a filológia nagy hasznát vehetné azoknak a cédláknak, amelyek a mérlegelés eredményét alátámasztották. Az érvek hierarchikus rendje egyúttal Erdélyi írásainak fő jellegzetességeit is rangsorolná, az egyéniség felismerésének filológiai alapjait nevezve meg.

A *ref. egyház énekeiről* c. kézirat időpontját a jegyzet nem határozza meg (279.). Az első mondat azonban segítségünkre lehet: „Harminchat éve, hogy a magyarországi ref. egyház, úgy szólván rögtönözve, minden előgyűjtögetés nélkül, néhány régibb énekek megtartásával egy énekes könyvet állított ki, melyet mind e mai napig *új énekes* név alatt ismer a ref. közönség.” Bucsay Mihály szerint (*A protestantizmus története Magyarországon*. Bp., 1985. 195.) 1813-ban kezdődött ennek használata. Az 1981-ben kiadott énekeskönyv előszava megemlíti kolozsvári elődjét (1777), az 1778-ban megjelent „őreg debrecenit” (ezt használja Erdélyi a *Magyar népdallamok és ref. szenténekek* c. tanulmányában: 201.), s „az 1806. évi, de csak 1813-ra megjelent, és az 1877. évi revízióval 1921-ig érvényben volt” kiadást. Ezek szerint a kézirat keletkezésének éve 1849, s ha ez igaz, még érdekesebb lesz benne a Bethlen Gábor korára emlékező mondat: „Mert a győzelem-

nek megvan a maga öröme, amaz érzete, mely a lelki szabadság kiváltán, a szorongó keblek leheltetének enyhültével, magas énekben tör ki" (280.).

A kötet első részében szereplő nyelvészeti írások között számos eddig ismeretlen tanulmány, azonosítatlan cikk, kiadatlan jegyzőkönyv, feljegyzés és töredék található: Erdélyi János munkásságának új dimenziói rajzolódnak ki. Ennek az anyagnak Szathmári István készítette el a jegyzeteit. Nem volt könnyű a műfaji elkülönítés: A *magyar népdalok* IV. része éppúgy tartalmaz a nyelvre vonatkozó fejtegetéseket, mint a *Közmondások*ról, ezek pedig a második csoportba, a népköltészeti és népzenei tárgyú írások közé tartoznak. Voltaképpen ezeket is jegyzetelhette volna nyelvész, hiszen nem egyszer vetődnek fel olyan kérdések, amelyekre az első részben találunk magyarázatot.

Erdélyi nyelvszemléletére nézve összefoglalónak mondható a következő értékelés (az *I hangzónkról* c. dolgozatról): egyrészt „nem volt nyelvész a szó szorosabb értelmében — különösen mai szemmel nézve —, időnként téves útra is tért (az abban a korban általánosan elterjedt gyökelmélet bizonyos fokig őt is hatalmába keríti; egyes ragok, jelek és szavak eredetét tévesen látja [...]);” másrészt „ismerte az akkoriban vitatott nyelvészeti, nyelvi, stilisztikai, helyesírási, nyelvhelyességi kérdéseket, továbbá a tudományos módszereket; érzékelte a nyelvjárásokról ízet, zamatát” (291.).

A tudománytörténeti tévedés megállapíthatósága szempontjából egyik legfontosabb kérdés a viszonyítás. Mai ismereteinkből kiindulva más eredményre jutunk, mint ha az összehasonlítás alapja a kornak a művészetéhez közelebb álló tudományossága; a retrospektív megítélés kirekesztheti azokat a sajátosságokat, amelyek a meghaladott korszakot jellemzik.

Erdélyi felfogásában sok a költői elem: célja egy elrontott ősi, logikusabb és szebb nyelv helyreállítása. A nyelvre is kiterjeszti eszme és érzéki alak, tartalom és forma harmóniájának hegeli eszményét, mint ahogy azt a *Filozófiai és esztétikai írásokban* megjelent korai *Nyelvfilozófiai töredékekben* is kifejtette. Ennek tanulságait itt is érvényesíti: „csupa időnyerésből nem volna tanácsos elhagyni egy két hangot, s így talán közelebb jutni a szó lelkéhez,

míg most módunkban látszik állani, hogy sok hanggal is vajmi keveset mondhatunk. Mondjam-e fájdalommal, hogy ez a hangba menő nyelv szomorú eredmény, s akkori, mikor a nemzet tevőből szószátyárrá lön és valódiságon nem igen törte fejét [...] Mindenki tudja hová tévedt el nyelvünk, szellemünk, mert a kettő együtt jár, az az nyelvben áll a nemzet szelleme.” (22.) A túl hosszú szavak együtt járnak a szószátyársággal; a feleslegesnek tartott hangoktól való megszabadulás ennek ellenszere lehet; a nyelvre is áll a ’minél kevesebbel minél többet kifejezni’ alapelve. A magyar „alig fér szótul az eszméhez” (29.), ezen pedig lehet és kell segíteni. A nyelvi ökonómia mintája az angol; a ráció nemcsak a nyelv elemzésének, hanem újjáteremtésének eszköze: „Mert azt lehet kívánni a nyelvtől, hogy annak minden betűjét értsük, az az minden betűjének meg legyen a maga értéke; s e szerint ne legyen betű, szótag, mely ne tudnók mit teszen. Ez volna aztán oly világos, mint a számok. Erre legalkalmasb volna a magyar.” (35.)

A racionális nyelv álma egyik alapja Erdélyi nyelvteremtő szándékainak, amely hite szerint rekonstrukció. Szerinte „A többféle ejtőgetés [deklináció], hajtogatás [konjugáció], nözézés, pusztá külső cifra”, s azok a nyelvek, amelyek ezektől megszabadulhattak, közelebb kerültek a tökéletességhez (44.). Ez a szemlélet egyrészt szembenáll a Toldyével, akinek antikvitástiszteletbe a latin nyelv ideálként való számontartása is beletartozott, másrészt azt a tételt hirdeti, hogy a fölösleges grammatikai szabályokkal terhelt magyar nyelv úgy fejlődhet igazán, ha megtalálja korábbi — helyreállítandó — szintaktikai rendszerét.

A nyelv írásbeliség előtti állapota éppúgy eszménye volt Erdélyinek, mint az irodalom előtti népköltészet. Esztétikailag is magasabbrendű volt a régi: „Mindenkép azon hitre térek, hogy a magyar nyelven eredetileg nem volt többes ige, vagy igen is volt, de csak a személy szókkal ragoztatván. Mi szép volna személyszó nélkül is bírhatni többesben az egyes harmadik személyét!” (51.) A „kér (mi)”, „kér ti” alakokon kívül ilyen paradigmákat találunk: vármí (vagy vármü), várti, várnak; tárgyas ragozásban: váromi, vároti, várjáh. A javaslatok olykor ingadoznak a feltételes és a felszólító mód között, de a hangzás

szépsége és az elképzelt régiség imitációjának öröme legyőzi a lehetetlent. Ez már nem a megfigyelő, hanem a költő Erdélyi, aki egyszerűsíti és szépíti a nyelvet, irtja a jóhangzás akadályait és új szabályokat teremt. Az, hogy mindez megvalósíthatatlan fikció, s hogy — mint a jegyzet mondja — a történetileg kialakult alakot a rendszerbe való beleavatkozás, lényeges nyelvünk megvalósult története szempontjából, de más jelent a költő, kritikus és tudós axiómáinak meghatározásakor.

Ahogy felfogásában az elveszett népköltészet biztosíthatta volna a nemzeti eredetiség folytonosságát és változatlanóságát, úgy volt az idealizált ősi nyelv a lelki azonosság fenntartója. Az újraköltés tehát rátalálás, a nyelv tökéletesítése pedig tökéletesedés. Ennek bizonyosságát erősíti meg az a hit, mely szerint „fajunk mind e mai napig ott [Ázsiában] maradt meg hozzáférhetetlen eredeti állapotában” (145.). Az állandóság vágya itt megvalósulhatott az időbeli távolság térbelire fordulása által: mint ahogy az írásbeliség előtti költészet történeti forrás volt Niebuhr számára (akit Erdélyi és Pulszky már a negyvenes években ismertek), úgy sietett segítségül a költői képzelet történetiség és időtlenség ellentmondásában. Csak a fennmaradt szöveg és dallam köthetné össze különböző korokban élt ismerőit: „Mit nem adnánk egy dalért, mely ezer esztendő előtt zenghetett atyáink ajkán! Nem a legmélyebb egyesülés volna-e, ha dalolhatnók, mit ők? Talán éreznék mindent, amit ők érzettek!” (120.) E szerint a felfogás szerint a befogadás nem megkülönböztető, hanem összekötő folyamat: olyan viszony, amely nem a mű eltérő értelmezéseit, hanem az értelmezők azonosságát teremtheti meg.

A kötet második, terjedelmesebb részében található népköltészeti, népzenei írások zöme már megjelent, a Függelék viszont kiadatlan megjegyzeteket és töredékeket tartalmaz; a névtelenül közzétett és nehezen hozzáférhető cikkek és bírálatok a maguk teljességében váltak olvashatóvá. Megerősítik azt a véleményt, amely szerint Erdélyinek a népköltészetről alkotott felfogása nem 1849 után módosult először: már a negyvenes években több fokozat különíthető el. Az első az írásbeliség előtti állapot alkotásainak felülbírálatatlansága, kész kincsként való elfogadása, isteni ki-

jelentésként való felfogása (103.). A második a népköltészet és a természeti költészet megkülönböztetése s a klasszicista ízlés jegyében való értékhierarchia létesítése erkölcsi és esztétikai kritériumok alapján (104., 108.). A harmadik már a *Népdalok és mondák* első kötetének megjelenése utáni stádium amelyben — főleg a történeti anyag hiánya és az esztétikai színvonal következtében — már nem a népdal, hanem a dalköltő nép áll a középpontban (111.). Csak ezután kezdődik az a „kelmeiség” elleni küzdelem, amelynek előzményei már 1848-ban észlelhetők: „Mi van, mi nincs e népi szellemvirágokban, döntse el a kritika, s a közönség bíráló véleménye, mert míg ez nem történik, további lépés lehetetlen, vagy csömört okozó volna az első hatás kellemes íze után” (248.).

Erdélyi szemléletét nem lehet kimerevíteni: fel kell ismernünk munkásságának egymást követő szakaszait. Az ötvenes években azokkal szállt szembe, akik az ő kezdetben képviselt nézetét terjesztették ki saját korukra és költészetükre: azokat a műveket bírálta, amelyek a felülbírálatatlanság jegyében születtek. 1842-ben így írt: „Ugy tetszik, a természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocsokos és szennyes versekben, kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtti ízléstelenség, nekünk trágárság s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak.” (104.) A következő évtizedből fennmaradt gyűjteményében viszont azok a szólások és kifejezések is szerepelnek (egy részük *Tűjszavak és Köznépi hasonlatok* címmel), amelyek népinek nevezhetők ugyan, irodalminak azonban nem. 1851-ben megjelent tanulmányában kapcsolatot fedez föl a közmondások és a nyelv természete között: „nem tesznek különbséget szép vagy rút, illő vagy nem illő, erkölcsi vagy nem erkölcsi dolgok között [...]. Ha nyelvből kiáltják a trágár jelentésű szokat, a közmondások is elhagyják orcapirító megjegyzéseiket, de míg az meg nem lesz, addig tűrjék el a közmondások pajkoságait is” (173.). Megítélésük szempontjára már a *Népdalok és mondák* fogadtatása is közrejátszott: „nehogy balul értessem a lepleten közlés miatt, jól tudván, hogy sok keblet izgat álszemérem a népi dolgok őszinteségén, mint a népdalok után is volt alkalmam egyeseknél tapasztalni” (uo.). A

közmondás tartalma pedig „rokon a költészettel”, s mellette — a korábbi metafora megváltozásával — „a külső alak is oly tisztult mint a tűzben próbált arany, melyből minden salak kieggett” (181.). Emellett a költészet egyik alapja is: „Sok népi költemény van, mely változatakép tűnik fel egy közmondásnak”; sőt elvégzendő program része kell hogy legyen: „Mennyi van még ezenkívül, miket fel nem használtunk, mikből népi eposzoknak kellene, sőt azt mondom, kell készülnie előbb-utóbb” (186–187.).

Az, ami kezdetben egyértelmű elutasítás tárgya volt a természetinek nevezett költészet anyagában, a későbbi gyűjtésekről szólva kettős megítélés alá esik: egyrészt hozzátartozik a nyelv és a közmondások teljességéhez, s így nem vonatkozhat rá a klasszicista értékrend; másrészt a trá-

gárságra is képes nyelv, az orcapirító és pajkos közmondás, s az őszinte népdal és „népi dolgok” kategóriáiban a jelzők egyre jóváhagyóbb fokozatai tűnnek fel az egyre ellenszenvesebbnek minősülő befogadóval szemben, aki az első létezését nem tudván megakadályozni, el kell hogy fogadja a másodikat, s nem eshet az álszemérem hibájába. Nemcsak a felfogás lesz tehát összetettebb, hanem kísérlet történik az árnyaltabb kritikai normák átadására is.

E folyamatok tüzetes és összefoglaló értelmezése csakis Erdélyi János életművének ismeretében lehetséges. Reméljük, hogy a hagyaték példás fenntartása és gondozása mielőbb elérheti egyik nagy célját, s bevégezve láthatjuk a szövegkiadás munkáját.

Korompay H. János

Klaniczay Tibor

(1923–1992)*

Kevés beszédjára kíván több és meggondoltabb fegyelmet, mint a végső búcsúzás. Különösen akkor, ha egy kivételes jelentőségű tudós, egy alig nélkülözhető közéleti ember, egy mindenki által nagyrabecsült jellem az, akitől meg kell válnunk. Nem szabad engednünk a fájdalom torokszorításának, vissza kell fogunk az óhatatlanul feltörő keserű kérdést: mért éppen őt kell korán, szellemi ereje teljében elveszteni. De óvakodunk kell a félnék tartózkodástól is, hogy most, amikor utoljára vagyunk vele együtt, el ne mondjuk neki: milyen nagyra tartottuk hatalmas tudását, mennyire fölnéztünk fáradhatatlan tetterejére, miként csodáltuk mindenre figyelő gondosságát. Mindent összevéve s bensőségesen egyszerűre fordítva a szót: mennyire szerettük őt.

Distancia és diszkrécio, diszciplína és dignitás egyesült egyéniségében belátással és méltányossággal, kötelességvállalással és segítőkészséggel. S mind e tulajdonságok sohasem hivatkozva, pózzal, kirakatosan mutatkoztak meg karakterében, hanem mintegy veleszületett tulajdonságokként. Azok is voltak, nyilván; de hogy ilyen szinten jelenhettek meg, az erkölcsi erő és intellektuális akarat eredménye volt. Egyetlen életmozzanatát hadd hozzuk föl erre. Amidőn a párizsi egyetemen oktatta a magyar irodalmat, egy akkori hatalmas ún. értekezletet hívott össze, hogy az megbélyegezze őt, az akkori tanok jegyében egy az előző évben megjelent könyve nyomán. Amikor hazatért, sem nem védekezett, sem elégtételt nem kívánt venni. Belévetette magát kutató és szervező munkájába, s az idő őt, az ő szellemi s erkölcsi biztonságon alapuló magatartását igazolta.

Erős akaratú, határozott kijelölésű, céltudatos feladatvállalású ember volt Klaniczay Tibor. A magyar tudományosság nagy iskolájának, az Eötvös Collegiumnak 1945 előtti, kitűnő utolsó nemzedékével indult. S már szinte collegista korában arra készült, hogy a hazai irodalomtörténetírás egykori két alapozó mesterének, a nagy anyagföltáró Szilády Áronnak s a ragyogóan szervező komparatista Heinrich Gusztávnak munkásságát a maga tevékenységében korszerű módon kösse egybe, s úgy folytassa, úgy vigye előbbre, hogy megtegye azt, amit ők nem tettek: a fölhalmozott anyagot egy-egy korforduló, egy-egy nagy író kapcsán világirodalmi távlatú szintézisbe fogja. Így született nagyarányú Zrínyi-monográfiája, így remek reneszánsz tanulmánya, így külföldön is úttörőként számoltartott manierizmus-földolgozása.

Akár ösztönös, akár tudatos fölismerés eredménye volt ez a visszkapcsoló, korszerűsítő s szintetizáló hármasság — szüksége nagyon is reális tényeken nyugodott. Szilády nemzedékével, ha el nem tűnt is a föltáró, a hitelesen közlő filológia — vesztett rend- és tervszerűségéből, esetlegessé és szakadozottá lett; s ha voltak is érdemes komparatisták — az összehasonlítás, kivált a harmincas évektől, egyfajta befelé fordulásnak, pusztán saját, hazai mércével mérő, izolálóan nemzeti stílusnak engedett egyre inkább teret.

Klaniczay, amidőn egészen fiatalon az egyetemre került oktatónak, rögtön szervezni kezdte a kor nemzetközi szintjére hozott filológiai kutatást, s maga köré gyűjtött és föl-készített egy korszerű módszerekkel dolgozó föltáró gárdát. Ez a törekvése, ez az erőfe-

* A Klaniczay Tibor temetésén, 1992. május 26-án a Farkasréti temetőben elhangzott beszédek szövegét közöljük elhangzásuk sorrendjében. (Szerk.)

szítése a 70-es, 80-as években érte el igazán beteljesülését, midőn javaslatai és kidolgozott módszerei alapján megkezdődött a nemzeti emlékek jól szervezett, nagy szakértelemmel végzett, magyarázó föltárása s modern módszerű sorozatokban való közzététele. De tudta, hogy munkájuk csak úgy lehet igazán eredményes összehasonlító tevékenységnek is alapja, ha szélestávú művelődéstörténeti kutatással egészül ki. Így távoztával nemcsak a szorosabban vett irodalomtörténetírást, hanem a művelődéstörténetet, ezen belül pedig kivált az eszmetörténetet is mély veszteség érte.

S tudta Klaniczay azt is, hogy egy ország tudományossága magában nem állhat meg. Meg kell keresnie azokat a kapcsolatlehetőségeket, amelyek révén a maga forrásait és módszereit, szerveződés- és közlésformáit megtermékenyítő módon gazdagíthatja, s ugyanakkor nemzete múltját, kultúráját, értékeit a többi nép számára ismerhetővé teszi. Amidőn az egyetemről távoznia kellett, a lassan kialakuló Irodalomtudományi Intézetben nagyon korán e kapcsolatok kimunkálásán kezdett dolgozni. Fáradozása, a hasonló gondolkodásúakkal együtt, a hungarológiai munkálatok intézményesítésében, illetőleg magyar filológusok nemzetközi szövetkezésében nyerte el beteljesedését. Szívélye lett ez. Ennek jegyében levelezett és utazott, külföldieket hívott meg hozzáuk s maga ment hozzájuk előadni. S mint ahogy maga számtalan tanulmányt publikált a nagy idegen nyelveken — munkatársait is folyvást erre ösztönözte.

Ismerték és elismerték munkásságát a legmagasabb külföldi fórumokon is. Csak fölso-rolni is hosszú volna, hány nemzetközi, amerikai, francia, német, olasz szerkesztőségnek és szervezetnek volt meghívott és választott tagja, s hány külföldi tudományos testület kitüntette. De sohasem hivalkodott ezzel, hanem — mint a Lengyel Tudományos Akadémia tiszteleti tagsága okmányainak átadásakor mondta — a hazai tudományos élet megbecsülését látta s köszönte benne.

De mindig egyensúlyt tartott, s a külföldiért nem hagyta háttérbe szorulni az itthoni munkát. Az Irodalomtudományi Intézet gondjai nagyrészt ránehezedtek, s nemcsak ügyeit intézte, de szellemi irányításában is folyvást jelen volt. Az Akadémiai Irodalomtörténetnek ama három kötete közül, amely a nagy változások után is megállja helyét, kettőt ő szerkesztett és jelentékeny részben ő is írt. Az Akadémia egészében, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán pedig különösen egyszerre volt állandó javaslattevő és bíráló, munkamódszert kidolgozó és munkát percponossággal elvégző. Ő, aki igazán hivatkozhatott volna nagy, országos érdekű s nemzetközi elfoglaltságaira, apró, napi munkát is készséggel vállalt, ha annak értelmét látta. Alig lehetett valakire inkább támaszkodni ott, mint reá.

Erős akaratú, kemény fegyelmű ember volt, mondtuk. S ha a munkájában — kegyetlen szenvedéstörténetében is ez mutatkozott meg. A századelő egyik legnagyobb hatású könyve egy német szerző *Das Sterben* című könyve volt. Az ars moriendi, a meghalás mikéntjének, elviselésének evilági módjára próbált felelni. S tette ezt Klaniczay is példájával. Tudta, hogy már nem sok van hátra, s azt is, hogy nehéz szenvedés vár rá. Munkájával, tudománya gondjaival való foglalkozás volt a lázcsillapítója, enyhítőszer, nyugtatója. Szinte utolsó percéig — már csak kezének, már szemének intésével tudva beszélni — a közös gondok töltötték be lelkét, nyugtalanították szellemét.

Hogy mennyire számolt a gyors bekövetkezéssel, és ezzel együtt milyen aggodás töltötte el intézménye, tudományterülete jövőjét illetően, hadd iktassunk ide egy személyes mozzanatot. Az utolsó Osztályülés befejeztével kért, menjek ki az Intézetbe. A jó kétórás beszélgetést óvatosan, elterelő, semleges témák felé igyekeztem fordítani, hogy ne kelljen betegségről beszélnie. Egy ideig belement a tékába. Aztán szinte átmenet nélkül (véletlenül, visszatartathatatlán?) ezt mondta: „De mi lesz utánam?” Sokan úgy vélték, elvesztette kapcsolatát s szélesebb tájékozottságát a tudományát képviselőit illetően. Meghökkenő volt, amint egy-egy villanásnyi testi fájdalmat leküzdve, nyugodtan, hűvösen, tárgyilagosan, tudást és viselkedésmódot, közvélekedést és szervezőkészséget, koncepcionalitást és irányító alkalmasságot számba vett a szóba jöhetőknél. S meglepő volt tapasztalni azt is, hogy egy-egy pályatársáról való beszélgetést hányszor szakította meg egy-egy meleg, némi öniróniába rejtett félmondat, amelyben a személyes rokonszenv és a tárgyias ítélet olyan belülről már végbement, ütközésének sajnált, ámde kényszerű ered-

ménye mutatkozott meg, amely a szenvtelenségét hírlelő vélekedéssel végképp nem illett össze. Búcsúzás után két korábbi utamat érintő találkozásunk jutott eszembe. Amikor 1963-ban az a kerítésen kívülség — (hogy így fogalmazzak) —, amelybe immáron harmadszor kerültem az 1958-as eltávoztással, enyhült, rögtön üzent, de látszatra személytelenül, csak józan óvatosságra intve közölte, hogy van az Intézetben számomra hely. S amidőn meg az Akadémiai Irodalomtörténetbe, ahova a szent ideológia hivatalos őrzői teljes háromnegyed ívet szántak nekem, s végül Sötér István kérésére huszonöt ívet, köztük alapozó fszezeteket kellett írnom, Klaniczay szölt, jóllehet, nem volt köze a kötethez, töltsem ki az ún. minősítéshez szükséges papírokat, a többbit majd ő intézi. A köszönetet érte kézlegyintéssel elhárította. Állítólagos szenvtelensége, személytelensége, szárazsága valójában egy nagyon rokonszenvesen zárt, minden fölösleges, érzelmes, humanizáló gesztust kikapcsoló magatartást fedett.

Most hát vége a hősiesen viselt szenvedésnek, s mi megrendült szívvel csak annyit tudunk mondani: Tibor barátunk, megőrizzük emlékedet, s ha mi is elmegyünk, megőrizi, amíg csak lesz ilyen, a magyar irodalom, a magyar tudomány története.

Németh G. Béla

A kezdet és a vég csomóit sohasem oldották fel... az emberek... Voltak azonban korok, amelyek a két pont között csak a jelenségeket vették észre, azok a korok, melyek a földi élet harmóniájában megfélelkeztek önmagukról... A XX. század nagyon misztikus. Miért? Mert boldogtalan... Miben higgyen? Mit valljon? Hová fusson? Attól az idegen világtól, melyet nem érthet meg, önmagába fut vissza... Ezeket a töprengő sorokat Kosztolányi Dezső jegyezte le 1917-ben, amikor az emberiség már szembetalálkozott a század első abszurdumával, a világháborúval. Vajon hogy nézte korát az az alkotó ember, akinek még megannyi történelmi abszurdumot kellett átélnie, s aki sorsától a mindent átvilágító értelem örömet és kényszerét kapta meg. Belső vívódásait és rejtelmait maga mögé szorította benne a fegyelem és a cselekvés erkölcsé. De létrehozott egy gazdag életművet, amely mindig hű maradt tárgyához, s éppen ezért a hivalkodó vallomás szavait mellőzve történelmi érvénnyel fejezheti ki megalkotója egyéniségét, gondolatmenetét és világképét. Aligha véletlen, hogy Klaniczay Tibor, miközben könyvet írt Zrínyi Miklósról, és tanulmányok sorozatában világotlotta meg a régi magyar irodalom korszakproblémáit, s a középkorra ugyanúgy kitekintett, mint a barokkra, legtöbbit a reneszánsz boldog korában időzött. S ha a műveihez akarunk folyamodni, midőn egyéniségének és gondolatvilágának hiteles vonásait keressük, ahhoz a témakörhöz érkezünk, mely utolsó évtizedeit lefoglalta. A régi magyar egyetemalapítási kísérletekkel foglalkozó tanulmányai és az európai akadémiai mozgalmak alakulástörténetének rekonstrukciói egy tudós ars poétikájának megfogalmazásai is. Az első itáliai protoakadémiákról írja Klaniczay Tibor, hogy azokban már nem az előadás a közlő forma, hanem a dialógus. A humanisták élete nem más, mint folytonos kollokvium — idézte valamelyik elődjéről: néma dialógus az antik szerzőkkel, eszmecseré az élő társakkal, s levelezés a távollévőkkel. A nagy személyiség pedig nem a kontemplatív ember lehetősége, hanem az alkotás virtusának testet öltése: a humanista eszmény szerint a dicsőség, a hírnév és a dicséret azoknak adataik meg, akik a végzetten és a szerencsével szembe szállnak, a maguk erejéből és akaratából emelkednek fel, s tehetségük, cselekedeteik és alkotásaik révén győzedelmeskednek. A tett és az alkotás pedig ebben a gondolatmenetben nem a végső eszmények áhítatos szolgálata, hanem az adott feladat minél hitelesebb megoldása. Klaniczay Tibor sohasem engedett a historizálásnak, és vallomás-ürügnyek sem tekintette történelmi tanulmányait, de tárgyainak feldolgozásában azok eszményeit is követte és újratemtette. A filológiai rekonstrukció és a fegyelmező fogalmiság ugyanúgy ösztönözte, mint az összefüggéskeresés, amely különböző diszciplínák szakértőjévé tette. Feladatvállalásai hatalmas tudásanyagot hívnak elő benne, amely egyszerre építi tovább filológiai nyomozásainak útját és értelmező gondolatmenetét. Miközben sohasem felejtkezik el a magyar tudós kihívásáról. Aligha véletlen, hogy egyik utolsó könyvének

a *Pallas magyar ivadéka* címet adta, amely egy régi magyar akadémiaszervező hasonlatára épül. Forgách Mihály írta a nagy Lipsiusnak a XVI. század végén: *Tudd meg, hogy a mi, magát inkább Marsnak, mint Pallasnak szentelő nemzetünk körében is vannak, akik téged tisztelnek, csodálnak, becsülnék.* Pallas magyar ivadéka volt Klaniczay Tibor is: az európai művelődéstörténet ismeretanyaga számára nem dekoratív érték, hanem a magyarság és európaiság egységének kifejezése és ösztönzése. A világirodalom és a művelődéstörténet nagy területeit bejáró összehasonlító tanulmányai olyan magyarságeszmény megfogalmazásai is, amelyek Pannóniát avagy Hungáriát fenntartották, s fenntarthatják.

Az Irodalomtudományi Intézet nevében búcsúzom Klaniczay Tibortól, akinek halála immár történelemmé váló 36 közös évet tétet mérlegre velünk. Eszményeiből következik, hogy ez a történet nem csupán háttére az ő pályájának, hanem életműve része is. Az eszmények megvalósításának szándéka, a tudomány, mint folytonos kollokvium és a nemzeti feladatvállalás szükségképpen vezette el őt műhelyek szervezéséhez. Róla szólva a tudományszervezés visszakapja eredeti értelmét: annak belátása, hogy a filológia, az egyetemes igény, vagy más szóval a komparatiztika, valamint az értelmezés szétfeszíti az egyéni kutatások határait, s szervezettséget és erőkoncentrációt követel. S ebben az értelemben az iskolateremtő mester sem hierarchiát kifejező rang csupán, hanem a sorstól kapott tehetség és a felhalmozott tudás kisugárzásának megnevezése, amely akkor érvényesül igazán, ha keretet kap, s kijelöli a végső célhoz vezető kézműves munkák útját. Klaniczay Tibor 25 éves kora óta vesz részt a tudományszervezői munkában. Ahol éppen dolgozott, mindenütt ő lett a kutatás kezdeményezője, irányítója és szervezője. Még nincs meg az Irodalomtudományi Intézet, amikor már műhelykonceptiókon dolgozik. Az Intézet létrejöttékor, 1956-ban pedig nemcsak alapító atya, hanem igazgatóhelyettes is. Kortörténeti küzdelmek kísérték végig e tiszttségének majdnem három évtizedét, mint ahogy tudománytörténeti fejezetet kezdett munkájával akkor is, amikor 1983-ban átvette az Irodalomtudományi Intézet irányítását. Kezdetből fogva részt kellett vennie a munkához szükséges rend és nyugalom megteremtésében, s egyszerre kellett szembenéznie a felszabaduló gondolkodás lehetőségeivel, és az intézményszervezéssel, amelynek célja egy, még sohasem létezett tudományos munkaforma kialakítása volt. E feladatok előtt azonban Klaniczay Tibor már termékeny pályaszakaszra tekinthetett vissza, és bízhatott benne, hogy az új feltétel mellett az intézeti munkában is nemcsak folytatója, hanem ösztönzője lehet a friss és izgalmas kísérletsorozatnak. Hiszen saját tudósi koncepciója is minden érték megőrzésére épült, korszakokat és irányzatokat hidalt át, s azt sugallta, hogy életének esetlegességeit az ember rendelje alá az ügynek, amelyet hivatásul és céljával választott. Ez a koncepció egyszerre tette lehetővé az irodalomtudomány intézményes művelését és a művelők kutatói személyiségének kibontakozását, mert feltételezte, hogy az irodalomtudomány intézménye csakis személyiségek működési területe lehet, akiket elhivatottságuk kapcsol össze közös feladatokban. Klaniczay Tibor a kutató intézetet a koncentrált és alkotó munka nagyobb lehetőségének tekintette, s eleve elvetve az intézményes és egyéni kutatás ellentétét, a feladatok természete szerint döntött a kollektív és egyéni műfajok ösztönzésé mellett. Vezetői programjai kifejezték azt a felismerést, hogy a magyar irodalomtudománynak számos adóssága van, amelyet csak intézményes vállalkozások törleszthetnek, de őrizték a kutatási szabadság eszményeit is, és szorgalmazták az egyéni élettervek megvalósítását. Műhelykonceptiója számos könyvben és tanulmányban tükröződik vissza, s talán éppen azokban a legmeggyőzőbben, amelyek új utakra tértek. De az ő nagy műveltsége, felelősségérzete, szívóssága és intézményes tevékenysége nélkül aligha nyerhette volna el mai terét a magyar összehasonlító irodalomtudomány, a művelődéstörténet, a textológia, a forráskiadás és az irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatrendszere is. S irányító munkája is valójában dialógus volt. Mi, a későbbi korszakok kutatói irigylkedve figyeltük szűkebb körét, a reneszánsz és barokk munkaközösséget: itt nemcsak elvontabb műhelykonceptiói érvényesülhettek, hanem azok az érvei is, amelyeket pontossága, tiszta fogalomtisztlete és műveiben testet öltött példája fogalmazott meg. De a mulandó életet ugyancsak túléltek intézményes munkái: az akadémiai irodalomtörténet régi korszakokat bemutató kötetei, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság általa szerkesztett korszakmonográfiái, a történelmi és kulturális emlékeink fel-

tárását és kiadását szolgáló program sok évtized mulasztását pótló nagy számú kötetei, s az Irodalomtörténeti Közleményeknek az ő nevét viselő évfolyamai.

Az Irodalomtudományi Intézet nevében búcsúzom Klaniczay Tibortól. Korai halála után munkatársai szorongva várják a jövőt. Pótolni nem tudjuk. Törekednünk példája követésére kötelességünk.

Bodnár György

Vígságnak töretik gyöngé szép üvege; elhomályosult Napunk fénye, az idő, mit úgy szerettünk volna minél távolabbra tolni a jövőbe, elkövetkezett: meghalt a fejedelem, elment a hadnagy, oda a kapitányunk.

Elérkezett az utolsó óra, mely, bizvást mondhatjuk: *tiszteletes*, s eljött a gyászoló se-reg, hogy a végtisztelességet megadja a nagy tudósnek, felejtethetetlen embernek: Klaniczay Tibornak.

Idesereglettünk, kollégák, barátok, tanítványok a fővárosból, és a végekről, Szeged, Debrecen, Pécs egyeteméről, de felbukkannak köztünk római, kolozsvári, prágai, londoni, nápolyi arcok. S merhetem mondani: kevés magyar tudóst ért ekkora megbecsülés — egy egész tudományos világ osztozik gyászunkban Uppsalától Bloomingtonig, Párizstól Tokióig. Nevükben, az ő fájdalmaikat is tolmácsolva búcsúzunk a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kezdeményezőjétől s néhai főtítkárától, Klaniczay Tibortól.

Elment meghalni, s mi eljöttünk, hogy elkísérjük most, mikor a világnak, minden test-nek útára elindul, hogy e végtisztelességben — ne „ő mondja meg ki voltál” — mi tegyünk tanúságot mellette, kiknek megadatott közelebből ismernünk őt.

„Hagyományok ébresztése” — írta az életprogramot egyik kötete fedőlapijára. S való-ban ennek jegyében tett mindent egész élete folyamán — az értékörzés, az értékmentés határozta meg minden lépését. Ennek érdekében végezte kutatásait, ezért fundált, léte-sített, szervezett fáradságtalanul: a kutatócsoportoktól a könyvsorozatokon és folyóíratokon, konferenciákon át a nemzetközi tudós társaságig.

Ezt a törekvését koronázta a kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántar-tása és kiadása program sikeres megvalósulása. Kulcsszavak az életműhöz: *feltárás, nyil-vántartás, kiadás*. A legfontosabbnak tartott munkálatok pusztuló nemzeti értékeink vé-delmében.

Maga is bűvárolta a levéltárakat — a sors valaha képzelhetetlen fintora, hogy több-nyire ma is azt publikáljuk, amit ő és néhány társa lefényképeztetett az ötvenes évek Erdélyében és Felvidékén. Szövegkiadással vett részt a filológiai aprómunkában, de leg-sajátabb területe az európai távlatokat is megrajzoló, nagyívű, teoretikus-koncepcionális jellegű tanulmány volt. Minőségérzékét mutatja, hogy kevés írását kezdte ki az idő, sőt, napjainkban épp azt tapasztaljuk, hogy akik korábban tévesnek tartották egy-egy elkép-zelését, ma, kései, de még nem megkésétt visszajelzésül, kezdik osztani véleményét.

A tudósi életmű mellett legalább olyan jelentős a tudományszervező. Nem túlzás azt állítani, hogy szinte a semmiből teremtetett új világot: az addig egymástól elszigetelten mű-ködő, alkalmi vagy műkedvelő irodalmárokból megszervezte a régi magyar századokat vizsgáló irodalomtudományt, létrehozta annak intézményrendszerét, megalapozta infra-struktúráját. Van régi magyar irodalomtörténetírás, mert ő úgy akarta. Sereget toborzott hozzá, működésbe hozta, majd irányította gépezetét. Hogy a nálunk csinosabb nemzetek-hez — hívhatjuk Európának is — közeledjünk, hogy gyarapodjék nemzeti önismeretünk tárháza, nőjön nemzeti önbecsülésünk.

Sajgó hiányérzettel búcsúzom Klaniczay Tibortól mindazok nevében, akik e vállalko-zásaiban részt vehettünk. Nemcsak irányítónk, de a szó igazi értelmében pedagógusunk, nevelőnk, tanárunk volt mindannyiúnknak.

Hazájában ugyan katedra nélküli tanár — ám neki országos hatósugarú katedrája volt. Tanári asztalához — melyet Horváth Jánostól örökölt — diákok és egyetemi tanszékve-zetők egyaránt elzarándokoltak.

A legfőbb, amire tanított és buzdított mindenkit: „... látni, teremteni kell”. A nagy

kreátor a munkát, az alkotást, a produkciót tartotta summum bonumnak, a legfőbb jó-nak. A végrehajtás és végrehajttatás módszerei néha többekben tiltakozást váltottak ki — azonban az idő rendre őt igazolta. Az elkészült művek megjelentek, s már tudjuk: ezután is csak az elkészült kéziratok látnak nyomdafestéket. Csak legyen, aki megírja, megírja, s kiadja őket! Közelmúltunk gondjait ismerve, vagy kényelemszeretetről csupán, gyakran nem osztottuk munkára sarkalló optimizmusát — jó szerencse, semmi más —, de az idő ismét ráncáfol, valóra váltván szinte minden elképzelését. Életművek, könyvsorozatok sarjadtak pártfogása nyomán.

A legmélyebb fájdalommal búcsúszom Klaniczay Tibortól legközvetlenebb munkatársai, az általa létrehívott, Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport néven elhíresült irodalomtudományi műhely tagjai képében. Mi, akik közelről láthattuk és tapasztalhattuk e reneszánsz egyéniség hatalmas munkabírásra, óriási áttekinthetőségre és emlékezőtehetségre, a mások munkája iránti kitartó figyelemre alapozott alkotó és szervező tevékenységét, mi tudjuk felbecsülni igazán azt a veszteséget, amit a hazai reneszánsz és barokk kutatás spiritus rectorának, Klaniczay Tibornak eltávozása jelent. S mi, akik néha még az életöröm ízeit is együtt kóstolhattuk vele, mi érezzük igazán az ember, az atyai jóbarát figyelő tekintetének hiányát. Az intézeti szerdák, a REBAKUCS-ülések világunk sarkkövei voltak, ki-, s elmozdíthatatlanok.

Ott, köztünk, most már mindig üres lesz egy szék, betöltetlen — mert betölthetetlen — a legfőbb hely.

Klaniczay Tiboré. De az egyedüli példányok között is egyedülvaló alakja szívünkben és emlékeinkben kitörölhetetlenül ott él, amíg mi magunk is nem követjük őt e végső úton.

Hozzád fordulok végül, néhai való jó Mesterünk, Klaniczay Tibor! Azt tartja a példabeszéd, ha elmegy a gondos pásztor, szétszéled a nyáj. De azt meg épp a Te tanító mes-teredtől tanultuk, hogy „... rossz had az olyan, aki csak egy emberben bízik, hanem az jó, aki maga közönséges vitézségében és erejében hiszen, és mint az oroszán.” Így hát, e szétszélesztő időkben emberi, tudósi, tudományszervezői virtusid példamutatását követve igyekszünk a ráncfestált pályát, elénkbe szabott utat megfutni. A magunk közönséges vitézségében bízván: magunkat — a szakmát — megtartani. S a közösen gyűjtött kincset nem elpredálni. És mint az oroszán...

Szám legkedvesebb költőddel szólna: Adj már csendességet... De a legképtelenebb ötlet az örökmozgónak azt kívánni: nyugodj békében.

A test — isa: por és hamu — nyugodjék!

De a szellem s a szellemiség maradjon velünk, munkálkodjék köztünk. Mi pedig, Pal-lás kései, s hozzád képest bizony hitvány ivadéki, mi tesszük az egyetlen, ami megelégedésedre szolgál, amire tanítottál, ha kellett készítettél, ösztököltél: immár a Te hagyományaidat is őrizve s ébresztve: dolgozunk tovább, „kiből a magyar nemzet tapasztalható hasznot vehet...”

Jankovics József

Kedves Tibor,

Azok közé tartoztál, akik, ha részben is, de választhattak kort maguknak. Voltál Vitéz János és Zrínyi Miklós, néha, azt hiszem, Mátyás király is. Voltál humanista és reneszánsz ember, s voltál, főleg utóbb, sztoikus gondolkodó.

Objektívtasod időnként — s tán nemcsak engem — megzavart. Nem az a fontos, hogy kinek van igaza, hanem, hogy mi az igazság — ezt mások is vallották, de te e szerint éltél. Hideg tények — mondták mások. Tények — mondtad te.

Kedves Tibor, most már vallhatok, hisz korábban ily szó előttem számon ki nem jöhetett: voltunk néhányan, nem is oly kevesen, akik szerettünk. S nem csak — talán nem is elsősorban — tudós humanista érényeidért. Hanem a bokád fölött lobogó öltönyért, azért, hogy szeretted a calvadost, a jó dizsesztifet — a szót tőled hallottam először —, az ízeket, a vendéglőket s főképp, az egykori cserkész lelkesedésével, a nagy túrakat. Tu-

rista voltál és idegenvezető, aki gyakorta elhagyta az országos kék jelzést, a járt utat a járatanért.

És voltál osztályfőnök. Nem tanár, az mást jelent, osztályfőnök. Ménesi út, az Intézet, szerda délután három óra. Gyülekezik az osztály. Valaki már megint nem készítette el a házfeladatát.

Amikor a kórházban utoljára láttalak, persze, hogy gondoltam rá: meghalhatsz. Gondoltam rá — de nem hittem el. Merthogy egyszerűen képtelenség volt elhinni; Tibor osztályfőnök úr, professzor úr, ki fogja most már számonkérni a köteteket? A kandidatusokat, doktorikat, nyelvvizsgákat? Ki ellen lehet lázadni? Képtelenség. Klaniczay ne hagyhat cserben. Küzd és győz. Meghaltál: megtörténült a lehetetlen.

Mint Te, Tibor, tudod, a régi magyar halotti búcsúztatókban a halott megszólal: szigorú értékrendben sorolja fel, hogy kiket-miket szeretett leginkább az életben; gyermeke hozzátartozóit, barátait, s mit egyebeket. Azt hiszem, egy nevedben szóló bölcs prédikátor szeretteid után leginkább a munkádtól búcsúzna: mint számodra e világon a majd lefontosabbtól. A munkádtól, amely nem azonos csupán könyveiddel, cikkeiddel, egyetemi oktatói tevékenységeddel, vagy hihetetlenül szerteágazó és hihetetlen szívósságot igénylő szervezőmunkáddal, nem, mindezek együttesénél sokkal több a nem látványos munkád a lektorálások, szerkesztések, a szervezés apróságai, a fejben tartott posta- és szálláskérésértől a kollégák dolgozatainak jegyzetelési rendjéig terjedő odafigyelés. Igen, a szűk eminenciás, mondhatnánk, csakhogy Te nem voltál szürke, csupán eminenciás.

A munka. Éjfélutáni telefonok. Itt Klaniczay! Ugye, még dolgozol?

Noha a postai vonalon már nem telefonálsz többet, az egyéb lineákban fel-felbukkan bennünk egy készülék, s halljuk a hangot: itt Klaniczay. Ugye, még dolgozol?

Kedves Tibor, mit válaszolhatok? Igyekezni fogunk.

Búcsúzunk tőled, szellemi apánk. Búcsúzunk tőled, barátunk. S várjuk, továbbra is, amíg csak mi is át nem turistáskodunk a te mostani világodba, várjuk hívásaidat Tibérió Klaniczay.

Kószeghy Péter

„Végezetre nem lehet elegendőképpen hinni, kicsodás jók származtak mindenkor a kiváltképpen való szorgalmatosságtul és amaz eszes nyugtalanságtul, az mely soha semmirel el nem felelkezik, soha nem nyugszik, mindenkor munkálkodik, és végtére kiszakasztja azt tövéből, aki igen oda volt ragasztva, és magával vonja el azt, ki nem akar elmeje szerint történni.”

(Vitéz hadnagy)

„halála órájáig vitézségben fáradozék, szintén mint régenten Archimedes a maga figuráinak contemplációjában utolsó fuvallásáig marada”.

(Mátyás király életéről való elmélkedések)

Klaniczay Tibor már pályakezdésekor kiváló szervező és nagy reményű Zrínyi-kutató. Talabb nemzedéktársa jegyzi fel a bölcsészhallgató Klaniczayról, hogy 1942-ben az Országos Vízicserkésztszti Tábor parancsnokhelyetteseként vívta ki tiszteletét; mások dékátorkári rátermettségére, energikus akadémiai osztálytitkári munkatílusára emlékeznek ismeréssel. Huszonnégy éves korában megjelent disszertációja, a *Fátum és szerencse Zrínyi műveiben* a Zrínyi-kutatásnak máig alapműve, s még inkább annak számít a nyolc évvel későbbi Zrínyi-monográfia, amelynek első kiadására Kossuth-díjat kap (1955), átdolgozásával pedig a korábbi megközelítésmód kényszerűségeit korrigálja példamutatón (1964). Klaniczay ekkora már a legnagyobb szabású tudományszervezői feladatok megoldásán munkálkodik az MTA Irodalomtörténeti Intézetében, „utolsó fuvallásáig” megmaradva az „eszes nyugtalanság” és a Zrínyi-kutatás elkötelezettjének.

Zrínyiről több könyvet nem ír, a kritikai kiadásra sem keríthet sort, de népszerű szövegkiadásokkal és részlettanulmányokkal, lektori és szerkesztői közreműködéssel a 70-es és 80-as években is biztosítja kutatásainak folyamatosságát. Amikor pedig az 1979-től működő Zrínyi-szeminárium, a *Syrena*-hasonmás (1980), a *Lírikus Zrínyi* (1982), az „*Adria tengernek főnforgó habjai*” (1983) és az 1984-től megindított Zrínyi-dolgozatok előkészítő munkájára hivatkozva 1983. október 30-án a Zrínyi Kiadónak javaslatot tesz a Zrínyi-Könyvtár sorozat megindítására, Klaniczay Tibor már teljes odaadással segíti kibontakozni ezeket a 80-as évekbeli új törekvéseket. Elvállalja a Zrínyi-Könyvtár főszerkesztését, első három kötetének (s az én Zrínyi-munkáimnak) ő lesz a lektora, a IV. kötetet, a zágrábi Zrínyi-könyvtár monográfiáját pedig ő szerkeszti. Ez a halála előtt három héttel megjelent IV. kötet (amivel a mai Zrínyi Kiadó egyszersmind magvát is szakasztotta a 10 könyvre tervezett sorozatnak) még a kezébe került, még összeállíthatta a szerzői példányok listáját. De ami 1992. május 14-e után történik — ha történhet — a Zrínyi-kutatásban, azt már Hiányával szembenézve kell véghezvinnünk.

Jelképes lezárulása pályájának, hogy kutatásszervezési főműve, az ún. „főirány” súlyos beszámoló-zárókövét is sikerült ráhengerítenie a mögöttünk hagyott évtizedre. (A Petneki Áronnal együtt összeállított *Nemzeti örökségünk*-ről — telefonon adott beleegyezését bírva — március 16-án jelentettem meg hírlapi kritikát, amit olvashatott is, mert a „könyvjelzőt” elküldtem Neki.)

A Klaniczay-pálya utolsó két évtizedének fontosabb vállalkozásai és eredményei is vannak, mint amelyeket Zrínyi kutatójaként elért, mint amelyekkel mások Zrínyi-kutatói erőfeszítéseit segítette. De Klaniczaynak akár csak újabb Zrínyi-kutatásaiért is járt volna újabb elismerés — amit nem kapott meg. Azt olvashatni Róla egy napilap nekrológiájában, hogy a nemzet meghajította fejét tudományos teljesítménye előtt. Ha ez a nemzet az illyési „haza a magasban” benépesítője, ha tehát a költő hazája a költészet, a tudós hazá-

ja a tudomány' evidenciát valljuk, igaza van az elsrítónak. De ha a politika nemzetre, a főhajtás hivatalosságára gondol, akkor inkább egy másik nekrológ, egy hetilap ítelkezésével értünk egyet: „A neki kimért idővel versenyt futva” teendőinek „egyikét sem elejtve élte meg szenvedésekkel teli utolsó napjait. Lázás munkáját nem zavarta meg, hogy nem kapta meg azt a hivatalos elismerést, amely megillette volna.”

Klaniczay Tibor 1952-ben szerkesztője és előszóírója volt a Magyar Klasszikusok sorozatban Bán Imre szöveggondozásával megjelent Zrínyi-válogatásnak. Bevezető tanulmánya — az akkortájt kötelező szocialista-internacionalista záradék nélkül — *Zrínyi* címmel átkerült a *Reneszánsz és barokk* tanulmányai közé is (1961). Ez a dolgozat azonban még a kor és a felkészülési periódus tipikus terméke. A Magyar Klasszikusok Zrínyi-kötetének Bán Imre szöveggondozói munkája az igazi hozadéka, amit később Klaniczay a maga 1958-ban megjelent kétkötetes Zrínyi-kiadásában kimerítően kamatoztat. A Szépirodalmi Könyvkiadó „bibliapapírra” nyomott, igényes, népszerű sorozatának Zrínyije hézagpótló, nélkülözhetetlen és hamar elritkult kiadás. (Magam is csak 1979. szeptember 29-én jutottam hozzá: mint édesanyjától elkért példányt ajándékozta nekem Klaniczay Tibor. Hadd maradjon nyoma gesztusának: 1982. december 16-án, *A lírikus Zrínyi* vitáján pedig egy „jutalomkönyvet” kaptam tőle: a *Pátria*-minikönyvek kötetkéjeként megjelent *Szigeti veszedelem*-kiadással nyomatékosította véleményét.)

Klaniczay 1958-ban először közöttük egy kiadványban Zrínyinek addig ismert összes műveit, a Szent László-oráció kivételével, de kiterjeszkedve a levelekre is (ezeket Csapodi Csaba adta sajtó alá). A költői művek kritikai szövegét kialakító Négyesy felfogását — Bán Imre további szövegkritikai eredményeit hasznosítva — úgy fejlesztette tovább, hogy levonta azokból a népszerű modern kiadásban szem előtt tartandó konzekvenciákat. Nem ismételtem meg, amit *A lírikus Zrínyi*-ben mondhattam erről, s amit még „népszerűbb” (kényszerűen meg is rövidített) iskolai kiadásokban (1988, 1991), továbbá a *Próza művek*-et Zrínyi-szeminaristáimmal sajtó alá adva (1985) és a *Mátyás király életéről való elmélkedések* Kulcsár Péterrel közös kiadásában tehettem hozzá (1990). Arra utalok csak, hogy Klaniczay ezt a kétkötetes Zrínyit a tervezett kritikai kiadás előmunkálatának szánta.

A kritikai kiadás tervezetét az Intézet az Ó előterjesztésében vitatta meg 1957. október 11-én. A tervezet gépiratát 1983. július 13-án azzal testálta rám: — Én már ezt nem fogom megcsinálni, tanulmányozzátok a Zrínyi-szemináriumon, publikáljátok mint dokumentumot, s hasznosítsátok, ha egyszer csakugyan hozzá lehet fogni a kritikai kiadáshoz. Fél évvel később, 1984. február elsején került sor az Intézetben a Zrínyi-kutatóknak arra a tanácskozássra, amelyen bejelentettük a *Zrínyi-Könyvtár* megindulását, s Klaniczay elnökletével felmérhettük a kutatás egységesíthető erőit, kijelölhettük a fontosabb feladatokat. Az ülés jegyzőkönyvét és az 1957-ben készült tervezetet a *Zrínyi-dolgozatok* 1986. évi III. kötetében adtuk közre, mellé téve tanulságképpen a bergamói Centro di Studi Tassiani Torquato Tasso műveinek nemzeti kiadásáért című javaslattervezetét 1985-ből.

Amikor Klaniczay Tiborral 1992. február 17-én igazgatói szobájában utoljára hosszabban beszélhettem, jórészt a Zrínyi-kritikai kiadás lehetőségeiről volt szó. Határozottan helyeselte, hogy már a *Zrínyi-szótár* folyó munkálataival párhuzamosan pályázati támogatásért kilincseljek, felhívva figyelmemet a Textológiai Bizottságban való, Zrínyi-érdekű jelenlét célszerűségére, s a Rá jellemző gyakorlatiassággal az utolsó kötet megjelenésének dátumát is megadta: — 2000! Éppen 15 esztendővel azután, hogy a Zrínyi-prózá 1985-ben kiadták! Megérjük-e 2000-et vajon, s megjelenhet-e akkorra a Költői és Próza Műveket követő Levelezés kiadása? Ha jó sorsunk — vagy a másoké — megengedi, a Zrínyi Kritikai Kiadást Klaniczay Tibor emlékének kell dedikálni. Ő a *Zrínyi-Könyvtár* sorozatot javasolta volna lezárni a kritikai kiadással, s a költői művek közlését úgy képzeltük el ebben a tág terű sorozatban, hogy lapjain vizuálisan is együtt fusson, együtt legyen látható a *Syrena-kódex* és a bécsi kiadás szövege, továbbá a kritikailag megállapított, de nem betűhív közlésű szöveg. Ha már a Zrínyi Kiadó 1990-től nem vállalta tovább névadója életmű-

vének gondoztatását, de a négy megjelent kötet ott sorakozik könyvespolcainkon (a III–IV., az angol Zrínyi-életrajz és a *Mars Hungaricus* már Klaniczay „főirány”-segítségével, 1–2 millióval megtámogatva), a majdani kritikai kiadást a négy kötetig eljutott sorozat formátumban kellene megjeleníteni. Annyit még a mi utolsó Zrínyi-beszélgetésünkéről, hogy felvetődött ott az ún. Orlovsky-kérdés is, mert Klaniczaynak arra is gondja volt, hogy az első Zrínyi-szeminaristák közül a szerinte is legtehetségesebb Orlovsky Géza, aki már mind a könyvtárkutatásban, mind a szövegfilológiában eredményeket ért el, 1992-ben aspiránsvizsgát tehesen, s minél előbb bekapcsolassék az I. kötet munkálataiba.

•

A múlt nagy korszakai (1973), a *Hagyományok ébresztése* (1976) és a *Pallas magyar ivadécai* (1985) című tanulmányköteteiben Klaniczay A heroikus és küzdő magatartás a barokk költészetben (1968), Zrínyi, Velence és az államrezon irodalma (1965), Zrínyi és Machiavelli (1966), Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri (1970), valamint Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában (1979) címmel közölt tanulmányokat Zrínyiről.

A heroikus és küzdő magatartás definiálása a Zrínyi-költészet legjellemzőbb karaktervonásának kifejtéséhez jelentett hathatós ösztönzést. Tanult abból mind a Tasso és Zrínyi, mind A lírikus Zrínyi monográfusa. Ez a heroizmus Zrínyinek szinte minden lírai versében, képében, motívumában uralkodó, s ez alól a metamorfózisra való hajlandóság, a mitológiai exemplumanyag sem kivétel. A vulkán alatt vergődő Enceladus „halhatatlan kínya” vagy Apollo és Daphne egymásért-egymás ellen viaskodása is heroikus. A metamorfózisban éppen a mindenre, a teljes átváltozásra képes erőfeszítés ölt szemléleti és metaforikus formát. A Klaniczay hangsúlyozta küzdő magatartás koncepciója segíthet abban is, hogy XVII. századi barokk költészetünk más képleteit, a Gyöngyösiben megtestesülő hedonisztikus attitűdöt vagy az Esterházy Pál költészetében megfigyelhető kontemplatív hajlandóságot leírjuk. (Klaniczay, a manierizmus teoretikusa ugyanilyen inspiráló készüllettel határozta meg a reprezentáns manierista műfajt: a meditatív költészetet, s állította európai összefüggésbe Rimay líráját vagy Ecsedi Báthory István fohászzkodásait.)

A Machiavelli – államrezon – Velence – Zrínyi-kérdés vizsgálata Klaniczaynak monográfiája utáni legnagyobb igényű Zrínyi-tanulmányát eredményezte. Ezt a még 1979-ben készült dolgozatot, amit a Zrínyi-próza 1985. évi kiadásához kéziratban használhatunk (s ott a hibás 1985-ös dátummal és még a korábbi címével szerepel: *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben*) Klaniczay a Varjas Béla szerkesztette *Irodalom és ideológia a 16–17. században* című tanulmánykötet számára írta, de abban csak 1987-ben jelenhetett meg. A Zrínyi-próza kommentárjába azonban szerencsésen akkor, 1985-ben, épült bele, amikor a *Pallas magyar ivadécai*-ban végre az olvasók elé került.

Klaniczay Tibor oly messzemenően segítette a *Próza*-kommentár minél teljesebbé tételét, hogy még az Alamos–Canini-féle Tacitus-kiadás anyaggyűjtő jegyzeteit is rendelkezésünkre bocsátotta.

A Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában végső címet nyert nagy dolgozat rendkívüli alapossággal tárja fel azokat a kapcsolatokat, amelyek Zrínyit a politikai könyvkiadás és a politikai információk XVII. század eleji nemzetközi központjához, Velencéhez fűzték. Zrínyi itt szerezte be gazdag könyvtára legfrissebb köteteit, elsősorban „a francia abszolutizmust szolgáló és igazoló köteteket”. Ezek kiadásával „a rend, a belső biztonság mintaállamát” megtestesítő Velencei Köztársaság „a spanyol Habsburgok hegemoniája idején egy óvatosan franciabarát irányzat” politikai érdekeit támogatta. A „politika autonómiáját” felismerő Machiavellire is támaszkodó, az államérdek „elsőbbségét képviselő” Zrínyi ezekből a forrásokból merített elsősorban, tehát „az abszolutizmus ideológiai mezőnyéhez tartozik”. Zrínyi prózai művei ennél fogva „a postmachiavellianus politikai-katonai irodalom ama XVII. századi együttesébe” sorolható, amelyeket a szakirodalom „részben a tacitizmus, részben az államrezon-irodalom elenvezésével illet”, s aminek aztán megvan a stílári konzekvenciája is: a tömör, lakonikus reflexív fogalmazásmód.

A Vitéz hadnagy előszavának Tacitusra vonatkozó híres utalását, hogy tudniillik „ez

az author propter brevitatem et compendium inkább tetszett Liviusnál”, továbbá hogy „írtam tanúságokat, akiket szíllel láttam, hallottam, olvastam elegyedve”, Klaniczay a XVI–XVII. századi Tacitus-recepció stílusterkévéivel szembesítve értelmezi. „Az elbeszélés módjának, vagyis stílusának kérdése a késő-renaisszánsz idején végbemenő nagy stílusforradalom során különösen időszerű lett. A klasszikus humanista stílusideál, a ciceronianizmus nemcsak a politikai irodalomban, de a próza számos más területén se felelt már meg az igényeknek, s ezért egymás után jelentkeztek a manierizmus ízlésével is egybevágó új stílusterkévések. Ezek is antik elnevezésekkel (pl. asianus, atticus) igyekeztek »legalizálni« létüket, annál is inkább, mert ők is könnyen megtalálták ókori előképeiket, csak éppen nem a római »aranykor« írói, hanem a későbbiek között ismerve fel azokat, mint pl. Senecát vagy [...] Tacitust.” Tacitus 1580-tól újraértékelt stílusát „Justus Lipsius is pártolta, s az ún. »atticus« stílus megnyilvánulásának tartotta. Mások, különösen a XVII. század elején a »lakonikus« stílus elnevezéssel illeték, mert a találó rövideg és érdes tömörséget méltányolták benne. Virgilio Malvezzi ezt a »lakonikus stílust« értékelte nagyra *Discorsi*-jának [...] előszavában: »Az élvezet, melyet Tacitus előadasmódja nyújt, először is a lakonikus stíusból következik, mely ugyanúgy jobban tetszik az asianusnál, mint a tiszta bor a felvizezettnél. Másodsor, nagy megelégedésünkre szolgál, hogy nem kell időt vesztegetni sok olyan sor elolvasásával, amelyekben nincs semmi tanítás.« Ugyanez a megfigyelés tér vissza a *Vitéz hadnagy* előszavában is [...] Mivel a *Vitéz hadnagy* írásakor Malvezzi Tacitus-discursusait több aforizma esetében is forrásként használta, bátran feltételezhetjük, hogy előszavának e mondatát a Malvezzi könyvének előszavában olvasottak is inspirálták.” A lakonikus stílus követőiként hozza fel példának Klaniczay Zrínyi egyéb kedvelt szerzőit is (Alamos de Barrientos, Pierre Mathieu, Barthélémy de Grammond), s megállapítja, hogy „mind az asianus, mind a lakonikus (más néven atticus) prózastílus a késő-renaisszánsz manierizmusának idejében jött divatba. A kettő közül a különbségekre, formai bravúrokra inkább alkalmas asianus stílus volt az, mely szorosabban a manierizmushoz kötődött, míg a lakonikus stílus a barokk próza egyik irányává válhatott. Mikor Malvezzi a kettőt szembeállítja, akkor a barokk író foglal állást a manierizmussal szemben [...] Zrínyi tehát a tacitusi »brevitas et compendium« iránti rokonszenvével, e stíluseszmény követésével a barokk próza egyik erőteljes irányához kapcsolódott, mégpedig ugyanahhoz, melyet a tacitista politikai irodalom a mondanivaló számára a legalkalmasabb formának tekintett.” A *tanulságok* (= precetti), a *precettistica* — írja ugyanott Klaniczay — „a politikai, erkölcsi, filozófiai, katonai vagy bármilyen más témakörben való reflexiók, tanulságok, maximákban sűrített bölcs tanácsok irodalma [...] a barokk kor egyik igen népszerű műfaja”.

Hosszabban idéztem a mestert, hogy felhívjam a figyelmet a Zrínyi-próza korszerű stílusvizsgálatának alapvetésére.

A Vittorio Siri-dolgozat a filológus-ikonográfus Klaniczayt reprezentálja. (A képeket is szerepeltető *ltk*-beli első közlést kell használnunk: 1970, 684–689, mert a *Hagyományok ébresztéséből* a metszetek hiányoznak.) A tanulmány a *Syrena*-kötet címlapmetszetének előképére figyelmeztet, és felismerése megintcsak erős ösztönzőnek bizonyult. A Siri-adatok ismerete nélkül kevesebbet mondhatnánk a Piccini–Zrínyi kapcsolatáról, a horvát *Syrena* illusztrációiról, és kevésbé lettünk volna bátrak a Zrínyi-könyvtárból eltűnt Tasso-kötet ikonográfiai módszerű azonosítására.

*

A 80-as évek a *Zrínyi-Könyvtár* sorozat termékeny évtizedét jelentik. Klaniczay ekkori Zrínyi-íráisai mégis inkább „titkos” művek: lektori és opponensi állásfoglalások, szerkesztői jelentések, amelyeket egyszer ki kellene adni. Csak én magam öt könyv és három *Zrínyi-Könyvtár*-beli kötet lektori-opponensi véleményezését köszönhetem neki. Ha volna rá tér, szívesen kiemelném közülük ama helyeket, amelyekkel saját műveit jellemzi. Mint ahol például, 1983-ban, a részmonográfia jogosultságát igazolja: „az a tény, hogy 20–30 évvel ezelőtt szokás volt egy-egy nagy író teljes életművét átfogó monográfiákat benyújtani disszertációként, nem valami akkori erény, nagyobb feladatvállalásra való készség

eredménye volt, hanem irodalomtörténet-írásunk viszonylagos elmaradottságának kényszerű következménye. Hiányoztak, és sajnos sok esetben még ma is hiányoznak a valamely irodalomtörténeti tárgynak — legyen az valamely író egész munkássága vagy művei valamely csoportja avagy valamely írócsoportosulás, irányzat vagy műfaj, stb. — kimerítő, minden kérdésre és szempontra kiterjedő monografikus tárgyalásai. Az 50-es években újjászülető irodalomtudományunk érthető igénye volt az ezen a téren mutatkozó legfeltűnőbb hiányoknak, a legnagyobb íróink életművét a maga teljességében bemutató portré-monográfiáknak a készítése. Ezek között került sor a Zrínyi-monográfia megírására is. Lehet, hogy akkor sokan azt hitték és hittük, hogy ezekkel a portré-monográfiákkal a kérdés jó időre megoldottnak tekinthető. Ez azonban tévedés, illúzió volt. Egy igazi nagy írói életmű alapos, mélyreható vizsgálata nem intézhető el egyetlen, mégoly terjedelmes monográfiával. Nemcsak azért, mert az újabb kutatások úgyszólván szükségessé teszik az eredmények felülvizsgálatát, hanem mindenekelőtt azért, mert egy írói életpálya szintézise nem pótolja a pálya és az életmű egyes szakaszainak vagy részeinek a sokkal részletesebb, elemzőbb, önálló vizsgálatát.

Vessünk egy pillantást Zrínyi néhány kortársára, pl. Corneille-re, Calderonra, Miltonra, akik életműve s világirodalmi jelentősége ugyan nagyobb a Zrínyiénél, de a saját nemzeti irodalmuk fejlődéstörténetében betöltött helyük és funkciójuk semmivel sem fontosabb, mint Zrínyié a magyarban. Nehezen lehetne elképzelni, hogy a francia, spanyol vagy angol irodalomtörténet-írás egy-egy nagyszabású életmű-monográfia megjelenése esetén ezeknek a klasszikus íróknak a nagy volumenű és igényű vizsgálatát egy időre *kipipálnak* tekintené. Ellenkezőleg, egymást érik a munkásságuk ilyen vagy olyan részeivel elmélyülten foglalkozó monumentális részmonográfiák, többnyire nagydoktori disszertációk formájában.”

Aláhúztam egy szót, mert a *kipipált* — legalábbis én úgy vélem — elüt az értekező hangnem komoly szóhasználatától. Volt egy ilyen szava Klaniczaynak a Zrínyi-könyvtár monográfiája előszavában is: „Az ország délnyugati csücskében, a török torkában» élő költőnek [...] kevés alkalmá volt intézmények vagy más magánszemélyek könyvgyűjteményeiben időzni”. Volt, mert tanácsomra a *csücskében*-t Zrínyi kedves szavával helyettesítette: „az ország délnyugati szegletében”. (Vö. például az eposz I. éneke 100. szakaszával: „Jaj! hova ez a nagy folyó fog omlani? / Mely világszegletre fog ez leszakadni?”)

Elfogadta hát a kis jobbitó javaslatot, mert becsülte más stílusát és stílusérzkét; egyáltalán: respektálta az ő szikárabb, szárazabb (idegen nyelvre viszont pontosan fordítható) írásaihoz képest a mások esszéisztikus, élénkebb, szemléletesebb, szinte „szépírói szintre” emelt, „a művelt olvasó számára is izgalmas” stílusesszéjét.

Amíg „a tudományt és az életet egyformán szerető, mindenki közt örömmel elvegyülő” Gerédy Rabánt maga mellett tudhatta, hadjáratokat vezetett Gerédy laza határidős erkölcsi ellen, mert Rabán bizony nem átalította Balassi-esszéjének némely mondatát — a szebb zenei hangzás végett — hetekig kopácsolni. Gerédy rejtélyes halála után teljes elismeréssel adózott „a filológiai irodalomban szinte páratlanul álló nagyszerű stílisztának”, és megszólta „a tökéletességet hajszoló” Gerédy-tanulmányok gondozójának „vak felfülségét” egy stílustalan sajtóhibáért: „Például ezt olvassuk Losonczy Annáról: ‘míg férje, Ungnád Kristóf bán Horvátországban bánkódott — méltóztatott meghallgatni az ifjú daliát», holott eredetileg a bánkódott szó szerepelt a *bán*-ra vonatkoztatva szellemes kétértelműséggel”.

(Gerédy örömmel vett volna tudomásul agyonütött szójátékának feltámasztását, de csóválta volna a fejét azon a locus communison, hogy az ő tanulmányain „vörös fonalként húzódik végig” a magyarországi humanizmus tudós voltának bizonyítása; és azon is, hogy a *Szigeti veszedelem* X. énekének egyik hasonlatát „az egyszerű ember gondolkodásának, örömeinek őszinte átélése varázsolja fénylő gyöngyszemmé”. Klaniczay a szintézis mestere volt, történeti, eszmétörténeti, elvi kérdések iránt hallatlan érzékenységgel jellemezte. A versből is az efféle jelentést hallotta ki mindenekelőtt, a maga stílusával nem mindig törődött, s elemzéseiben olykor a „milyen gyönyörűen festi” vagy a „kis remekmű” minősítésekre hagyatkozott. Emberi nagyságára, kivételes objektivitására vall, hogy

mások művében azonban magasra értékelte „a költői műhelymunka titkainak bravúros megfejtését”, a versbeli „részletfinomságok” megmutatását.)

Klaniczay Tibor nemcsak tudósi és tudományszervezői tekintélyét vetette latba a *Zrínyi-Könyvtár* köteteiért, minden megoldásunkról volt véleménye, elismerő vagy bíráló szava, az egyes kötetek különféle anyagára vonatkozó konstrukciós észrevétele. Szerkesztőársaként én is minden módon igyekeztem tehermentesíteni, elsősorban a hivatalos-adminisztrációs teendőktől. Hadd áruljam el: a Zrínyi Kiadónak írt leveleit többnyire magam gépeltem-fogalmaztam, Neki csak az ajánlott üdvözlő formulák közül kellett választania. S amikor így kevesebb vesződséggel nyertünk meg egy-egy csatát — ilyen győztes ütközet volt az, amit a *Bónis-kódex* hasonmásának közléseért vívtunk — velünk örült az eredménynek. És örvendett a tréfás vagy komoly emlékjeleknek is. A „Bóniscsata” emlékére készült kapitóliumi babérleveles oklevelet (a „lövőszerszám-generál” és a „köntös-generál” aláírásával) immár hagyatéka őrizheti, s meg kell lennie érmei között annak a Zrínyi-bronzplakettnek is, amit én Rómában csináltattam Ligeti Erikával, s amiből neki vittem el a második patinázott példányt.

A *Zrínyi-Könyvtár* kötetei közül legyen szabad csak a legutolsót, a legmunkaigényesebbet, a legbonyolultabb feladatokat jelentőt: a könyvtármonográfiát kiemelnem. Öten állítottuk össze, de Klaniczay egyedül szerkesztette, jegyeztelte, kontrollálta, s a legtöbb könyvleírás is tőle származik. A *Bibliotheca Corviniana* szintézise után Klaniczay Tibor műhelyében, Zrínyi-kutatásainak betetőzéseként, megszületett a *Bibliotheca Zriniana* monográfiája: ez a praktikus segédletekkel felszerelt, horvát és angol fordításokkal, kivonatokkal nemzetközivé tett, nemcsak a Zrínyi-kutatás számára nélkülözhetetlen kézikönyv.

Amikor elkészült a kötethez A *Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága* című utószavam, Klaniczay néhány megjegyzést fűzött hozzá. Ezek egyike mindössze két szó: „Syrena-csere?” Arra a korábban is felvázolt tervemre vonatkozik a kérdőjel, hogy meg kellene próbálni a zágrábi *Syrena*-kódex méltányos ajánlattal történő megszerzését; talán kiscserélhető lenne azért a horvát nyelvelméletért, amit Hadrovics László fedezett fel itthon. Megvitattuk a dolgot, aztán érintetlenül hagyta szövegemet: hátha éppen ez a könyvtármonográfia lehet majd jó követe elképzelésemnek (mert a délszláv-magyar testvériségnek ez a dokumentuma talán többet érhet el, mint egy „kalasnyikov”). Másik jegyzete egy olyan adatra hívta fel a figyelmemet, ami megerősítette, hogy a Zrínyi-könyvtár állományának lehetnek állandó helyükről elkerült „mozgó” darabjai. Az adat értelmezése az ő kötet szerkesztői koncepciójával vitakozik — de természetesen benne hagyta a dolgozatban. Határozottan kihúzta ellenben azokat a bekezdéseket, amelyek az ő előkészítő és megvalósító érdemeit taglalták. Nevezetesen első jugoszláviai tanulmányútját (vö. *ItK* 1959, 162–163), 70-es évekbeli újabb zágrábi kutatásait (ezek eredménye a *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában*), továbbá azt a hősítettét, hogy amikor a 80-as évek elején Szegeden és az ELTE Zrínyi-szemináriumán is elkezdődött a Zrínyi-könyvtár feltárása, a maga tengernyi dolgát félretéve nemcsak segítette egyesíteni ezt a két közösséget, de élére is állott a monografikus munkálatok fiatal szegedi és budapesti kutatókból verbuvált csoportjának.

Ezt a szerepet nem vállalhatta volna méltóbb magyar tudós nála.

Amit balsorsú elődei — politikusok Pulszky Ferentől Podmaniczky Gézáig, tudósok Toldy Ferentől Széchy Károlyig — elvesztegettek, azt Klaniczay nemcsak nemzetének, de horvát testvéreinknek is visszaadta. Mert nem visszazerezni, hanem feldolgozni akartuk a *Bibliotheca Zriniana*-t, hogy anyaga mindenki számára hozzáférhető, kutatható legyen.

Erre a feladatra csak őt predesztinálhatta a *sors bona*, a jó szerencse.

Mert „nem mindenik seculumban születik Fenix, és sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat olyan embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen, s maga nemzetének megvilágosítója”.

1992. július 13.

Tudományos ülésszak, Tata, 1992. május 20-23.)

A tudományos ülésszakot Tata Város Önkormányzatának védnöksége alatt az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Osztálya, valamint a budapesti, debreceni, pécsi és szegedi egyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszékei rendezték. Az ülésszak tudományos titkári teendőit Ács Pál látta el.

Május 20-án (a Városi Bíróság épületében) Dr. Fehérváry Géza polgármester köszöntötte az ülésszak résztvevőit, majd Tarnai Andor nyitotta meg az ülésszakot.

Tarnai Andor megnyitó beszédéből idézzük:

„A tatai tudományos ülésszak megnyitását, amelyre oly sokan jöttek el, és amelyen sok kiváló előadásra és tudományos eredményre számíthatunk, a kölcsönös üdvözlésen, a köszönet és a hála őszinte kifejezésén túl van még egy kötelességünk. A pódiumra tett asztal mellett üresen maradt egy székek, előtte virágcsokor áll: azt hiszem, a kép mindenkit arra emlékeztet, hogy valaki hiányzik közülünk, és aki hiányzik, már nem tér vissza körünkbe.

Pedig még ő volt az, aki a most kezdődő ülésszak témáját rögzítő levelet a múlt év novemberében aláírta, s aki munkatársaival szervezte, de már nem tudott eljönni közénk. Hetekkel ezelőtt üzent, hogy Tatán helyettesíteni kell; csak éppen arra nem mertünk gondolni, hogy a széke már örökre üresen marad, és rá ezután már csak emlékezhetünk.

Emlékezhetünk arra, hogy a ma megnyíló ülésszakon kívül oly sokat szervezett még, hogy a számot és a helyeket csak legbensőbb munkatársai sorolhatnák fel hiánytalanul. Ő volt az, aki még az egyes helyszíneket is okos körültekintéssel választotta ki az ország legkülönbözőbb pontjain, ő tűzte ki a hazai és a nemzetközi kutatások ismeretében az egyes rendezvények témáit, s ő volt az, aki arról is gondoskodott, hogy egy-egy ilyen alkalommal az irodalomtörténészek táborra néprajzosokkal, történészekkel, zenészekkel és művészettörténészekkel egészüljön ki. Szívén viselte aztán, hogy az előadások valahol, valamilyen módon megjelenjenek.

Ezek az ülésszakok tették lehetővé, hogy a magyar irodalomtörténészek között önálló, igen tevékeny kört alkossanak a régi magyar irodalom kutatói, a szakma igen eredményesen működő közösségévé szerveződjenek, melyben együtt munkálkodtak az akadémiai intézet munkatársai és az egyetemek oktatói, s amelyet nagyszámban látogattak a hallgatók is, akikből a jövő kutatógarnitúrája fejlődött ki lassan. E nagy szervező aztán az üléseken aktív résztvevőként adott elő vagy szólt hozzá a felvetett kérdésekhez, vitázott és elismert, s élte, élvezte a sokszor magányos filozofus szakmai közéletének minden megnyilvánulását.

Ő volt az, aki nemzetközi kapcsolatokat keresett és talált a magyar reneszánsz- és barokk-kutatásnak, és bibliográfiák átböngészése nélkül nehéz lenne felsorolni mindazokat a könyveket és folyóiratokat, ülésszakokat és más rendezvényeket, amelyeken olykor vele együtt, máskor az ő szervező munkájának eredményeként léphettek fel a magyar tudósok nemzetközi közönség előtt. Mikor majd életműve lezárt történelemmé vált, alighanem azt állapítják meg a szakma ismerői, hogy a magyar irodalomtörténet és az irodalomtörténeti kutatások nemzetközi elismertetéséért nemzedékében ő tette a legtöbbet.

A cél most nem a laudatio: megtörténik ez majd más alkalommal, és mások jobban megteszik, mint én tehetném; nem is az emlékezés, mert az emlékekről talán túl sokat is beszélhetnénk: én magam is, aki 1943 óta ismertem közelebről. Feladatunk a Klaniczay Tibor által megszervezett utolsó ülésszak megnyitása, amelyre ő már nem jöhetett el: egy perces néma felállással adózunk emlékének.”

Május 20-án az első ülés keretében a következő előadások hangzottak el:

R. Várkonyi Ágnes: Népi kultúra — elit kultúra (Néhány elméleti kérdés)

Voigt Vilmos: Volt-e strófikus líra a magyar népköltészetben 1603 előtt?

Horváth László: Populáris és arisztokratikus szöveghagyományozás

Május 21-én délelőtt (a Vármúzeum lovagtermében) a második ülésen került sor az alábbi előadások felolvasására:

Amadeo Di Francesco (Nápoly): A népi és az udvari kultúra között: a magyar históriás ének formuláris stílusa

Prinát Antal: A XVI. századi orális epika emlékei Szerémi György krónikájában

Zemplényi Ferenc: A régi magyar irodalom és az európai közköltészet

Köszeghy Péter: Illetlen illemtan

Május 21-én délután, a harmadik ülésen hangzottak el a következő előadások:

Bartók István: A casa rustica és a mechanici (Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. századi magyar irodalomelméletben)

Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádaszi János

Dukkon Ágnes: Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban

Janikovits László: Mitológiai figurák a XVII. századi szerelmi költészetben

Szabó István: A régi magyar zene populáris rétegei

Május 22-én délelőtt, a negyedik ülésen hangzottak el a következő előadások:

Faragó József (Kolozsvár): Ismét az Árgirus-kérdéshez

Horváth Krisztina: Az Árgirus és az anonim breton lai-k

Jankovics Marcell: Árgirus csillagai

Kriza Iláikó: Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból

Körmendi Géza (Tata): Tata város története és műemlékei

Május 23-án, az ötödik ülésen olvasták fel előadásukat:

Erdélyi Zsuzsanna: Az archaikus népi imádság-szövegek történeti rétegei

Benedek Katalin: A régi magyar exemplumirodalom nyomai a folklórban

Nagy Ilona: Apokrif bibliai történetek a XVIII. századi prédikációkban és az élő száj-hagyomány

Küllös Ilona: Kivégzés előtti búcsúénekek

Kilián István: A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon

Május 23-án délután, a hatodik ülés keretében hangzottak el a következő előadások:

Armando Nuzzo (Róma): Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás

Szilasi László — *B. Kiss Attila*: Még egyszer a Pataki Névtelenről

Vadai István: Az eposztól a ponyváig

Sz-csoport: (*Szigeti Csaba*): A költő szó terminológiája a XVII. századi magyar nyelvű költészetben

Péter Katalin: A magyar nép olvas a XVI. században

Szabó Péter: Udvar és nép találkozása a gyermekvilágban és a gyermeknevelésben

*

Május 21-én este az ülésszak résztvevői a Tatai Állami Zeneiskola, valamint az Ars Renata Együttes és a Vagantes Trió (művészeti vezető *Szabó István* és *Virág László*) nagysikerű koncertjét hallgatták meg a Művelődési Központban.

Az ülésszak résztvevői május 22-én (délután) autóbusz-kiránduláson vettek részt a Csókakő — Vérteskozma — Majk — Várgesztes útvonalon.

Krónika

Klaniczay Tibor (1923–1992) <i>Németh G. Béla, Bodnár György, Jankovics József, Kószeghy Péter</i>	718
*	
<i>Kovács Sándor Iván: „Utolsó fuvallásig...”</i> (Klaniczay Tibor és az újabb Zrínyi-kutatások)	725
*	
Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században (Tudományos ülés, Tata, 1992. május 20–23.)	731

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Megjelent 18,94 A/5 ív terjedelemben.

Nyomta a László András és Társa Bt. nyomdaüzeme.

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 618 Ft

Egy szám ára: 103 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat.

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

A LA MÉMOIRE DE TIBOR KLANICZAY

Poésie publique, culture populaire aux XVIe et XVIIe siècles (Colloque scientifique, 20-23 mai 1992, Tata)

<i>R. Várkonyi, Á.</i> : Culture du peuple — culture de l'élithe	525
<i>Voigt, V.</i> : Existait-il une poésie lyrique strophique dans la poésie folklorique hongroise avant 1603?	542
<i>Zemplényi, F.</i> : Littérature hongroise ancienne et poésie publique européenne	554
<i>Bartók, I.</i> : La casa rustica et le mechanici	569
<i>Tüskés, G.</i> : Les rapports européens de la littérature narrative de dévotion du XVII ^e siècle: János Nádas	579
<i>Dukkon, Á.</i> : Astrologie et foi chrétienne dans les calendriers anciens	594
<i>Kriza, I.</i> : Une histoire du roi Matthias inconnue du XVIII ^e siècle	607
<i>Küllös, I.</i> : Chants d'adieu d'avant l'exécution	616
<i>Kilián, I.</i> : Les scènes des montreurs de la crèche dans la Hongrie du XVII ^e siècle	633
<i>Nuzzo, A.</i> : Les débuts de la diffusion de la poésie de Balassi: l'édition de Vienne	639
<i>B. Kis A. — Szilasi, L.</i> : Encore une fois de l'Anonyme de Patak	646
<i>Vadai, I.</i> : De l'épopée jusqu'à la littérature de pacotille	676

Revue

Feuer-Tóth, Rózsa: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus (*Pajorin, K.*)

Szuromi, Lajos: A szimultán verselés (La versification simultane) (<i>Kecskés, A.</i>)	685
Kóka, György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn (<i>Benda, K.</i>)	687
G. Györffy, Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Culture et civilisation dans la Hongrie du XVIII ^e siècle) (<i>Hopp, L.</i>)	694
Ruspanti, Roberto: Petőfi, l'inconfondibile magiaro (<i>Lukácsy, S.</i>)	696
Eisemann, György: Végidő és katarzis (Temps ultime et catharsis) (<i>Imre, L.</i>)	698
Les avant-gardes nationales et internationales (<i>Jastrzębska, J.</i>)	699
Énekek és versek (1686-1700) (Chants et poésies) (<i>Bitskey, I.</i>)	702
Pálos iskoladramák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai (Drames scolaires paulistes, pièces théâtrales des établissements scolaires royaux et des séminaires) (<i>Knapp, É.</i>)	704
Des volumes de l'édition critique des œuvres de Bessenyei (<i>Wéber, A.</i>)	707
Erdélyi, János: Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások (Écrits sur la linguistique, la littérature et la musique folkloriques) (<i>Korompay H., J.</i>)	709
	713

Chronique

Tibor Klaniczay (1923-1992) (<i>Németh, G. B., Bodnár, Gy., Jankovics, J., Kőszeghy, P.</i>)	718
---	-----

*

Kovács, S. I.: „Utolsó fuvallásig...” (Jusqu'au dernier souffle) (Tibor Klaniczay et les recherches récentes de Zrínyi)

725

*

Poésie publique, culture populaire aux XVIe - XVIIe siècles (Colloque scientifique, 20-23 mai 1992, Tata)

731

